

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛІЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

ІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2025 № 5 (185)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

С. Аткінсон, К. Г. Борисенко,
Н. М. Голуб, С. Р. Молочко

Редакційна рада

Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, А. Католик, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, В. А. Смолій, О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннгрен,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острянка, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджиєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках Обласної програми сприяння розвитку інформаційного простору
та публічних комунікацій на 2025–2026 роки

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення.
Ідентифікатор медіа R30-02988 у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2025

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

ALL-UKRAINIAN SCIENTIFIC JOURNAL

2025 № 5 (185)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor

V. Shumilo

Technical Editors

S. Atkinson, K. Borysenko,
N. Holub, S. Molochko

Editorial Council

H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, A. Katolyk, S. Laievskyi, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeiev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiev, P. Kroll, T. Lönnngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Plokyh, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The magazine is published with financial support from the regional budget of Chernihiv region within
the framework of the Regional program for promoting the development of information space
and public communications for 2025–2026

National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine.
Media identifier R30-02988 in the Register of media subjects

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine

Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Old journal site: siver-litopis.cn.ua

New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2025

ЗМІСТ

У глиб віків

Семененко М., Рахно К. Елементи східної культури в чернігівській Чорній могилі. Частина перша	5
Шара Л. Центральнo-Східна Європа у Тридцятилітній війні: наслідки для Чехії та Речі Посполитої	20
Клименко О. Походження та персональний склад козацько-старшинського роду Солонин у середині XVII – наприкінці XVIII ст.	29
Кононенко В. Річпосполитські впливи на написання Конституції Пилипа Орлика (до 315-ї річниці укладення «Договорів та постанов» від 5/16 квітня 1710 р.)	36
Костиренко Т. Статево-вікова структура сотенних містечок Полтавського полку в 1775 р. (на прикладі Великих Будищ, Старих і Нових Санжар)	46

Новітня доба

Рожкова Л., Кузьменко Н. «Далі на Захід, від “світлого майбутнього”»: українці у таборах для переміщених осіб (на матеріалах мемуарних джерел)	59
Вітюк О. Державний комітет України у справах національностей та міграції (1996–2000): ключові виклики і напрями діяльності	67

Локальна історія

Асадчев О. Гіпотези походження назви селища (ойконіму) Радулъ Чернігівського району	76
--	----

Мовою документів

Павленко С. Протореферендумні практики за доби І. Мазепи (1690, 1693, 1694 рр.)	89
Мицик Ю., Тарасенко І. Із нових документів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. (частина 28)	107

CONTENTS

Into the depths of centuries

Semenenko M., Rakhno K. Elements of Eastern culture in the Chorna mohyla in Chernihiv. The first part	5
Shara L. Central and Eastern Europe in the Thirty Years' war: implications for the Czech lands and the Polish-Lithuanian Commonwealth	20
Klymenko O. Origin and personal composition of the Cossack-senior family of Solonyn in the middle of the 17th – the end of the 18th c.	29
Kononenko V. The influence of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the writing of Pylyp Orlyk's Constitution (commemorating the 315th Anniversary of the “Treaties and Covenants,” April 5/16, 1710)	36
Kostyrenko T. Age-sex structure of the sotnia towns of the Poltava regiment in 1775 (on the example of Velyki Budyshcha, Stari and Novi Sanzhary)	46

Modern Times

Rozhkova L., Kuzmenko N. “Further west, from a “bright future”: Ukrainians in camps for displaced persons (based on memoir sources)	59
Vitiuk O. The State committee of Ukraine on nationalities and migration (1996–2000): key challenges and areas of activity	67

Local history

Asadchev O. Hypotheses about the origin of the name of the village (oikonym) Radul in the Chernihiv district	76
---	----

The language of documents

Pavlenko S. Proto-referendum practices during the era of I. Mazepa (1690, 1693, 1694)	89
Mytsyk Yu., Tarasenko I. From new documents on the history of Sivershchyna (17th–18th c.) (part 28)	107

Історіографія. Джерелознавство

- Солонська Н.** На захисті мовного простору історичної батьківщини: українська діаспора 128

Літературознавчі студії

- Циганок О.** «Профазис» Йосипа Туробойського. Частина 1 144
- Нагайко К.** Шевченкіана Василя Доманицького в часописі «Київська Старовина» 151
- Вірченко, Т.** Інтелектуальна біографія: теоретична модель VS жанрові трансформації 161

Біографістика

- Тихолоз Н.** «Де сила – там воля»: націотворче значення руханки і спорту у працях Тараса Франка 167
- Богдашина О.** Персональні енциклопедії та їх роль у сучасному українському суспільстві 179

Розвідки. Дискусії

- Грабовець А.** Внесок Каміла Розумовського у збереження графського титулу та гербу родини (на основі матеріалів Австрійського державного архіву) 186

Рецензії. Огляди. Анотації

- Янченко Т.** «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці» // Світлана Іваницька. Пропам'ятна книжка: Спогади друзів. Єфремовознавчі студії / Упорядник О. Іваницький. Київ: ВД «Простір», 2025. 440 с. 191

Наукові новини

- Карпінчук Г.** XVII Міжнародний з'їзд славістів 195
- Ребенко В.** Перша Міжнародна наукова конференція «Лазар Баранович та його доба» 198
- Склад редакції** 201

Historiography. Source Studies

- Solonska N.** Protecting the language space of the historical homeland: Ukrainian diaspora 128

Literary Studies

- Tsyhanok O.** “Prophasis” of Yosyp Turboisnyi. Part 1 144
- Nahaiko K.** Shevchenko studies by Vasyl Domanytsky in the journal «Kyiv Antiquity» 151
- Virchenko, T.** Intellectual Biography: Theoretical Model VS Genre Transformations 161

Biographical Studies

- Tykhloz N.** “With strength comes will”: the nation-building significance of physical training and sports in works of Taras Franko] 167
- Bohdashyna O.** Personal encyclopedias and their role in modern Ukrainian society 179

Explorations. Discussions

- Hrabovets A.** Kamil Rozumovskiy's contribution to the preservation of the count's title and family coat of arms (based on materials from the Austrian state archive) 186

Reviews. Overview. Annotations

- Yanchenko T.** “This life was one continuous feat of tireless work” // Svitlana Ivanitskaya. A memorial book: Memories of friends. Ephremov's studies (2025). Compiled by O. Ivanitsky. Kyiv: Publishing House “Prostir”. 440 s. ... 191

Scientific news

- Karpinchuk G.** The XVIIth International Congress of Slavists 195
- Rebenok V.** First International Scientific Conference “Lazar Baranovich and His Era” 198
- Editorial staff** 201

УДК 94(47).02

Марина Семененко, Костянтин Рахно

ЕЛЕМЕНТИ СХІДНОЇ КУЛЬТУРИ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЧОРНІЙ МОГИЛІ. Частина перша

ELEMENTS OF EASTERN CULTURE IN THE CHORNA MOHYLA IN CHERNIHIV. The first part

DOI: 10.58407/litopis.250501

© М. Семененко, К. Рахно, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5444-500X>, <https://orcid.org/0000-0002-0973-3919>

Мета статті – розглянути східні етнокультурні впливи у поховальному обряді й інвентарі Чорної могили – найбільшого середньовічного кургану Східної Європи, який розташований у Чернігові й класифікується як скандинавське поховання. **Методологічно** робота здійснена на основі порівняльно-історичного підходу. **Науковою новизною** дослідження є обґрунтування та уточнення як етновизначальних рис поховального обряду цих пам'яток, так і етнічної належності похованих, порівняно з раніше прийнятими в історіографії. **Висновки.** Показано, що ідентифікація Чорної могили як скандинавського поховання є децю передчасною. «Західні» культурні впливи в її поховальному обряді, імовірно, пов'язані з балтійськими слов'янами та їхнім кельтським субстратом. Натомість «східні» ведуть у світ іраномовних кочовиків – скіфів, сарматів, аланів та їхніх осілих родичів. Вони вказують на давні тривалі зв'язки з Персією, Согдам та на спадщину іраномовних степових племен, які взяли участь у етногенезі сіверян. Окремі елементи культури також примушують погодитися з можливістю індоарійського субстрату в середньовічного населення Сіверщини. Наявність у похованні, а також у самому тогочасному місті Чернігів, елементів східної культури дозволяє припустити, що зв'язки чернігівської династії зі Сходом і Заходом забезпечували їм особливий статус на Лівобережжі.

Ключові слова: курган Чорна могила, Чернігів, Київська Русь, князівські кургани Східної Європи, поховальний обряд, поховальний інвентар.

The purpose of the article is to examine the Eastern ethnocultural influences in the burial rite and inventory of the Chorna mohyla – the largest medieval burial mound in Eastern Europe, which is located in Chernihiv and is classified as a Scandinavian burial. **Methodologically**, the work was carried out on the basis of a comparative-historical approach. **The scientific novelty** of the study is the substantiation and clarification of both the ethno-defining features of the burial rite of these monuments and the ethnicity of the buried, compared to those previously accepted in historiography. **Conclusions.** It is shown that the identification of the Chorna mohyla as a Scandinavian burial is somewhat premature. “Western” cultural influences in its burial rite are probably associated with the Baltic Slavs and their Celtic substratum. Instead, the “eastern” ones lead to the world of Iranian-speaking nomads – the Scythians, Sarmatians, Alans and their settled relatives. They point to ancient long-standing ties with Persia as well as Sogdia and to the heritage of Iranian-speaking steppe tribes who participated in the ethnogenesis of the Siverians. Certain elements of culture also force us to agree with the possibility of an Indo-Aryan substratum in the medieval population of Siverians. The presence of elements of Eastern culture in the burial, as well as in the contemporary city of Chernihiv itself, suggests that the connections of the Chernihiv dynasty with the East and the West provided them with a special status on the Dnieper Left Bank.

Key words: Chorna mohyla mound, Chernihiv, Kievan Rus, princely mounds of Eastern Europe, funeral rite, funeral inventory.

На території сучасного Чернігова, у центральній його частині, біля Свято-Успенського Слєцького монастиря на подвір'ї приватної школи (до 1919 р. – духовної семінарії) висоціє курган, зведений у середні віки. Він розташований за межами міських укріплень, що існували на час його спорудження, неподалік них. Перша звітка про нього, як гадають окремі вчені, міститься вже в Іпатіївському літописі під 1147 р.: «И ста Изяславъ, идѣже есть Черная могила»¹. Біля неї великий князь київський Изяслав призначив зустріч своєму братові Ростиславу під час їхньої війни проти Святослава Ольговича та його родичів і союзників. Причому, з контексту цієї звістки цілком зрозуміло, що в цьому та наступних епізодах ідеться справді про околиці Чернігова. Отже, традиційна назва кургану, що існує донині, цілком автентична, носить літописний характер. Вона зберігалася впродовж століть. 1786 р. О. Шафонський уклав роботу «Черниговского намѣстничества топографическое описание с краткимъ географическимъ и историческимъ описаніемъ Малыя Россіи, изъ частей коей оное намѣстничество составлено», де писав про походження назви міста Чернігів: «Одни приписываютъ оное основателю и владѣтельному его Князю, Черному именуемому, которому въ честь и память за одержанную надъ Козарами побѣду, жители города Чернигова на томъ мѣстѣ, гдѣ онъ подъ городомъ погребень, пасыпали большую могилу и называли ее Черною»². Чернігівські народні перекази про найбільші кургани міського некрополя включали оповідь про князівну Черну (Церну, Цорну, Чорну) та її батька Черніга, або ж князя Чорного. Ці оповіді доводилося, зокрема, чути Т. Шевченку, коли він описував за завданням Археографічної комісії чернігівські старожитності. Романтична версія переказу оповідала про матримоніальні домагання ворожого (древлянського) князя, про розгром міста під час відсутності тут князя Черніга й князівну, що кинулася з високого терема, бо не бажала ганебного заміжжя як полонянки. Варіант легенди про князівну Черну, що оплакувала друга, убитого чужинцями, і мстилася за нього, походив зі стародавнього місцевого літопису й пов'язував загибель князівни з хозарськими часами. Усна традиція також зберегла легенду про князівну Чорну – провідницю «нехрещеної» дружини, «ханшу», дівчину-амазонку, яку насмерть вразив посохом «владика» з монастиря, а тоді земля здулася курганом і сховала від білого світу нехрещене тіло. Варіант легенди асоціював смерть князівни-войовниці з обрядом хрещення³.

Цей найбільший киеворуський курган, який місцеві перекази пов'язували з князем Чорним, засновником міста, – унікальна пам'ятка культури дохристиянської Русі. У ньому було виявлено шедеври найдавнішого руського мистецтва. Курганний насип дуже великий, не можна порівняти з розмірами курганів рядового сільського населення. Заввишки він був приблизно 11 м, завширшки приблизно 40 м, 125 м – довжина кола, 7 м – рів навколо, що не зберігся. Унікальними є не лише його розміри, але й обрядовість, а також поховальний інвентар. Курган був розкопаний у 1872–1873 рр. уродженцем Новгород-Сіверщини, українським археологом і істориком Д. Самоквасовим. Матеріали були оприлюднені дослідником у низці публікацій, зокрема у відомій книзі «Могили руської землі» (1908)⁴. Частина знайдених предметів у 1874 р. передано до Музею імператорського Університету св. Володимира в Києві, фрагмент кострища, вирізаний монолітом, потрапив до Музею Чернігівської Вченої Архівної Комісії, деякі знахідки опинилися в особистих колекціях В. Антоновича та інших осіб. Проте основна частина знахідок з 1892 р. зберігається у Державному (раніше – Імператорському Російському) історичному музеї в Москві, через що їхнє дослідження проводиться переважно зарубіжними вченими.

Насип, як показали розкопки Д. Самоквасова, було споруджено на місці поховального багаття, у якому, імовірно, були спалені останки трьох похованих: дорослого чоловіка, молодого чоловіка (підлітка?) та жінки. Збереглися залишки прямокутної поховальної споруди, не заглибленої в землю, та різноманітний інвентар, що включав два мечі, два сфероконічні шоломи – один більший, з рештками парчевої шапки, інший менший, дві кольчуги з декоративними облямівками з мідних кілець у плетінні, шаблю, десять наконечників списів, бойову сокиру, стріли, які, очевидно, лежали в сагайдаку (дванадцять наконечників), від якого збереглися залізні накладки, п'ять ножів, деякі з кістяними колодками; точильні бруски, один з яких був у срібній із позолотою оправі, рештки щитів, імо-

¹ Полное собрание русских летописей / Издание Археографической комиссии. Санкт-Петербург: Печатня В. Голвина, 1871. Т. II: Летопись по Ипатскому списку. С. 251.

² Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским. С четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 г. Киев: Университетская тип-я, 1851. С. 247.

³ Шевченко Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могилы. Сборник Музея антропологии и этнографии. Санкт-Петербург: Центр «Петербургское востоковедение», 1999. Т. XLVII: Женщина и вещественный мир культуры у народов России и Европы. С. 15–16.

⁴ Самоквасов Д. Могили русской земли. Москва: Синодальная тип-я, 1908. С. 197–201.

вірно, дерев'яних, обшитих бронзовим листом за допомогою залізних заклепок; стремена, поясні кільця та наконечники пояса, срібну фібулу для плаща. У процесі реставрації маси залізних речей, що скипіли, виявлено уламки ще не менше трьох мечів. Біля ніг воїна було покладено двох загнущаних коней: знайдені кістки коней, кільця від вудил, дві пари стремен округлої форми. Залишками речей, що належали жінці, були скроневі кільця, зливки срібла, золота та скла від прикрас, що розплавилися, уламки кістяних гребенів, глиняне кружало і бронзова та кістяна проколки. Біля ніг жінки лежало десять залізних серпів, там само були кістки бика чи корови, зерна злаків. Знахідки замку та ключів, можливо, пов'язані з язичницьким ритуалом «замикання» покійника на місці поховання. Крім того, на вогнищі було знайдено долота, струг у купі зброї, із західного боку неправильним півколом – рештки дванадцяти невеликих дерев'яних відер із залізними обручами та дужками й два глиняні горщики. Великий інтерес становлять знахідки понад сотні гральних бабок, бронзової бочкоподібної битки та напівсферичних кістяних фігурок з позначками очків від одного до шести, що слугували для якоїсь гри. Найважливіші предмети озброєння (кольчуги, шоломи, мечі) є парами. Цей факт підтверджує, що двоє похованих були чоловічої статі.

Після спалення було споруджено первинний насип семиметрової висоти, на приплюснутій вершині якої помістили вилучені з вогнища рештки покійних й обгорілі предмети озброєння. У ході заупокійного ритуалу на залишки похоронного вогнища в ногах у покійних був поставлений великий залізний казан, наповнений баранячими та пташиними кістками, що не побували у вогні, та кlapттями вовни, поверх яких лежала голова барана. Біля казана перебували бронзова жарівня з вугіллям, два предмети, що спершу були атрибутовані як двогострі жертвні ножі – скрамасакси. Разом із казаном на вогнище було покладено ритуальні предмети, що теж не були тронуті вогнем: невелику бронзову антропоморфну фігурку в сидячій позі, очевидно, божка, і два ритони для пиття, виготовлені з рогів тура (*Bos primigenius*), прикрашені у верхній частині розкішним срібним окуттям і квадратними накладками в середніх частинах. Серед знахідок цієї частини комплексу було виявлено дві золоті візантійські монети імператорів Василя I і Костянтина IX 869–879 рр. (половина ще однієї такої розрубаної монети братів Костянтина X і Романа II 945–959 рр., що не постраждала від вогню, збереглася на вогнищі). Потім, після здійснення проміжкового обряду тризни, процес спорудження насипу було завершено, причому він досяг 11 м заввишки. На його вершині встановлено стовп. Багатство поховального інвентаря однозначно свідчить про високий соціальний статус та матеріальний рівень похованих (мал. 1).

Мал. 1. Турячі роги зі срібним окуттям з Чорної могили.

Візантійські монети⁵, а також факт скоєння такого багатого поховання за язичницьким обрядом указують на дату близько 960 р., у разі, до 988 р. – часу офіційного прийняття християнства, події, безумовно, актуальної для найбільших центрів південної частини Київської Русі. Існує й альтернативне бачення⁶ – 980–1025 р., за яким такі масштабні язич-

⁵ Рыбаков Б. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. № 11. Т. I. С. 28–29.

⁶ Шишлина Н., ван дер Плихт Й., Севастьянов С., Кузнецова О., Мурашева В., Каинов С., Зозуля С., Шевцов А. Радиоуглеродное AMS датирование экспонатов Исторического музея: результаты и обсуждение. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. Самара, 2017. Т. 19. № 3 (2). С. 399.

ницькі похорони відбулися вже після хрещення Русі, на поч. XI ст., але зрозуміло одне, що курган береже в собі знання про язичницьку культуру на території міста. До того ж, саме облаштування курганів свідчить про відмінну від християнства релігійну свідомість і пов'язане зазвичай з близькими до індоіранських віруваннями у велику гору, на якій перебувають боги і яку символізує курганний насип⁷. Про язичницьке віросповідання свідчить і розрубана монета з ликом Христа⁸. Оскільки сучасні знання про дохристиянське минуле Чернігова достатньо бідні, то Чорна могила є безцінним джерелом інформації.

Окрім величини курганного насипу, який вважається найбільшою рукотворною землею спорудою Східної Європи доби Середньовіччя, вражає кількість предметів, які були спалені з покійними та покладені в курган на тризні. Це виразна вказівка на соціальний статус похованих. Чорну могилу неدارма порівнюють із меморіальним курганом датського короля Харальда I Гормссона, прозваного Синьозубим (911–986), у Ютландії⁹. «Грандіозні розміри курганного насипу та багатство похоронного інвентарю Чорної могили не можуть прямо вказувати на князівський статус осіб, які правили на Дніпровському Лівобережжі у другій половині X ст., але роблять мізерними спроби звести їх до рівня воєводи чи посадників. Великі кургани Чернігова у європейському Середньовіччі можна порівняти лише з королівськими курганами Уппсали, зведеними у VI–VII ст., та двома монументальними похованнями в Еллінгу в центральній Ютландії (X ст.). Важко уявити, що таких почесностей посмертно удостоїлися особи, які лише перебували (серед великої кількості інших) на службі у київського князя», – зазначав історик В. Лушин¹⁰. До Великих курганів Чернігова дослідник відніс, окрім Чорної могили, більш ранні кургани Гульбище на Болдиній горі та Безіменний, теж розкопані Д. Самоквасовим 1872 р.¹¹ У Гульбищі на рештках поховального вогнища в безладному стані були знайдені клинок, відомий як найбільший киевський меч, шолом, щит, наконечник піхви, два списи, стріла, уламок сокири-келепа, кістяні накладки від лука, вудила й дві пари стрімен, кресало, ніж, велике дерев'яне відро для меду, що нагадувало образи богатирів із билин про Чернігів, та ін. Разом із воїном була спалена жінка. Після її кремації збереглася велика кількість скляних намистин. Крім того, було виявлено близько двох сотень зливків скла, срібла й золота, фрагменти рогового гребеня. Вірогідно, біля ніг похованої лежали зерна жита, пшениці й ячменю. Ритуальний казан для тризни був вище кострища. Знахідка на кострищі саманідського діргема 895–896 рр. дозволила датувати Гульбище поч. X ст.¹² Близькими за часом, поховальним обрядом та інвентарем до Гульбища були Безіменний і ще два великих кургани, що знаходилися неподалік. У Безіменному не було знайдено зброї, лише сокиру, ніж, вудила, пряжки, точильний камінь, обручі від дерев'яного відра, серп, бронзові гудзики та бляшки, уламок кістяного гребеня. Однак це були не єдині такі кургани в міських межах. Близький за розмірами до Чорної могили курган за 400 м на північний схід був знесений у присутності чернігівського повітового маршалка А. Рігельмана після перепланування міста Чернігова 1802–1804 рр. У зрітому кургані було знайдено турячий ріг у срібному окутті з рослинним орнаментом, вістря якого вінчала срібна орлина голівка, розплавлену на поховальному вогнищі кольчугу та кілька маленьких тонких монет. У 1943–1945 рр. під час розбирання стін П'ятницького монастиря був знесений курган на східному кінці П'ятницького поля (території стародавнього Торгу), який переважав за розмірами насип чернігівського кургану Гульбище та великі кургани Гньоздова на Смоленщині. Було виявлено дуже багато супровідного інвентаря, та, на жаль, навіть перелік категорій зброї не зберігся. Курган, знесений 1968 р. на західному кінці П'ятницького поля (нині сквер Магдебурзького права перед Красною площею) Чернігова, на який у XIX ст. перейшла назва кургану княжни Чорної, мав такі ж розміри¹³. Аналогією знаменитого чернігівського кургану визнають і Шум-гору – екстраординарну за розмірами сопку понад 12 м заввишки та 100 м у перетині, над р. Лугою на Новгородщині¹⁴, яку місцевий переказ вважає могилою князівського родоначальника Рюрика.

⁷ Васильевский И. О ритуальном календаре и верованиях в дохристианской Руси: (По археологическим материалам кургана Черная Могила). *Археология, этнография и антропология Евразии*. 2006. № 2 (26). С. 137.

⁸ Чернецов А. Турій рог із Чорної Могили (опыт интерпретации декора). *История, археология и этнография Кавказа*. Махачкала, 2024. Т. 20. № 2. С. 407.

⁹ Шевченко Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могили. С. 9.

¹⁰ Лушин В. К вопросу о дате Черной могили. *История. Археология. Культура. Материалы и исследования*. Зимовниковский краеведческий музей, 2019. С. 30.

¹¹ Там само.

¹² Рыбаков Б. Древности Чернигова. С. 37–38; Його ж. *Язычество древней Руси*. Москва: Наука, 1987. С. 314.

¹³ Шевченко Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могили. С. 9–10.

¹⁴ Там само. С. 9.

Важливим питанням є соціальний статус похованих у Чорній могилі. Більшість дослідників наразі вважає їх князями чи членами князівського роду¹⁵. Їх порівнюють із літописними Туром, який заснував м. Турів, і Рогволодом, який прийшов із «замор'я» і сів князювати в Полоцьку¹⁶, тим більше, що літопис, здається, повідомляє про те, що князівський рід, який утвердився у сіверян, був споріднений з полоцьким¹⁷. В особі такого князя поєднувалися військові й жрецькі функції¹⁸. Останні дослідження речей у Чорній могилі дають можливість, за аналогією зі скандинавськими похованнями, класифікувати один з вірогідних ножів як жезл-скіпетр. Раніше їх вважали скрамасаксами, але виявлена під час реставрації на одному з них срібна інкрустація в стилі Еллінг, а також конструктивні особливості (насамперед відсутність різальних лез) не дозволяють далі вважати їх ножами. Було висунуто припущення, що ці предмети є жезлами, які символізують владу¹⁹. Подібні жезли, що відображають високий соціальний статус, відомі з могильника Бірка у Швеції, з Гньоздова та з поховання на оз. Заликов'є в Торопецькому р-ні Тверської обл. Тим часом гіпотези про вплив шаманізму на германську релігію призвели до того, що в деяких дослідженнях будь-який довгастих предмет у скандинавському контексті став розглядатися як жезл шамана. Не всі вчені з цим згодні²⁰. Але важливо розуміти, як зазначив В. Нефёдов, що в Чорній могилі у всякому разі поховані люди, які мали величезну сакральну та військово-адміністративну владу²¹.

Ступінь же автономності цих династій поки залишається дискусійним. Уродженець Чернігова, археолог Ю. Шевченко, обговорюючи легенди про князівну Чорну, не дарма пригадав билину про Ставра Годиновича – чернігівського боярина, який хвалився Володимиру Красне Сонечко ратною звитягою своєї дружини. Ще одна чернігівка, Настасія Дмитрівна, також бере участь у діяннях мужів, допомагаючи Коцюю проти іншого Годиновича – Івана. При цьому не лише бояри, як Ставр, але й торговий гість, як билинний Дмитро, батько Настасії, можуть титулуватися в епосі «вольным царём черниговцем»²².

Свого часу український історик В. Пархоменко визнав достовірними народні перекази про боротьбу князя Чорного з древлянами та його зв'язок із виникненням Чернігова²³. Назва міста дійсно походить від особового імені Чьрнѣгъ²⁴. Коли ж узяти до уваги думку В. Лушина й додати до неї усну історію, виходить, що гіпотеза про заснування міста князем Чорним цілком має право на існування. Проте можна припустити, що йдеться не про князя з Чорної могили, а про династію князів Чорних, яка, імовірно, існувала в Чернігові до часів великого князя Володимира й хрещення Русі. Якщо розглянути серію курганів Чернігова як єдиний комплекс і проаналізувати кількість речей у них, можна зробити висновки про збагачення військово-адміністративної еліти міста (князівського роду) до сер. X ст.

Питання етнічного походження похованих у кургані досі лишається відкритим. На вирішення цього питання суттєво впливає норманізм – історична теорія, за якою формування державності Русі відбулося виключно завдяки скандинавам. Ця теорія, свого часу схвалена класиками марксизму, у тій чи іншій формі була панівною в радянській історичній науці, а згодом, у більш радикальних виявах, була підхоплена сучасною російською й части українською наукою, часом поєднуючись зі звеличенням Хозарського каганату як буцімто прогресивного та віротерпимого державного утворення. Відтак норманам приписувалося походження назви «Русь» і князівської династії; усі дані про варягів, які відігра-

¹⁵ Петрухин В. Большие курганы Руси и Северной Европы. К проблеме этнокультурных связей в раннесредневековый период. *Историческая археология. Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д.А. Авдусина*. Москва: Памятники исторической мысли, 1998. С. 368; Його ж. Русь в IX–X вв. От призвания варягов до выбора веры. Москва: Форум, Неолит, 2013. С. 321–322; Його ж. Древняя Русь. Народ. Князья. Религия. Из истории русской культуры. Москва: Языки русской культуры, 2000. Т. I. С. 250–251.

¹⁶ Шевченко Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могилы. С. 18.

¹⁷ Полное собрание русских летописей. С. 6.

¹⁸ Рыбаков Б. Древности Чернигова. С. 34.

¹⁹ Каинов С. «Большой» меч из Чёрной могилы (предварительные итоги нового этапа изучения). *Земля наша велика и обильна...: сборник статей, посвященный 90-летию А. Кирпичникова*. Санкт-Петербург: Книжная тип-я, 2019. С. 125; Лушин В. К вопросу о дате Черной могилы. С. 21.

²⁰ Мусин А. Скандинавское язычество на Востоке по данным археологии: общее и особенное. *Российский археологический ежегодник*. 2012. № 2. С. 578–579.

²¹ Нефёдов В. Ранние этапы политогенеза на территории Смоленской земли (конец IX – первая половина XI в.). *Северная Русь и проблемы формирования Древнерусского государства. Сб. мат. междунар. науч. конф. (Вологда–Кириллов–Белозерск 6–8 июня 2012 г.)*. Вологда: Древности Севера, 2012. С. 102.

²² Шевченко Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могилы. С. 15.

²³ Пархоменко В. Князь Чорний (До питання про добу Сіверянської колонізації Подесення). *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесяти річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності*. Київ: Друкарня Української Академії Наук, 1927. С. 380–382.

²⁴ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Упор. І. Желзняк, А. Корепанова, Л. Масенко, О. Стрижак. Київ: Наукова думка, 1985. С. 174; Чучка П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліра, 2011. С. 359.

ли важливу роль у становленні вітчизняної державності, тлумачилися на користь норманської теорії, самі варяги розумілися як вихідці зі Скандинавії, а багато археологічних знахідок тлумачилися як свідчення культуртрегерської ролі скандинавів. Це стосується й чернігівських великих курганів. Російський учений В. Петрухін, віддавши історію Русі норманам і хозарам, узагалі вбачав у Чорній могилі ударну «міжнародну» будову доби раннього феодалізму: «Слов'яни, нормани і хозари звели своєму ватажкові єдиний монумент»²⁵. В. Седов і О. Моця теж гадали, що поховальний інвентар кургану – дари від різноетнічної дружини, що включала й скандинавів²⁶. Проте ні наявність речей скандинавського виробництва або схожих на скандинавські, ні подібність якихось елементів поховального обряду в Чорній могилі до скандинавських не дають підстав для суджень про етнічну належність осіб, яких поховали там. Тим більше, що й стосовно варягів учені насправді вагаються, скандинави вони чи балтійські слов'яни.

Отож, мета цього дослідження – дослідити на прикладі кургану Чорна могила, які ще, окрім скандинавського, культурні впливи були в дохристиянському Чернігові.

«Книга», вона ж «Записка», арабського мандрівника, дипломата та місіонера Ахмада ібн Фадлана, який відвідав Поволжя у 922 р. у складі посольства багдадського халіфа, зберегла яскраву картину кремації знатного руса. Хоча у випадку Чорної могили йдеться про дорослого сіверянського правителя, учені давно відзначили чимало рис поховального обряду, що відповідають описові²⁷.

Аналіз та реставрація численного інвентарю з Чорної могили тривають²⁸. На цей час повністю розчищено позолочену фігурку божества, що сидить навпочіпки, частково – меч, шолом, один із «жертвних ножів», наконечники стріл, на одному з яких була виявлена інкрустація кольоровим металом²⁹. Поступово розкриваються додаткові обставини поховання.

Наприклад, лише з 1996 р. стало можливим говорити про спалення в лодії, оскільки саме тоді під час експонування матеріалів Чорної могили на виставці «Шлях із Варяг у Греки і з Греки» вдалося виявити лодійні заклепки, що входили в інвентар кремації³⁰. Учені завдяки ним дійшли висновку, що князь був спалений у лодії, поміщений на чотирикутне похоронне багаття³¹, як і рус в описі ібн Фадлана. На користь лодії, можливо, говорить і наявність у кургані теслярського інструмента³². Кремація має паралелі у скандинавів, де вона вважалася встановленою законом відносно поховання знатних мужів та конунгів. Згідно із Саксоном Грамматиком (5.8.1), у дуже давні часи данським конунгом Фроді був утверджений едикт, за яким поховальним вогнищем для представників родо-племінної знаті мав бути їхній власний корабель, причому тіла керманічів віддавалися вогню на одному кораблі десятком, але вождів та конунгів слід було спалювати кожного на своєму корабелі³³. Так начебто був упорядкований поховальний обряд. Проте скандинави не спалювали лодію на березі, а завжди відправляли її у плавання. На кораблі розпалювали поховальне вогнище, вмістивши туди тіло й інвентар, і зіштовхували його з котків у відкрите море. Саме так описане спалення поховального корабля в «Беовульфі» (32–48)³⁴, у «Молодшій Едді»³⁵ в сазі про Інґлінґів (XXIII) з «Кола земного» Сноррі Стурлусона³⁶, а також у виписках Аріґріма Йонссона з «Переліку королів Швеції»³⁷, де, зокрема, пояснюється, що саме так корабель направляється у володіння Одіна. Кенотаф скандинави наси-

²⁵ Петрухін В. К начальной истории русского искусства. Ритон из Чёрной могилы и тюркско-иранская традиция. *Этноязыковая и этнокультурная история Восточной Европы*. Москва: Индрик, 1995. С. 217.

²⁶ Седов В. Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование. Москва: Языки русской культуры, 1999. С. 211–212; Моця О. Населения Південно-Руських земель IX–XIII ст. (За матеріалами некрополів). Київ: Інститут археології АН України, 1993. С. 135.

²⁷ Рыбаков Б. Язычество древней Руси. С. 307–310.

²⁸ Петрухін В. Обычай «вторичного» погребения и христианизация языческих правителей в Северной и Восточной Европе: от Саттон-Ху до Киева. *Высо дружба. Сборник статей в честь Т.Н. Джаксон*. Москва: Университет Д. Пожарского, 2011. С. 343.

²⁹ Каинов С. «Большой» меч из Чёрной могилы... С. 127.

³⁰ Лушин В. К вопросу о дате Черной могилы. С. 21.

³¹ Щавелев А., Щавелев С. Черная могила. *Вопросы истории*. 2001. № 2. С. 135–136; Щавелев А. Заметки о деталях погребения в кургане «Черная могила». *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірник праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України П. Толочка з нагоди його 75-річчя*. Київ: Стародавній Світ, 2013. С. 353; Петрухін В. Большие курганы Руси и Северной Европы. С. 365; Його ж. Русь в IX–X вв. От призвання варягов до вибору вери. С. 312; Його ж. Обычай «вторичного» погребения... С. 343.

³² Васильевский И. О ритуальном календаре и верованиях... С. 139.

³³ Саксон Грамматик. Деяния данов. В 2-х т. (16 кн.) / Пер. с лат. А. Досаева, ред. И. Настенко. Москва: «SPSL»–«Русская панорама», 2017. Т. 1: Книги I–X. С. 180.

³⁴ Беовульф / Із англосаксонської розміром оригіналу пер. О. О'Лір; ред. К. Шрей, О. Фешовець. Львів: Астролябія, 2012. С. 8.

³⁵ Стурлусон С. Младшая Эдда. Ленинград: Наука, 1970. С. 49.

³⁶ Стурлусон С. Круг Земной. Москва: Наука, 1980. С. 23.

³⁷ Толкин Дж. Профессор и чудовища. Санкт-Петербург: Азбука-классика. 2006. С. 193–194.

пали не на місці спалення корабля, а на місці його відплиття, що ж до попелу спалених на вогнищі померлих, то його, згідно із заповітом Одіна, належало закопувати в землю або викидати в море³⁸. Виходить, поховальний обряд Чорної могили, як і описаний ібн Фадланом, лише нагадував скандинавський частково, але не був йому тотожним, а отже, його практикував інший етнос, який мав інакші, відмінні уявлення про потойбічний світ і шлях туди.

З розкопок у Ральсвіку на населеному слов'янами острові Рюген відома схожа кремація у великому кораблі з подальшим зведенням над місцем кремації кургану, що перегукується і з повідомленням Ахмада ібн Фадлана³⁹. Прихильники скандинавської ідентифікації також указують на віддалені паралелі до поховального обряду Чорної могили у Вестланні в Західній Норвегії, зокрема в синхронній (Х ст.) кремації в лодії в Мьоклекбусті. Проте там після спалення воїна в лодії кальциновані кістки були зібрані в казан (ірландської роботи), цей казан був накритий умбонами від щитів, а поряд із казаном лежала шкура цапа, в яку були загорнуті кістки свині, крім того, над казаном була накладена купа зброї. У Гньоздовому казані використовувався як поховальна урна та в одному випадку був загорнутий у тканину, а в іншому – у хутро. Проте в чернігівському кургані кістки були не зібрані в урни, а розсіяні по кострищу⁴⁰. Згадана риса поховального обряду у Вестланні й Гньоздовому показує інший, кельтський вплив, оскільки, наприклад, у валлійських переказах описувався чарівний казан, в який треба було покласти вбитого воюка, щоб той наступного дня ожив⁴¹. Казан був характерним культовим атрибутом кельтів, починаючи з «князівських» курганів VII–V ст. до н.е. Наприклад, у кургані Гохдорф (Німеччина) в ногах у похованого стояв величезний казан (ємністю 500 л). Він посідав особливе місце в кельтських культах, виступаючи символом достатку, безсмертя, у ньому варилося їжа богів, збиралася кров жертв, над ним давалася присяга у вірності і здійснювався обряд побратимства, за допомогою казана ворожили – рука невинного не повинна була постраждати в киплячій воді. На знаменитому казані з Гундеструпа (знайденому в болоті на території Ютландії, але роботи кельтських майстрів), зробленому зі срібла та вкритому позолоченими рельєфами, були зображені триголовий бог, бог із кільцем, на шиї в них одягнуті гривни. Там само розташована сцена жертвоприношення, на якій людину кидають у казан. Казан величезний – його перетин майже 70 см, місткість близько 90 л. Він цілком міг представляти «невичерпний» казан богів, від якого походила й священна чаша Грааля. У гарячому джерелі в селі Лагошть (Чехія) в казані було знайдено багатий кельтський скарб, який складався з 2000 предметів – монет, фібул, браслетів. Символом достатку в кельтів були роги для пиття, а цапів, поряд із іншими домашніми тваринами, приносили в жертву, і в одній із жертвних ям / колодязів кельтів у Фельбах-Шміден лежали досить великі дерев'яні фігури двох цапів і оленя⁴².

Велику роль відігравав спис. Друїд міг обвести списом коло і, віткнувши вістря в землю, викликати воду⁴³. Є підстави розглядати Ютландію як своєрідний центр діяльності жрецького прошарку кельтів, бо саме там виявлено найбільшу кількість гривен та жертвні казани гундеструпського стилю. Це підтверджується й розповіддю Страбона (VII.2.3), що в народі кімврів, які мешкають у Ютландії, жриці ведуть полонених до «мідної жертвовної посудини»⁴⁴. Історик С. Цветков теж визнав, що казани – це одна з відмітних ознак кельтських поховань⁴⁵. Історик А. Кузьмін гадав, що саме кельтські культові казанки можуть пролити світло на призначення казанків у похованнях Приладожжя, і звертав увагу на те, що казани зустрічаються також у могиляниках Гньоздова й Верхнього Поволжя⁴⁶.

Кремація в лодії дещо корегує твердження, що обряд Чорної могили типологічно надзвичайно точно відповідає східноіранським поховальним обрядам зі спаленням каркасної споруди⁴⁷, однак степові елементи обряду все ж дуже помітні. Східні риси простежуються

³⁸ Стурлусон С. Круг Земной. С. 14.

³⁹ Пауль А. Балтийские славяне: от Рерика до Старигарда. Москва: Книжный мир, 2015. С. 34–35.

⁴⁰ Петрухин В. Большие курганы Руси и Северной Европы... С. 365–366; Його ж. Русь в IX–X вв. От призвания варягов до выбора веры. С. 312; Його ж. Обычай «вторичного» погребения... С. 343.

⁴¹ Мабиногюн: Волшебные легенды Уэльса / Пер., вступ. ст. и примечания В. Эрлихмана. Москва: Ладомир, 1995. С. 64, 75.

⁴² Русанова И. Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. Черновцы: Прут, 2002. С. 16–17, 32, 43–45.

⁴³ Там само. С. 44.

⁴⁴ Ерёменко В. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III–I в. до н.э. в Центральной и Восточной Европе. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1997. С. 103.

⁴⁵ Цветков С. Поход руссов на Константинополь в 860 г. и начало Руси. Санкт-Петербург: Блиц, 2010. С. 109–110.

⁴⁶ Кузьмин А. Об этнической природе варягов. Вопросы истории. 1974. № 11. С. 63; Його ж. Начало Руси. Тайны рождения русского народа. Москва: Вече, 2003. С. 305–306.

⁴⁷ Лелеков Л. К реконструкции раннеславянской мифологической системы. Советское славяноведение. 1973. № 1. С. 53.

не лише на деяких творах художнього мистецтва із Чорної могили. Вони є і в наборі предметів озброєння. Серед них, поряд із мечами західноєвропейських типів, рання, слабовигнута шабля – нововведення, яке прийшло до Східної Європи від кочівників євразійських степів; шоломи-шишаки, що мають, як помітив ще Д. Самоквасов, асирійські прототипи, нарешті, залишки кольчуг, що з'явилися на Сході та в Східній Європі раніше, ніж на Заході⁴⁸. Є припущення, що ці шоломи – хозарські, виготовлялися та використовувалися на території Хозарії в IX–X ст. (їхні прототипи відомі там ще з VIII ст.), звідки потрапили (як трофеї чи в інший спосіб) до нових власників⁴⁹. Такі сфероконічні шоломи, зараховані до «чернігівського типу» й часто золочені, продовжували використовуватися й надалі, аж до XIII ст., у країнах Східної й почасті Центральної Європи, вони витіснили шлеми норманського типу, адже мали кращий захист від ударів зверху, що було важливо в умовах кінного бою⁵⁰. Їхнім прототипом є шоломи з Чорної могили.

Обговорюючи очевидне порушення зв'язків тогочасного Чернігова з древлянським Правобережжям Дніпра, учені відзначили, що замість очікуваного кружала для веретена з пірофілітового сланця, який добували біля Овруча, кружало з Чорної могили зроблене зі стінки лискованої посудини – салтівської, виготовленої алано-булгарським населенням на території Хозарського каганату. Салтівська серія вудил і псалій, аналогічних чорномогильським, також виглядає не лише наймасовішою, але й найдавнішою. Цей механізм керування конем, як і тип стремен, знайдених у Чорній могилі, прийшов у дружинну культуру Європи зі степів, разом із «хозарською» шаблею з Чорної могили⁵¹. Східноєвропейські шаблі походили від сарматського меча⁵².

Зібгана матерія, виявлена в шарі кострища, – шовк із золотими нитками. У 1990-х рр. М. Фехнер визначила його як іранський шовк⁵³, але існує версія про візантійське походження. Щоправда, в якій саме частині Візантійської імперії могла бути вироблена така тканина, достеменно невідомо, до того ж, навіть якщо золоті нитки мають візантійське походження, то вчені переконані, що вишивка була виконана десь при князівському дворі на території Русі⁵⁴.

На початку XX ст. шведський археолог Т. Арне зробив висновок, що більший меч із Чорної могили, який, вірогідно, належав самому князеві, відрізняється від аналогів зі Швеції та Норвегії й має давньоруське походження під впливом Сходу. На думку академіка Б. Рибаківа, цей тип меча виник у південноруських степах, поєднавши властивості західноєвропейського клинка з конструктивними вигодами салтівських шаблій й палаша⁵⁵. Однак пізніше цей меч порівнювали з англійськими аналогами. Зараз домінує остання версія. Інший меч було покладено юнакові. Поховання підлітка за почесним обрядом свідчить про його належність до чернігівської династії⁵⁶.

На східні традиції вказує й жарівня-курильниця на кострищі Чорної могили⁵⁷. Не варто забувати, що, за висновком археологів і мовознавців, виникнення племені сіверян було наслідком слов'яно-іранського симбіозу, в їхньому етногенезі присутній дуже потужний іранський компонент, а їхній етнонім має іранське або й індоарійське походження⁵⁸. На думку дослідників, десять серпів відповідають десяти місячним місяцям по 28 днів, що складає середню тривалість виношування дитини⁵⁹. Можливо, так закладалося відродження похованих. Значно складнішою є символіка дванадцяти відер, розташованих півколом, зверненим дугою на захід. На думку Д. Самоквасова, у відрах була смола, а Б. Рибаків, з урахуванням досліджень інших курганів, уважав, що вони наповнювалися медом чи ви-

⁴⁸ Чернецов А. Турий рог из Черной Могилы... С. 405.

⁴⁹ Папакін А., Безкоровайна Ю., Прокопенко В. Шоломи типу «Чорна Могила»: нові знахідки та проблема походження. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ: Левада, 2017. Вип. II. С. 53, 55–56.

⁵⁰ Кирпичников А. Древнерусское оружие. Москва–Ленинград: Наука, 1971. Вып. 3: Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. С. 26–27; Його ж. Раннесредневековые золоченые шлемы. Санкт-Петербург: ИПК Вести, 2009. С. 15, 19–22.

⁵¹ Шевченко Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могили. С. 11.

⁵² Мерперт Н. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье. *Советская археология*. 1955. № 23. С. 131–163.

⁵³ Фехнер М. Древнерусское золотное шитье X–XIII вв. в собрании Государственного Исторического музея. *Труды Государственного Исторического музея*. Москва, 1993. Вып. 82. С. 5.

⁵⁴ Орфинская О., Зозуля С. Текстиль из кургана Черная могила. *Российская археология*. 2020. № 4. С. 95.

⁵⁵ Arne T. La Suède et l'orient, études archéologiques sur les relations de la Suède et de l'orient pendant l'âge des Vikings. Uppsala: K.W. Appelberg, 1914. P. 31; Рыбаков Б. Древности Чернигова. С. 40.

⁵⁶ Щавелев С. Еще раз о бронзовом идоле из Черной могилы. *Ruthenica*. 2002. № 1. С. 123.

⁵⁷ Петрухин В. К началу истории русского искусства... С. 202, 218; Його ж. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI вв. Смоленск–Москва: Русич; Гнозис, 1995. С. 171–172.

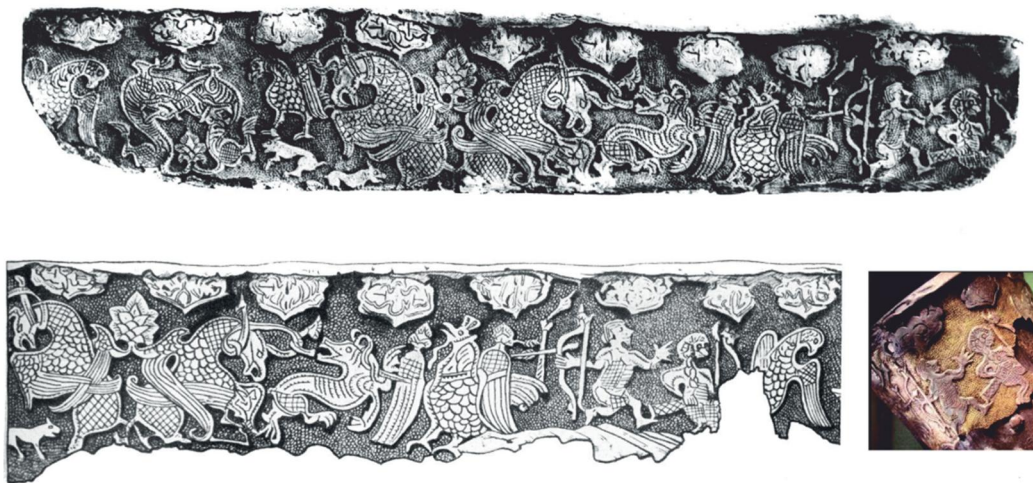
⁵⁸ Седов В. Древнерусская народность... С. 80; Иванов В., Топоров В. О древних славянских этнонимах (Основные проблемы и перспективы). *Из истории русской культуры*. Москва: Языки русской культуры, 2000. Т. I. С. 428–430; Наливайко С. Таємниця розкриває санскрит. Київ: Просвіта, 2001. С. 10, 13.

⁵⁹ Васильевский И. О ритуальном календаре и верованиях... С. 138–139.

ном⁶⁰. Є припущення, що вони пов'язані з індоіранськими уявленнями про подорож на той світ⁶¹.

Ще однією ознакою скандинавського походження людей з Чорної могили часто вважають знайдені там роги для пиття. Срібне окуття турячих рогів маркувало соціальні й сакральні функції похованих можновладців. Такі келихи вказували на високий суспільний статус покійних. Бенкетними атрибутами у процесі норвезького йорда, шведської вейцли та руського полюддя маркувався статус правителя, що повністю відповідало києворуській системі «годування» князя, а це мало й сакральний сенс. Так показувалося, що князь мав право здійснювати жертвовні узлиття⁶².

Уже В. Борн висунув тезу, що орнаментация ритонів є скандинавською й нагадує оздоблення різьбленого воза з Осеберга⁶³. Шведський археолог Х. Арбман розглядав це окуття як витвори скандинавського майстра, що жив у Русі й намагався вільно переробити східну орнаментацию, швидше за все, запозичену з персько-хазарського мистецтва, але результат вийшов не надто вдалим, бо східний орнамент був перероблений варварським чином, без необхідного почуття рівноваги й композиції⁶⁴ (мал. 2).

Мал. 2. Розгортка декору окуття. Промальовка фігур сюжетної композиції. Деталь окуття.

Для норманістів поле пошуків паралелей обмежене їхніми уявленнями про належність поховання скандинавам. Тлумачення зображень на основі скандинавської міфології запропонував О. Чернецов, який побачив там есхатологічні мотиви Рагнарьоку – «загибелі богів» і вовка Фенріра, від якого втікають антропоморфні персонажі⁶⁵. Однак морда вовка звернена не до них, а до грифона⁶⁶. А. Молчанов, який вважав, що похований у могилі однозначно був скандинавом, у свою чергу, заперечив, що антропоморфним персонажам загрожує небезпека, але побачив там скандинавський міф про шлюб бога моря Ньйорда та богині-лучниці Скаді⁶⁷. Ю. Шевченко приєднався до версії О. Чернецова, лишень вбачаючи у фігурках лучника Ульра й Хода чи Відара – старших богів, які пережили Рагнарьок⁶⁸. Причину зображення кінця світу на бенкетному кубку вони, утім, не пояснили.

Граф І. Толстой і Н. Кондаков гадали, що окуття змальовує східний сюжет полювання. Виріб було зроблено на місці, але він був копією оригіналу, східного в широкому сенсі слова. Зразком слугувала візантійська основа, яка сягала арабо-сирійських зразків і хи-

⁶⁰ Рыбаков Б. Древности Чернигова. С. 28.

⁶¹ Васильевский И. О ритуальном календаре и верованиях... С. 139.

⁶² Шевченко Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могилы. С. 12; Кулаков В. Питиевые рога балтов с декорированными деталями. *Исторический формат*. 2017. № 1–2. С. 130, 138, 140.

⁶³ Born W. Das Tiergeflecht in der nordrussischen Buchmalerei. *Seminarium Kondakovianum*. Prague: Institut Kondakov, 1932. Vol. V. P. 80–82.

⁶⁴ Arbman H. *Swear i österviking*. Stockholm: Natur och kultur, 1955. S. 91.

⁶⁵ Чернецов А. О языческой дружинной культуре Чернигова. *Чернигов и его округа в IX–XIII вв.* Киев: Наукова думка, 1988. С. 147–151; Чернецов А. Турый рог из Черной Могилы... С. 408–409.

⁶⁶ Петрухин В. К начальной истории русского искусства... С. 204–205; Його ж. Начало этнокультурной истории Руси... С. 175–176.

⁶⁷ Молчанов А. О сюжете композиции на обкладке турьего рога из Черной могилы. *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.» (15–18 апреля 1985 г.)*. Тезисы докладов. Чернигов: Черниговский областной педагогический институт им. Т. Шевченко, 1985. С. 67–69.

⁶⁸ Шевченко Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могилы. С. 12–13.

мерні оздобы якої сподобалися «північним варварам»⁶⁹. О. Щеглова вважала, що ріг із Чорної могили займає проміжкове місце між парадними візантійськими оліфантами зі слонової кістки, адже на ньому так само розгортається фриз зображень, і рогами з «варварських» дружинних могильників Х–ХІ ст. та синхронних їм скарбів. Вона теж схилилася до думки про копіювання з візантійської основи, порівнюючи з так званим рогом Лехеля із музею м. Ясберень (Угорщина)⁷⁰. При цьому забувається, що йдеться про пам'ятку, вшановувану угорськими аланами-ясами й тісно пов'язану з ранніми аланами, зображення на тому розі зіставляють зі скіфськими петрогліфами Східного Сибіру, танок відповідає осетинському танцеві сімд, танцівниця на ньому нагадує осетинку в традиційному вбранні, а арфіст – гравця на традиційному осетинському інструменті фандирі. Легенда про ріг Лехеля нагадує осетинський звичай посвячення вбивці вбитому, щоб він був його слугою на тому світі⁷¹. Тобто це радше пам'ятка іраномовного світу.

Угорський слід відзначав Н. Феттіх, який, попри це, вважав місцем виготовлення Середнє Подніпров'я⁷², а Д. Ласло вбачав там чудесне полювання двох братів із угорської легенди, коли стріли не влучають у чарівних тварин, а роги визнавав виробом чи то скандинава, який навчався в угорських ювелірів, чи то угорця, що працював на замовлення скандинавів⁷³. Однак витвори художнього ремесла Паннонії та суміжних територій так званої «епохи здобуття вітчизни» є специфічним різновидом прикладного мистецтва кочівників, що зазнали сильного впливу перських сасанідських зразків⁷⁴. В. Петрухін висунув версію про хозарський епічний мотив поразки сакрального правителя-кагана в боротьбі із суперником, пояснюючи це тривалими етнокультурними зв'язками Хозарії та Подніпров'я⁷⁵. Його припущення визнані непереконливими⁷⁶. С. Салмін хотів бачити в зображеннях фрагмент печенізького чи огузького епосу про героїчне сватання⁷⁷, хоча героїчне сватання притаманне й слов'янській епічній та казковій творчості.

Більшість дослідників таки схилиються до східного культурного впливу в окутті. Іраніст і мистецтвознавець Л. Лелеков уважав, що ці турячі роги в срібній оправі видають явний вплив більш ранніх зразків іранського кола, який ще потужніше проявився в Угорщині й Болгарії. Він знаходив паралелі зі скіфським та середньовічним перським мистецтвом. Зокрема, дослідник звернув увагу на зеркально-симетричних чудовиськ із хвостами, що зрослися в пальмету. Подібні композиції на тему взаємодії рослинних і тваринних форм життя або двох істот біля Світового дерева відомі ще в ранньому скіфському мистецтві. Схожий образ представлено на срібній платівці з Краснокутського кургану, де два коні з довгими язиками й у нашійниках ніби виростають зі спільного для них трилистника. Цей космологічний образ двох грифонів є в мистецтві Євразії пізнішої доби⁷⁸. Г. Корзухіна також зазначила, що орлина голівка, яка була на вістрі рогу з могили князівни Чорни⁷⁹, має східні витоки. Головки звірів та їхні протоми на кінці рогів відомі з глибокої давнини в Передній Азії та Середземномор'ї, у Середній Азії, на Балканах, у причорноморських степах скіфського часу. У согдійців кубки з головами тварин дожили до VIII ст. н.е.⁸⁰

Слов'янське тлумачення композиції підтримував Б. Рибаків, який при цьому теж сумлінно відзначав іранські мистецькі впливи. За основу інтерпретації зображень він взяв чернігівську билину про Івана Годиновича, який одружується з донькою правителя Черні-

⁶⁹ Кондаков Н. Русские клады: исследование древностей великокняжеского периода. Санкт-Петербург: Тип-я Главного управления уделов, 1896. Т. I. С. 14–20; Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства. Санкт-Петербург: Тип-я Министерства Путей Сообщения, 1897. Вып. 5: Курганные древности и клады домонгольского периода. С. 16–19.

⁷⁰ Щеглова О. О возможном прототипе изображений на оковках большого рога из Черной могилы. *STRATUM + Петербургский археологический вестник*. Санкт-Петербург–Кишинев, 1997. С. 251.

⁷¹ Исаенко А. Отчего треснул рог Лехеля? *Кавказ*. 1993. № 1. С. 10–11; Його ж. Миграции североиранцев в Румынию, на Средний Дунай и в Венгрию. *Кавказ и цивилизации Востока в древности и средневековье (Международный сб. науч. тр.)*. Владикавказ: Изд-во СОГУ, 1993. С. 159–160; Калоев Б. Венгерские аланы (ясы). *Историко-этнографический очерк*. Москва: Наука, 1996. С. 235–236.

⁷² Fettich N. Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn. Budapest: Magyar Történeti Múzeum, 1937. S. 199.

⁷³ László G. The art of the migration period. Budapest: Corvina press, 1974. P. 98.

⁷⁴ Чернецов А. Турый рог из Черной Могилы... С. 404.

⁷⁵ Петрухин В. К начальной истории русского искусства... С. 210–216; Його ж. Начало этнокультурной истории Руси... С. 184–192.

⁷⁶ Щеглова О. О возможном прототипе изображений на оковках большого рога... С. 249.

⁷⁷ Салмин С. Кан-Гуралли, Дунай-богатырь и рог из Черной могилы. *Археология и история Пскова и Псковской земли*. Москва–Псков: ИА РАН, 2017. Вып. 32. С. 280–286.

⁷⁸ Лелеков Л. Искусство Древней Руси и Восток. Москва: Советский художник, 1978. С. 90–91, 124; Його ж. История некоторых сюжетов древнерусского искусства. *Художественное наследие: хранение, исследование, реставрация*. 1981. № 7 (37). С. 214.

⁷⁹ Рыбаков Б. Древности Чернигова. С. 45.

⁸⁰ Корзухина Г. Турьи рога черниговских курганов. *В камне и в бронзе. Сб. ст. в честь А. Песковой*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН; ООО «Невская Книжная Типография», 2017. С. 632.

гова Настасьєю чи Марією і відстоює свій шлюб від зазіхань Коція Безсмертного (Коція Трипетовича). Цей підхід, значно переконливіший за есхатологічні тлумачення, має дві чітко виражені складові: фольклорну та ритуально-календарну. У биліні Коцій намагається застрелити віщого птаха – ворона, голуба та голубкою чи лебедів, які пророкують йому нещастя. Настасья подає йому стріли. Однак випущена стріла завдяки Божому велінню чи характерницькому замовлянню Івана влучає в самого Коція й убиває його. Тіло Коція дістається вовкам. Б. Рибаків писав, що на окутті рога є і віщий птах, і дівчина, яка подає лук і стріли Коцію, і сам Коцій з луком у руці, що біжить до віщого птаха, і стріла, що летить у потилицю Коцієві, і вовк. На його думку, на ритуальному розі зображено давній міф про смерть казково-билинного Коція Безсмертного та про звільнення від його влади Анастасії Прекрасної, пов'язаної в казках з розквітом весняно-літньої природи. Орел на ньому – стародавній герб Чернігова. Можливо, що рік призначався для урочистостей на день літнього сонцестояння. При цьому Б. Рибаків помітив виразний вплив сасанідського й аланського мистецтва, а також образи з іранської міфології, зокрема вже згаданих грифонів⁸¹. Дослідник також спостеріг іранське походження рослинного декору на іншому розі⁸².

Ще в скіфському мистецтві виразно проступала ритуальна роль рогів-ритонів. За Середньовіччя турячі роги-ритони були обов'язковою приналежністю урочистих напівритуальних бенкетів і виступали атрибутом слов'янських богів як символ благоденства⁸³. Навіть О. Щеглова змушена була визнати, що в слов'янському язичництві роги відведена досить важлива роль, про яку можна було судити з того, що рік – майже єдина приналежність подоб слов'янських богів, зафіксована й писемними джерелами. Це, зокрема, ідоли в Калюсі, Ставчанах і понад Збручем, зображення людини з рогом і молотом у піднятих руках на моравському поясному наконечнику IX ст. з Микульчиць (Велика Моравія)⁸⁴. До сказаного нею про роги-ритони В. Фомін⁸⁵ додав матеріал, який виводить на ту спільність, де виготовлення таких спеціальних посудин практикувалося століттями: в одній із контин південнобалтійського слов'янського Щетина зберігалися, підкреслюється в Гербордовому життєписі Оттона Бамбергського, «на честь їхніх богів і заради їх прикрашання позолочені й прикрашені дорогоцінним камінням роги диких биків»⁸⁶. Ріг для пиття відомий як основний атрибут бога Світовида з острова Рюген. Саксон Грамматик свідчить, що той у правій руці «тримає рік, ретельно виконаний з різного роду металів», який жрець «щороку мав звичай наповнювати чистим вином, намагаючись за властивостями рідини передбачити, яким буде врожай наступного року», – тобто рік був символом влади та достатку⁸⁷. Фігура, зображена на рельєфах Альтенкірхена і Бергена, які можуть бути надгробними плитами рюгенських князів кін. XII – поч. XIII ст., тримає в руці рік для пиття, відомий як основний атрибут Світовида. Тим самим божество та князь були об'єднані в поморян одним символом влади. А з огляду на те, що нащадок поморських князів поморанський герцог Вартислав V в 1364 р. наказав величезні роги вбитого ним зубра опрацювати в срібло і золота, причому один із них був наданий церкві в Камміні, «щоб його зберігали там, як святиню», а інший залишився в роду герцога⁸⁸, видно, що виготовлення рогів-ритонів довго існувало на землях південнобалтійських слов'ян. Це саме слід сказати й про династію Рюриковичів. Зокрема, Іван III 1486 р. надіслав псковичам турячий рік, окутий золотом⁸⁹.

Археолог Г. Корзухіна, попри елементи північного мистецтва, гадала, що чернігівські роги зроблені в Русі⁹⁰. Український археолог Р. Орлов звернув увагу, що в руках персонажі тримають складноскладові луки «сасанідського» типу – інсигнії влади в іранській традиції. Зображення в цілому він тлумачив збереженими з давнини й дуже живучими уявленнями про сакральну природу князівської влади. При цьому Р. Орлов зазначав, що слов'янські уявлення про інститут князівської влади, включаючи її атрибути, з огляду на іконографію окуття великого ритону з Чорної могили, близькі іранським. Цей факт учений

⁸¹ Рыбаков Б. Древности Чернигова. С. 49–51; Його ж. Язычество древней Руси. С. 317, 329–347, 771.

⁸² Рыбаков Б. Древности Чернигова. С. 47.

⁸³ Там само. С. 45; Рыбаков Б. Язычество древней Руси. С. 330; Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва: Наука, 1982. С. 254; Седов В. Древнерусская народность... С. 211.

⁸⁴ Щеглова О. О возможном прототипе изображений на оковках большого рога... С. 250.

⁸⁵ Фомин В. Антиномизм: Наука против лжи. В 2-х т. Москва: Концептуал, 2025. Т. 2. С. 115.

⁸⁶ Жизнеописание Оттона Бамбергского в церковных сочинениях и преданиях / Пер. с лат., исследование и комментарии А. Досаева, О. Кутарева. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2021. С. 351.

⁸⁷ Саксон Грамматик. Деяния данов. С. 213–214.

⁸⁸ Hering [H.] Das Trinkhorn Herzog Wartislav's V. *Baltische Studien*. Stettin, 1832. Bd 1. S. 373; Ганина Н. Мифология власти у рюгенских славян. *Предания и мифы о происхождении власти эпохи Средневековья и раннего Нового времени*. Мат. конф. Москва: Индрик, 2010. С. 36–37; Ганина Н. Тайны рюгенских славян. *Studia Slavica et Balkanica Petropolitana*. 2015. Вып. 2 (18). С. 70, 73.

⁸⁹ Рыбаков Б. Древности Чернигова. С. 43.

⁹⁰ Корзухина Г. Турьи рога черниговских курганов. С. 632.

пояснював вірогідною слов'янізацією груп іраномовного населення на території стародавньої Чернігівщини⁹¹.

Закінчення в наступному номері.

References

- Arbman, H. (1955). *Svear i österviking* [Swords in the oystercatcher]. Stockholm, Sweden.
- Arne, T. (1914). *La Suède et l'orient, études archéologiques sur les relations de la Suède et de l'orient pendant l'âge des Vikings* [Sweden and the East, archaeological studies on the relationship between Sweden and the East during the Viking age]. Uppsala, Sweden.
- Born, W. (1932). *Das Tiergeflecht in der nordrussischen Buchmalerei* [The animal motif in northern Russian illuminated manuscripts]. *Seminarium Kondakovianum*, V, P. 80–82. Prague, Czech Republic.
- Chernetsov, A. (1988). *O yazycheskoi družynnoi kulture Chernykhova* [On the pagan warrior culture of Chernihiv]. *Chernigov i yego okrug v IX–XIII vv.* [Chernigov and its surroundings in the 9th–13th centuries]. P. 143–152. Kyiv, Ukraine.
- Chernetsov, A. (2024). *Turiy rog iz Chernoy Mogily (opyt interpretatsii dekora)* [The Turian horn from the Chorna mohila (an attempt at interpreting the decoration)]. *Istoriya, arkhеologiya i etnografiya Kavkaza – History, archaeology and ethnography of the Caucasus*, 20, 2, P. 398–416.
- Dosaev, A., Kutarev, O. (Ed.). (2021). *Zhyzneopisaniye Ottona Bambergskoho v tserkovnykh sochine-niyakh i predaniyakh* [The life story of Otto of Bamberg in church writings and legends]. Saint Petersburg, Russia.
- Erlikhman, V. (Trans.). (1995). *Mabinogion: Volshebnyie lehendy Uelsa* [Mabinogion: The magical legends of Wales]. Moscow, Russia.
- Fechner, M. (1993). *Drevnerusskoye zolotoye shitye X–XIII vv. v sobranii Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeya* [Old Ruthenian gold embroidery of the 10th–13th c. in the collection of the State Historical museum] *Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeya – Proceedings of the State Historical museum*, 82, P. 3–21. Moscow, Russia.
- Fettich, N. (1937). *Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn* [The metal art of the land-grabbing Hungarians]. Budapest, Hungary.
- Fomin, V. (2025). *Antinormanizm: Nauka protiv lzhy* [Anti-Normanism: Science against lies], 2. Moscow, Russia.
- Ganina, N. (2015). *Tayny ryugenskikh slavyan* [Secrets of Rügen Slavs]. *Studia Slavica et Balkanica Petropolitana*, 2 (18), P. 65–81.
- Isayenko, A. (1993). *Migratsii severoirantsev v Rumyniyu, na Sredniy Dunay i v Vengriyu* [Migrations of Northern Iranians to Romania, the Middle Danube and Hungary]. *Kavkaz i tsivilizatsii Vostoka v drevnosti i srednevekov'ye (Mezhvuzovskiy sbornik nauchnykh trudov)* [The Caucasus and civilizations of the East in Ancient Times and the Middle Ages (Interuniversity collection of scientific papers)]. P. 159–202. Vladikavkaz, Russia.
- Isayenko, A. (1993). *Otchego tresnul rog Lekhelya?* [Why did Lehel's horn crack?]. *Kavkaz – Caucasus*, 1, P. 10–11. Vladikavkaz, Russia.
- Ivanov, V., Toporov, V. (2000). *O drevnikh slavyanskikh etnonimakh (Osnovnyye problemy i perspektivy)* [On ancient Slavic ethnonyms (Main problems and prospects)]. *Iz istorii russkoy kultury* [From the history of Russian culture]. P. 413–440. Moscow, Russia.
- Kainov, S. (2019). «Bolshoy» mech iz Chornoy mogily (predvaritelnyie itogi novogo etapa izucheni-ya) [The “Big” sword from the Chorna mohyla (preliminary results of a new stage of study)]. *Zemlya nasha velika i obil'na... sbornik statey, posvyashchennyy 90-letiyu A.N. Kirpichnikova* [Our land is great and abundant... a collection of articles dedicated to the 90th anniversary of A.N. Kirpichnikov]. P. 125–139. Saint Petersburg, Russia.
- Kondakov, N. (1896). *Russkiye klady: issledovaniye drevnostei velikokniazheskogo perioda* [Russian treasures: a study of antiquities from the Grand Duchy period]. Saint Petersburg, Russia.
- Korzukhina, G. (2017). *Turiy roga chernigovskikh kurganov* [Aurochs' horns of Chernihiv burial mounds]. *V kamne i v bronze. Sbornik statey v chest' Anny Peskovoy* [In Stone and Bronze. A Collection of Articles in Honour of Anna Peskova]. P. 620–646. Saint Petersburg, Russia.
- Kulakov, V. (2017). *Pityevyye roga baltov s dekorirovannymi detal'yami* [Baltic drinking horns with decorated details]. *Istoricheskiy format – Historical format*, 1–2, P. 127–150.
- Kuzmyn, A. (1974). *Ob etnicheskoi prirode variagov* [On the ethnic nature of Varangians]. *Voprosy istorii – Questions of history*, 11, P. 576–620.
- Kuzmin, A. (2003). *Nachalo Rusi. Tayny rozhdeniya russkogo naroda* [The origin of Rus. Secrets of the birth of the Ruthenian people]. Moscow, Russia.
- Kyrpychnykov, A. (1971). *Drevnerusskoe oruzhye*, issue 3. *Dospekh, kompleks boevykh sredstv IX–XIII vv.* [Old Rus weapons. Iss. 3. Armour, combat equipment of the 9th–13th c.]. Moscow–Leningrad, Russia.
- László, G. (1974). *The art of the migration period*. Budapest, Hungary.
- Lelekov, L. (1973). *K rekonstruktsii ranneslavianskoi mifologicheskoi systemy* [On the reconstruction of the early Slavic mythological system]. *Sovetskoe slavianoovedeniye – Soviet slavic studies*, 1, P. 52–59.
- Lelekov, L. (1978). *Iskusstvo Drevnei Rusi i Vostok* [Art of Ancient Rus and the East]. Moscow, Russia.

⁹¹ Орлов Р. Художественный металл Чернигова (семантика оковки из Черной Могилы). *Чернигов и его округа в IX–XIII вв.: Сб. науч. тр.* Киев: Наукова думка, 1988. С. 157, 163–164.

- Lelekov, L. (1981). Istoriya nekotorykh suzhetov drevnerusskogo iskusstva [The history of certain themes in ancient Russian art]. *Khudozhestvennoe nasledie: khraneniye, issledovaniye, restavratsiya – Artistic heritage: preservation, research, restoration*, 7 (37), P. 213–225.
- Lushin, V. (2019). K voprosu o date Chernoy mogily [On the date of the Chorna mohyla]. *Istoriya. Arkheologiya. Kul'tura. Materialy i issledovaniya* [History. Archaeology. Culture. Materials and Research], P. 21–33. Zimovniki, Russia.
- Merpert, N. (1955). Iz ystoryy oruzhya plemen Vostochnoi Evropy v rannem srednevekovye [From the history of weapons of the tribes of Eastern Europe in the early Middle Ages]. *Sovetskaia arkheologiya – Soviet archaeology*, 23, P. 131–163.
- Molchanov, A. (1985). O suzhete kompozitsyi na obkladke turyeho roha yz Chernoi mogily [On the subject of the composition on the cover of the hunting horn from the Chorna mohyla]. *Istoriiko-arkheologicheskii seminar «Chernigov i yego okrug v IX–XIII vv.» (15–18 aprelya 1985 g.)*. Tezisy dokladov [Historical and Archaeological Seminar Chernihiv and Its Regions in the 9th–13th Centuries (April 15–18, 1985). Abstracts], P. 67–69. Chernihiv, Ukraine.
- Motsya, O. (1993). Naselennya Pivdenno-Ruskykh zemel IX–XIII st. (Za materialamy nekropoliv) [Population of the South Rus lands in the 9th–13th c. (based on necropolis data)]. Kyiv, Ukraine.
- Musin, A. (2012). Skandinavskoye yazychestvo na Vostoke po dannym arkheologii: obshcheye i osobennoye [Scandinavian paganism in the East according to archaeology: general and specific], *Rossiyskiy arkheologicheskii yezhegodnik – Russian archaeological yearbook*, 2, P. 555–602.
- Nefodov, V. (2012). Ranniye etapy politogeneza na territorii Smolenskoy zemli (konets IX – pervaya pol. XI v.) [Early stages of Politogenesis on the territory of the Smolensk land (the end of the 9th – the first half of the 11th c.)]. *Severnaya Rus i problemy formirovaniya Drevnerusskogo gosudarstva. Sbornik materialov mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii (Vologda-Kirillov-Belozersk 6–8 iyunya 2012 g.)* [Northern Rus and Problems of the Formation of the Old Russian State. Collection of materials of the international scientific conference (Vologda-Kirillov-Belozersk, June 6–8, 2012). P. 89–113. Vologda, Russia.
- Orfinskaya, O., Zozulya, S. (2020). Tekstil iz kurgana Chernaya mogila [Textiles from the mound Chernaya mogila]. *Rossiyskaya arkheologiya – Russian archaeology*, 4, P. 87–97.
- Orlov, R. (1988). Khudozhestvennyi metall Chernigova (semantika okovki iz Chernoi Mogily) [Artistic metalwork of Chernihiv (semantics of metalwork from Chernaya mogila)]. *Chernigov i yego okrug v IX–XIII vv.* [Chernigov and its surroundings in the 9th–13th centuries]. P. 152–165. Kyiv, Ukraine.
- Papakin, A., Bezkorovaina, Yu., Prokopenko, V. (2017). Sholomy typu «Chorna Mohyla»: novi znakhidky ta problema pokhodzhennia [Helmets of the “Chorna Mohyla” type: new finds and the problem of origin]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy – Scientific bulletin of the National museum of the history of Ukraine*, II, P. 45–56. Kyiv, Ukraine.
- Parkhomenko, V. (1927). Kniaz Chornyi (Do pytannia pro dobu Siverianskoi kolonizatsii Podesennia) [Prince Chornyi (On the question of the era of Siverian colonisation of Podillia region)]. *Yubileyny sbirnyk na poshanu akademika Dmytra Yvanovycha Bahaliya z nahody simdesyatyoi richnytsi zhyttya ta pyadesyatykh rokovyn naukovo diyalnosti* [Jubilee collection in honor of Academician Dmytro Ivanovych Bahaliy on the occasion of the seventieth anniversary of his life and fiftieth anniversary of his scientific activity]. P. 379–382. Kyiv, Ukraine.
- Paul, A. (2015). Baltiyskiye slavyane: ot Rerika do Starigarda [Baltic Slavs: from Rerik to Starigard]. Moscow, Russia.
- Petrukhin, V. (1995). K nachalnoy istorii russkogo iskusstva. Riton iz Chornoy mogily i tyurksko-iranskaya traditsiya [On the initial history of Russian art. Rhyton from the Chorna mohyla and the Turkic-Iranian tradition]. *Etnozykovaya i etnokulturnaya istoriya Vostochnoy Yevropy* [Ethnolinguistic and Ethnocultural History of Eastern Europe], P. 201–230. Moscow, Russia.
- Petrukhin, V. (1998). Bolshyye kurgany Rusi i Severnoy Yevropy. K probleme etnokulturnykh svyazey v rannesrednevekovyy period [Large burial mounds of Rus and Northern Europe. On the problem of ethnocultural ties in the Early Medieval period]. *Istoricheskaya arkheologiya. Traditsii i perspektivy. K 80-letiyu so dnya rozhdeniya D.A. Avdusina* [Historical Archaeology. Traditions and Prospects. On the 80th Anniversary of D.A. Avdusin's Birth]. P. 361–369. Moscow, Russia.
- Petrukhin, V. (2000). Drevnyaya Rus. Narod. Knyazya. Religiya [Ancient Rus. People. Princes. Religion]. *Iz istorii russkoy kultury* [From the History of Russian Culture], I. *Drevnyaya Rus* [Ancient Rus]. P. 11–410. Moscow, Russia.
- Petrukhin, V. (2011). Obychay «vtorichnogo» pogrebeniya i khristianizatsiya yazycheskikh praviteley v Severnoy i Vostochnoy Yevrope: ot Satton-Hoo do Kiyeva [The custom of “secondary” burial and the Christianization of pagan rulers in Northern and Eastern Europe: from Sutton Hoo to Kyiv]. *Visy druzhby. Sbornik statey v chest T.N. Dzhakson* [Friendship Visur. A Collection of Articles in Honour of T.N. Jackson]. P. 339–344. Moscow, Russia.
- Petrukhin, V. (2013). Rus v IX–X vv. Ot prizvaniya varyagov do vybora very [Rus in the 9th–10th c. From the calling of the Varangians to the choice of faith]. Moscow, Russia.
- Rusanova, I. (2002). Istoki slavyanskogo yazychestva. Kultovyie sooruzheniya Tsentralnoy i Vostochnoy Yevropy v I tys. do n.e. – I tys. n.e. [Origins of Slavic paganism. Religious buildings of Central and Eastern Europe in the 1st millennium BC – 1st millennium AD]. Chernivtsi, Ukraine.
- Rybakov, B. (1949). Drevnosti Chernigova [Antiquities of Chernihiv]. *Materyaly i issledovaniya po arkheologii SSSR – Materials and research on archaeology in the USSR*, 11, I, P. 7–102. Moscow and Leningrad, Russia.
- Rybakov, B. (1987). Yazychestvo drevnei Rusi [Paganism of Ancient Rus]. Moscow, Russia.

Salmin, S. (2017). Kan-Turali, Dunay-bogatyr i rog iz Chernoy mogily [Qan-Turali, Dunay the Bogatyr and the horn from the Chorna mohyla]. *Arkheologiya i istoriya Pskova i Pskovskoy zemli – Archaeology and history of Pskov and the Pskov land*, 32, P. 280–286. Moscow–Pskov, Russia.

Samokvasov, D. (1908). Mogily russkoi zemli [Graves of the Rus land]. Moscow, Russia.

Sedov, V. (1982). Vostochnyye slavianе v VI–XIII vv. [Eastern Slavs in the 6th–13th c.]. Moscow, Russia.

Sedov, V. (1999). Drevnerusskaya narodnost: Istoriko-arkheologicheskoye issledovaniye [Old Ruthenian nationality: Historical-archaeological research]. Moscow, Russia.

Shafonskiy, A. (1851). Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opysanye s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniem Malyia Rossii, iz chastei koei onoe namestnichestvo sostavleno, sochnionnoe deistvitelnym statskim sovetnikom i kavalerom Afanasiem Shafonskim. S chetyrmiya geograficheskimi kartami. V Chernigove, 1786 g. [Topographical description of the Chernigov governorate with a brief geographical and historical description of Little Russia, from parts of which the governorate is composed, composed by actual state councillor and knight Afanasy Shafonsky. With four geographical maps. Chernihiv, 1786]. Kyiv, Ukraine.

Shchhavelev, A. (2013). Zametki o detalyakh pogrebeniya v kurgane «Chernaya mogila» [Notes on details of the burial in the “Chernaya mogila” mound]. *Slovyany i Rus: arkheolohiya ta istoriya. Zbirka prats na poshanu diysnoho chlena Natsionalnoyi akademiiy nauk Ukrayiny Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 75-richchya* [Slavs and Rus: Archaeology and History. Collection of Works for full member of the National Academy of Sciences of Ukraine Petro Petrovych Tolochko for the Benefit of His 75th Birthday]. P. 353–355. Kyiv, Ukraine.

Shchhavelev, A., Shchhavelev, S. (2001). Chernaya mogila [Chorna mohyla]. *Voprosy istorii – Questions of history*, 2, P. 134–141.

Shchhavelev, S. (2002). Yeshche raz o bronzovom idole iz Chernoy mogily [Once again about the bronze idol from Chorna mohyla]. *Ruthenica*, 1, P. 118–127.

Shcheglova, O. (1997). O vozmozhnom prototipe izobrazheniy na okovkakh bolshogo roga iz Chernoy mogily [On a possible prototype of images on the ferrules of the large horn from Chorna mohyla]. *STRATUM + Peterburgskiy arkheologicheskiiy vestnik – STRATUM + Petersburg archaeological bulletin*, P. 246–257.

Shevchenko, Yu. (1999). Knyazhna-amazonka v parnom pogrebenii Chernoy mogily [Amazon-princess in the double burial of the Chorna mohyla]. *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii – Collection of the Museum of anthropology and ethnography*, XLVII, P. 9–22. Saint Petersburg, Russia.

Shrei, K., Feshovets, O. (Ed.). (2012). Beovulf [Beowulf]. Lviv, Ukraine.

Shyshlina, N., van der Plikht, Y., Sevastyanov, S., Kuznetsova, O., Murasheva, V., Kainov, S., Zozulya, S., Shevtsov, O. (2017). Radiouglerodnoye AMSdatirovaniye eksponatov Istoricheskogo muzeya: rezultaty i obsuzhdeniye [Ams-dating of the historical museum artefacts: results and discussion]. *Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk – Bulletin of the Samara scientific center of the Russian academy of sciences*, 19, 3 (2), P. 398–405.

Sturluson, S. (1970). Mladshaia Edda [The Younger Edda]. Leningrad, Russia.

Sturluson, S. (1980). Krug Zemnoi [Circle of the Earth]. Moscow, Russia.

Tolkien, J. R.R. (2006). Professor i chudovishcha [The professor and monsters]. Saint Petersburg, Russia.

Tolstoi, I., Kondakov, N. (1897). Russkiye drevnosti v pamiatnykh yskusstva [Russian antiquities in art monuments]. Saint Petersburg, Russia.

Tsvetkov, S. (2010). Pokhod russov na Konstantinopol v 860 g. i nachalo Rusi [The Ruthenians' campaign to Constantinople in 860 and the origin of Rus]. Saint Petersburg, Russia.

Vasylevskiy, Y. (2006). O ritualnom kalendare i verovaniyakh v dokhristianskoy Rusi: (Po arkheologicheskim materialam kurgana Chornaya Mogila) [On the ritual calendar and beliefs in pre-Christian Rus: (Based on archaeological materials of the Chorna mohyla mound)]. *Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii – Archaeology, ethnography and anthropology of Eurasia*, 2 (26), P. 137–144.

Yeriomenko, V. (1997). «Keltskaya vual» i zarubinskaya kultura. Opyt rekonstruktsii etnopoliticheskikh protsessov III–I v. do n.e. v Tsentralnoy i Vostochnoy Yevrope [“Celtic veil” and the Zarubintsy culture. An attempt to reconstruct ethnopolitical processes of the 3rd–1st c. BC in Central and Eastern Europe]. Saint Petersburg, Russia.

Zheliezniak, I., Korepanova, A., Masenko, L., Stryzhak, O. (Comp.). (1985). Etymologichnyi slovnyk litopysnykh heohrafichnykh nazv Pivdennoi Rusi [Etymological dictionary of chronicle geographical names of Southern Rus]. Kyiv, Ukraine.

Семененко Марина Миколаївна – магістр спеціальності «Педагогіка та методика середньої освіти. Історія», дослідниця, підприємниця та депутат Чернігівської міської ради, директор ТОВ «КЕЙРІН» (вул. Ділова, 5/2, Київ, 03150).

Semenenko Maryna – master's degree in the specialty “Pedagogy and methodology of secondary education. history”, researcher, entrepreneur and member of the Chernihiv city council, director of «KEIRIN» LLC (5/2 Dilova str., Kyiv, 03150).

E-mail: marinamyshko@gmail.com

Рахно Костянтин Юрійович – доктор історичних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (вул. Партизанська, 102, с. Опішне, Полтавська обл., Україна).

Rakhno Kostyantyn – Doctor of Historical Sciences, senior researcher, leading researcher of the National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne (102 Chornovola str., village of Opishne, Poltava Region, Ukraine).

E-mail: krakhno@ukr.net

Дата подання: 23 травня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 2 жовтня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Семененко, М., Рахно, К. Елементи східної культури в чернігівській Чорній могилі. Частина перша. *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 5–19. DOI: 10.58407/litopis.250501.

Цитування за стандартом APA

Semenenko, M., Rakhno, K. (2025). Elementy shkidnoi kultury v chernihivskii Chornii mohyli. Chastyna persha [Elements of Eastern culture in the Chorna mohyla in Chernihiv. The first part]. *Siverianskyi li-topys – Siverian chronicle*, 5, P. 5–19. DOI: 10.58407/litopis.250501.

Любов Шара

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА У ТРИДЦЯТИЛІТНІЙ ВІЙНІ: НАСЛІДКИ ДЛЯ ЧЕХІЇ ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ¹

CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE THIRTY YEARS' WAR: IMPLICATIONS FOR THE CZECH LANDS AND THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH

DOI: 10.58407/litopis.250502

© Л. Шара, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4921-4718>

Мета статті сфокусована на з'ясуванні та систематизації наслідків Тридцятилітньої війни для населення Богемського королівства і Речі Посполитої у демографічному, політичному, соціально-економічному й культурно-духовному аспектах. **Дослідницькі методи:** загальнонаукові – аналіз, синтез, індукція, дедукція; та спеціально-історичні – історико-генетичний, історико-системний, історико-порівняльний, історико-типологічний. **Наукова новизна** розвідки полягає у потребі узагальнити результати війни 1618–1648 рр. для Чехії та Корони Польської.

На підставі проаналізованої тематичної літератури можемо зробити такі **висновки**. Тридцятилітня війна розпочалася пражською дефенестрацією 1618 р., змінила геополітичний вектор багатьох країн, залишила глибокий слід в історії Чехії та Речі Посполитої. Скоротилася чисельність їхніх жителів через бойові дії, смертність від голоду й інфекційних захворювань. Землі Корони Польської зазнали напливу мігрантів, поява яких актуалізувала низку викликів у різних царинах життєдіяльності.

У результаті жорсткої централізації Богемське королівство остаточно втратило ознаки автономного статусу, було умонтоване абсолютистською політикою Габсбургів у їхню «клаптикову» імперію. Річ Посполита отримала сильних суперників – Швецію та Бранденбург-Пруссію, які згодом продемонстрували свою агресію і, зрештою, польське державотворення припинилося на декілька століть.

Закономірним наслідком тривалих воєнних дій була глибока соціально-економічна криза та рефеодалізація, панування феодално-кріпосницької системи й аграрного сектора в господарстві Корони Польської та чеських земель. Мешканці останніх також відчували нарузу над свободою совісті, зазнали окатоличення та оніменення.

Ключові слова: Тридцятилітня війна, пражська дефенестрація, Вестфальський мир, демографічні втрати, централізація, соціально-економічна криза, оніменення, окатоличення.

The purpose of the publication is to clarify and systematize the demographic, political, socio-economic, cultural and spiritual consequences of the Thirty Years' war for the populations of the Kingdom of Bohemia and the Polish-Lithuanian Commonwealth. **Research methods:** general scientific – analysis, synthesis, induction, and deduction; and special historical – historical-genetic, historical-systemic, historical-comparative, and historical-typological. **The scientific novelty** lies in the need to systematize results of the 1618–1648 war for the Czech Republic and the Crown of Poland.

Based on the analyzed literature, we can draw some **conclusions**. The Thirty Years' war started with the defenestration of Prague in 1618, changed the geopolitical landscape of many countries, and left a deep mark on the history of the Czech Republic and the Polish-Lithuanian Commonwealth. The number of inhabitants in these countries decreased due to military operations, deaths from starvation, and infectious diseases. Lands of the Crown of Poland experienced an influx of migrants, who presented a number of challenges in various spheres of life.

Following the rigid centralization, the Bohemian Kingdom ultimately lost its autonomous status and was absorbed into the Habsburgs' absolutist "patchwork" empire. The Polish-Lithuanian Commonwealth gained two strong rivals in the form of Sweden and Brandenburg-Prussia, who would later demonstrate their aggression. Eventually, Polish statehood ceased for several centuries.

¹ Стаття виконана в рамках науково-дослідної роботи, що здійснюється на кафедрі всесвітньої історії та міжнародних відносин НУЧК імені Т. Г. Шевченка за темою: «Актуальні проблеми всесвітньої історії та міжнародних відносин в регіональному та глобальному вимірах» (Державний реєстраційний номер: 0124U003563).

The prolonged hostilities had real consequences, including a deep socio-economic crisis and feudalization. This saw the feudal serfdom system and the agricultural sector dominate the economies of the Crown of Poland and the Czech lands. Inhabitants of these lands also experienced an assault on freedom of conscience and religion, suffered from the re-Catholicization and Germanisation of the population.

Key words: Thirty Years' war, Prague defenestration, Peace of Westphalia, demographic losses, centralization, socio-economic crisis, re-Catholicization and Germanisation.

Тридцятилітня війна 1618–1648 рр. започаткувала на європейському континенті збройні протистояння, тривали у часових рамках, із залученням коаліцій країн та охопленням величезної території. Вона вважається одним із найжахливіших воєнних конфліктів, зумовлених міжнародно-політичними й політико-дипломатичними процесами у Європі першої половини XVII ст.² З огляду на виклики сьогодення, доречним буде переосмислення наслідків масштабних багаторічних бойових дій для Центрально-Східної Європи, її держав і населення, відлуння, що давалися взнаки ще десятиліттями.

Причини, перебіг і результати Тридцятилітньої війни, залученість у неї козацького війська, історико-правовий аналіз Вестфальської системи привертала увагу українських дослідників. Поміж них варто означити праці О. Барана³, В. Васецького⁴, Л. Войтовича⁵, А. Дмитрієва⁶, С. Махуна⁷, В. Ціватого⁸, Т. Чухліба⁹, І. Шумського¹⁰ та ін. Фахівці концентрувалися переважно на деталізації військової звитяги козацтва, вивчали чисельність його підрозділів, обопільні дії з військами країн-учасниць, рейди чеськими і моравськими теренами, намагалися розвинути стереотипи у польському та українському історіописанні про події 1618–1648 рр. Заразом, під прискіпливим поглядом науковців перебувала Вестфальська мирна угода, її регулятивна роль у процесі облаштування формату міжнародних відносин Нового часу, значимість для еволюції публічного права. Мета ж нашої розвідки спрямована на з'ясування та систематизацію наслідків Тридцятилітньої війни для жителів Богемії і Корони Польської у демографічному, політичному, соціально-економічному й культурно-духовному вимірах.

Одразу маємо означити, що в першій пол. XVII ст. політична мапа була інакшою, не всі нинішні народи Центрально-Східної Європи мали незалежні держави. Знаковою подією, у результаті якої втратило свою автономію Чеське (Богемське) королівство, була битва поблизу м. Могач (Мохач). 29 серпня 1526 р. війська Османської імперії під проводом Сулеймана Пишного завдали нищівної поразки збірній армії Людовіка (Лайоша) II, який посідав одночасно угорський та чеський престол; у результаті цієї поразки Людовік загинув¹¹. Михайл Верешмарті, угорський письменник і перекладач, назвав Мохач «великим цвинтарем національної величі», адже потому розпочалися незворотні процеси втрати суверенності¹².

Чеський сейм, щоб убезпечитися від турецької навали, проголосував за обрання королем Фердинанда I Габсбурга, який пообіцяв не порушувати автономії. Магістральними були принципи заперечення спадкових прав Габсбургів на землі Богемського королівства, функціонування сейму як законодавчої інституції, широкі можливості у фінансній площині та інші привілеї. Утім, із плином часу, імперська влада звужила обшири самостійності Чехії, і, головне, вдалася до тиску на протестантську Церкву, виборену населенням ще в XV ст. У відповідь на спротив, як то станове повстання 1547 р. у Празі, австрійський уряд лише посилив свої позиції¹³. Відтак на початок Тридцятилітньої війни Богемське королів-

² Васецький В. Події в Європі епохи Пізнього Середньовіччя та нової історії як приклад витоків правотворчості. *Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір*: Мат. XIII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, Національний авіаційний університет, 24 лютого 2023 р. Київ, 2023. С. 49; Ціватий В. Дипломатичні раути й дилеми нової дипломатії періоду Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.): інституціональний дискурс. *Проблеми всесвітньої історії*. 2018. № 2 (6). С. 59.

³ Баран О. Козаки на імператорській службі в роках 1635–1636. *Український історик*. 1974. Ч. 1–3 (41–43). С. 5–22.; Його ж. Валленштайн і козаки. *Український історик*. 1978. Ч. 1–3 (57–59). С. 40–51.

⁴ Васецький В. Події в Європі епохи Пізнього Середньовіччя та нової історії...

⁵ Войтович Л. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. *Військово-науковий вісник*. 2020. № 34. С. 129–148.

⁶ Дмитрієв А. Вестфальський мир 1648 р. і сучасне міжнародне право. Київ, 2001. 426 с.

⁷ Махун С. Козаки-найманці у Тридцятилітній війні (1618–1648). *Дзеркало тиждня*. 2004. 23 квітня. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/kozaki-naймantsi_u_tridtsyatilitniy_viyini_1618_1648.html.

⁸ Ціватий В. Дипломатичні раути й дилеми нової дипломатії періоду Тридцятилітньої війни...

⁹ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.

¹⁰ Шумський І. Вестфальська система як виток новомодерної системи міжнародних відносин. *Альманах міжнародного права*. 2020. Вип. 23. С. 81–86.

¹¹ Товтин Я. Битва під Могачем та її наслідки для земель Угорського королівства. *Acta Hungarica*. 2007. Evf. 18. С. 322–326.

¹² Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ: Критика, 2004. С. 87.

¹³ Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. Київ: Дух і Літера, 2000. С. 350.

ство не вважалося повноправним суб'єктом міжнародних відносин і не бажало з цим змиритися. Чеські стани знову взялися за зброю, здійснивши у Празі «дефенестрацію» (від лат. de – із та fenestra – вікно – акт викидання когось через вікно), що започаткувала велику європейську війну 1618–1648 рр.¹⁴

Каталізаторами дефенестрації стали далекосяжні наслідки Аугсбурзького мирного договору 1555 р., який, переконана Ю. Цветкова, був актом свободи вибору віросповідання для федеральних суб'єктів Священної Римської імперії, а для Чехії – початком релігійних репресій¹⁵. Свобода її протестантської конфесії (утраквісти, Чеські брати) опинилася під загрозою, оскільки на поч. XVII ст. австрійськими імператорами, а разом і чеськими сюзеренами, були Матвій (Матіаш) II і Фердинанд II Габсбурги – затяті подвижники Контререформації. Їхня політика абсолютизму та покатоличення змусила протестантських депутатів сейму увірватися 23 травня 1618 р. у приміщення Чеської канцелярії в Празі й викинути з вікна королівських намісників Славату, Мартінця та секретаря уряду Фабріція¹⁶. «Як і варто було очікувати, – твердив Ф. Шиллер, – весь освічений світ був вражений характером цієї розправи; чехи виправдали її як усталену у них традицію й у тому, що сталося, вбачали дивовижним лише те, що потерпілі не зазнали ушкоджень після стрибка з такої висоти. Гнійна купа, на яку упали імператорські намісники, врятувала їх від будь-яких каліцтв»¹⁷.

Отож у Чехії спалахнуло друге станове повстання 1618–1620 рр., що визнається початком і складовою Тридцятилітньої війни. Її причини крилися у глибинних суперечностях державного / династичного і релігійного характеру, протиборстві між габсбурзько-католицькою та протестантсько-голландською моделями правління й економіки¹⁸. Війна була детермінована прагненням імператора Священної Римської імперії Фердинанда II повернути до життя католицький універсалізм і контроль над державами Центральної Європи¹⁹. Відтак виникли два антагоністичні блоки: 1608 р. – Протестантська (Євангельська) унія на чолі з кальвіністом курфюрстом Пфальцу Фрідріхом IV, а через рік – Католицька ліга під керівництвом герцога Баварії і курфюрста Максиміліана²⁰.

Серія військових кампаній упродовж трьох десятиліть була структурована науковцями у чотири етапи: чеський (або чесько-пфальцьський; 1618–1624 рр.), данський (1625–1629 рр.), шведський (1630–1635 рр.) і франко-шведський (1635–1648 рр.)²¹. Деталізація бойових операцій не є предметом нашого дослідження, проте варто зазначити, що вже після першого періоду чітко окреслилися значимі наслідки для Богемського королівства.

Ключова подія чесько-пфальцьського етапу – битва 8 листопада 1620 р. неподалік від Праги, біля Білої Гори. Незважаючи на майже однакову чисельність воюючих армій, сили чехів і їхніх союзників-протестантів зазнали поразки. Керманич Фрідріх Пфальцьський, якого проголосили королем Богемії, втік до Сілезії²². За висловом англійського очевидця, «чеські стани погано билися за справедливість», через що чеська Реформація остаточно зазнала поразки й доля Богемії була вирішена на прийдешні століття²³. До речі, католицькому блоку надавали свої послуги українські козаки під очільництвом полковника Станіслава Русиновського. Вони завдали поразки угорській кінноті, захопивши як трофеї понад п'ятдесят штандартів, шатро і прапор Фрідріха Пфальцьського²⁴.

Після 1620 р. Габсбурги використали людський і матеріальний потенціал Чехії для ведення Тридцятилітньої війни, але вже на стороні Священної Римської імперії проти країн антигабсбурзької коаліції.

Цікаве міркування про продовження війни висловив Ф. Шиллер. На його думку, головним винуватцем ескалації конфлікту варто вважати керівника Священної Римської імперії Фердинанда II. Після перемоги поблизу Білої Гори він став володарем усіх своїх володінь (ішлося, передусім, про Чеське королівство), отримав набагато більшу владу над ними, ніж попередники. Його верховенство не обмежувалося жодними Грамотами величності, а присяга на вірність давалася без будь-яких засторог. Утім, стверджує Ф. Шиллер,

¹⁴ Андрусак Я. Празькі дефенестрації за правління династії Ягеллонів. *Věda a perspektivy*. 2024. № 1 (32). С. 309.

¹⁵ Цветкова Ю. Правове регулювання свободи віросповідання в Чехії XV – першій пол. XVI ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Ужгород, 2018. Вип. 52. Т. 1. С. 54.

¹⁶ Войтович Л. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. С. 133.

¹⁷ Шиллер Ф. Тридцятилітня війна. *Собрание сочинений*: В 8 т. Москва: Гос-е изд-во художественной литературы, 1957. Т. 5: Исторические сочинения. Статьи. С. 68.

¹⁸ Галушка А. Тридцятирічна війна 1618–1648. *Енциклопедія історії України: Додатковий том*. Київ: Наукова думка, 2021. Кн. 1: А–Я. 773 с.; Вандич П. Ціна свободи... С. 117.

¹⁹ Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / За ред. А. Кудряченка. Київ: Фенікс, 2011. С. 43.

²⁰ Войтович Л. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. С. 129.

²¹ Ціватий В. Дипломатичні раути й дилеми нової дипломатії періоду Тридцятилітньої війни... С. 58.

²² Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. С. 354.

²³ Вандич П. Ціна свободи... С. 118; Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. С. 354.

²⁴ Войтович Л. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. С. 137.

Фердинанд II не відкликав свої війська, не розірвав союзні зобов'язання, внаслідок чого війна набула іншого характеру, іншого місця для продовження, інших учасників. Із заколоту в Чехії та каральної експедиції проти бунтарів вона трансформувалася у німецьку, а потім і європейську війну²⁵.

Справді, до протиборства долучилися чимало країн: у різні роки й почасти змінюючи ворогуючі блоки, билися армії Священної Римської імперії, Іспанії, Португалії, Данії-Норвегії, Саксонії, Речі Посполитої, Швеції, Англії, Франції, Османської імперії, Московії.

Подальші воєнні кампанії 1620–1648 рр. лише поглибили та розширили царини безпосередніх й довгострокових наслідків для країн Європи. Тому вже з 1629 р. почали шукати шляхи до порозуміння, усвідомлюючи руйнівні наслідки того, що відбувалося, але тривалий час не вдавалося досягти консенсусу в інтересах учасників конфлікту. Лише в грудні 1641 р. спромоглися підписати підготовчий мирний договір між імператором Фердинандом III, який 1637 р. змінив свого батька Фердинанда II, та Іспанською імперією, з одного боку, і Францією та Швецією – з іншого. Ще сім років витратили на підготовку кінцевого міжнародного конгресу, який відбувся у Вестфалії. З'їхалися туди 140 делегацій від суб'єктів Священної Римської імперії германської нації та 38 – від держав-учасниць, окрім Королівства Англії, Московського царства й Османської імперії²⁶.

Вестфальська мирна угода укладалася двома частинами: Мюнстерською 15 травня та Оснабрюкською 24 жовтня 1648 р.²⁷ За словами колишнього державного секретаря США Г. Кіссінджера, вона стала поворотним пунктом в історії народів, бо її засади були одночасно надзвичайно простими й всеохопними. Із тих пір безпосередньо національна держава, а не імперія, династія чи релігійна конфесія визнавалася «цеглинкою» європейського світопорядку²⁸.

Подібні оціночні опції простежуються у сучасних істориків і правників. Наприклад, у баченні В. Ціватого, Вестфальський мир чітко утвердив принципи «державного інтересу» й констатував інституціональне закріплення націй в Європі²⁹. І. Шумський так само наголосив на тому фактові, що від 1648 р. суверенна держава набула суб'єктності в міжнародних відносинах, у результаті чого дистанціювалися від середньовічних феодалних норм і матримоніальної політики³⁰. Поступово, переконані науковці, у контексті ствердження суверенітету кожної окремої країни, відбувалося становлення міждержавної системи і як наслідок – формування державного суверенітету було елементом процесу взаємного визнання країнами: вони брали обов'язок не втручатися в юрисдикцію іншої держави³¹.

Якщо зосередитися на наслідках Тридцятилітньої війни для населення Чехії та Корони Польської, то це передусім демографічні втрати. Чисельність загинувших достеменно невідома, бо не здійснювали систематичне обліковування, та за підрахунками В. Васецького, число мешканців Богемії скоротилося із 2 млн. до 700 тис.³², а за даними Ф. Дворніка – з близько 3 млн. у 1618 р. до майже 800 тис. у 1654 р.³³

Значні втрати жителів чеських земель підтверджуються й відсотком загинувших серед усього загалу жертв. Вважається понад 2 млн. військових і більше 6 млн. цивільного населення³⁴, також фігурують дані про понад 5 млн. померлих від хвороб і голоду у німецьких землях³⁵. Відтак, беручи до уваги 5 млн. знищених голодом та епідеміями у німецьких князівствах, сукупна чисельність у 6 млн. смертей цивільних є заниженою. Також фахівці одностайно твердять про суттєві жертви не від бойових дій, а через породжений війною гуманітарний колапс: продовольчу кризу та епідемії чуми й тифу, які зумовили загибель мільйонів людей.

Демографічні втрати у Чехії обумовлювалися також габсбурзькою політикою та релігійним визиском, у результаті чого розпочалася еміграція в Річ Посполиту, словацькі, німецькі землі, західноєвропейські країни. Загальне число емігрантів сягало 150 тис. або третина населення Богемського королівства³⁶. Виїхали представники різних соціальних станів, але найприкріше – Чехія втратила інтелектуальну верству, етнічно свідому, здатну

²⁵ Шиллер Ф. Тридцатилетняя война. С. 90–91.

²⁶ Печерський А. Вестфальський мир заклав актуальні донині принципи міжнародних відносин. *АрміяInform*. 2023. 24 жовтня. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/10/24/vestfalskyj-myr-zaklav-aktualni-donyni-pryncypy-mizhnarodnyh-vidnosyn/>.

²⁷ Шумський І. Вестфальська система як виток новомодерної системи міжнародних відносин. С. 82.

²⁸ Цит. за: Печерський А. Вестфальський мир заклав актуальні донині принципи міжнародних відносин.

²⁹ Ціватий В. Дипломатичні раути й дилеми нової дипломатії періоду Тридцятилітньої війни... С. 56.

³⁰ Шумський І. Вестфальська система як виток новомодерної системи міжнародних відносин. С. 81, 83.

³¹ Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. С. 43.

³² Васецький В. Події в Європі епохи Пізнього Середньовіччя та нової історії. С. 49.

³³ Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. С. 400.

³⁴ Васецький В. Події в Європі епохи Пізнього Середньовіччя та нової історії. С. 49.

³⁵ Печерський А. Вестфальський мир заклав актуальні донині принципи міжнародних відносин.

³⁶ Вандич П. Ціна свободи... С. 120.

генерувати державницькі ідеї, виконувати лідерські функції в соціумі, протидіяти імперським наративам. Їхню нішу в суспільній стратифікації посіли іноземці, переважно аристократія з Німеччини, Іспанії, Нідерландів. Вони захопили у свої руки владу в магістра-тах, стали власниками конфіскованих у протестантів земельних володінь, просували власну мову й культуру.

Чеські емігранти продовжили працювати в екзилі, друкуючи історичні та теологічні твори, художню й публіцистичну літературу, фольклорні колекції як маркери збереження національної ідентичності. Проте «більшості з цих праць, – твердив Ф. Дворнік, – бракувало оригінальності, і на них лежав відбиток похмурого менталітету вигнанців»³⁷.

Достатньо складно черпати натхнення, поневіряючись на чужині. А власне самій Богемії знадобилося кілька століть, щоби в процесі національного Відродження сформувалася когорта політичних лідерів і викристалізувалися ідеї боротьби за самостійність держави. З огляду на це, поразку поблизу Білої Гори трактують як катастрофу, що розірвала неперервність в історії чеських земель і чеського народу³⁸.

Для Габсбургів перемога під Білою Горю дала зелене світло, щоб чехи сповна відчули політичні наслідки свого спротиву. 15 травня 1627 р. оприлюднили «Поновлене земське уложення» – документ, яким підтверджувалися спадкові права Габсбургів на землі колишнього Чеського королівства, а, отже, вже не потребувалося рішення сейму на обрання чи детронізацію монарха. «Станам і жителям цього королівства, – зазначено в “Уложенні”, – не належить право вибору короля ... [Хто виступить проти “спадкоємного права” Габсбургів на чеський трон,] одразу ж підпадуть під [покарання, призначені] тим, хто зневажає королівську величність, і мають позбутися честі, життя і майна ...

Нам самим, а після нас майбутнім ... королям чеським належить [право] призначати та скликати загальні сейми ... На таких загальних сеймах лише Нам, чи, за Нашої відсутності, комісарам Нашим ... належить влада і право сеймової пропозиції, тому не повинен ніхто й нічого ... пропонувати станам і подавати ... на розгляд. Ні в якому разі не дозволяється і не допускається, щоб на загальних сеймах хтось ... щось усно або в письмовому вигляді міг говорити»³⁹.

Процитований уривок свідчить про імперську політику централізації, знищення прерогативи чеської станово-представницької інституції – сейму – та перенаправлення законодавчої ініціативи у Відень. Переформатували також адміністративну систему як логічне продовження механізму умонтування Богемського королівства в обшири єдиної Австрійської імперії.

У минуле відійшла посада бургграфа, натомість запрацювала Богемська канцелярія у Відні, яка протягом двох століть зоставалася останнім нагадуванням про колишню незалежність чехів⁴⁰. Як справедливо зауважив Т. Чухліб, «процеси укріплення абсолютистської влади віденського двору спричиняли до значного обмеження чеської державності й перетворення цієї країни на одну з провінцій “клаптикової” монархії австрійських Габсбургів»⁴¹.

Вагомим наслідком тривалої війни на землях Чехії стала глибока соціально-економічна криза. Промовистим є уривок з листа графа В. Славати, імператорського намісника, якого, пам'ятаємо, викинули чеські дворяни з вікна під час дефенестрації 1618 р. Маючи маєтності в Середній Богемії – Мельник і Кошумберк, – він щиро бідкався про тяжку долю підданих, яким нічим виконувати податкові зобов'язання, адже вся економічна потуга спрямовувалася на виплату контрибуції. Показуючи власне співчуття до залежного селянства, а, заразом, надзвичайно скрутне їхнє становище, В. Славата стверджував, що «не одержував уже два з половиною роки» прибутків зі своїх володінь. «Не знаю, як діяти далі, – писав він, – не знаю, як інші пани у своїх менших володіннях можуть мати їжу? Воістину велике лихо на нашій малій батьківщині й така мала надія на щось краще!»⁴². Із 150 тис. селянських родин – власників земельних наділів – залишилося лише 30 тис. На руїни й пустки перетворилися чеські міста, а 550 із них зникли взагалі⁴³.

Із Чехії та Моравії Фердинанд II отримав за рахунок конфіскацій 40 млн. гульденів – цього, вважав Ф. Шиллер, було цілком достатньо, щоб покрити всі видатки його та союзників (тобто витрати на придушення виступу чеських станів)⁴⁴. Так багато конфісковано

³⁷ Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. С. 400.

³⁸ Вандич П. Ціна свободи... С. 119.

³⁹ Хрестоматія з історії західних і південних слов'ян. Давня доба, Середньовіччя / За ред. В. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 327.

⁴⁰ Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. С. 379.

⁴¹ Чухліб Т. Гетьмани і монархи... С. 18.

⁴² Хрестоматія з історії західних і південних слов'ян... С. 328.

⁴³ Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. С. 400.

⁴⁴ Шиллер Ф. Тридцятилетняя война. С. 103.

майна протестантів, що «окремі округи повністю змінили своїх власників і стогнали під ненависним гнітом католицьких панів, яким волею імператора та єзуїтів роздали власність вигнаних протестантів»⁴⁵. З іншого боку, наголосив Ф. Шиллер, частина знаті скористалася тогочасним станом і за безцінь скуповувала маєтки вигнанців. У підсумку, «кров благородних борців за свободу була пролита на пласі, а ті, кого своєчасна втеча врятувала від загибелі, поневірялися жебраками далеко від батьківщини, натомість покірні раби деспотизму розтринькували спадщину»⁴⁶.

Індикатором соціально-економічної кризи були також порушені зв'язки між містом і селом, переорієнтовані торгівельні шляхи, призупинення мануфактурного виробництва й домінування середньовічного цехового, брак робочої сили, позбавлення селян свободи пересування (так зване «друге видання кріпацтва»), посилення фіскального й феодалного гніту і як результат – різноманітні форми соціального протесту.

Проте, найнестерпнішим, стверджував Ф. Шиллер, було насилля над совістю (ішлося про заборону протестантизму). «Ні зовнішня небезпека, – читаємо у німецького філософа, – ні відчайдушний спротив народу, ні жахливий досвід не спромоглися стримати фанатичний прозелітизм єзуїтів; якщо не вдавалося переконати добром, заблудних овець заганаля до церкви за допомогою солдат. Там, де не спрацьовувало красномовство єзуїтів, намагалися досягти мети насильницьким розквартируванням солдат у селянських будинках, погрозами вигнання, грошовими штрафами»⁴⁷.

Фердинанд II власноруч порізав Грамоту величності, якою свого часу Рудольф II зрівняв у правах утраквістів і Чеських братів із католиками (9 липня 1609 р.), та спалив печатку⁴⁸. Цей вчинок є промовистою рефлексією ступеня його роздратування, презирства й зневаги до принципів віротерпимості.

Німецька мова отримала рівні права з ужитком чеської, що на практиці означало занепад останньої та онімечення Богемії. Чеські стани змусили перейти на німецьку, а згодом і богемська еліта онімечилася, зважаючи на преференції, які відкривалися за умови толерування чужоземної культури. Єдине місце, де дозволялося розмовляти материнською мовою, – вуличні балагани, і з уст мандрівних артистів та їхніх маріонеток лунала рідна слов'янська говірка. Відтак лише кілька сотень лялькарів, переконана Ж. Джанексела, скориставшись лазівкою у законі, змогли врятувати мову нації, спадщина цілого народу опинилася на ниточці вуличної маріонетки⁴⁹. Звісно, це можна потрактувати як журналістську гіперболу, проте справжня ситуація була не набагато кращою.

Стосовно Речі Посполитої, то на поч. XVII ст., на противагу Чеському королівству, вона була повноправним суб'єктом міжнародних відносин, активною учасницею європейської геополітики. Корона Польська долучилася до Тридцятилітньої війни в іпостасі держави, яка підтримала Католицьку лігу. Фердинанд II Габсбург запропонував польському королю Сигізмунду III захопити Шльонськ (Сілезію), але сейм не погодився й дозволив лише «приватний вербунок на цісарську службу»⁵⁰. Таке рішення диктувалося тим, що станом на 1618 р. спостерігалася наростання напруги у стосунках з Османською імперією, яку роздратували напади козаків на її форпости. Однак польська монархія виконувала важливу роль для габсбурзької коаліції – воювала проти Швеції на узбережжі Балтики, відтягуючи її сили й стримуючи передислокацію армії проти католицького табору. У зв'язку з цим, очільник Священної Римської імперії надіслав полякам допомогу – відбірні роти найманців. Проте Франція, Голландія та Англія доклали зусиль, щоб призупинити польсько-шведську війну й спрямувати армію «лева Півночі» – Густафа II Адольфа, короля Швеції – до участі у Тридцятилітній війні⁵¹.

26 вересня 1629 р. Річ Посполита відкупилася від шведів, підписавши Альтмаркське перемир'я строком на 6 років. Воно дозволило Швеції підпорядкувати собі прусські порти, крім Данцига (Гданська), Пуцька та Кенігсберга, і збирати по 3,5% митних зборів від торгівлі на Віслі. Завдяки цьому, вважав британський історик Н. Дейвіс, шведи змогли фінансувати більшу частину своїх витрат на Тридцятилітню війну. У 1630 р. їхні війська вступили у землі північної Німеччини, чим започаткували третій етап протиборства – шведський (1630–1635 рр.).

⁴⁵ Шиллер Ф. Тридцятилітня війна. С. 229.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. С. 90.

⁴⁹ Джанексела Ж. Як ляльки врятували чеську мову. *BBC News Україна*. 2018. 25 серпня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/vert-tra-45284035d>.

⁵⁰ Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. Київ: Наш час, 2011. С. 109.

⁵¹ Там само. С. 110, 111.

Річ Посполита повернула собі прусські порти, лише уклавши мирний договір зі Швецією 12 вересня 1635 р. у Штумдорфі (Штумський Весі) на 26 років. Натомість Швеція підпорядкувала частину Лівонії та отримала запевнення у відсутності претензій на її королівський стіл з боку польських монархів⁵². До того ж Тридцятилітня війна скорегувала статус Пруського герцогства, яке від 1525 р. було васалом Корони Польської⁵³. 1618 р., в результаті припинення правлячої династії Альбрехта, воно увійшло в персональну унію з Бранденбургом під очільництвом Гогенцоллернів і за Вестфальським миром збагатилося за рахунок приєднання Мінденського єпископства та князівства Гальберштадт. У подальшому відбулося політичне посилення Бранденбургу-Пруссії й у др. пол. XVII ст., на думку В. Ціватого, це стало небезпечним для Польщі⁵⁴. Зрештою «небезпечність» завершилася з проголошенням Пруського королівства, яке в останню третину XVIII ст. у тандемі з Австрією та Росією розірвало Річ Посполиту на шматки.

Тридцятилітня війна також боляче вдарила по економіці польських земель. Військові кампанії та збитки від втрати контролю над балтійськими портовими містами негативно позначилися на господарському розвитку. За даними П. Вандича, експорт зерна через Гданськ скоротився до 1/3 показників поч. XVII ст. Польські виробники втратили лідерство в експортуванні збіжжя та іншої сільськогосподарської продукції, а отже, знизилися їхні доходи й купівельна спроможність населення в цілому.

Логістичні переформатування й звуження вибору ринків зумовили глибоку депресію економіки. Постійно відчувався брак робітників, худоби та реманенту; істотним було падіння продуктивності сільського господарства⁵⁵. За підрахунками дослідників, упродовж 1630–1650-х рр. сейм підвищив податки майже у п'ятдесят разів⁵⁶.

Загалом, військові потреби поглинали майже 90% скарбниці Корони Польської, спричиняючи хронічний дефіцит. Натомість обсяги доходів лишилися статичними від XIV ст., а державний бюджет, для порівняння, сягав 50% бюджету Швеції, 5% – Англії і близько 3% – Франції⁵⁷. Заразом маємо розуміти, що, на відміну від Чехії, у Речі Посполитій видатки спрямовувалися не лише на Тридцятилітню війну. Одночасно велися військові кампанії проти Османської імперії, Московії, з 1648 р. розпочалася Хмельниччина, упродовж 1655–1660 рр. – «потоп».

Погіршення економічної ситуації в Речі Посполитій поглибило поляризацію суспільства, відчутнішим став розрив між привілейованими станами та селянством. Науковці, аналізуючи тогочасні трансформаційні процеси, наголошували на «рефеодалізації та суворості кріпацтва» у Польщі, тобто, як і в Богемії, спостерігалася «друге видання кріпацтва»⁵⁸.

За рахунок міграційних потоків 1618–1648 рр. змінилася етнічна палітра Корони Польської. На її теренах, зважаючи на толерування віротерпимості, знайшли притулок багато протестантів із Чехії, Угорщини, біженців з епіцентру бойових дій. Враховуючи їхнє соціальне походження, професійний чинник, конфесійну приналежність, можемо означити як позитив, так і негатив від прибулих. Скажімо, чеські емігранти, переважно представники інтелектуальної еліти, зробили вагомий внесок не лише в культурний поступ польської держави, але й людства загалом. Найвідоміші поміж них: Ян Амос Коменський – «батько дидактики», педагог-гуманіст, письменник, релігійний і громадський діяч; Павло Странський – письменник, автор студій про історію, культуру, традиції Богемії⁵⁹. Незаперечно, взаємопроникнення традицій і духовних практик збагатило полікультурний ландшафт Речі Посполитої.

Мігранти інтегрувалися також в економічний простір, ставши джерелом дешевої робочої сили, поповнили число містян, підвищивши рівень урбанізації; ремісники-переселенці були носіями технічних інновацій.

Заразом потоки біженців породили чимало викликів політичного, економічного, соціального, етнічного, конфесійного характеру. Їхнє перебування вимагало додаткових місцевих ресурсів, спостерігалися конфлікти на релігійному ґрунті, через конкуренцію на ринку праці, матеріальну скруту, етнічну ворожнечу. Зокрема наплив німців зумовив «германізацію» деяких польських регіонів, а переселенців-євреїв – суперництво у підпри-

⁵² Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі. Київ: Вид-во С. Павличко «Основи», 2008. С. 379.

⁵³ Чухліб Т. Гетьмани і монархи... С. 20.

⁵⁴ Ціватий В. Європейська система міжнародних відносин і дипломатична тактика в період Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.): інституціональний та конгруентний дискурси. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки*. 2020. Т. 30. С. 39–49.

⁵⁵ Вандич П. Ціна свободи... С. 131.

⁵⁶ Дейвіс Н. Боже ігрище... С. 371.

⁵⁷ Вандич П. Ціна свободи... С. 112.

⁵⁸ Там само. С. 104, 105.

⁵⁹ Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. С. 400.

емницькій діяльності. Так, у 1648 р. євреї становили 4,5% від загалу жителів Речі Посполитої, вони жили не лише в містах, а й у сільській місцевості. Вони активно заповнили нішу у банківській справі, лихварстві, ремісництві, торгівлі, мануфактурному виробництві, викликавши невдоволення «серед давно усталених громад, які відчували загрозу своїй ідентичності»⁶⁰.

Не знайшовши умов для достойного життя, новоприбулі поповнювали лави бідняків, що загострювало соціальну напругу, вдавалися до правопорушень, посилюючи криміногенну ситуацію.

Міграційні хвилі підвищили ризик розповсюдження інфекційних захворювань: через розрив санітарних бар'єрів, порушення гігієнічних умов, ослаблений голодом і стресом імунітет, відсутність медичної допомоги мігранти були носіями збудників тифу, чуми, віспи та багатьох тогочасних інфекцій.

Тридцятилітня війна актуалізувала ще один вагомий наслідок – усвідомлення потреби формувати постійні професійні армії, осучаснити стратегії й тактики, облогові техніки, військову логістику тощо. Реалії виснажливої багаторічної війни продемонстрували можливості тодішніх армій, поставивши монархів і полководців перед фактом модернізації та реорганізації принципів комплектування збройних сил. На противагу найманству, ефективнішим видався системний державний рекрутинг. У Речі Посполитій, зокрема, були фінансові обмеження для вербування найманців-професіоналів, а наявне кварцяне військо – малочисельне⁶¹. У разі затримки з оплатою найманці залишали поле бою або переходили на сторону супротивника.

Підтвердженням цього слугує приклад найманців-козаків. Як уже зазначалося, польські монархи не перешкоджали залученню українських козаків і лісовчиків (польських козаків) до Тридцятилітньої війни. Спочатку вони вербувалися католицькими країнами, а згодом – воювали й на стороні протестантських. Приміром, лідер угорських католиків граф Дьєрдя Другета-Гомонаї успішно використовував лісовчиків і козаків як найманців, але коли кошти на їхнє утримання вичерпалися, то вони збунтувалися. Залишившись без козаків, граф не зміг достойно продовжити боротьбу і невдовзі загинув⁶². Із 1635 р. козацький контингент на чолі з полковником Павлом Носковським воювали як найманці в імперській армії у Пікардії та Ельзасі, утім восени 1636 р. відмовилися служити також через затримку в оплаті⁶³.

Істотним результатом військових кампаній 1618–1648 рр. стало набуття бойового досвіду, уміння координувати взаємодію між арміями, окремими підрозділами, комунікативних компетентностей між полководцями держав-учасниць у процесі окреслення та вирішення тактичних і стратегічних завдань.

Отже, Тридцятилітня війна, яка розпочалася празькою дефенестрацією 1618 р., змінила геополітичний вектор багатьох країн, залишила глибокий слід в історії Чехії та Речі Посполитої. Скоротилася чисельність їхніх жителів через бойові дії, смертність від голоду та інфекційних захворювань. Землі Корони Польської зазнали напливу мігрантів, які спричинили низку викликів у різних царинах життєдіяльності.

У результаті жорсткої централізації Богемське королівство остаточно втратило ознаки автономного статусу, було умонтоване абсолютистською політикою Габсбургів у їхню «клаптикову» імперію. Річ Посполита отримала сильних суперників – Швецію та Бранденбург-Пруссію, які згодом продемонстрували свою агресію й, зрештою, польське державотворення припинилося на кілька століть.

Закономірним наслідком тривалих воєнних дій була глибока соціально-економічна криза та рефеодалізація, панування феодално-кріпосницької системи й аграрного сектора у господарстві Корони Польської та чеських земель. Жителі останніх відчули також наругу над свободою совісті, зазнали окатоличення та онімечення.

У цій розвідці, на прикладі Чехії та Речі Посполитої, ми лише означили ключові вектори для дослідження масштабних наслідків Тридцятилітньої війни для Центрально-Східної Європи. Самостійними сюжетами можуть бути студювання особливостей військових кампаній 1618–1648 рр. та їхній вплив на землі Угорського королівства, Трансильванії, деталізація тодішньої геополітичної тектоніки, габсбурзької конфесійної політики, етнодискримінації, трансформування соціальної стратифікації в умовах економічної кризи XVII ст., значущості діяльності чеських мігрантів для національного життя словаків та ін.

⁶⁰ Дейвіс Н. Боже ігрище... С. 371.

⁶¹ Войтович Л. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. С. 130.

⁶² Там само. С. 132, 135.

⁶³ Там само. С. 139.

References

- Andrusiak, Ya. (2024). Prazki defenestratsii za pravlinnia dynastii Yahelloniv [The Prague defenestrations during the reign of the Jagiellonian dynasty]. *Věda a perspektivy – Science and perspectives*, 1 (32), P. 307–319.
- Chukhlib, T. (2003). Hetmany i monarkhy. Ukrainska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648–1714 rr. [Hetmans and monarchs. The Ukrainian state in international relations in 1648–1714]. Kyiv, Ukraine.
- Deivis, N. (2008). Bozhe ihryshche. Istoriia Polshchi [God's playground. The history of Poland]. Kyiv, Ukraine.
- Dmytriiev, A. (2001). Vestfalskyi myr 1648 r. i suchasne mizhnarodne pravo [The Peace of Westphalia of 1648 and contemporary international law]. Kyiv, Ukraine.
- Dvornik, F. (2000). Sloviany v Yevropeiskii istorii ta tsyvilizatsii [Slavs in European history and civilization]. Kyiv, Ukraine.
- Halushka, A. (2021). Trydtsiatyrichna viina 1618–1648 [The Thirty Years' war, 1618–1648]. Kyiv, Ukraine.
- Kaminskyi, A. (2011). Istoriia Rechi Pospolytoi yak istoriia bahatokh narodiv, 1505–1795. Hromadianny, yikhnia derzhava, suspilstvo, kultura [The history of the Polish-Lithuanian Commonwealth as a history of many nations, 1505–1795. Citizens, their state, society, and culture]. Kyiv, Ukraine.
- Kudriachenko, A. (Ed.). (2011). Ukraina v Yevropi: kontekst mizhnarodnykh vidnosyn [Ukraine in Europe: the context of international relations]. Kyiv, Ukraine.
- Shumskyi, I. (2020). Vestfalska systema yak vyток novomodernoi systemy mizhnarodnykh vidnosyn [The Westphalian system as the origin of the Early Modern system of international relations]. *Almanakh mizhnarodnoho prava – Almanac of international law*, 23, P. 81–86.
- Tovtyn, Ya. (2007). Bytva pid Mohachem ta yii naslidky dlia zemel Uhorskoho korolivstva [The Battle of Mohács and its consequences for the lands of the Hungarian kingdom]. *Acta Hungarica*, 18, P. 322–326.
- Tsivatyi, V. (2018). Dyplomatychni rauty y dylemy novoi dyplomatii periodu Trydtsiatylitnoi viiny (1618–1648 rr.): instyutsionalnyi dyskurs [Diplomatic receptions and dilemmas of the new diplomacy of the Thirty Years' war (1618–1648): institutional discourse]. *Problemy vsesvitnoi istorii – Problems of world history*, 2, P. 53–65.
- Tsivatyi, V. (2020). Yevropeiska systema mizhnarodnykh vidnosyn i dyplomatychna taktyka v period Trydtsiatylitnoi viiny (1618–1648 rr.): instyutsionalnyi ta konhruentnyi dyskursy [European system of international relations and diplomatic tactics during the Thirty Years' war (1618–1648): institutional and congruent discourses]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohienka. Istorychni nauky – Scientific works of I. Ohienko Kamianets-Podilskyi national university. Historical sciences*, 30, P. 39–49.
- Tsvietkova, Yu. (2018). Pravove rehuliuвання svobody virospovidання v Chekhii XV – pershii pol. XVI st. [Legal regulation of religious freedom in the Czech lands in the 15th – the first half of the 16th c.]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya Pravo – Scientific bulletin of Uzhhorod national university. Series law*, 52, P. 52–55.
- Vandych, P. (2004). Tsina svobody. Istoriia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy vid Serednovichchia do sohodennia [The price of freedom. History of central and Eastern Europe from the Middle Ages to the Present]. Kyiv, Ukraine.
- Vasetskyi, V. (2023). Podii v Yevropi epokhy Piznoho Serednovichchia ta novoi istorii yak pryklad vytokiv pravotvorchosti [Events in Europe in the Late Middle Ages and Modern history as an example of origins of lawmaking]. Kyiv, Ukraine.
- Voitovych, L. (2020). Problemy uchasti ukraïnskoho kozatstva u Trydtsiatylitnii viini [Problems of the Ukrainian Cossacks' participation in the Thirty Years' war]. *Viiskovo-naukovyi visnyk – Military scientific bulletin*, 34, P. 129–148.
- Yarovy, V. (Ed.). (2011). Khrestomatia z istorii zakhidnykh i pivdennykh slovian. Davnia doba, Serednovichchia [Anthology of the History of Western and Southern Slavs. Ancient Times, Middle Ages]. Kyiv, Ukraine.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Shara Liubov – Ph.D. in historical sciences, docent of the department of world history and international relations, T. Shevchenko national university «Chernihiv colehium» (53 Hetmana Polubotka str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

Дата подання: 30 липня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 27 вересня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шара, Л. Центрально-Східна Європа у Тридцятилітній війні: наслідки для Чехії та Речі Посполитої. *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 20–28. DOI: 10.58407/litopis.250502.

Цитування за стандартом APA

Shara, L. (2025). Tsentralno-Skhidna Yevropa u Trydtsiatylitnii viini: naslidky dlia Chekhii ta Rechi Pospolytoi [Central and Eastern Europe in the Thirty Years' war: implications for the Czech lands and the Polish-Lithuanian Commonwealth]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 20–28. DOI: 10.58407/litopis.250502.

Олег Клименко

ПОХОДЖЕННЯ ТА ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКОГО РОДУ СОЛОНИН у середині XVII – наприкінці XVIII ст.

ORIGIN AND PERSONAL COMPOSITION OF THE COSSACK-SENIOR FAMILY OF SOLONYN in the middle of the 17th – the end of the 18th c.

DOI: 10.58407/litopis.250503

© О. Клименко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3122-1562>

Актуальність статті зумовлена зростанням наукового інтересу до історії та генеалогії шляхетських, козацько-старшинських і дворянських родів, які відіграли важливу роль у суспільно-політичному та соціокультурному житті України на окремих етапах її історичного розвитку, зокрема в часи існування Української козацької держави в середині XVII – наприкінці XVIII ст. **Метою статті** є з'ясування походження та встановлення персональний складу роду Солонин у другій половині XVII – наприкінці XVIII ст. **Методи дослідження** репрезентовані загальнонауковими методами аналізу, синтезу та спеціально-історичними методами – історико-порівняльними й історико-генетичними. **Наукова новизна.** У статті подано упорядковану за генераційним принципом інформацію про походження та персональний склад роду Солонин у другій половині XVII – наприкінці XVIII ст. **Висновки.** Рід Солонин походив із української шляхти та вийшов на історичну арену в середині XVII ст. у зв'язку з розгортанням національно-визвольних змагань середини XVII ст. Представники перших поколінь роду Солонин займали помітне місце в середовищі соціально-політичної еліти Північного Лівобережжя, зокрема Чернігово-Сіверщини. Їхня діяльність зосереджувалася в Київському полку, де представники роду Солонин входили до складу полкової старшини, зокрема, посідали уряди козелецького та остерського сотників, мали чини неурядових старшин, входили до міської верхівки та духовенства. Чисельне зростання роду Солонин протягом другої половини XVII–XVIII ст. спричинило його розподіл на окремі гілки. Надалі члени роду завдяки встановленню родинних та корпоративних зв'язків із представниками еліти Гетьманщини змогли зберегти власний високий статус, здобути та примножити родинні маєтності. Після остаточної ліквідації Української козацької держави та інкорпорації її структур до складу Російської імперії члени роду Солонин змогли зберегти свій високий статус. Вони були нобілітовані, внесені до родовідних книг дворянства Чернігівської губернії, а відтак продовжили свою діяльність у нових умовах.

Ключові слова: Українська козацька держава, Київський полк, козацько-старшинський рід Солонин, покоління, полкова, сотенна, неурядова старшина.

The relevance of the article is due to the growing scientific interest in the history and genealogy of noble, Cossack-senior and aristocratic families, which played an important role in the socio-political and socio-cultural life of Ukraine at certain stages of its historical development, in particular during the existence of the Ukrainian Cossack state in the mid-17th – the late 18th c. **The purpose of the article** is to find out the origin and establish the personal composition of the Solonyn family in the second half of the 17th – the late 18th c. **The research methods** are represented by general scientific methods of analysis, synthesis and special historical methods – historical-comparative and historical-genetic. **The scientific novelty.** The article presents information on the origin and personal composition of the Solonyn family in the second half of the 17th – the late 18th c., arranged by generational principle. **Conclusions.** The Solonyn family came from the Ukrainian gentry and entered the historical arena in the mid-17th c. in connection with the unfolding of the national liberation struggle of the mid-17th c. Representatives of the first generations of the Solonyn family occupied a prominent place among the socio-political elite of the Northern Left Bank, in particular, Chernihiv-Siverschyna. Their activities were concentrated in the Kyiv regiment, where representatives of the Solonyn family were part of the regimental officers, in particular, they held offices of Kozzelets and Oster sotnyks, held the ranks of non-governmental elders, and were members of the city elite and clergy. The numerical growth of the Solonyn family during the second half of the 17th – the 18th c. led to its division into separate branches. Later, members of the family, through the establishment of family and cor-

porate ties with representatives of the Hetmanate elite, were able to maintain their high status, acquire and increase their family estates. After the final liquidation of the Ukrainian Cossack state and the incorporation of its structures into the Russian empire, members of the Solonyn family were able to maintain their high status. They were nominated, entered into the genealogical books of the nobility of Chernihiv province, and thus continued their activities in the new conditions.

Key words: Ukrainian Cossack state, Kyiv regiment, Cossack-officer family of Solonin, generation, regimental, centurions, non-governmental officers.

З відновленням незалежності України спостерігається зростання наукового інтересу до історії та генеалогії шляхетських, козацько-старшинських і дворянських родів, які відіграли важливу роль у суспільно-політичному та соціокультурному житті України на окремих етапах її історичного розвитку. Ця активізація дослідницьких пошуків зумовлена припиненням обмежень і заборон, які були характерні для зазначеної сфери у радянські часи, коли історична біографістика перебувала під ідеологічним впливом.

Одним із таких українських аристократичних родів, що до сьогодні фактично перебуває на маргінесі історичних досліджень, був рід Солонин, представники якого відігравали важливу роль на історичній арені під час розгортання визвольних змагань за доби Української національної революції сер. XVII ст. Протягом др. пол. XVII – XVIII ст. представники роду посідали помітне місце у складі полкової, сотенної та неурядової старшини Київського полку, серед міської верхівки та духовенства. За доби Російської імперії рід Солонин зберіг свій елітарний статус, його представники були нобілітовані, а члени наступних поколінь перебували на військовій та цивільній службі, займалися науковою, громадською й соціогуманітарною діяльністю. Проте з цілої низки причин внесок цього неперерічного роду в суспільно-політичне та соціокультурне життя України др. пол. XVII – поч. XX ст. на сьогодні належним чином не проаналізований і не поцінований.

Початок наукового зацікавлення українських дослідників історією, генеалогією та суспільно-політичною діяльністю представників роду Солонин припадає на др. пол. XIX – поч. XX ст. Зокрема, у фундаментальному дослідженні Г. Милорадовича «Родословна книга чернігівського дворянства» відомості про рід Солонин наведено в 2-й та 6-й частинах, до яких були внесені «роди, нобілітовані за військову службу» та «стародавні, благородні, шляхетні роди»¹. Докладну інформацію про представників роду Солонин містить також ґрунтовне дослідження В. Модзалевського «Малоросійський родословник»².

За радянських часів наукова розробка історії та генеалогії роду Солонин була штучно призупинена. Сприятливі умови для вивчення персонального складу, генеалогії та різних напрямків суспільно-політичної діяльності роду Солонин склалися вже після відродження незалежності України. Зокрема, найбільший внесок у дослідження роду здійснив В. Кривошея: у кількох працях енциклопедичного та довідкового характеру³ наведено персональний склад роду, уміщено інформацію про їхнє кар'єрне зростання, факти суспільно-політичної діяльності, а також розглянуто майнове становище та родинні зв'язки. У низці студій⁴ вчений проаналізував походження та основні напрямки суспільно-політичної діяльності представників роду Солонин у контексті функціонування Української козацької держави. Окрім того, І. Кривошея в працях, присвячених неурядовій старшині Гетьманщини⁵, схарактеризувала персональний склад тих представників роду, котрі входили до цієї категорії старшини. Стислі відомості про представників роду Солонин містяться також у дослідженнях В. Заруби⁶. У монографії, присвяченій історії Київського козацького полку⁷, П. Аброскін, В. Кривошея та О. Стасенко схарактеризували діяльність окремих представників цього роду. Узагальнювальні відомості довідкового характеру про цей рід подали Ю. Мицик і В. Томазов⁸.

¹ Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская губернская тип-я, 1901. Т. 1. Ч. 1, 2. V; 114, 646 с.; Т. 2. Ч. 3, 4, 5, 6. С. 406, 33, 316. СІХ с.

² Модзалевский В. Малороссийский родословник. Киев: Типо-литография С.В. Кульженко, 1912. Т. 4. IV. 832. 26 с.

³ Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. Київ: Стилос, 2010. 792 с.; Його ж. Українська козацька старшина. Вид. 2-е, доп., уточнене і виправлене. Київ, 2005. Ч. 1: Реєстр урядників гетьманської адміністрації. 259 с.

⁴ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: нариси історії козацьких полків. Київ: Стилос, 2004. 391 с.; Його ж. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2008. 452 с.

⁵ Кривошея В., Кривошея І., Кривошея О. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ: Стилос, 2009. 432 с.; Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.): монографія. Київ: Вид-чий дім Дмитра Бурого, 2014. Т. 1. 616 с.

⁶ Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. 380 с.

⁷ Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. Київщина козацька: люди і долі. Київ: Стилос, 2004. 183 с.

⁸ Мицик Ю., Томазов В. Солонини, рід. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9: Прил. – С. С. 706.

Аналіз наявного історіографічного підґрунтя дає підстави говорити про відсутність комплексної й системної праці, присвяченої історії та генеалогії роду Солонин у контексті суспільно-політичних подій сер. XVII – кін. XVIII ст. Відповідно, постає необхідність з'ясувати персональний склад роду Солонин, схарактеризувати їхню участь у суспільно-політичному житті країни та громадську діяльність. Відтак, метою статті є з'ясування походження та встановлення персонального складу роду Солонин у др. пол. XVII – наприкінці XVIII ст.

Родонаачальником роду є Дмитро Солонина, котрий народився на поч. XVII ст. Уперше він з'явився на історичній арені за гетьманування І. Виговського, а в 1659 р. був nobilitований польським королем Яном-Казимиром. Згідно з родинним переказом, Д. Солонина посідав уряд брацлавського полковника, після чого його сліди втрачаються. Вірогідно, він загинув під час громадянського протистояння в Гетьманщині. В. Модзалевський робить припущення, що, можливо, він був родичем лукомського сотника чи навіть самим лукомським сотником Лубенського полку Солониною, якого утопили в 1658 р. прибічники полтавського полковника Мартини Пушкаря⁹.

Старший з його синів Василь проживав на території Правобережної України, де й помер, не залишивши по собі помітного сліду. Малолітнього сина Василя Солонини Сергія узяв під свою опіку брат Костянтин, який відіграв більш помітну роль у суспільно-політичному житті Української козацької держави. Як наголошують А. Пенський та П. Лавренчук, саме Костянтин Дмитрович Солонина в 1669 р. переніс (аж на 113 років) адміністративний центр Київського полку до Козельця¹⁰. У 1669 і 1671 рр. він виконував обов'язки наказного київського полковника, а впродовж 1669–1678 рр. – повноправного. У липні 1670 р. К. Солонина деякий час посідав уряд наказного генерального осавула при наказному гетьмані Матвієві Гвинтовці. Наприкінці 1671 р., повернувшись на посаду полковника, він їздив як посланець від гетьмана Д. Многогрішного до Москви та на з'їзд московських і польських послів у Мигноличах. У 1672 р. його навіть розглядали як одного з претендентів на лівобережне гетьманство. Зберігши свій вплив та авторитет і надалі, К. Солонина в 1676 р. їздив до Москви як посланець від гетьмана І. Самойловича¹¹.

Під час Кримського походу 1687 р. виникала змова серед представників козацької старшини, опозиційно налаштованих до гетьмана І. Самойловича. Надалі, після обрання гетьманом І. Мазепи та підписання Коломацьких статей, генеральні й полковницькі уряди були розподілені серед учасників цієї змови, зокрема К. Солонина очолив Київський полк¹². На цій посаді він, проте, залишався лише рік. Коментуючи зняття К. Солонини з уряду київського полковника, С. Павленко зазначає, що в 1688 р. «...були відсторонені від урядів найодіозніші фігури коломацької змови – полковники Г. Гамалія, К. Солонина, Р. Дмитрашко»¹³. Завершив військову службу К. Солонина на поч. 1690-х рр. у чині значного військового товариша, помер 1696 р. і був похований у м. Козельці Київського полку.

Про його дружину Агафію В. Модзалевський вказував, що це була надзвичайно енергійна жінка, яка за відсутності чоловіка часто писала розпорядження щодо управління Київським полком¹⁴. Вона пережила свого чоловіка, проте точний час її смерті невідомий.

Брат К. Солонини Яків протягом 1671–1672 і в 1674 рр. виконував обов'язки наказного київського полковника. У лютому 1672 р. за наказом гетьмана Д. Многогрішного він деякий час перебував під вартою в ув'язненні, але згодом був випущений на свободу і в 1676 р. з-поміж інших старшин був приведений до присяги на вірність новому московському царю Федору Олексійовичу. Я. Солонина наприкінці XVII ст. завершив військову службу в чині значного військового товариша.

Із представників третього покоління роду найбільше інформації збереглося про Сергія Васильовича Солонину, якого Г. Милорадович помилково назвав родонаачальником роду¹⁵. Він народився близько 1660 р., у 1687 р. згадувався на посаді наказного козелецького сотника Київського полку, а в 1696 р. посідав уряд київського полкового хорунжого. Згодом, у цьому ж році, під час Азовського походу Сергій Солонина був обраний київським полковником, замість Костянтина Мокієвського, але гетьман Іван Мазепа цього обрання не затвердив. С. Павленко висловлює припущення, що родина Солонин у цей час

⁹ Модзалевський В. Малороссийский родословник. С. 709.

¹⁰ Пенський А., Лавренчук П. Остер – європейське місто / Сіверський інститут регіональних досліджень. Чернівці, 2011. 88 с.

¹¹ Модзалевський В. Малороссийский родословник. С. 709.

¹² Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: Вид-ий дім «КМ Академія», 2004. С. 23.

¹³ Там само. С. 26.

¹⁴ Модзалевський В. Малороссийский родословник. С. 709.

¹⁵ Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. С. 191.

перебувала в опозиції до гетьмана¹⁶. На підтвердження цієї думки дослідник наводить факт, що Сергію Васильовичу лише в 1709 р. вдалося посісти посаду остерського сотника, яку він обіймав до 1728 рр. Військову службу С. Солонина завершив у чині бунчукового товариша в 1736 р у зв'язку з погіршенням стану здоров'я, незабаром помер і був похований в с. Булакове біля старої церкви. В. Модзалевський подає портрет Сергія Васильовича Солонини¹⁷. Щодо сімейного статусу С. Солонини: ім'я його першої дружини у джерелах не збереглося, другою дружиною була дочка колишнього генерального осавула й старшини Чернігівського полку Павла Грибовича Анна¹⁸.

Сергій Васильович Солонина.

Андрій Костянтинович Солонина служив у Війську Запорозькому в чині військового товариша, помер до 1696 р. В. Модзалевський висловлював припущення, що в нього ще був брат Петро, який дожив до 1696 р. і згадувався під час розподілу спадщини Костянтина Солонини¹⁹. А. Солонина був одружений із Анастасією Максимівною (дівооче прізвище невідоме), яка після смерті чоловіка вдруге вийшла заміж за перяславського полковника Родіона Петровича Думитрашку-Райчу.

Сестра Андрія Костянтиновича Марія перебувала в шлюбі з генеральним хорунжим Василем Петровичем Забілою, який помер 1690 р. в татарському полоні. Їхні сини успадкували маєтності Костянтина Дмитровича Солонини.

Петро Якович Солонина посідав уряд бобровицького сотника Київського полку, помер у 1706 р. Його брат Данило Якович народився близько 1660 р., у 1688–1689 рр. обіймав посаду київського полкового писаря, в 1706–1708 рр. служив у чині значного військового товариша, помер до 1721 р. Одружений Д. Солонина був із Параскою Домонтович – представницею старшинського роду Чернігівського полку. Кирило Якович Солонина протягом 1723–1725 рр. служив у чині бунчукового товариша і, ймовірно, незабаром помер. Його дружина Домнікія (за іншими даними – Євдокія Корнелівна) дожила до 1745 р.²⁰ Василь Якович Солонина розпочав службу на посаді військового канцеляриста в 1689 р., перебуваючи разом із гетьманом Іваном Мазепою у поїздки до Москви. Протягом 1710–1719 рр. обіймав посаду київського полкового писаря, а в 1723–1724 рр. перебував на військовій службі в чині бунчукового товариша.

Із представників четвертого покоління роду Солонин Іван Сергійович (син Сергія Васильовича Солонини від першого шлюбу) протягом 1727–1729 рр. обіймав посаду остерського сотника Київського полку. Помер у 1732 р. ще за життя батька. Натомість його брат Назарій обрав духовну службу й протягом 1737–1752 рр. перебував на посаді архімандрита Київського Пустинно-Микільського монастиря. Звільнений він був у зв'язку з похилим віком і слабким здоров'ям. Сергій Васильович Солонина мав від першого шлюбу ще одного сина – Василя, про якого не збереглося майже ніяких свідчень.

Михайло Сергійович Солонина (син Сергія Васильовича Солонини від другого шлюбу) народився в 1711 р. У 1729 р. козацьке товариство Остерської сотні звернулося до гетьмана Д. Апостола з проханням про призначення сотника. При цьому наголосили на бажанні бачити сотником саме М. Солонину. Відтак 30 серпня 1729 р. на підставі універсалу гетьмана Д. Апостола на посаду остерського сотника був призначений М. Солонина, цю посаду він обіймав до 29 травня 1757 р.²¹ У 1733 р. виконував обов'язки наказного київського полковника під час так званої війни «за польську спадщину». Останній період свого життя М. Солонина мешкав у передмісті Остра Татарівщині, де в 1745 р. побудував церкву. Одружений він був із донькою генерального обозного Якова Лизогуба Оленою. Після смерті чоловіка Олена Яківна проживала зі своєю овдовілою донькою Анною Михайлівною Горленко та її синами Андрієм і Василем Павловичами Горленками. Поховане подружжя було під лівим кліросом побудованої Михайлом Сергійовичем церкви.

Андрій Костянтинович Солонина мав доньку Февронію Андріївну, яка 1691 р. вийшла заміж за бунчукового товариша, сина лубенського полковника Василя Леонтійовича Свіч-

¹⁶ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи... С. 81.

¹⁷ Модзалевський В. Малоросійський родословник. С. 711.

¹⁸ Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. С. 189.

¹⁹ Модзалевський В. Малоросійський родословник. С. 711.

²⁰ Там само. С. 712.

²¹ Там само. С. 714.

ку, померла в 1714 р. Друга донька, Агафія Андріївна, згадується в документах лише під 1696 р. у контексті розподілу спадщини діда Костянтина. Вона була заміжня за Дмитром Марковичем Думитрашком-Райчею.

У Петра Яковича Солонини був син Семен, який протягом 1726–1746 рр. перебував на військовій службі в Київському полку в чині бунчукового товариша. В. Модзалевський висловлював припущення, що, можливо, у нього ще були брати Григорій та Парфій, які згадувалися в 1745 р.²²

Данило Якович Солонина мав четверо синів. Зокрема, Олександр Данилович протягом 1725–1732 рр. мав чин бунчукового товариша, у цьому чині брав участь у Низовому поході, впродовж 1732–1745 рр. обіймав посаду гоголівського сотника Київського полку, у 1745–1755 рр. посідав уряд полкового київського судді, а в 1755–1762 рр. – київського полкового обозного. Після проведення гетьманом К. Розумовським судової реформи й утворення повітів у 1764–1772 рр., О. Солонина перебував на посаді козелецького підкоморія, а в 1771 р. згадувався як підкоморій Остерського повіту, а також як предводитель шляхетства Київського полку (1771 р.) і Козелецького повіту (1772 р.). Був одружений з 1752 р. із донькою переяславського полкового обозного Лукаша Васильовича Коломійченка.

Йосип Данилович Солонина в 1737 р. згадувався в чині бунчукового товариша, помер до 1746 р. Його брат Григорій розпочав військову службу в 1733 р. у складі бунчукового товариства Київського полку, проте лише в 1735 р. отримав універсал на цей чин. Яків Данилович приблизно в той же час перебував у складі військового й бунчукового товариства Київського полку та був одружений з дочкою київського полкового судді Іллі Жили.

У Кирила Яковича Солонини було двоє синів: Яків і Федір. Яків Кирилович протягом 1743–1748 рр. служив бунчуковим товаришем Київського полку, помер близько 1776 р. Його брат Федір перебував у лавах бунчукового товариства в 1751–1755 рр., помер до 1788 р.

Василь Якович Солонина мав сина Федора, який служив у чині бунчукового товариша протягом 1726–1751 рр. Донька Степанида Василівна була заміжною за Іваном Федоровичем Ханенком, померла в 1743 р.

Із представників п'ятого покоління роду Солонин варто вказати доньку Василя Сергійовича, ім'я якої у джерелах не збереглося. Відомо лише, що вона перебувала в шлюбі зі значковим товаришем Андрієм Красником. Подружжя мало трьох дітей – Кирила, Йосипа й Агрипіну, яка вийшла заміж за військового товариша Іллю Набока.

Значно більше відомостей збереглося про Івана Михайловича Солонину, котрий народився в 1731 р. і після навчання в Києво-Могилянській академії 29 травня 1757 р. був обраний остерським сотником на місце батька. З 1759 по 1765 рр. він брав участь у подіях Семилітньої війни, а після повернення додому в 1767 р. був обраний мешканцями Остра міським головою і перебував на цій посаді до 1773 р. У 1769 р. під час російсько-турецької війни І. Солонина був відряджений на прикордонний форпост до Білоцерківського староства, де прослужив чотири роки – до 1773 р. У квітні 1774 р. за бездоганну службу Іван Михайлович отримав підвищення від графа П. Румянцева – чин київського полкового обозного. Але оскільки вакансії на заміщення посади на той момент не було, то до її появи він залишався на службі в Київській полковій канцелярії. У 1776–1781 рр. І. Солонина перебував на посаді київського полкового обозного, а з 1783 по 1784 рр., а також у 1791 р. згадувався як суддя Остерського повітового суду. Із квітня 1788 р. він вийшов у відставку у званні підполковника. Одружений був із Марією Андріївною Тризною²³ – донькою надвірного радника А. Тризни.

Брат І. Солонини Йосип народився в 1734 р., на військовій службі перебував із 1753 р., протягом 1774–1776 рр. обіймав посаду остерського сотенного отамана, а 1 січня 1784 р. під час виходу у відставку отримав чин військового товариша. Був одружений із Ульяною Павлівною Мокрієвич, донькою бунчукового товариша. У Івана та Йосипа Солонин були також дві сестри – Анна і Параскевія, які дожили принаймні до 1765 р. Анна Михайлівна вийшла заміж за гвардії ротмістра Павла Андрійовича Горленка, але вже в 1758 р. овдовіла.

Іван Семенович Солонина впродовж 1760–1770 рр. перебував у складі значкового товариства Київського полку, у 1767 р. виконував обов'язки наказного олишівського сотника, вийшов у відставку в 1782 р.

В Олександра Даниловича Солонини було дві доньки – Анастасія і Єфросинія. Анастасія Олександрівна перебувала в шлюбі з бунчуковим товаришем Андрієм Олексійовичем

²² Модзалевський В. Малороссийский родословник. С. 715.

²³ Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. С. 190.

Круп'янським, а Єфросинія Олександрівна – з бунчуковим товаришем Петром Андрійовичем Тризною.

Григорій Йосипович Солонина народився близько 1732 р., розпочав військову службу в 1761 р. у складі військового товариства Київського полку, 19 вересня 1775 р. під час виходу у відставку отримав чин абшитованого бунчукового товариша, а 30 липня 1782 р. став колезьким асесором, у цьому чині й завершив службу в 1788 р. Був одружений із дочкою бунчукового товариша Марфою Власівною Будлянською. Григорій Йосипович Солонина мав двох сестер – Тетяну та Марфу. Тетяна Йосипівна перебувала в шлюбі зі значковим товаришем, а згодом корнетом Кирилом Мавольським. Марфа Йосипівна вишла заміж за Якова Митнєвича, який 1784 р. став сотенним отаманом, у цьому ж році в них народився син Микола.

Іван Григорович Солонина народився 1727 р., у 1760 р. отримав чин значкового товариша, протягом 1761–1771 рр. обіймав посаду морівського сотника Київського полку, звільнився в чині полкового хорунжого. 14 лютого 1774 р. він був обраний кандидатом на посаду київського полкового писаря. Його брат Федір народився близько 1737 р., розпочав службу в 1749 р. на посаді канцеляриста Генеральної військової канцелярії, у 1765 р. отримав чин військового товариша, перебував на посаді земського писаря, у 1781 р. став бунчуковим товаришем. У 1784 р. Ф. Солонина згадувався як депутат Чернігівської дворянської депутатської комісії від Березненського повіту. Їх сестра Анна Григорівна перебувала в шлюбі з колезьким асесором Онуфрієм Савичем Пригарою, а Тетяна Григорівна була заміжною за значковим товаришем Яковом Петровичем Підвисоцьким.

У Якова Кириловича Солонини було четверо дітей: сини Василь і Антон, доньки Марія і Варвара. Василь Якович Солонина народився приблизно в 1760 р., а в 1798 р. згадувався як корнет у відставці. Антон Якович Солонина помер 1784 р., залишивши «одне немовля»²⁴. Варвара Яківна народилася близько 1759 р., овдовіла в 1789 р. Марія Яківна Солонина перебувала в шлюбі з мешканцем Козелецького повіту Василем Кузьмовичем Ковалевським.

Микола Федорович Солонина народився між 1748 і 1751 рр., розпочав військову службу 1762 р. в Козелецькому земському суді та в Київській полковій канцелярії, у 1771 р. отримав чин військового товариша, у 1781 р. обійняв посаду київського полкового осавула, завершив службу 1784 р. з отриманням чину бунчукового товариша. З 13 квітня 1784 р. по 10 січня 1785 р., а також із 1 жовтня 1793 р. по 8 квітня 1794 р. обирався депутатом від Остерського повіту до Київської дворянської депутатської комісії для розгляду питань про отримання дворянства.

Окрім того, з 1785 р. по 1 травня 1794 р. М. Солонина перебував на посаді остерського повітового судді, а з 5 листопада 1801 р. – радника Полтавської Казенної палати, у 1807–1809 рр. він – радник 1-го департаменту Чернігівського генерального суду. У нього була сестра Ірина Федорівна, яка була заміжною за військовим товаришем Максимом Коробовським, а також брат Федір Федорович, який перебував на посаді військового канцеляриста й помер до 1786 р.

Життя та діяльність представників шостого (а подекуди й п'ятого) покоління роду Солонин припало на докорінні зміни в суспільно-політичному житті країни, а саме ліквідацію Української козацької держави та інтеграцію її суспільних структур до складу Російської імперії. У нових умовах представники роду перейшли на службу до імперських військових і цивільних структур. Наприкінці XVIII ст. представники роду Солонин отримали мобілізацію та змогли довести своє шляхетне походження перед чиновниками Герольдії, про що свідчить внесення їх до родовідних книг дворянства Чернігівської губернії. Надалі члени роду Солонин продовжили перебування на військовій та цивільній службі, намагаючись будувати успішну кар'єру вже в нових умовах.

Отже, з-поміж представників шостого покоління роду Солонин у контексті функціонування козацької держави варто згадати Петра Івановича, який народився в 1764 р., а вже з 1 січня 1778 р. увійшов до складу значкового товариства Київського полку, помер до 1801 р.

Його брат Михайло народився в 1766 р., на військовій службі перебував з 1 січня 1778 р., отримавши чин значкового товариша, із 1798 до 1806 р. згадувався як поручник у відставці, а в 1812 р. став Остерським повітовим хорунжим Чернігівської губернії. Микола Іванович Солонина народився в 1767 р. і також військову службу розпочав значковим товаришем Київського полку. У 1809 р. він обіймав посаду підкоморія Остерського повіту, а в 1812–1816 рр. – остерського повітового маршала дворянства.

Отже, аналіз джерельної бази й наукових публікацій дає підстави для висновку, що рід Солонин походив із української шляхти і вийшов на історичну арену в сер. XVII ст. у

²⁴ Модзалевский В. Малороссийский родословник. С. 720.

зв'язку з розгортанням національно-визвольних змагань у рамках Української національної революції. Перші покоління роду Солонин посідали помітне місце в середовищі соціально-політичної еліти Чернігово-Сіверщини та Північного Лівобережжя загалом. Їхня діяльність зосереджувалася переважно в Київському полку, де представники роду Солонин входили до складу полкової старшини, посідали уряди козалецького та остерського сотників, мали чини неурядових старшин, входили до міської верхівки та духовенства. Після остаточної ліквідації Української козацької держави та інкорпорації її структур до складу Російської імперії членам роду Солонин вдалося зберегти свій високий статус. Вони отримали нобілітацію, були внесені до родовідних книг дворянства Чернігівської губернії, а відтак продовжили свою діяльність у нових умовах.

References

- Abroskin, P., Kryvosheia, V., Stasenko O. (2004). Kyivshchyna kozatska: liudy i doli [Kyiv Cossack region: people and destinies]. Kyiv, Ukraine.
- Kryvosheia, I. (2014). Neuriadova starshyna Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (XVII–XVIII st.): monohrafiia [Non-governmental foreman of the Ukrainian Cossack state (17th–18th c.): monograph]. Kyiv, Ukraine.
- Kryvosheia, V. (2004). Henealohiia ukrainskoho kozatstva: narysy istorii kozatskykh polkiv [Genealogy of Ukrainian Cossacks: essays on the history of Cossack regiments]. Kyiv, Ukraine.
- Kryvosheia, V. (2005). Ukrainska kozatska starshyna. Ch. 1. Reiestr uriadnykiv hetmanskoï administratsii: Vyd. 2-e, dopovnene, utochnene i vypravlene [Ukrainian Cossack foreman. Part 1. Register of officials of the Hetman's administration: Ed. 2nd, supplemented, clarified and corrected]. Kyiv, Ukraine.
- Kryvosheia, V. (2008). Kozatska elita Hetmanshyny [The Cossack elite of the Hetmanship]. Kyiv, Ukraine.
- Kryvosheia, V. (2010). Kozatska starshyna Hetmanshchyny: Entsyklopediia [Cossack foreman of Hetmanship: Encyclopedia]. Kyiv, Ukraine.
- Kryvosheia, V., Kryvosheia, I., Kryvosheia, O. (2009). Neuriadova starshyna Hetmanshchyny [Non-governmental foreman of the Hetmanship]. Kyiv, Ukraine.
- Modzalevskiy, V. (1912). Malorossyiskiy rodoslovnyk [Genealogy of Little Russia]. Kyiv, Ukraine.
- Myloradovych, H. (1901). Rodoslovnaia knyha chernyhovskoho dvorianstva [Genealogical book of the Chernigov nobility]. Saint Petersburg, Russia.
- Mytsyk, Yu., Tomazov, V. (2012). Solonyny, rid. Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 10 t. [Solonyny, family. Encyclopedia of the history of Ukraine: In 10 vol.]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2004). Otochennia hetmana Mazepy: soratnyky ta prybychnyky [Entourage of Hetman Mazepa: associates and supporters]. Kyiv, Ukraine.
- Penskyi, A., Lavrenchuk, P. (2011). Oster – yevropeiske misto [Oster is a European city]. Chernihiv, Ukraine.
- Zaruba, V. (2007). Administratyvno-terytorialnyi ustroi ta administratsiia Viiska Zaporozkoho u 1648–1782 rr. [Administrative-territorial structure and administration of the Zaporizhzhya Army in 1648–1782]. Dnipropetrovsk, Ukraine.

Клименко Олег Вікторович – аспірант Освітньо-професійної програми 032 «Історія та археологія» Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Klymenko Oleh – post-graduate student of the Educational and professional program 032 “History and archeology” T. Shevchenko national university «Chernihiv colehium» (53 Hetmana Polubotka str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: olegic243@ukr.net

Дата подання: 29 жовтня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 10 вересня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Клименко, О. Походження та персональний склад козацько-старшинського роду Солонин у середині XVII – наприкінці XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 29–35. DOI: 10.58407/litopis.250503.

Цитування за стандартом APA

Klymenko, O. (2025). Pokhodzhennia ta personalnyi sklad kozatsko-starshynskoho rodu Solonyn u seredyni XVII – naprykintsi XVIII st. [Origin and personal composition of the Cossack-senior family of Solonyn in the middle of the 17th – the end of the 18th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 29–35. DOI: 10.58407/litopis.250503.

Василь Кононенко

РІЧПОСПОЛИТСЬКІ ВПЛИВИ
НА НАПИСАННЯ КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА
(до 315-ї річниці укладення «Договорів та постанов»
від 5/16 квітня 1710 р.)

THE INFLUENCE OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH
ON THE WRITING OF PYLYP ORLYK'S CONSTITUTION
(commemorating the 315th Anniversary of the "Treaties and Covenants",
5/16 April, 1710)

DOI: 10.58407/litopis.250504

© В. Кононенко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6572-8017>

Метою статті є представлення авторської інтерпретації укладення та написання Бендерської конституції від 5/16 квітня 1710 р. **Методологічну основу** дослідження становлять підхід обґрунтованої теорії (grounded theory), метод вивчення конкретного випадку (case study), а також класичні методи історичного аналізу, зокрема аналіз, синтез та порівняння. У процесі дослідження текстів Конституції Пилипа Орлика було опрацьовано низку гіпотез, що дозволило на основі трьох із них реконструювати впливи політико-правової традиції Речі Посполитої на появу цієї української пам'ятки. **Наукова новизна** полягає в тому, що здійснено реконструкцію річпосполитських впливів на написання Бендерської конституції. Зроблено **висновок** про важливість річпосполитських впливів на діяльність української еміграційної еліти, що із серпня 1709 р. перебувала в Бендерах.

Ключові слова: Конституція Пилипа Орлика, Бендерська конституція, «Договори і постанови», «Pacta et Constitutiones», «Przemowy u postanowienie», Гетьманщина, Річ Посполита.

The aim of the article is to present author's interpretation of the drafting and writing of Bender constitution of 5/16 April, 1710. **The methodology** of the investigation combines the grounded theory approach, the case study method, and classical methods of historical analysis – specifically, analysis, synthesis, and comparison. In the course of examining texts of Pylyp Orlyk's Constitution, a series of hypotheses were developed, which made it possible – based on three of them – to reconstruct the influence of the political and legal tradition of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the emergence of this Ukrainian document. **The scientific novelty** lies in the reconstruction of the Commonwealth's influence on the drafting of the Bender constitution. **A conclusion** has been made about the importance of the Commonwealth's influence on the activities of the Ukrainian emigration elite, which had been in Bender since August 1709.

Key words: Constitution of Pylyp Orlyk, Bender constitution, "Treaties and covenants", "Pacta et Constitutiones", "Przemowy u postanowieni", Hetmanate, Polish-Lithuanian Commonwealth.

Гетьманська влада в українській автономії в останні десятиліття XVII – на початку XVIII ст. не лише обстоювала традиційні «права та вольності», але й у відповідь на нові виклики прагнула до формулювання відповідних політичних рішень¹. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує Конституція Пилипа Орлика – політико-правовий документ, який поєднав у собі як традиційну козацьку політичну культуру, так і певні модернізаційні імпульси². Ця тематика є особливо актуальною, оскільки в історіографії Бендерська конституція трактується як пам'ятка, що сформувалася під впливом різних традицій³. Ре-

¹ Стаття написана в рамках реалізації стипендії Центру діалогу ім. Юліуша Мєрошевського на 2024–2025 рр.

² Кононенко В. «Пакти і Конституції» 1710 р.: історико-правовий статус міст. *Україна в Центральній-Східній Європі*. 2017. Вип. 17. С. 190–204.

³ Pritsak O. The First Constitution of Ukraine (5 April 1710). *Harvard Ukrainian Studies*. 1998. Vol. 22: Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. P. 471–474; Струкевич О. Пилип Орлик та європейська традиція конституціоналізму. *Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України*. Мінськ, 2006. С. 13–32; Галенко О.

конструкція одного з історичних контекстів, у межах якого виникла ця конституція, набуває особливого значення в сучасних умовах, коли Україна активно обстоює свою приналежність до європейських цінностей та інституцій. Наявність кількох мовних версій цього українського документа ранньомодерного часу підкреслює багатшаровість ідейних впливів, що лягли в його основу.

Хронологічні та географічні межі дослідження зумовлені часом укладення Бендерської конституції, а також розвитком договірної політико-правової традиції та козацької політичної культури, витоки яких сягають XVI ст. Історіографія цього питання має міждисциплінарний характер. Варто згадати праці, безпосередньо присвячені процесу написання та ухвалення цього документа⁴. У зазначених дослідженнях проведено значну джерельну та аналітичну роботу, яка стала підґрунтям для формулювання гіпотез, викладених у цій статті.

Тексти «Конституції Пилипа Орлика»

На сьогодні відомі такі тексти цієї конституції: 1) «ДОГОВОРЫ и ПОСТАНОВЛЕНА», написані середньоукраїнською мовою; 2) «Pacta et Constitutiones»; 3) скорочена латинська версія «Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in Conpendium brevi Stylo collecta»; 4) польськомовний текст «Przemowy u postanowienie».

Текст (№ 1) цієї політичної та правової пам'ятки, написаний у філологічній термінології середньоукраїнською мовою, є оригінальним документом із підписом гетьмана та державною печаткою⁵. Латинський текст (№ 2) «Pacta et Constitutiones» зберігається в Стокгольмі. Цей текст був кілька разів опублікований та перекладений різними мовами⁶. Латинський текст (№ 3) «Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in Conpendium brevi Stylo collecta»⁷ – скорочений. Польськомовний текст «Przemo-

Конституційні ідеї Пилипа Орлика з перспективи степових витоків політичної традиції українського козацтва. Пилип Орлик: життя, політика, тексти: Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НАУКМА, 14–16 жовтня 2010 р. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.»; ред.-упор. Н. Яковенко. Київ: Пульсари, 2011. С. 224–233; Горобець В. Устроєва модель Гетьманату за конституцією 1710 року: чи існували внутрішні підстави для реалізації проекту? Пилип Орлик: життя, політика, тексти... С. 234–247; Marker G. Constitutio medievalis: the politics of language and the language of politics in the 1710 constitution. Пилип Орлик: життя, політика, тексти... С. 248–264.

⁴ Василенко Н. Конституція Філіппа Орлика. Ученые записки Института истории Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. Москва, 1929. Т. 4. С. 153–171; Оглоблин О. Бендерська конституція 1710 року. Вісник Організації оборони чотирьох свобод України. 1960. Ч. 5 (139). С. 4–11; Гриценко П. Із текстологічних спостережень над «Договорами і постановами прав і вольностей військових». «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). Львів, 2011. С. 61–73; Німчук В. «Договори і постанови прав і вольностей військових...» 1710 року з погляду історії української мови. «Пакти і конституції» Української козацької держави... С. 27–60; Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проєкт 1710 року. Київ, 2011. 103 с.; Кононенко В. Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. Україна в Центрально-Східній Європі. 2013. Вип. 12–13. 297–322; Його ж. Вплив традиції «pacta conventa» на укладання і написання «Договорів та постанов» 1710 р. у сучасній українській історіографії (1991–2013). Україна в Центрально-Східній Європі. 2016. Вип. 16. С. 307–321; Його ж. «Пакти і Конституції» 1710 р.: історико-правовий статус міст. Україна в Центрально-Східній Європі. 2017. Вип. 17. С. 190–204; Його ж. Конструювання пам'яті про «права та вольності» у текстах української еміграції 1709–1714 рр. Україна в Центрально-Східній Європі. 2018. Вип. 18. С. 239–273; Горобець В. Моделі соціального й політичного облаштування козацької держави за Конституцією 1710 р.: як візія майбутнього корелювалась із минулим і тогочасням Гетьманату? Пилип Орлик і справа мазенинців: інтелектуальні, політичні та військові контексти: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 350-ліття народження Пилипа Орлика, Київ, 15–16 грудня 2022 р. / НАН України, Інститут історії України. Київ, 2024. С. 8–28; Барго С., «Status», «państwo», «держання»: особливості окреслення поняття держави в козацькій політичній риторикі. Пилип Орлик і справа мазенинців... С. 29–64.

⁵ Текст зберігається в Москві: Російський державний архів древних актів (далі – РГАДА). Ф. 124. Оп. 2. 1710 г. Д. 12. Л. 2–12 об.). Археографічні публікації: Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. Архіви України. 2010. Вип. 3–4. С. 145–166; «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). Львів, 2011. С. 77–117.

⁶ Копія тексту зберігається в Стокгольмі. Археографічна публікація (Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eudem Exercitus Zaporoviensis, publico utriusque partis laudo Conventa ac in libera electione formali iuramento ab eodem illustrissimo Duce Corroborata Anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam. Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Москва, 1847. Кн. 1. С. 1–17) була здійснена з подібного тексту. Цей текст вважають копією, виготовленою генеральним хорунжим М. Ханенком із документа, який був привезений разом зі старшинами, що поверталися з еміграції на царську милість у 1714 р. (Научно-исследовательский отдел рукописи Российской государственной библиотеки. Ф. 203. Кн. 9. Л. 22; Бодянский О. Предисловие. Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. С. III–IV).

⁷ Текст зберігається в Стокгольмі (Rikskarkivet. SE/RA/2113/2113.2. Diplomatica Muscovitica Casacica. Vol. 1). Перша археографічна публікація: Кордт В. Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII вв. Український археографічний збірник. Київ, 1930. Т. 3. С. 38–41).

у у postanowieniu» (№ 4) зберігається в Москві, куди потрапив із Петербурга в складі документів, отриманих російським розшуком за кордоном під час арешту генерального осавула Г. Герцика⁸.

Історіографічна традиція приписує авторство «Договорів та постанов» П. Орлику. Саме тому документ часто так і називають – «Конституція Пилипа Орлика»⁹. Утім є підстави стверджувати, що сам український оригінальний текст написаний рукою генерального писаря І. Максимовича¹⁰. Написання остаточного варіанта важливого документа входило до обов'язків генерального писаря. Водночас це не заперечує активної участі Орлика в укладанні «Договорів та постанов» у Бендерах. Факт написання українського тексту рукою Максимовича теж може засвідчувати, що між ним і новим гетьманом були довірчі стосунки, що підтверджується пізнішими джерелами¹¹. Активна участь новообраного гетьмана у створенні політико-правових документів як на початку його правління, так і впродовж еміграційної діяльності опосередковано підтверджує його провідну роль у формуванні Бендерської конституції.

Конституція Пилипа Орлика розглядалася тодішніми представниками української еліти як повноцінна «ранньомодерна конституція»¹². Згідно зі спостереженнями В. Німчука, середньоукраїнський текст (№ 1) був першим, а латинський (№ 2) був його перекладом¹³. Якщо далі розвивати цей підхід до вивчення текстів Бендерської конституції, можна сформулювати гіпотезу (№ 1), котра уже представлена в наших попередніх працях:

1. Оскільки вибори за козацькою традицією були одноголосними, то цією мовою могли бути лише тодішня українська, а переклад зроблено для іноземного володаря¹⁴.

2. «Pacta et Constitutiones» містить фрагменти, яких немає у «Договорах та постановах»: тобто під час перекладу українського тексту на латину було внесено деяку додаткову інформацію, що допускалося в тодішніх практиках¹⁵.

3. Дата «5 aprilis» у латинському тексті – пізніший переклад з українського «5 квітня»¹⁶.

4. Текст «Договорів та постанов» є, як зазначав В. Німчук, «стилістично вправнішим, природнішим за латинський»¹⁷; це є додатковим доказом на користь цієї гіпотези.

5. Карл XII, який після відмови А. Войнаровського стати гетьманом, зробив ставку на П. Орлика й обіцяв останньому письмове підтвердження своєї підтримки. Якби 5 квітня існував текст «Pacta et Constitutiones», то цілком логічно, що король виконав би обіцянку в той день чи кількома днями пізніше. Однак таке підтвердження датується «10 травня», тобто лише через 35 днів після ухвалення «Договорів та постанов». Імовірно є припущення, що станом на 5 квітня 1710 р. тексту «Pacta et Constitutiones» не існувало¹⁸.

Утім обмежена джерельна база дозволяє сформулювати й інші гіпотези. Одна з них полягає в тому, що польський текст (№ 4) був чернеткою, яку використовували під час написання «Договорів та постанов» (№ 1) і «Pacta et Constitutiones» (№ 2). Які аргументи можна навести на користь цієї гіпотези (№ 2)?

1. Український текст «Договорів та постанов» містить багато запозичень із польської мови:

1.1. «Польський вплив простежується на морфемному та лексичному рівнях. Так, наслідками польського впливу є відчутне розширення кола прислівників із фінальним -є, що

⁸ РГАДА. Ф. 6. Д. 154. Л. 143–163. Оpubліковане факсиміле див.: Пилип Орлик і мазепинці: джерела / Упор. Т. Таїрова-Яковлева. Київ: Кліо, 2022. С. 157–196.

⁹ Ми усвідомлюємо, що «Конституція Пилипа Орлика» – це історіографічний термін. Його використано в цій статті, оскільки він найбільш упізнаваний серед українських читачів, а також саме з цим терміном пов'язані уявлення іноземних істориків про документ від 5/16 квітня 1710 р. Інший історіографічний термін – «Бендерська конституція». У тексті українськомовний документ буде називатися «Договори та постанова», латинський – «Pacta et Constitutiones», польський – «Przemowu y postanowienie».

¹⁰ Німчук В. «Договори і постанова прав і вольностей військових...» 1710 року з погляду історії української мови. С. 60; Трофимук М. Конституція 1710 року: проблема автентичності. *Пилип Орлик: життя, політика, тексти...* С. 274.

¹¹ Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки. Ф. 204. Картон № 37. Д. 11. Л. 6 об.

¹² Majgier B. Pierwsza Konstytucja dla Ukrainy Hetmana Filipa Orlika z 1710 r. *Przemyśl: Wyzsza Szkoła Administracji i Zarządzania*, 2005. S. 9–11.

¹³ Німчук В. «Договори і постанова прав і вольностей військових...» 1710 року з погляду історії української мови. С. 30.

¹⁴ Кононенко В. Вплив традиції «pacta conventa» на укладання й написання «Договорів та постанов» 1710 р. у сучасній українській історіографії (1991–2013). С. 320.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. С. 321.

¹⁷ Німчук В. «Договори і постанова прав і вольностей військових...» 1710 року з погляду історії української мови. С. 30.

¹⁸ Кононенко В. Вплив традиції «pacta conventa» на укладання й написання «Договорів та постанов» 1710 р. у сучасній українській історіографії (1991–2013). С. 321.

було зумовлено як перейманням польських прислівників на -є, так і наданням питомим українським елементам цієї фіналі»¹⁹.

1.2. Деякі словоформи, подібні до властивих українській мові, мають чіткі мовні ознаки, характерні для польської мови: наприклад, вла́дза=władza²⁰.

1.3. У тексті широко представлені лексичні полонізми, деякі з них повторюються й засвідчують усне походження з польської мови: наприклад, у «Договорах і постановах» вжито подібне до польського «uciemiezenie» в значенні «обтяження, податки», але через заміну літери «є» на «єн» це могло бути наслідком сприйняття на слух або впливу польськомовних носіїв, для яких така вимова була звичною²¹.

2. Оскільки польський текст не відредагований і містить у деяких фрагментах дуже докладні описи, а також додаткову інформацію (наприклад, у пункті 14), якої немає в українській та латинській версіях, припускаємо, що він слугував чернеткою, яку використовували під час укладання «Договорів та постанов» і «Pacta et Constitutiones».

3. Оскільки пункт 14 польського тексту містить унікальну для «Pacta et Constitutiones» інформацію, імовірно, її джерелом був саме текст «Przemowy u postanowienie».

4. Якщо здійснити транслітерацію «Договорів та постанов» латиницею, то сучасний носій польської мови може сприймати його як текст, близький до старопольського; це дозволяє припустити, що полонізми в «Договорах та постановах» імовірно походять із польського тексту «Przemowy u postanowienie».

5. Хоча польський текст не є досконалим із літературного погляду, він вирізняється чіткою політичною та правничою термінологією, яка відповідає термінам «Договорів та постанов». Це може свідчити про його створення до 5/16 квітня 1710 р.

6. Усі наведені аргументи становлять узгоджену сукупність свідчень, що дає підстави висловити припущення щодо використання тексту «Przemowy u postanowienie» як чернетки під час написання як «Договорів та постанов», так і «Pacta et Constitutiones».

Польська мова в Конституції Пилипа Орлика

У цій статті не подано верифікації гіпотез № 1 та № 2, оскільки ще не опрацьовані всі потенційно релевантні архівні джерела, які можуть мати значення для досліджуваної теми. Основною метою публікації є не встановлення послідовності написання українського, латинського та польського текстів Конституції Пилипа Орлика, а вивчення річпосполитських впливів на її написання. Навіть якщо абстрагуватися від можливих негативних результатів верифікації гіпотези № 2, варто визнати, що польською мовою були сформульовані ідеї та положення Бендерської конституції. Оскільки мова сама по собі впливала на політично-правову традицію та політичну культуру, то існування польського варіанта Конституції Пилипа Орлика вже саме по собі свідчить про певні річпосполитські впливи на її написання.

Варто підкреслити, що використання польської мови в написанні конституції 1710 р. жодним чином не применшує ролі української мови, яка в той час була офіційною мовою діловодства в Гетьманщині, мовою еліти, носієм високого стилю літератури. У цьому контексті польська мова виконувала функцію, подібну до латинської: її використовували для формулювання концептуально нових та «високих» ідей. Така практика застосування трьох мов у сфері високої культури була поширена в літературному середовищі Лівобережної України в останніх декадах XVII – на початку XVIII ст.²² Покажемо використання польської мови на прикладі 15-го пункту Бендерської конституції.

Таблиця 1. Тексти 15-го пункту Конституції Пилипа Орлика

15-й пункт «Договорів та постанов» ²³	15-й пункт тексту «Przemowy u postanowienie» ²⁴
Же аренды, для платы роковой компантї и сєрдюкамъ, и для инныхъ расходовъ войско- выхъ установлєныє, за тяжєст посполитую от	Ze arendy dla płaty rokowej companyi y ser- diukom y dla inszych woyskowych ustanowio- nych za ciężskość pospolitą od wszystkich obywa-

¹⁹ Гриценко П. Із текстологічних спостережень над «Договорами і постановами прав і вольностей військових». С. 70–71.

²⁰ Там само. С. 71.

²¹ Там само.

²² У цьому контексті варто згадати, що Орлик залишив свою багату спадщину тодішньою українською, латинською та польською мовами. Серед інтелектуалів та політиків, які залишили свої тексти цими трьома мовами, можна назвати Лазаря Барановича, Феофана Прокоповича, Стефана Яворського, І. Мазепу, І. Максимовича, Г. Герцика. Див.: Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. С. 130.

²³ «Пакти і конституції» Української козацької держави... С. 113.

²⁴ РГАДА. Ф. 6. Д. 154. Л. 159 зв.-160; Факсиміле див.: Пилип Орлик і мазепинці: джерела. С. 189–190.

всѣхъ ѡбывателей малороссійскихъ войсковыхъ и посполитыхъ, такъже и станція компанійская и сердюцкая за прикrost и утяжене у посполства почытається. Прето, якъ аренды, такъ и помянутая станція повинна быти отставлена и весьма знесена. Отколь зась скарбъ войсковый упалый на отбуванє и удовольствованіє всякихъ публичныхъ войсковыхъ же расходовъ реставроватися и постановитися, и якъ много, по сконченно войны, Ясневелможный Гетманъ мѣть людей платныхъ, компаній и пѣхотинцевъ, при боку своемъ на услугахъ войсковыхъ держати, о томъ на Енеральной Радѣ общая будеть увага и постановлене.

telow małosyiskich woyskowych y pospolitych także y stancya kompanijska y serdiucka za przy za przykrość y uciążenie u pospolstwa poczyna się prze to iak arendy tak y pomieniona stancya powinna bydz ostawiona, y ze wszystkim zniesiona, z kąd zaś Skarb Woyskowy w polu y naodbywanie y wydolanie wszelkich publicznych woyskowych roschodow restaurować się, y postawić się, y iak wiele po skończeniu wojny Jaśnie Wielmożny ma ludzi płatnych kompaniā y piechoty przy boku swoim na usługach woyskowych trzymać o tym na Generalney Radzie iednostayna będzie uchwała y postanowienie.

Як бачимо, термінологія польського тексту ідентична до тексту українських «Договорів та постанов». Якщо в українському тексті йдеться про «обывателей малороссійскихъ войсковыхъ и посполитыхъ», то в польському в тій же термінології про «obywatelow małosyiskich woyskowych y pospolitych». Якщо податок на річну плату компаніям та сердюкам в українському тексті «аренды, для платы роковой компаній и сердюкамъ, и для иныхъ расходовъ войсковыхъ установление», то польський текст є ідентичним: «arendy dla platy rokowej kompaniū y serdiukom y dla inszych woyskowych ustanowionych». Подібність текстів простежується майже повсюдно, за окремими винятками, зокрема в пункті 14.

Як зазначено в гіпотезі № 2, транслітерація українського тексту «Договорів та постанов» латиницею може створити враження в носія польської мови, що це пам'ятка, котра повстала під виразними впливами старопольської мови. Однак чи можна лише на підставі наявності польського тексту доходити висновків про річпосполитські впливи на написання Конституції Пилипа Орлика? На нашу думку, обмеженість джерельної бази вимагає ширшого контекстуального аналізу історії створення Бендерської конституції.

Наслідкування річпосполитських політичних традицій

М. Василенко в дослідженні про Бендерську конституцію писав, що форма присяги та договору мають схожість з «*pacta conventa*», але немає підстав для ствердження, що він складався за аналогією до документів Речі Посполитої²⁵. Інтерпретацію «Договорів та постанов» як прикладу наслідування річпосполитської традиції «*pacta conventa*» представив дослідник із нового континенту – О. Субтельний²⁶. Н. Яковенко у передмові до збірника праць «Пилип Орлик: життя, політика, тексти» репрезентувала річпосполитську інтерпретацію появи «Договорів та постанов» як очевидну та загальновизнану²⁷. У тому ж збірнику В. Горобець навів такі аргументи на користь цієї тези: «За своїми типологічними особливостями Конституція 1710 р. найбільше подібна до *Pacta Conventa*, що були елементом політичної культури Речі Посполитої. Певні аналогії тут можна помітити не лише в частині назви документа, а й у його змісті. Зокрема, аналогом претендента на королівство, який укладає договір із річпосполитським «народом-шляхтою», у козацькому варіанті є гетьман, а роль «станів» відведено городовому козацтву (чи, точніше, городовій козацькій старшині) та Війську Запорозькому Низовому ... Якщо вести мову про визначальні функції *Pacta Conventa*, то однією з основоположних тут є обмеження влади монарха, недопущення порушення ним прав своїх підданих і запобігання можливим проявам самодержавства. Аналогічну за своїм змістом (і, що характерно, навіть формулюванням) ідею закладено й у Конституції 1710 р. Зокрема, у шостій статті йдеться якраз про загрозу невластивого гетьманському самоврядуванню «самовластія» ... Цілком відповідає логіці функціонування польської елекційної угоди й унесення до Конституції 1710 р. положень, що формують основні напрямки розвитку зовнішньополітичної діяльності Гетьманату, які беззастережно мусив реалізувати гетьманський уряд»²⁸. Подібне бачення укладання Бендерської конституції використовували й інші дослідники, зокрема Т. Чухліб констатував наслідування українськими емігрантами «*pacta conventa*»: «Згодом Карл XII Густав ще раз документально підтвердив свої повноваження як протектора України та гетьманської влади. Він затвердив іншим актом під назвою “*Confirmatio horeem Pactorum a Rege Sueciae*”

²⁵ Василенко Н. Конституция Филипа Орлика. С. 161.

²⁶ Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500–1715. Kingston and Montreal, 1986. P. 176.

²⁷ Яковенко Н. Передмова. Пилип Орлик: життя, політика, тексти... С. 7.

²⁸ Горобець В. Устроєва модель Гетьманату за конституцією 1710 року: чи існували внутрішні підстави для реалізації проекту? С. 235.

знамениту козацьку конституцію “*Pacta et Constitutiones legume libertatumque Exercitus Zaporoviensis*”, що була укладена між П. Орликом і старшиною на зразок угод між новообраними польськими королями та шляхтою”²⁹. Ця тематика стала предметом нашого дослідження, котре, зокрема, представлено в статті «Вплив традиції “*pacta conventa*” на укладання і написання “Договорів та постанов” 1710 р. в сучасній українській історіографії (1991–2013)»³⁰. Проведені дослідження дають можливість сформулювати гіпотезу № 3 про те, що Конституція Пилипа Орлика постала на основі козацької договірної політико-правової традиції та політичної культури, котрі в свою чергу виводилися з річпосполитської спадщини «*pacta conventa*» та «Генрикових артикулів»³¹.

Ці «*pacta conventa*» стали особливо важливими в історії Речі Посполитої з часу міжкоролів'я 1573–1574 рр., коли склалася політична система, яка проіснувала до кінця XVIII ст.³² Ухвалені на травневому елекційному сеймі 1573 р. «Генрикові артикули» передбачали схожі обмеження влади монарха, як і гетьмана в «Договорах і постановах»: вільні вибори «глави держави»; обмеження зовнішньополітичної та військової діяльності короля / гетьмана; заборону монарху збирати посполите рушення та розпочинати війну від імені Речі Посполитої; обмеження влади «глави держави» сенаторами / генеральною старшиною; регулярне скликання вального сейму / генеральної ради; зобов'язання короля користуватися в зовнішній та внутрішній діяльності лише коронними печатками; надання посад заслуженим людям, а не іноземцям; заборону «главі держави» вводити нові податки без дозволу вального сейму / генеральної ради; зобов'язання короля надати ще більші права шляхті / старшині при коронації / початку гетьманування тощо. Низка положень цієї конституції базувалася на чинних сеймових постановах, інші носили поточний характер. Від 1576 р., коли Стефан Баторій уперше присягнувся додержуватися «Генрикових артикулів», кожен новообраний монарх мусив їх підтверджувати³³.

Крім цих «артикулів», Генрик II Валуа вимушений був укласти особисті домовленості («*pacta conventa*») зі шляхтою, у яких остання представляла свої інтереси. Отож король-француз мав правити Річчю Посполитою ще й відповідно до «*pacta conventa*», які передбачали такі умови поточного характеру³⁴. Наступні «*pacta conventa*» зі Стефаном Баторієм і Сигізмундом III містили, між іншим, і поточні вимоги. На основі «*pacta conventa*» та «Генрикових артикулів» у Речі Посполитій склалася стійка політична традиція, яка зберігалася до Конституції 3 травня 1791 р.³⁵

Ідеї та практики річпосполитської договірної традиції були засвоєні козацькою елітою, яка прагнула виконувати роль місцевої шляхти та обороняла свій край зі зброєю в руках³⁶. Ця традиція на Середньому Подніпров'ї швидко поширилася серед інтелектуалів, козацької еліти та рядового козацтва, ставши основою їхньої політичної культури. Зокрема в Щоденнику Станіслава Освецима зазначено, що козаки під Берестечком були готові до примирення лише на умовах Зборівського договору³⁷. Цей договір став першим «основним законом»³⁸, що ліг в основу наступних – Московсько-Переяславського договору та Гадяцької угоди. Вони визначали умови існування Війська Запорозького під протектора-

²⁹ Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713 рр.). Київ, 2004. С. 247.

³⁰ Кононенко В. Вплив традиції «*pacta conventa*» на укладання і написання «Договорів та постанов» 1710 р. в сучасній українській історіографії (1991–2013). С. 307–321.

³¹ Там само. С. 315.

³² Там само. С. 315–316.

³³ *Volumina Legum*. Санкт-Петербург, 1859. Т. II. С. 150–153; *Volumina Constitutionum*. Warszawa, 2005. С. 326–329. Також див.: Горобець В. Моделі соціального й політичного облаштування козацької держави за Конституцією 1710 р.: як візія майбутнього корелювалась із минулим і тогочасям Гетьманату? С. 26–28; Кононенко В. Вплив традиції «*pacta conventa*» на укладання і написання «Договорів та постанов» 1710 р. в сучасній українській історіографії (1991–2013). С. 315.

³⁴ *Volumina Constitutionum*. Warszawa, 2005. С. 321–323.

³⁵ Кононенко В. Вплив традиції «*pacta conventa*» на укладання і написання «Договорів та постанов» 1710 р. в сучасній українській історіографії (1991–2013). С. 316.

³⁶ Варто звернути увагу, що латинський вираз *pacta conventa* перекладається сучасною українською мовою як «узгоджені домовленості», тобто значення близьке перших слів назви українського тексту Бендерської конституції – «Договори та постанови».

³⁷ В оточеному таборі під Берестечком в липні 1651 р. українські парламентарі погоджувалися на мир тільки на умовах Зборівського договору, що так розлютило краківського каштеляна, що він, згідно зі Щоденником С. Освецима, не читаючи, розірвав такий козацький лист зі словами: «Ідіть, хлопці! Скоро ви дізнаєтеся, що таке зборівський договір!» (Дневник Станіслава Освецима. *Киевская старина*. 1882. № 4. С. 336). Однак до таких та подібних фактів варто ставитися з обережністю, оскільки існує чимало свідчень про те, що представники еліти та козацтва іноді переходили, наприклад, на царську службу, відкидаючи при цьому договірні політичні принципи.

³⁸ Припускаємо, що територія української держави згідно з Бендерською конституцією 1710 р. збігалася з умовами Зборівської угоди 1649 р. не випадково.

том царя чи короля та формували засади його внутрішнього устрою³⁹. Це підтверджує факт: на Лівобережжі еліта орієнтувалася на проект 1654 р., а на Правобережжі – на Гадяцьку угоду 1658 р., трактуючи ці документи у власний спосіб. Для обох регіонів вони стали своєрідними «ранньомодерними конституціями», а саме основами внутрішньої та зовнішньої політики⁴⁰. Договірна традиція впливала на подальший розвиток політичної культури української еліти, котра, усвідомлюючи власну окремішність та зиски від останньої, прагнула автономії Гетьманщини. Саме в межах цих процесів, а також цієї козацької політичної культури сформувалися передумови укладення Конституції Пилипа Орлика, яка значну роль приділяла «договорам та постановам» внутрішнього характеру.

В останні десятиліття XVII – на початку XVIII ст. в Лівобережній Гетьманщині тривала боротьба між гетьманською владою та старшинською опозицією. Попри значну концентрацію влади в руках Івана Мазепи, український регіментар прагнув враховувати інтереси як козацької старшини, так і козацтва. Формалізувати компромісний розподіл влади між гетьманом і елітою вдалося лише за екстремальних обставин, коли українська еміграція після смерті Мазепи опинилася в складній військово-політичній та економічній ситуації в Бендерах.

На той момент постала потреба вирішення як конкретних питань (скажімо, забрати якомога більше коштів покійного гетьмана, котрими заволодів Андрій Войнаровський), так і загальнодержавних (запровадження механізму розподілу влади, щоб унеможливити в майбутньому перехід гетьманського майна в приватні руки). Деякі фрагменти польськомовної Бендерської конституції чітко демонструють надзвичайно актуальний, прикладний характер її положень. Показовим є, зокрема, 14-й пункт польського тексту Бендерської конституції, у якому артикульовано конкретні проблеми, що вимагали негайного вирішення. Наприклад, у тексті йдеться про те, що подорожувальники разом із місцевими урядниками вимагали від мешканців міст і сіл постачання харчових продуктів, зокрема: «до кухні приправ, масло, олію, кури, гуси»⁴¹. Окрім того, вони «примушують за громадський (міський) рахунок ремонтувати собі вози, підковувати коней, а також забезпечувати свою челядь взуттям, шапками, панчолами, рукавицями, а іноді взимку навіть кожухами»⁴².

Конституція Пилипа Орлика мала на меті усунути ці зловживання, які на той час перетворилися на глибоко вкорінену форму корупції, що підтримувалася місцевою адміністрацією. У польськомовному тексті це змальовано так: «самі панове урядники в містечках і селах охоче користають із таких нагод, коли трапляється якийсь приїжджий. Почастувавши його хлібом і квартою горілки або глечиком меду чи пива, на його ім'я беруть усілякі витрати та без міри п'ють. А харчі розносять по своїх домівках, записуючи все це як загальні витрати, пов'язані з приїздом»⁴³. Далі наведено фрагменти з текстів «Договорів та постанов», «Pacta et Constitutiones» та «Przemowy u postanowienie», що стосуються зазначених зловживань:

³⁹ Щодо Гадяцького договору, відзначаємо його недовговічність. Утім і він створив значну політичну традицію, до якої ще десятиліття зверталися політики та інтелектуали (Див.: Кононенко В. Вплив традиції «pacta conventa» на укладання і написання «Договорів та постанов» 1710 р. в сучасній українській історіографії (1991–2013). С. 320–321).

⁴⁰ «Конституцією» представники української правобережної еліти називали Гадяцький договір (Див.: Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). Київ, 2008. С. 26). Власне, для ранньомодерного конституціоналізму ключовим був зміст проекту, що регулював відносини між монархом, станами, Церквою та, як виняток, нижчими верствами суспільства. Форма писаної конституції стала важливою лише в політичній теорії та практиці нового часу.

⁴¹ Фрагмент з «Przemowy u postanowienie»: «do kuchni korzenia, masła, oliwy, kury, gęsi» (РГАДА. Ф. 6. Д. 154. Л. 159 зв.; Пилип Орлик і мазепинці: джерела. С. 189).

⁴² Фрагмент з «Przemowy u postanowienie»: «przymuszaia kosztom pospolitym mieyskim wozy sobie naprawiać, konie kować czeladzi swoiey boty, czapki, pończochy, rękawice a czasem zimą y kozuchy dawać» (РГАДА. Ф. 6. Д. 154. Л. 159–159 зв.; Пилип Орлик і мазепинці: джерела. С. 188–189).

⁴³ Фрагмент з «Przemowy u postanowienie»: «sami Panowie starsi naybarzieszy w miasteczках y wsiach radzi bywają takowym okazyom, żeby iaki trafił się przyiezdzy, którego odbywszy chlebem y kwartą gorzałki, albo garnem miodu y piwa, na imię tego przyiezdzeego uselakie lichwary biorą, y dowolno piją Pnwie starsi naybarzieszy w miasteczках y wsiach radzi bywają takowym okazyom, żeby iaki trafił się przyiezdzy, którego odbywszy chlebem y kwartą gorzałki, albo garnem miodu y piwa, na imię tego przyiezdzeego uselakie lichwary biorą, y dowolno pią, victualne zaś rzeczy po domach swoich roznoszą, zapisując to wszystko w pospolite naiezdne wydatki» (РГАДА. Ф. 6. Д. 154. Л. 159 зв.–160; Пилип Орлик і мазепинці: джерела. С. 189–190).

Таблиця 2. Порівняння українського, латинського та польського текстів Бендерської конституції (14 пункт)

«Договори та постанови»	«Pacta et Constitutiones»	«Przemowy y postanowienie»
–	«insuper non erubescunt Curias sollicitare exigereque per substitutos ac instructos serves acromata aliaque coquinae suae necessaria» ⁴⁴	«do kuchni korzenia, masła, oliwy, kury, gęsi»
«жадные особы войсковые и ихъ слуги, також и слуги Ясневельможного Гетмана, за приватними дѣлами, а не войсковыми, переижджаючиє, подводъ, кормовъ, напоевъ, покलोंовъ и проводниковъ ѡтнюдь не вымали»	«Solent etiam dari multi inter Generales, Colonellos caeterosque spiritualis et secularis Ordinis Primores, qui praesides urbanos adigunt ad reparandos suos sumptu civili currus, ad praeparanda et extradenda servis suis varii generis indumenta» ⁴⁵	«przymuszają kosztem pospolitym mieyskim wozy sobie naprawiać, konie kować czeladzi swoiey boty, czapki, pończochy, rękawice a czasem zimą y kozuchy dawać»
«нихто з переїзджаючи жадной нигде подводы брати, напоевъ, кормовъ и датковъ наименьших выматати ѡтнюдь не важился»	«Saepe etiam et ipsi Praesides, praesertim oppidorum et villarum hilari vultu acceptant captantque occasiones praestandae hospitalitatis advenis, quibus suppeditato exiguo victu et potu, sub praetextu tantae hospitalitatis sumunt varios potus ac salis bibunt, victualia aulem inter se distribuunt, inserendo haec omnia codicibus ratiocinariis inter expensas, qua de causa plebem non solum debitis et vectigalibus tributis aggravant, verum ad extremam egestatem redigunt» ⁴⁶	«sami Panowie starsi naybarziew y miasteczkach y wsiach radzi bywają takowym okazyom, żeby iaki trafił się przyjezdzy, którego odbywszy chlebem y kwartą gorzałki, albo garnem miodu y piwa, na imię tego przyjezdzego uselakie lichwary biorą, y dowolno piją Pnwie starsi naybarziew y miasteczkach y wsiach radzi bywają takowym okazyom, żeby iaki trafił się przyjezdzy, którego odbywszy chlebem y kwartą gorzałki, albo garnem miodu y piwa, na imię tego przyjezdzego uselakie lichwary biorą, y dowolno piia, victualne zaś rzeczy po domach swoich roznoszą, zapisując to wszystko w pospolite naiezdne wydatki»

Хоча в пункті 14 польськомовного тексту «Przemowy y postanowienie» найвиразніше представлені деталізовані вимоги поточного характеру, подібних положень більш ніж достатньо й в інших частинах українського та латинського текстів. Зокрема, на прикладі українського тексту «Договорів та постанов» це було докладно проаналізовано в нашому дослідженні «Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р.»⁴⁷.

Таким чином, Конституція Пилипа Орлика закріплювала «договори» між елітою та гетьманом⁴⁸, а також усіма його наступниками. Ухвалені 5/16 квітня 1710 р. україномовні «Договори та постанови» не були прямим наслідуванням традиції «pacta conventa» чи «Генрикових артикулів» 1573 р., вони ґрунтувалися на козацькій договірній традиції та політичній культурі, що сформувалася на основі вище згаданих річпосполитських документів. Важливо згадати спостереження В. Ададуrowa щодо річпосполитського та козацького світів: спільна «культурна рідина циркулювала в цьому тілі, хоч і мало воно різні етнічні «серця»⁴⁹. На нашу думку, цю гіпотезу (№ 3 – про безпосередній вплив на написання Конституції Пилипа Орлика саме козацької договірної політико-правової традиції та політичної культури, що, у свою чергу, спиралися на річпосполитські «pacta conventa» та «Генрикові артикули») можемо вважати доведеною.

⁴⁴ Переклад: «До того ж, вони не соромляться турбувати міські ради, домагаючись через своїх заступників та слуг потрібних для своєї кухні страв і продуктів».

⁴⁵ Переклад: «Часто трапляється, що багато з-поміж генеральної старшини, полковників та інших представників як духовного, так і світського стану змушують міських урядників за рахунок міста ремонтувати їхні вози, а також готувати й видавати їхнім слугам різний одяг».

⁴⁶ Переклад: «Часто самі урядники, особливо міст і містечок, із привітним виглядом радо використовують нагоди для демонстрації гостинності прибулим, надавши їм мінімальну їжу й питво, під приводом такої щедрості вживають різні напої, а харчі розподіляють між собою; усі ці витрати вони вносять до фінансових звітів як офіційні видатки, через що люди не лише обтяжуються податками й повинностями, а й доводяться до крайньої бідності».

⁴⁷ Кононенко В. Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. С. 297–322.

⁴⁸ Правове місце шведського короля в тексті Бендерської конституції вимагає окремого дослідження.

⁴⁹ Ададуrow В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника). *Український історичний журнал*. 2013. №. 2. С. 12.

Узагальнюючи дослідження річпосполитських впливів на написання Конституції Пилипа Орлика, підкреслюємо, що мовні чинники («Przemowy u postanowienie») відігравали помітну роль. Зокрема, це було реалізовано в численних полонізмах в українському тексті «Договорів та постанов». Однак основним джерелом впливу на появу Бендерської конституції стала козацька договірна традиція та політична культура, які варто розглядати як частину спадщини Речі Посполитої на Середньому Подніпров'ї, у Гетьманщині. Вплив цієї традиції простежується в усіх трьох повних мовних версіях Конституції Пилипа Орлика.

References

- Adadurov, V. (2013). Teoretychni zasady ta metodolohiia vypsuvannia ukrainskoi istorii v yevropeiskyi kontekst (pohliad istoryka-vsesvitnyka) [Theoretical principles and methodology of incorporating Ukrainian history into the European context (view of a world historian)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 2, P. 4–23.
- Bahro, S. (2024). «Status», «państwo», «derzhannia»: osoblyvosti okreslennia poniattia derzhavy v kozatskii politychnii rytorytsi [“Status”, “państwo”, “derzhannia”: features of defining the concept of the state in Cossack political rhetoric]. Kyiv, Ukraine.
- Chukhlib, T. (2004). Hetmany Pravoberezhnoi Ukrainy v istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (1663–1713 rr.) [Hetmans of Right-Bank Ukraine in the history of Central-Eastern Europe (1663–1713)]. Kyiv, Ukraine.
- Chukhlib, T. (2008). Hadiach 1658 r. ta idea yoho vidnovlennia v ukrainsko-polskykh stosunkakh (1660-ti – poch. 1680-kh rr.) [Hadiach 1658 and the idea of its restoration in Ukrainian-Polish relations (1660s – the early 1680s)]. Kyiv, Ukraine.
- Chukhlib, T. (2011). Idealna derzhava v Ukraini? Kozatskyi proekt 1710 r. [The ideal state in Ukraine? The Cossack project of 1710]. Kyiv, Ukraine.
- Halenko, O. (2011). Konstytutsiini idei Pylypa Orlyka z perspektyvy stepovykh vytokiv politychnoi tradytsii ukrainskoho kozatstva [Constitutional ideas of Pylyp Orlyk from the perspective of the steppe origins of the political tradition of the Ukrainian Cossacks]. Kyiv, Ukraine.
- Horobets, V. (2011). Ustroieva model Hetmanatu za konstytutsiieiu 1710 r.: chy isnuvaly vnutrishni pidstavy dlia realizatsii proektu? [The institutional model of the Hetmanate according to the 1710 constitution: were there internal foundations for the implementation of the project?]. Kyiv, Ukraine.
- Horobets, V. (2024). Modeli sotsialnoho y politychnoho oblashtuvannia kozatskoi derzhavy za Konstytutsiieiu 1710 r.: yak viziia maibutnoho koreliuvalas iz mynulym i tohochassiam Hetmanatu? [Models of the social and political organization of the Cossack state according to the 1710 constitution: how did the vision of the future correlate with the past and present of the Hetmanate?]. Kyiv, Ukraine.
- Hrytsenko, P. (2011). Iz tekstolohichnyi sposterezhen nad «Dohovoramy i postanovamy prav i volnostei viiskovykh» [From textological observations on the “Dohovory i postanovy prav i volnostei viiskovykh”]. Lviv, Ukraine.
- Kononenko, V. (2013). Polityko-pravovi vytoky «Dohovoriv ta postanov» 1710 r. [Political-legal origins of the “Contracts and resolutions” of 1710]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi – Ukraine in Central-Eastern Europe*, 12, P. 297–322.
- Kononenko, V. (2016). Vplyv tradytsii «pacta conventa» na ukladannia y napysannia «Dohovoriv ta postanov» 1710 r. u suchasni ukrainskii istoriografii (1991–2013) [The influence of «pacta conventa» tradition on composition and writing the “Contracts and resolutions” of 1710 in modern Ukrainian historiography]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi – Ukraine in Central-Eastern Europe*, 16, P. 307–321.
- Kononenko, V. (2017). «Pakty i Konstytutsii» 1710 r.: istoryko-pravovyi status mist [“Pacts and constitutions” of 1710: the historical and legal status of towns]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi – Ukraine in Central-Eastern Europe*, 17, P. 190–204.
- Kononenko, V. (2018). Konstruktsiiuvannia pamiaty pro «prava ta volnosti» u tekstakh ukrainskoi emihratsii 1709–1714 rr. [Constructing the memory of “rights and liberties” in the texts of the Ukrainian emigration, 1709–1714]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi – Ukraine in Central-Eastern Europe*, 18, P. 239–273.
- Majgier, B. (2005). Pierwsza Konstytucja dla Ukrainy Hetmana Filipa Orlika z 1710 r. [First Constitution for Ukraine by Hetman Philip Orlik of 1710]. Przemysl, Poland.
- Marker, G. (2011). Constitutio medievalis: the politics of language and the language of politics in the 1710 constitution. Kyiv, Ukraine.
- Nimchuk, V. (2011). «Dohovory i postanovy prav i volnostei viiskovykh...» 1710 r. z pohliadu istorii ukrainskoi movy [“Dohovory i postanovy prav i volnostei viiskovykh...” of 1710 from the perspective of the history of the Ukrainian language]. Lviv, Ukraine.
- Ohloblyn, O. (1960). Benderska konstytutsiia 1710 r. [The Bender constitution of 1710]. *Visnyk Orhanizatsii oborony chotyrok svobod Ukrainy – Bulletin of the Organisation of the four freedoms of Ukraine*, 5 (139), P. 4–11.
- Pritsak, O. (1998). The First Constitution of Ukraine (5 April 1710). *Harvard Ukrainian Studies*, 22, P. 471–474.
- Shevchenko, I. (2001). Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom. Narysy z istorii kultury do poch. XVIII st. [Ukraine between East and West. Essays on cultural history up to the early 18th c.]. Lviv, Ukraine.
- Strukevych, O. (2006). Pylyp Orlyk ta yevropeiska tradytsiia konstytutsionalizmu [Pylyp Orlyk and the European tradition of constitutionalism]. Minsk, Belarus.

Subtelny, O. (1986). Domination of Eastern Europe: Native nobilities and foreign Absolutism, 1500–1715. Kingston and Montreal, Canada.

Tairova-Yakovleva, T. (Ed.). (2022). Pylyp Orlyk and the Mazepians: Sources. Kyiv, Ukraine.

Trofymuk, M. (2011). Konstytutsiia 1710 r.: problema avtentychnosti [The 1710 Constitution: the problem of authenticity]. Kyiv, Ukraine.

Vasilenko, N. (1929). Konstitucija Filipa Orlika [The Constitution of Philip Orlik]. *Uchenye zapiski Instituta istorii Rossijskoj asociacii nauchno-issledovatel'skikh institutov obshchestvennykh nauk – Scientific notes of the Institute of history of the Russian association of social science research institutes*, 4, P. 153–171.

Yakovenko, N. (2011). Peredmov. U: N. Yakovenko (Ed.). Pylyp Orlyk: zhyttia, polityka, teksty. [Foreword. In: N. Yakovenko (Ed.). Pylyp Orlyk: life, politic, works]. Kyiv, Ukraine.

Кононенко Василь Петрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Грушевського 4, Україна), докторант Університету імені Адама Міцкевича в Познані (м. Познань, вул. Познанського університету 7, Польща).

Kononenko Vasyl – Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Hrushevskogo St. 4, Ukraine); Doctoral Candidate at Adam Mickiewicz University (Poznań, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, Poland).

E-mail: kononenkovas@gmail.com

Дата подання: 2 липня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 27 жовтня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кононенко, В. Річпосполитські впливи на написання Конституції Пилипа Орлика (до 315-ї річниці укладення «Договорів та постанов» від 5/16 квітня 1710 р.). *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 36–45. DOI: 10.58407/litopis.250504.

Цитування за стандартом APA

Kononenko, V. (2025). Richpospolytski vplyvy na napyssannia Konstytutsii Pylypa Orlyka (do 315-yi richnytsi ukladennia «Dohovoriv ta postanov» vid 5/16 kvitnia 1710 r.) [The influence of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the writing of Pylyp Orlyk's Constitution (commemorating the 315th anniversary of the "Treaties and covenants," 5/16 April, 1710)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 36–45. DOI: 10.58407/litopis.250504.

Тамара Костиренко

●

**СТАТЕВО-ВІКОВА СТРУКТУРА
СОТЕННИХ МІСТЕЧОК ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ в 1775 р.
(на прикладі Великих Будищ, Старих і Нових Санжар)**

●

**AGE-SEX STRUCTURE
OF THE SOTNIA TOWNS OF THE POLTAVA REGIMENT in 1775
(on the example of Velyki Budyshcha, Stari and Novi Sanzhary)**

DOI: 10.58407/litopis.250505

© Т. Костиренко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3139-6672>

Мета дослідження – на основі масових облікових джерел схарактеризувати статеву-вікову структуру населення парафій Великих Будищ, Старих і Нових Санжар – сотенних містечок Полтавського полку в 1775 р. Відповідно до мети поставлено такі завдання: 1) окреслити джерельну базу та стан наукової розробки проблеми в історіографії; 2) висвітлити історичні відомості про парафії; 3) проаналізувати демографічні показники населення парафій вказаних сотенних містечок (розподіл за віком і статтю, коефіцієнти фемінізації, середній вік, тип вікової структури, рівень старіння тощо). Застосовано загальнонаукові **методи** – аналіз, узагальнення й синтез, а також спеціально-історичні методи – історико-порівняльний, критика джерел, історико-демографічні. **Новизна** полягає в тому, що вперше комплексно досліджено історико-демографічні аспекти сотенних містечок Полтавського полку, які залишилися недостатньо вивченими в сучасній історіографії. **Висновки.** На основі аналізу сповідних розписів місцевих храмів визначено чисельність мешканців, коефіцієнти фемінізації, середній вік населення, рівень старіння, тип вікової структури тощо.

Ключові слова: населення, сотенне містечко, сповідний розпис, вік, стать, статеву-вікова структура.

●

The purpose of the publication is to characterize the age-sex structure of the population of parishes of the Velyki Budyshcha, Stari Sanzhary, Novi Sanzhary – sotnia towns of the Poltava regiment in 1775, based on mass accounting sources. In accordance with the goal, the following tasks are set: 1) to study the source base and the state of scientific development of the problem in historiography; 2) to present historical information about the parishes; 3) to analyze the demographic indicators of the population of parishes of the mentioned sotnia towns (distribution by age and gender, feminization rates, average age, type of age structure, level of aging, etc.) The author used general scientific **methods** such as analysis, generalization and synthesis, as well as special historical methods such as historical-comparative, source criticism, and historical-demographic. **The scientific novelty** is for the first time, the historical and demographic aspects of the sotnia towns of the Poltava regiment, which remained insufficiently studied in modern historiography, are comprehensively investigated. **Conclusions.** Based on the analysis of materials of church registration of local churches, the number of residents, feminization rates, average age of the population, level of aging, type of age structure, etc. were determined.

Key words: population, sotnia towns, materials of church registration, age, gender, age-sex structure.

Вивчення статеву-вікової структури сотенних містечок є необхідною умовою для того, щоб цілісно дослідити й зрозуміти, як функціонувало суспільство Гетьманщини в др. пол. XVIII ст. Основою для розвідки стали сповідні розписи, до яких парафіяльні священники вносили відомості про імена мешканців парафій, їх стать, вік, цивільний стан, соціальну приналежність. У вказаних джерелах записано жінок і дітей, що є перевагою у використанні, якщо порівнювати з компютами і ревізіями. До того ж сповідні розписи дозволяють глибше зрозуміти соціальні й культурні процеси ранньомодерного суспільства.

Дослідження статеву-вікової структури населення Гетьманщини XVIII ст. в сучасній українській історіографії розпочалося на поч. 2000-х рр. Вагому роль у вивченні цієї проблематики відіграв Ю. Волошин. Однією з перших студій у цьому напрямі стала його

монографія «Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект)». Автор проаналізував демографічні характеристики 10 слобод Стародубського полку (розподіл мешканців за статтю, віком, сімейним станом і коефіцієнт маскулінізації тощо). Джерельною базою були матеріали Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр., а також відомості третьої (1765) та четвертої (1782) ревізій населення¹.

Історико-демографічні дослідження населення Гетьманщини на основі облікових джерел, зокрема Генерального опису Лівобережної України, українськими істориками були продовжені.

Варто виокремити праці науковців, які досліджували міське населення Гетьманщини.

Серед них особливе місце посідає монографія І. Сердюка «Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.». Він дослідив полкові міста Ніжина, Переяслава та Стародуба, проаналізувавши статеву-вікову структуру населення, особливості демографічної поведінки, показники народжуваності, шлюбності й удівства².

Чернігівський історик Д. Казіміров присвятив вивченню демографічних характеристик Менської сотні розділ дисертації «Особливості формування та розвитку сотенних структур Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. (за матеріалами Менської сотні Чернігівського полку)». У ній автор визначив загальну чисельність мешканців, їх статеву-віковий склад і структуру домогосподарств. Він з'ясував, що коливання кількості осіб у різних вікових групах зумовлені природними факторами та неточністю джерел³.

У статті «Статеву-вікову та шлюбну структуру населення міста Полтави в другій половині XVIII ст.» Ю. Волошин показав статеву-вікову піраміду населення, проаналізував демографічні показники населення міста, застосувавши методи історичної демографії та розрахунки за відповідними формулами⁴.

У розвідці «Населеність домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів)» Ю. Волошин визначив середню населеність домогосподарств, указав кількість підсусідків і слуг у дворах основних соціальних груп. Науковець проаналізував структури родин козаків, духовенства, ремісників, міщан, окреслив їхній сімейний стан⁵.

Варто виокремити групу істориків, які дослідили сільське населення Гетьманщини.

До цієї групи належить стаття «Домогосподарства сільського населення Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: типологія і структура (на прикладі сіл Яблунівської сотні Лубенського полку)» полтавського історика О. Сакала. Він пояснив політичне й фінансове призначення сповідних розписів, розглянув їх уніфіковану структуру. Автор простежив динаміку чисельності жителів трьох сіл, упорядкував села за кількістю мешканців обох статей (с. Золотухи, Карпівці, Остапівка). До того ж учений обчислив середню населеність дворів духовенства, козаків і селян⁶.

Історик з Полтави – В. Дмитренко у статтях «Родина священиків села Шкурати Пирятинської протопопії: спроба реконструкції за матеріалами сповідних розписів другої половини XVIII ст.»⁷ та «Вікові характеристики парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії 60–70-х рр. XVIII ст.»⁸ проаналізував функціонування інститутів родини й шлюбу. Автор оцінив точність даних про вік мешканців сіл, визначив статеву-вікове співвідношення в родинах священників, розкрив структуру священницьких родин.

У статті «Незаміжні жінки Гетьманщини другої половини XVIII ст.» полтавська історик О. Бороденко дослідила сімейний стан жінок у селах, визначила групи незаміжніх та причини самотності, особливості записів про них у Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр. та сповідних розписах 1775 р. Авторка також висвітлила поділ на-

¹ Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). Полтава: АСМІ, 2005. 312 с.

² Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини др. пол. XVIII ст.: монографія. Полтава: АСМІ, 2011. 304 с.

³ Казіміров Д. Особливості формування та розвитку сотенних структур Гетьманщини др. пол. XVII – XVIII ст. (за мат. Менської сотні Чернігівського полку). Дис. на здобуття ст. канд. іст. наук. Київ, 2012. 265 с.

⁴ Волошин Ю. Статеву-вікову та шлюбну структуру населення міста Полтави в др. пол. XVIII ст. *Історична пам'ять*. 2011. № 1. С. 5–24.

⁵ Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин мешканців Полтави др. пол. XVII ст. (за мат. сповідних розписів). *Соціум*. 2013. Вип. 10. С. 31–50.

⁶ Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини в др. пол. XVIII ст.: типологія і структура (на прикладі сіл Яблунівської сотні Лубенського полку). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2008. Т. 16. С. 17–40.

⁷ Дмитренко В. Родина священиків с. Шкурати Пирятинської протопопії: спроба реконструкції за матеріалами сповідних розписів др. пол. XVIII ст. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 104–108.

⁸ Дмитренко В. Вікові характеристики парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії 60–70-х рр. XVIII ст. *Емінак*. 2018. № 1 (21). Т. 1. С. 10–14.

селення сіл Полтавського полку за статтю та віком, проаналізувала коефіцієнти маскулінізації та фемінізації⁹.

Полтавська історикня А. Момот у науковій розвідці «Сільське населення: статеві-вікова характеристика» проаналізувала населення 10 сіл, розташованих у Полтавському, Переяславському, Гадяцькому, Миргородському, Ніжинському, Лубенському, Київському та Стародубському полках др. пол. XVIII ст. Авторка встановила, що переважали молоді та дорослі люди, у статевому співвідношенні переважали чоловіки, статеві-вікова піраміда сільського населення відповідала прогресивному типу вікової структури¹⁰.

У науковій статті «Статеві-вікова структура населення Пирятинської протопопії Київської митрополії в середині XVIII ст.» Ю. Волошин дослідив загальну чисельність мешканців, співвідношення кількості чоловіків і жінок, коефіцієнт фемінізації, поділ на вікові групи, оцінив рівень старіння, визначив тип вікової структури, дослідив структуру шлюбного стану та інше¹¹.

Вищезгадана О. Бороденко з вінницьким істориком В. Тучинським написала статтю «Особливості вікових реєстрацій українського населення за матеріалами церковного та фіскального обліку другої половини XVIII ст.». Учені вказали мету створення сповідних розписів, на основі церковних і фіскальних джерел обчислили інтенсивність скупчення «вілярів» серед населення 10 сіл Полтавського полку, визначили недосконалість та неточності цифрових персоніфікованих даних у досліджуваних джерелах¹².

Дисертація дніпровського історика С. Чирука «Лютеранські колонії Південної України кінця XVIII – початку XX ст.: історико-демографічний аспект» вирізняється серед перелічених праць, адже об'єктом дослідження стали лютерани, які переселилися до колоній. Автор ретельно дослідив статеві-вікову структуру, шлюбну поведінку, динаміку природного руху населення. Для цього він використав метричні книги парафій Йозефсталь, Фрейденгаль, Старошведське і Грунау, а також ревізійні списки лютеранських колоній¹³.

Отже, аналіз історіографії засвідчує, що попри певне пожвавлення історико-демографічних досліджень, статеві-вікова структура населення сотенних містечок Полтавського полку ще спеціально не вивчалась.

Джерельною базою для дослідження історико-демографічних характеристик населення сотенних містечок стали сповідні розписи за 1775 р. Вони розміщені в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ). У фонді 990, який налічує 1879 справ за 1729–1799 рр., є документи за Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії¹⁴.

Вказана консисторія була органом церковно-адміністративного управління Переяславсько-Бориспільської єпархії, утвореної указом Синоду 1733 р.¹⁵ Документи з парафій, які належали до Переяславсько-Бориспільської єпархії, передавалися до її консисторського архіву. Після ліквідації цієї єпархії у 1785 р. архів було упорядковано та поділено. Одну частину документів із парафій Лівобережжя залишено у Вознесенському монастирі як колишньому осідку Переяславських і Бориспільських архієреїв у м. Переяславі, іншу частину – передано до Полтавської єпархії. Матеріали з архіву, які стосувалися Правобережжя, перевезено до Київської духовної консисторії після підпорядкування парафій на Київщині Київській митрополії¹⁶.

Для дослідження обрано справу 34, що стосується Свято-Миколаївської церкви у Великих Будищах, Свято-Троїцької церкви в Старих Санжарах та церкви Св. Архистратига Михаїла в Нових Санжарах¹⁷.

⁹ Бороденко О. Незаміжні жінки Гетьманщини др. пол. XVIII ст. (історико-демографічний аспект на прикладі облікових джерел сіл Полтавського полку). *Історична пам'ять*. 2012. Вип. 27. С. 60–68.

¹⁰ Момот А. Сільське населення: статеві-вікова характеристика. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.*: У 2 кн. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. Кн. 2. С. 305–316.

¹¹ Волошин Ю. Статеві-вікова структура населення Пирятинської протопопії Київської митрополії в сер. XVIII ст. В *орбіті християнської культури: Мат. наук. конф. до 1030-річчя хрещення Русі, м. Київ, 25–26 жовтня 2018 р.* Львів: Український католицький університет, 2020. С. 141–155.

¹² Бороденко О., Тучинський В. Особливості вікових реєстрацій українського населення за матеріалами церковного та фіскального обліку др. пол. XVIII ст. *Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського*. 2023. № 45. С. 31–38.

¹³ Чирук С. Лютеранські колонії Південної України кінця XVIII – поч. XX ст.: історико-демографічний аспект: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпро, 2016. 376 с.

¹⁴ Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 990. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 804–1097.

¹⁵ Мицик Ю. Консисторія, Київська духовна консисторія. *Енциклопедія історії України*: У 10-ти т. Київ: Наукова думка, 2008. Т. 5: Кон–Кю. 568 с.

¹⁶ Чернецький Є. Документи фонду «Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія» ЦДІАК України як джерело дослідження східних теренів Речі Посполитої у XVIII ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2001. Т. 7. С. 49–52.

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 804–1097.

За господарськими документами Полтавського полкового архіву, Свято-Миколаївська церква існувала вже у 1722 р. У 1776 р. вказану церкву було передано з Київської до Сло-в'янської та Херсонської єпархії. На той час церква мала 1 священника та 4 церковнослу-жителів, до цієї парафії належало 50 дворів та 23 бездвірні хати¹⁸. Невдовзі церква згорі-ла, і на її місці збудовано новий храм, який також було зруйновано через пожежу в 1794 р. У 1796–1801 рр. поруч споруджено новий мурований храм¹⁹.

Дата заснування Свято-Троїцької церкви в Старих Санжарах невідома. Станом на 1776 р. у парафії був 1 священнослужитель, 1 диякон, 2 церковнослужителі. До цієї пара-фії належало 50 дворів і 7 бездвірних хат²⁰.

Уперше церква Св. Архистратига Михаїла згадується у сповідних розписах за 1721 р. Станом на 1776 р. у церкві було три священники і два церковнослужителі, тоді до парафії належали 54 двори та 40 бездвірних хат²¹. Після пожежі 1780 р., що знищила дерев'яну споруду, у 1782 р. збудували нову церкву, для якої у 1784 р. архієпископ Слов'янський і Херсонський Никифор Феотоки видав антимінс²².

Церковний облік православного населення в Московському царстві запроваджено ука-зами 1716 та 1718 рр. з політичною та фінансовою метою. Парафіян зобов'язували спові-датися один раз на рік, за недотримання цього було передбачено штраф. Відповідно до Синодального указу 1722 р., на території Гетьманщини всі прихожани віком від 7 років мали сповідатися та причащатися в священника церкви, до якої належали²³.

Згідно з указом Синоду 1737 р., веденням за єдиним зразком сповідних розписів за-ймалися священники, які фіксували відвідування парафіянами сповіді та причастя. Вони записували поіменно присутніх на цих таїнствах і відсутніх мешканців домогосподарств через стан здоров'я або через «малолітство», тобто вік до 7 років. Сповідні розписи мали оновлюватися щорічно²⁴.

Сповідні записи вищевказаних церков заповнені скорописом XVIII ст., представлені на аркушах з обох сторін, у добре збереженому стані. Текст написано розбірливо, різними почерками з кількома виправленнями, помітно сліди від чорнил, внизу сторінок є маргі-нальні записи. Під цими реєстрами стоять підписи священнослужителів. Ці ознаки свід-чать про ретельну роботу укладачів і автентичність облікових документів.

Для перевірки ступеня точності сповідних розписів, зважаючи на кількість «ювілярів» віком від 25 до 60 років, обчислено індекс Віпла (Whipple index) за спеціальною форму-лою:

$$I_{wh} = \frac{\sum_{i=6}^{25} p_i \text{ із закінченням на } 0 \text{ і } 5}{\frac{1}{5} \sum_{i=5}^{23} 2^i p_i} \times 100,$$

де I_{wh} – індекс Віпла, P – кількість населення.

Отримані показники проаналізувала (див. табл. 1), використавши стандарт ООН для вимірювання індексу Віпла²⁵.

Табл. 1. Якість даних за індексом Віпла у сповідних розписах парафій:

Стандарт ООН для обчислення індексу Віпла			Отримані показники		
Індекс Віпла	Якість даних	Відхилення від ідеалу, %	Парафії	Індекс Віпла	Якість даних
<105	дуже точні	<5	–	–	–
105 – 110	відносно точні	5 – 9,99	Михайлівська	107	відносно точні
110 – 125	хороші	10 – 24,99	–	–	–
125 – 175	погані	25 – 74,99	Миколаївська	143	погані
			Троїцька	158	
>175	дуже погані	≥75	–	–	–

Подана таблиця свідчить, що неточність даних в облікових джерелах пов'язана з усною традицією повідомлення та обрахунку віку в ранньомодерному суспільстві, за якою число прожитих років заокруглювали на «0» та «5», часто не знали або не пам'ятали

¹⁸ Православна церква на півдні України (1775–1781) / Упор.: Лиман І. *Джерела з історії Південної України*. За-поріжжя: «РА – ТанDEM – У», 2004. Т. 4. С. 162.

¹⁹ Полтавіка. Полтавська Енциклопедія: У 12 т. / Гол. ред. О. Білоусько. Полтава: Полтавський літератор, 2009. Т. 12: Релігія і церква. С. 104–105.

²⁰ Православна церква на півдні України (1775–1781). С. 162.

²¹ Там само.

²² Полтавіка. Полтавська Енциклопедія. С. 430.

²³ Сакало О. *Джерела історичної демографії: сповідний розпис. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2009. Т. 19 (1). С. 380.

²⁴ Дмитренко В. Демографічні аспекти функціонування інституту сім'ї у культурі ранньомодерного українського суспільства сер. XVIII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2013. Вип. 24. С. 13.

²⁵ Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... С. 7.

дату свого народження і загалом не переймалися щодо цього. До того ж на достовірність даних негативно вплинуло те, що більшість населення Гетьманщини не мала календарів та годинників, тому люди визначали час за допомогою церковних дзвонів і релігійних свят²⁶.

З огляду на це, жителям міст і сіл було складно визначити дати, місяці, роки. Не було чіткої системи визначення віку, тому люди асоціювали власні дні народження з пам'ятними подіями (пожежами, неврожаями, храмовими святами тощо). Дітей називали на честь святих, іменини яких були найближчими до дати народження. Проте літні люди часто забували рік народження й заокруглювали власний вік. Ці проблеми зумовили внесення недостовірних даних про вік, які не перевіряли священнослужителі через незбереженість метричних книг або нестачу часу на порівняння при складанні сповідних розписів²⁷.

Київська історикиня О. Романова проаналізувала неточності в роках парафіян, вказаних у сповідних розписах, і виокремила такі причини: укладачі могли бути неуважними і неграмотними; представники духовенства вносили дані про вік на основі усного опитування або переписували минулорічну інформацію без внесення змін. Учена зауважила, що недостовірні відомості є підтвердженням байдужого ставлення людей до власного та чужого віку, тому клір ненавмисно допускався помилок щодо віку, імен, складу сімей прихожан у XVIII ст.²⁸

У зв'язку з цим, на якість даних у сповідних розписах (див. табл. 1) вплинули їхні укладачі – представники духовенства, авторство яких ми спробували з'ясувати. Зокрема у трьох розписах схожі за змістом маргінальні записи, розташовані внизу сторінок, у яких названо містечка і церкви, сани та імена представників кліру за таким зразком: «До цього розпису протопопії Полтавської містечка Старого Санжарова церкви Святотроїцької ієрей Симеон Іосифов руку приложив»²⁹. Згідно з тлумачним словником, застаріле «приложити руку» означає підписатися³⁰, але цей вираз не гарантує авторство, тому його важко ідентифікувати.

Під реєстром Михайлівської парафії у Нових Санжарах підписались ієрей і намісник Павло Іосифов Сачавець та ієрей Іоанн Павлов Сачавець. Проте в розписі простежується тільки один почерк, який, імовірно, належить сину ієрея – Іоанну. Серед 435 прихожан віком від 25 до 60 років «ювілярами» були 106 осіб, тобто 21%. Індекс Віпла становить 107 і вказує на відносно точну якість даних.

Наприкінці реєстру Миколаївської церкви, яка розташовувалась у Великих Будищах, поставили підписи священник Леонтій Трипольський та дякон Василь Стефанов Стружка. У розписі помітно два схожі почерки. Імовірно, обидва укладачі не мали достатньої обізнаності щодо віку прихожан, що призвело до поганої якості даних, підтвердженої індексом Віпла, який становить 143. Визначено 83 «ювіляри» серед 263 вірян віком від 25 до 60 рр., тобто 32%.

У розписі згадано Троїцької церкви в Старих Санжарах простежуються два почерки. Зважаючи на маргінальні записи, їх створили ієрей Симеон Іосифов та дякон Яків Данилов, проте безпосередньо під реєстром стоїть підпис лише ієрея Симеона Іосифова. Поміж 301 парафіянина налічувалось 103 «ювіляри» віком від 25 до 60 рр., що сягає 34%. Якість даних погана, оскільки індекс Віпла становить 158.

Варто проаналізувати, як вплинув вік представників духовенства на якість укладання сповідних розписів.

У Михайлівській церкві, де обидва ієреї належали до однієї родини, старший за віком Павло Сачавець (61 р.), вірогідно, передав обов'язки своєму сину Іоанну (32 р.) у створенні сповідного розпису. Цим можна пояснити підпис батька під реєстром, який формально його погодив.

Схожа ситуація в Троїцькій церкві, де дякон Яків Данилов (28 р.), створив розпис, імовірно, під керівництвом старшого ієрея, бо тільки Симеон Іосифов (45 р.) підписався під реєстром. Це може свідчити про його впливовість у парафії як сорокап'ятирічного священника й більший досвід, однак індекс Віпла вказує на погану якість даних.

У Миколаївській церкві священник Леонтій Трипольський (32 р.) та дякон Василь Стружка (27 р.) на момент складання розпису були майже ровесниками. Імовірно, їхня молодість і можлива нестача досвіду спричинили погану якість даних.

²⁶ Сердюк І. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії. *Вісник Черкаського університету*. Черкаси, 2008. Вип. 133–134. С. 58–59.

²⁷ Борошенко О., Тучинський В. Особливості вікових реєстрацій українського населення... С. 33.

²⁸ Романова О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 125–126.

²⁹ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 964–979.

³⁰ Словник української мови: У 11 т. / Редкол.: І. Білодід (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 7: Поїхати–Приробляти. 1976. 723 с.

Попри те, що старші представники духовенства були більш досвідчені, ніж молоді, ймовірно, їхній вік не вплинув на якість ведення реєстрів. Оскільки за індексом Віпла, тільки один із трьох розписів визначено як відносно точний.

Схожий результат отримав Ю. Волошин. На прикладі сповідного розпису 1775 р. історик обчислив індекс Віпла і з'ясував, що якість даних погана. Хоча ці дані заповнив шістдесятитворічний ієрей Микола Любич, який, імовірно, був добре обізнаний щодо парафіян однієї з полтавських церков³¹. Неточність даних значною мірою пов'язана з недостатньою ретельністю у їх веденні, а не з віком і досвідом укладача.

О. Романова дійшла висновку, що священники банально не знали власних прихожан, про що свідчать приклади недбальства у виконанні їхніх обов'язків. Порівнюючи сповідальні розписи з іншими джерелами, дослідниця знайшла неточності щодо імен, віку, кількості дітей у сім'ях тощо. Наприклад, проаналізувавши сповідальні книги 1737 і 1738 рр. разом із матеріалами допиту 1737 р., вона виявила низку розбіжностей у складі родини парафіянина Івана Чортюнка: під час допиту він назвав імена й вік трьох дітей, тоді як у сповідних розписах за 1737–1738 рр. змінився вік і кількість дітей з трьох до п'яти. При цьому священник Корнилій, який хрестив його дітей, заявив, що не знає точної їх кількості. У зв'язку з цим дослідниця застерігає: інформацію зі сповідних розписів використовувати обережно та ретельно аналізувати³².

І. Сердюк зауважив, що заокруглення прожитих років спричиняє неправильне відображення вікової структури населення, у якій помітно значні «зростання» чи «провали» кількості людей у різних вікових групах. З огляду на це, під час історико-демографічних досліджень прийнято визначати частку «ювілярів» серед населення³³.

У зазначених парафіях Великих Будищ, Старих і Нових Санжар загалом індекс Віпла становить 132, що свідчить про погану якість даних. Подібний результат отримав Ю. Волошин, проаналізувавши сповідні розписи 6 церков м. Полтави, у яких цей показник сягнув 141³⁴.

Натомість В. Дмитренко визначив, що якість даних 8 з 14 сповідних розписів Пирятинської протопопії 1758 р. відносно точна та добра. Він зауважив, що попри певні неточності у відомостях про вік сільських мешканців, їх можна вважати репрезентативними в історико-демографічному дослідженні. Наприклад, за допомогою індексу Віпла учений виявив невелике скупчення «ювілярів» у парафіях таких сіл: Грабарівка (105), Гурбинці (106), Кручі (110), Карпилівка (111), Корові та Приходьки (115). Матеріали церковного обліку населення з Усівки (126), Харківців (129), Шкурат (131), Яцин (142) вирізняються поганою якістю даних про вік, а з Бубнів (178) та Митченків (181) – дуже поганою³⁵.

В іншому дослідженні Ю. Волошина, яке охоплювало 15 сільських і 2 міські парафії Пирятинської та Яблунівської сотень, індекс Віпла становив 118. У такий спосіб науковець засвідчив, що загалом якість даних у сповідних розписах за 1758 р. була доброю. Цей результат узгоджується з висновками В. Дмитренка, який також досліджував статеву-вікову структуру населення Пирятинської протопопії. Водночас Ю. Волошин знайшов значні неточності у фіксації віку прихожан у трьох парафіях: у місті Пирятині (індекс Віпла – 177), у селах Кейбалівці (206) та Круподеренцях (251), пояснивши це проявами несумлінності місцевих ієреїв³⁶.

О. Борошенко та В. Тучинський визначили, що індекси Віпла за церковними документами з семи сіл Полтавського полку свідчать про дуже точну якість даних: у Головачі – 42, у Куклинях – 60, у Стасовцях – 71, у Диканьці та Рибцях – 91, у Жуках – 97, а в Горбанівці – 102. Натомість показники трьох інших сіл підтверджують погану якість даних: у Пушкарівці – 150, у Трибах – 171 і дуже погану у Розсошенцях – 183. Середній індекс Віпла для цих 10 населених пунктів становить 116³⁷.

Повернімося до проблем аналізу вищезазначених парафій: у деяких осіб не вказано вік взагалі. У Свято-Миколаївській парафії відсутні дані про вік у 2 чоловіків і 4 жінок, а в розписі церкви Св. Архистратига Михаїла не зазначено вік в 1 чоловіка.

Трапляється неправдоподібна різниця у віці між батьками та дітьми. Наприклад, у парафії Св. Архистратига Михаїла вказано, що чоловік Іван (30 р.) мав дружину Анну (12 р.) та однорічного сина Гавриїла.

³¹ Волошин Ю. Статеву-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... С. 9.

³² Романова О. Сповідальні книги Київської митрополії... С. 126–135.

³³ Сердюк І. Особливості відображення вікових категорій... С. 61.

³⁴ Волошин Ю. Статеву-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... С. 8.

³⁵ Дмитренко В. Вікові характеристики парафіяльних ієреїв... С. 11.

³⁶ Волошин Ю. Статеву-вікова структура населення Пирятинської протопопії... С. 148–149.

³⁷ Борошенко О., Тучинський В. Особливості вікових реєстрацій українського населення... С. 31–33.

У досліджуваних сповідних розписах не згадуються особи, які уникнули сповіді або були відлучені від неї, за винятком дітей, що не досягли семирічного віку й не сповідалися через малолітство.

У сповідних розписах церкви Св. Архистратига Михаїла та Свято-Миколаївської парафії немовлята не згадуються. Натомість у парафії Свято-Троїцької церкви зафіксовано 9 хлопчиків і 17 дівчаток віком від 1 до 6 місяців.

Помилки часто траплялися в церковній документації, і архієреї намагалися зменшити їхню кількість. Так, митрополит Арсеній Могилянський у розпорядженні від 27 лютого 1759 р. зобов'язував священнослужителів перевіряти вік парафіян за попередніми записами. Він також наказував щороку додавати один рік, а не фіксувати його зі слів самих вірян³⁸. Але цей указ не сприяв суттєвому підвищенню достовірності вікових показників у сповідних розписах.

Завдяки належному стану збереженості вищевказаних джерел вдалося визначити кількість жителів у парафіях сотених містечок станом на 1775 р. Найбільше вірян проживало в парафії Св. Архистратига Михаїла – 1214 осіб (596 чол. та 618 жін.). У Свято-Троїцькій парафії налічувалось 918 осіб (446 чол. та 472 жін.), а найменше – у Свято-Миколаївській парафії, де мешкало 698 осіб (334 чол. та 364 жін.) (див. табл. 2, 3, 4). У сповідних розписах внесено дані про жителів дворів духовенства й козаків, а також виокремлено групу бездворових.

Табл. 2. Статеві-вікова структура населення Свято-Миколаївської парафії:

Вікові групи	Абсолютна частка			Показники структури, %			К _{фем}
	Усього	Чоловіків	Жінок	Вікова група	Чоловіків	Жінок	
0–4	84	32	52	12,03	38,10	61,90	163
5–9	70	31	39	10,03	44,29	55,71	126
10–14	79	38	41	11,32	48,10	51,90	108
15–19	91	43	48	13,04	47,25	52,75	112
20–24	79	46	33	11,32	58,23	41,77	72
25–29	58	23	35	8,31	39,66	60,34	152
30–34	54	28	26	7,74	51,85	48,15	93
35–39	43	23	20	6,16	53,49	46,51	87
40–44	38	19	19	5,44	50,00	50,00	100
45–49	23	10	13	3,30	43,48	56,52	130
50–54	28	15	13	4,01	53,57	46,43	87
55–59	15	10	5	2,15	66,67	33,33	50
60–64	9	6	3	1,29	66,67	33,33	50
65–69	11	5	6	1,58	45,45	54,55	120
>70	10	3	7	1,43	30,00	70,00	233
Не вказано	6	2	4	0,86	33,33	66,67	200
Разом	698	334	364	100	47,85	52,15	109

Табл. 3. Статеві-вікова структура населення Свято-Троїцької парафії:

Вікові групи	Абсолютна частка			Показники структури, %			К _{фем}
	Усього	Чоловіків	Жінок	Вікова група	Чоловіків	Жінок	
0–4	143	70	73	15,58	48,95	51,05	104
5–9	139	75	64	15,14	53,96	46,04	85
10–14	146	74	72	15,90	50,68	49,32	97
15–19	95	39	56	10,35	41,05	58,95	144
20–24	70	27	43	7,63	38,57	61,43	159
25–29	60	29	31	6,54	48,33	51,67	107
30–34	66	36	30	7,19	54,55	45,45	83
35–39	31	16	15	3,38	51,61	48,39	94
40–44	46	19	27	5,01	41,30	58,70	142
45–49	50	25	25	5,45	50	50	100
50–54	28	17	11	3,05	60,71	39,29	65
55–59	14	8	6	1,53	57,14	42,86	75
60–64	12	2	10	1,31	16,67	83,33	500
65–69	7	4	3	0,76	57,14	42,86	75
>70	11	5	6	1,20	45,45	54,55	120
Разом	918	446	472	100	48,58	51,42	106

³⁸ Сердюк І. Точність вказання віку в документах метричного обліку населення Київської єпархії XVIII ст. *Держава і церква в новітній історії України: зб. статей за мат. IV Всеукр. наук. конф. «Держава і церква в новітній історії України» (21–22 листопада 2012 р.)*. Полтава: ПНПУ ім. В. Короленка, 2013. С. 290.

Табл. 4. Статеві-вікова структура населення парафії Святого Архистратига Михаїла:

Вікові групи	Абсолютна частка			Показники структури, %			K _{фем}
	Усього	Чоловіків	Жінок	Вікова група	Чоловіків	Жінок	
0–4	176	101	75	14,50	57,39	42,61	74
5–9	129	58	71	10,63	44,96	55,04	122
10–14	150	67	83	12,36	44,67	55,33	124
15–19	161	75	86	13,26	46,58	53,42	115
20–24	130	65	65	10,71	50,00	50,00	100
25–29	99	47	52	8,15	47,47	52,53	111
30–34	83	44	39	6,84	53,01	46,99	89
35–39	47	20	27	3,87	42,55	57,45	135
40–44	75	37	38	6,18	49,33	50,67	103
45–49	60	26	34	4,94	43,33	56,67	131
50–54	45	22	23	3,71	48,89	51,11	105
55–59	23	14	9	1,89	60,87	39,13	64
60–64	20	12	8	1,65	60,00	40,00	67
65–69	7	3	4	0,58	42,86	57,14	133
>70	8	4	4	0,66	50,00	50,00	100
Не вказано	1	1	0	0,08	100,00	0,00	0
Разом	1214	596	618	100,00	49,09	50,91	104

Встановлено, що в зазначених парафіях жінки кількісно переважали чоловіків, що було характерним для тогочасного населення Гетьманщини. З огляду на це, обчислено коефіцієнт фемінізації; поділивши загальну кількість жінок у кожній парафії на кількість чоловіків, отриману частку помножено на 100. Найбільший коефіцієнт фемінізації сягнув 109 у Свято-Миколаївській парафії. У Свято-Троїцькій церкві цей коефіцієнт становив 106, а в парафії Св. Архистратига Михаїла найменший – 104 (див. рис. 1, 2, 3).

Рис. 1. Статеве співвідношення населення Свято-Миколаївської парафії:

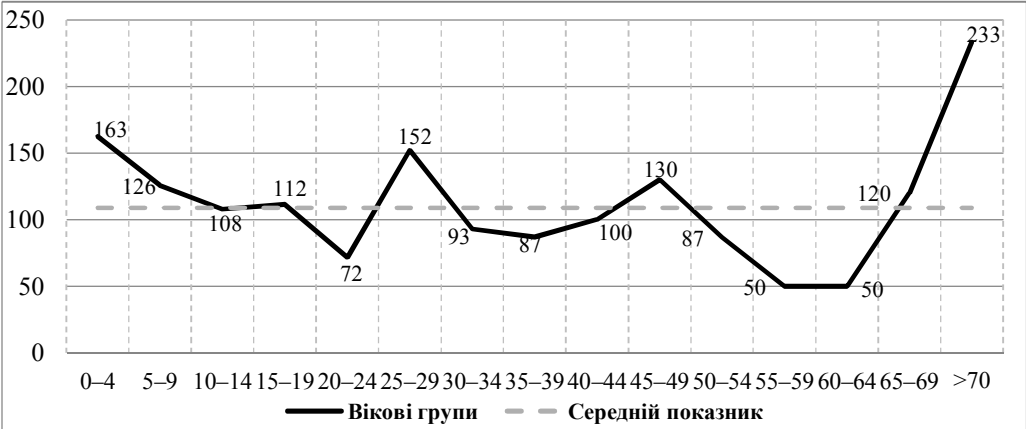

Рис. 2. Статеве співвідношення населення Свято-Троїцької парафії:

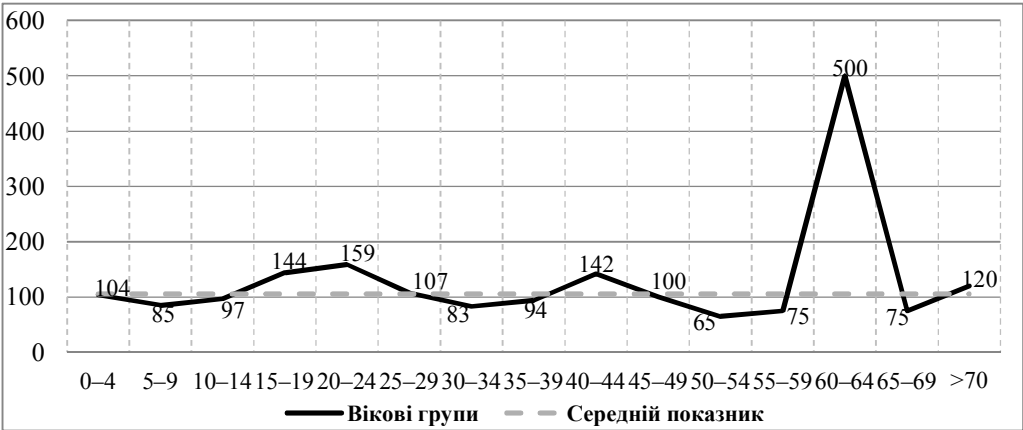
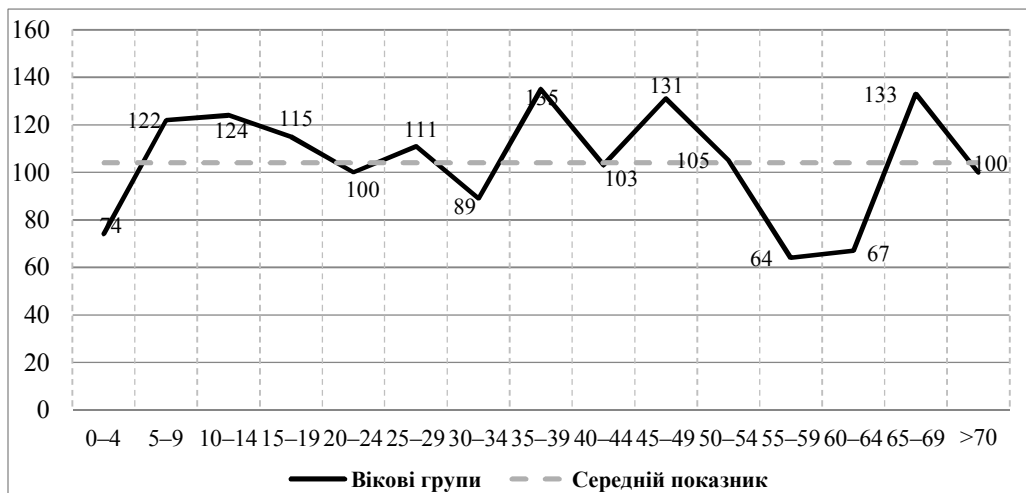

Рис. 3. Статеве співвідношення населення в парафії Святого Архистратига Михаїла:

Проаналізуємо детальніше статеве-вікове співвідношення населення Свято-Миколаївської парафії. Воно демонструє типову для традиційного суспільства демографічну картину, де частка жінок перевищує частку чоловіків уже з молодшого віку і цей дисбаланс посилюється у старших вікових групах. Дівчата переважали у дитячих (0–14 рр.) та деяких молодих (15–19, 25–29, 45–49 рр.) вікових групах, у групі похилого віку (65–69 рр.), що підтверджується як відсотковим співвідношенням статей, так і коефіцієнтом фемінізації (див. табл. 2, рис. 1). Особливо високий показник спостерігається для вікової групи старше 70 р. ($K_{\text{фем}} = 233$), що може свідчити про помилки обліку, недореєстрацію чоловіків, або ж високу смертність чоловіків у попередніх вікових групах. Натомість у групах 20–24, 30–34, 35–39 рр. коефіцієнт фемінізації знижується, що, імовірно, пов'язано зі смертністю жінок під час народження дітей чи ускладнень після пологів, ослабленням організму. У групах 50–64 рр. також зафіксовано перевагу чоловіків. У працездатній групі 40–44 рр. співвідношення обох статей вирівнялось ($K_{\text{фем}} = 100$), однак у наступній групі (45–49 рр.) знову переважали жінки ($K_{\text{фем}} = 130$).

Для порівняння наведемо приклади з досліджень Ю. Волошина. У 6 парафіях м. Полтави за 1775 р. було 3822 жінок і 3701 чоловік, тому коефіцієнт фемінізації отримано 105³⁹. У статеве-віковій структурі населення 17 парафій Пирятинської протопопії в 1758 р. визначено коефіцієнт маскулінізації 101 (5965 чоловіків і 5879 жінок). Зазвичай при народженні співвідношення між кількістю хлопчиків і дівчат становить у середньому 105. Якщо цей показник перевищує 110 або нижчий за 100, це може свідчити про неповну реєстрацію народжених. Із часом це співвідношення змінюється: унаслідок підвищеної смертності серед хлопчиків у ранньому дитинстві воно знижується, тоді як у репродуктивному віці навпаки – може зростати через вищу смертність серед жінок⁴⁰.

Доцільно виокремити ще один важливий демографічний показник – середній вік населення, що розраховується як середнє арифметичне зважене через ділення загальної кількості людино-років на загальну чисельність населення⁴¹. Визначено середній вік мешканців у трьох парафіях: Свято-Троїцькій – 21,2 р., Архистратига Михаїла – 22,8 р., Свято-Миколаївській – 23,9 р. Найнижчий показник зафіксовано у Свято-Троїцькій парафії містечка Старі Санжари: поділено загальну кількість людино-років (19426) на чисельність населення (918) і отримано середній вік 21,2 р. Зазначені показники підтверджують, що молоде населення було типовим явищем ранньомодерного суспільства.

За класифікацією шведського демографа Акселя Густава Зундберга, тип вікової структури трьох парафій визначено як прогресивний, згідно з яким частка дитячої вікової групи 0–14 рр. має становити 40%, а старше 60 рр. – до 10% від загальної кількості населення⁴². Однак статеве-вікові піраміди не мають чіткої геометричної форми, і вони ще раз доводять відносно точну й погану якість використаних сповідних розписів. Проаналізовано,

³⁹ Волошин Ю. Статеве-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... С. 10–11.

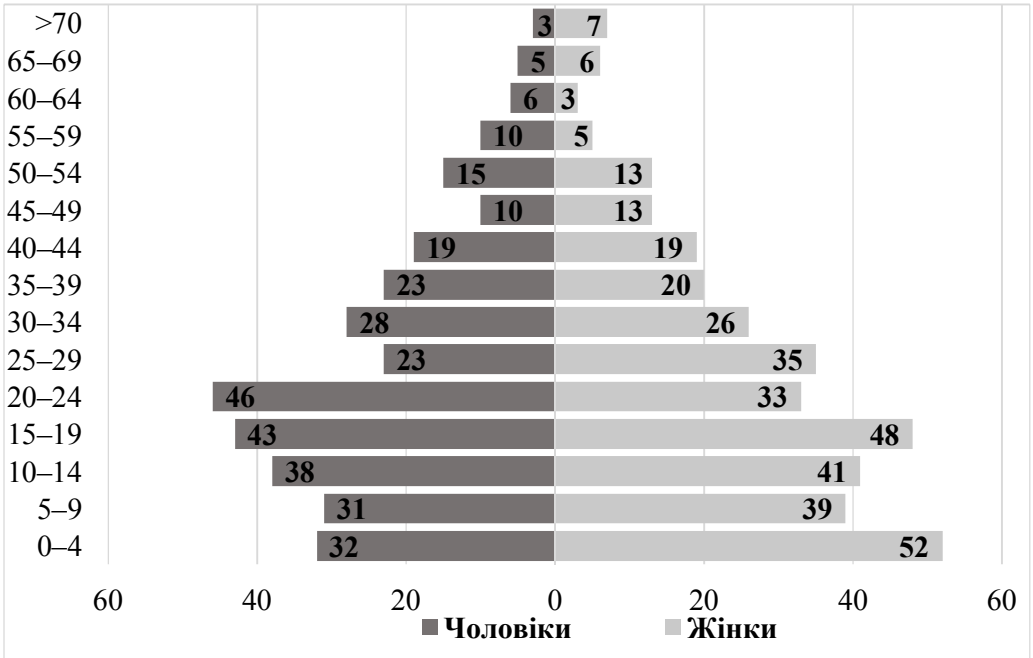
⁴⁰ Волошин Ю. Статеве-вікова структура населення Пирятинської протопопії... С. 143.

⁴¹ Статистичні терміни. Державна служба статистики України. URL: http://db.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile1_c_files/termin.htm.

⁴² Гладун О. Нариси з демографічної історії України XX ст.: монографія. Київ, 2018. С. 20.

що в парафії Архистратига Михаїла проживало 455 дітей (37,5%) і 35 людей похилого віку (2,9%). З-поміж вірян Свято-Троїцької церкви налічувалося 428 дітей (46,6%) і 30 людей літнього віку (3,27%). Серед прихожан Свято-Миколаївської церкви було 233 дитини (33,38%) і 30 літніх людей (4,3%) (див. рис. 4, 5, 6).

**Рис. 4. Статеві-вікова піраміда населення
Свято-Миколаївської парафії:**

**Рис. 5. Статеві-вікова піраміда населення
Свято-Троїцької парафії:**

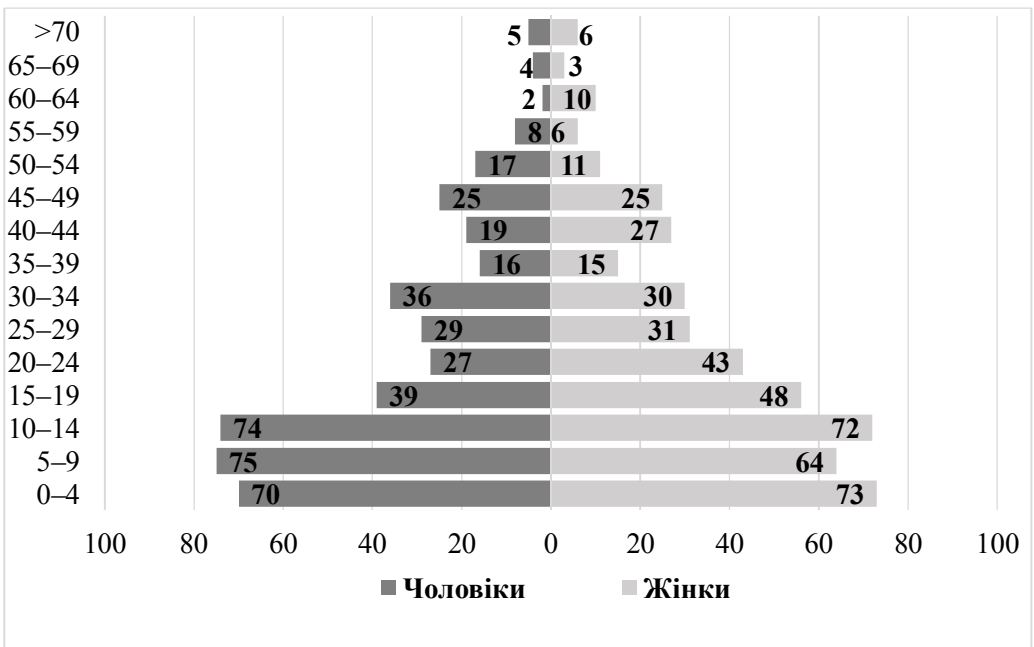
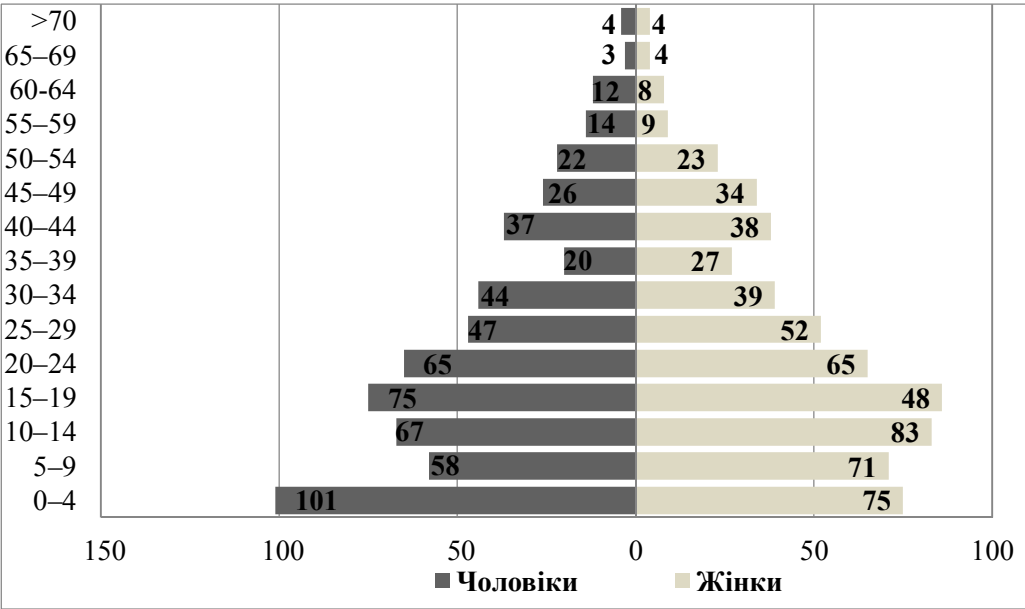

Рис. 6. Статеві-вікова піраміда населення парафії Святого Архистратига Михаїла:

Отримані дані свідчать про те, що для прогресивного типу вікової структури населення характерна традиційна модель відтворення, що супроводжується високими показниками народжуваності та смертності (особливо у молодших вікових групах), низькою середньою тривалістю життя, повільними темпами зростання кількості населення і переважаням молоді. Це підтверджують збудовані піраміди з широкою основою та звуженою вершиною.

Для визначення рівня старіння населення використано шкалу, розроблену Ж. Боже-Гарньє та вдосконалену Е. Россетом. Спочатку розраховано відповідний коефіцієнт за формулою: $A_{60+} = P_{60+} / P \times 100$, де P_{60+} – кількість осіб віком 60 рр. і старше, а P – загальна кількість населення. За результатами обчислень для 3 парафій, значення коефіцієнта не перевищує 4. Відповідно до шкали старіння, коефіцієнт нижче 8 свідчить про перебування населення на етапі демографічної молодості⁴³.

Згідно з віковим поділом населення за біологічним та економічним типом, що запровадили французькі демографи Луї Анрі та Алан Блюм⁴⁴, поділено населення парафій на групи (див. табл. 5).

Табл. 5. Біологічний та економічний типи поділу населення парафій:

Біологічний тип:						
	Свято-Миколаївська церква		Свято-Троїцька церква		Церква Архистратига Михаїла	
Вікова група	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
Молоді (0–19 р.)	324	46,4	523	57	616	50,7
Дорослі (20–59 р.)	338	48,4	365	39,8	562	46,3
Літні (>60 р.)	30	4,3	30	3,3	35	2,9
Не вказано вік	6	–	1	–	1	–
Економічний тип:						
	Свято-Миколаївська церква		Свято-Троїцька церква		Церква Архистратига Михаїла	
Вікова група	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
Допродуктивна (0–14 р.)	233	33,4	428	46,6	455	37,5
Продуктивна (15–64 р.)	438	62,8	472	51,4	743	61,2
Постпродуктивна (>65 р.)	21	3,0	18	2,1	15	1,2
Не вказано	6	–	1	–	1	–

⁴³ Гладун О. Нариси з демографічної історії України XX ст. С. 132.

⁴⁴ Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... С. 16.

Загалом у трьох парафіях переважала молода вікова група (0–19 р.) у межах біологічного типу та продуктивна частина населення (15–64 р.) у межах економічного типу. Усього налічувалось 1463 молодих, а людей продуктивного віку 1653.

За біологічним поділом населення визначено, що серед трьох церков Свято-Троїцька парафія мала найбільше молодих людей – 524, що становить 57%.

Відповідно до економічного типу населення, з-поміж трьох парафій, у Свято-Миколаївській церкві було найбільше людей продуктивного віку – 438, тобто 62,8%. Хоча церква Архистратига Михаїла мала найбільшу абсолютну кількість (743 особи), її відсоток від загальної чисельності прихожан (61,2%) був трохи меншим, ніж у Свято-Миколаївській церкві.

Найменшу групу становили літні люди (старше 60 рр.) – 95 осіб, з них 41 належала до продуктивної вікової групи, а 54 особи віднесено до постпродуктивної групи (від 65 рр.).

Описана статеві-вікова структура притаманна для традиційного суспільства, на якість життя якого впливали часті міграції, посухи, неврожаї, пожежі та війни др. пол. XVIII ст. на території Гетьманщини. Наприклад, у 1766, 1773–1774 рр. Гетьманщина потерпала від посух, що призвели до зниження врожайності, підвищення цін на хліб та, як наслідок, збільшення рівня смертності⁴⁵.

На умови життя населення здавна впливали як природні катаклізми – град, посухи, поширення сарани, неврожаї, – так і антропогенні чинники, зокрема вирубка лісів, пожежі тощо. Наприклад, у серпні 1779 р. жителям Нових Санжар довелося боротися з стихійною проблемою – засиллям сарани, яка літала протягом двох днів і винищила посіви⁴⁶.

У певні роки врожайність була настільки низькою, що не забезпечувала потреб селян, значна частина яких недоїдала. Особливо критичною стала ситуація у 1786–1787 рр., коли сильні морози знищили посіви озимини. Близько 45% жителів Лівобережної України у 1780-х рр. не були достатньо забезпечені хлібом. Вартість хліба зростала, залежала від місцевості, рівня врожаю, економічної діяльності населення тощо⁴⁷.

Отже, сповідні розписи є цінними джерелами для аналізу соціальних та історико-демографічних характеристик населення Гетьманщини др. пол. XVIII ст.

References

- Bilousko, O. (Ed.). (2009). *Poltavika. Poltavska Entsyklopediia [Poltavyka. Poltava Encyclopedia]*. Poltava, Ukraine.
- Borodenko, O. (2012). Nezamizhni zhinky Hetmanshchyny dr. pol. XVIII st. (istoryko-demografichnyi aspekt na pryklady oblikovykh dzherel sil Poltavskoho polku) [Unmarried women of the Hetmanshchyna in the second half of the 18th c. (historical-demographic aspect based on the accounting sources of villages of the Poltava regiment)]. *Istorychna pamiat – Historical memory*, 27, P. 60–68.
- Borodenko, O., Tuchynskiy, V. (2023). Osoblyvosti vikovykh reiestratsii ukrainskoho naselennia za materialamy tserkovnoho ta fiskalnoho obliku dr. pol. XVIII st. [Features of age registration of the Ukrainian population based on church and fiscal records of the second half of the 18th c.]. *Naukovi zapysky VSPU im. M. Kotsiubynskoho – Scientific notes of Vinnytsia M. Kotsiubynskiy state pedagogical university*, 45, P. 31–38.
- Chernetskyi, Ye. (2001). Dokumenty fondu «Pereiaslavsko-Boryspilska dukhovna konsystoriia» TsDIAK Ukrainy yak dzherelo doslidzhennia shkidnykh tereniv Rechi Pospolytoi u XVIII st. [Documents of the “Pereiaslav-Boryspil ecclesiastical consistory” of the Central state historical archive of Ukraine as a source for studying the eastern lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th c.]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva – Studies in archival affairs and document science*, 7, P. 49–52.
- Chyruk, S. (2016). *Liutеранські колонії Південної України кінця XVIII – поч. XX ст.: історико-демографічний аспект [Lutheran colonies of Southern Ukraine from the late 18th – the early 20th c.: historical-demographic aspect]*. Dnipro, Ukraine.
- Dmytrenko, V. (2010). Rodyna sviaschenykyv sela Shkuraty Pyriatynskoi protopopii: sprobа rekonstruktsii za materialamy spovidnykh rozpysiv dr. pol. XVIII st. [The family of priests from the village of Shkuraty of the Pyriatyn protopopia: an attempt at reconstruction based on confession lists of the second half of the 18th c.]. *Kraieznavstvo – Local history*, 3, P. 104–108.
- Dmytrenko, V. (2013). Demografichni aspekty funktsionuvannia instytutu sim'i u kulturi rannomoder-noho Ukrainskoho suspilstva seredy XVIII st. [Demographic aspects of the functioning of the family institution in the culture of early modern Ukrainian society in the mid-18th c.]. *Aktualni problemy vitchyzna-noi ta vsesvitnoi istorii – Current issues in national and world history*, 24, P. 12–17.
- Dmytrenko, V. (2018). Vikovi kharakterystyky parafialnykh iiereiv Pyriatynskoi protopopii 60–70-kh rr. XVIII st. [Age characteristics of parish priests of the Pyriatyn protopopia in the 1760s–1770s]. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk – Eminak: scientific quarterly*, 1 (21), P. 1, 10–14.
- Gladun, O. (2018). *Narysy z demografichnoi istorii Ukrainy XX st.: monohrafiia [Essays on the demographic history of Ukraine in the 20th c.: monograph]*. Kyiv, Ukraine.

⁴⁵ Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... С. 12.

⁴⁶ Полтавщина: енциклопедичний довідник / Ред. Кудрицький А. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. Бажа-на, 1992. С. 593.

⁴⁷ Острась Е. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Укра-їні в др. пол. XVIII ст. Донецьк: Донецький національний університет, 2003. С. 56.

- Kazimirov, D. (2012). *Osoblyvosti formuvannia ta rozvytku sotennykh struktur Hetmanshchyny dr. pol. XVII – XVIII st. (za mat. Menskoï sotni Chernihivskoho polku)* [Formation and development of sotnia structures in the Hetmanshchyna of the late 17th – 18th c. (based on the Menska sotnia of the Chernihiv regiment)]. Kyiv, Ukraine.
- Kudrytskyi, A. (Ed.). (1992). *Poltavshchyna: Entsyklopedychnyi dovidnyk* [Poltavshchyna: Encyclopedic reference]. Kyiv, Ukraine.
- Lyman, I. (Ed.). (2004). *Pravoslavna tserkva na pivdni Ukrainy (1775–1781)* [The Orthodox Church in Southern Ukraine (1775–1781)]. Zaporizhzhia, Ukraine.
- Momot, A. (2018). *Silske naselennia: statevo-vikova kharakterystyka* [Rural population: age-sex structure]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Mytsyk, Yu. (2008). *Konsystoriia, Kyivska dukhovna konsystoriia* [Consistory, Kyiv ecclesiastical consistory]. Kyiv, Ukraine.
- Ostras, E. (2003). *Vrozhaïnist zernovykh kultur, khlibni tsyny ta zabezpechennia naselennia khlibom v Livoberezhnii Ukraini v dr. pol. XVIII st.* [Grain yield, bread prices and food provision in Left-Bank Ukraine in the second half of the 18th c.]. Donetsk, Ukraine.
- Romanova, O. (2008). *Spovidalni knyhy Kyïvskoï mytropoliï XVIII st. yak sposib tserkovnoho kontroliu za moraliu parafiian* [Confessional books of the Kyiv metropolis in the 18th c. as a means of church control over the morality of parishioners]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, (4), P. 122–148.
- Sakalo, O. (2008). *Domohospodarstva silskoho naselennia Hetmanshchyny v dr. pol. XVIII st.: typologhiia i struktura (na prykladi sil Yablunivskoi sotni Lubenskoho polku)* [Rural population's households of the Hetmanshchyna of the second half of the 18th c.: typology and structure (on the example of villages of the Yablunivska sotnia, Lubenskyi regiment)]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv – Scientific notes. Collected papers of young scholars and postgraduates*, 16, P. 17–40.
- Sakalo, O. (2009). *Dzherela istorychnoi demografii: spovidnyi rozpyis* [Sources of historical demography: confession lists]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv – Scientific notes. Collected papers of young scholars and postgraduates*, 19 (1), P. 379–386.
- Serdiuk, I. (2008). *Osoblyvosti vidobrazhennia vikovykh katehoriï naselennia Livoberezhnoi Ukrainy v Rumiantsevskomu opysi Malorosii* [Peculiarities of the age categories of the population of Left-Bank Ukraine in the Rumiantsev description of Malorossia]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu – Bulletin of Cherkasy university*, 133–134, P. 55–62.
- Serdiuk, I. (2011). *Polkovykh horodov obyvately: istoryko-demografichna kharakterystyka miskoho naselennia Hetmanshchyny dr. pol. XVIII st.* [Inhabitants of regiment towns: a historical-demographic profile of urban population of Hetmanshchyna in the second half of the 18th c.]. Poltava, Ukraine.
- Serdiuk, I. (2013). *Tochnist vkazannia viku v dokumentakh metrychnoho obliku naselennia Kyïvskoï ieparkhii XVIII st.* [Accuracy of age indication in the metric documents of the Kyiv eparchy in the 18th c.]. Poltava, Ukraine.
- Voloshyn, Yu. (2005). *Rozkolnytski slobody na terytorii Pivnichnoi Hetmanshchyny u XVIII st. (istoryko-demografichnyi aspekt)* [Old believer settlements in Northern Hetmanshchyna in the 18th c. (historical-demographic aspect)]. Poltava, Ukraine.
- Voloshyn, Yu. (2011). *Statevo-vikova ta shliubna struktura naselennia mista Poltavy v dr. pol. XVIII st.* [Age-sex and marital structure of the population of the city of Poltava in the second half of the 18th c.]. *Istorychna pamiat – Historical memory*, 1, P. 5–24.
- Voloshyn, Yu. (2013). *Naselenist domohospodarstv i struktura rodyn meshkantsiv Poltavy dr. pol. XVII st. (za materialamy spovidnykh rozpyisiv)* [Household occupancy and family structure of Poltava residents in the second half of the 17th c. (based on confession lists)]. *Sotsium – Socium*, 10, P. 31–50.
- Voloshyn, Yu. (2020). *Statevo-vikova struktura naselennia Pyriatynskoi protopopii Kyïvskoï mytropoliï v ser. XVIII st.* [Age-sex structure of the population of the Pyriatyn protopopia of the Kyiv metropolis in the mid-18th c.]. Lviv, Ukraine.

Костиренко Тамара Олексіївна – асистент кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі (вул. Івана Банка, 3, м. Полтава, 36003, Україна).

Kostyrenko Tamara – assistant professor of the department of pedagogy and social sciences of the Poltava university of economics and trade (3 Ivan Bank str., Poltava, 36003, Ukraine).
E-mail: tomahistory2@gmail.com

Дата подання: 14 березня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 20 вересня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Костиренко, Т. Статево-вікова структура сотенних містечок Полтавського полку в 1775 р. (на прикладі Великих Будищ, Старих і Нових Санжар). *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 46–58. DOI: 10.58407/litopis.250505.

Цитування за стандартом APA

Kostyrenko, T. (2025). Statevo-vikova struktura sotennykh mistechok Poltavskoho polku v 1775 r. (na prykladi Velykykh Budyshch, Starykh i Novykh Sanzhar) [Age-sex structure of the sotnia towns of the Poltava regiment in 1775 (on the example of Velyki Budyshcha, Stari and Novi Sanzhary)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 46–58. DOI: 10.58407/litopis.250505.

УДК 396.5:343.813:94(477)«1939/1945»

Людмила Рожкова, Наталія Кузьменко

«ДАЛІ НА ЗАХІД, ВІД «СВІТЛОГО МАЙБУТНЬОГО»): УКРАЇНЦІ У ТАБОРАХ ДЛЯ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ (на матеріалах мемуарних джерел)

“FURTHER WEST, FROM A *BRIGHT FUTURE*:
UKRAINIANS IN CAMPS FOR DISPLACED PERSONS
(based on memoir sources)

DOI: 10.58407/litopis.250506

© Л. Рожкова, Н. Кузьменко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9994-0961>, <https://orcid.org/0000-0001-6728-240X>

Мета роботи – проаналізувати основні аспекти перебування осіб українського походження у таборах для переміщених осіб західних окупаційних зон Німеччини після завершення Другої світової війни. **Завдання роботи:** з'ясувати причини та обставини, за яких українці опинились у таборах ПО; висвітлити основні аспекти повсякдення мешканців таборів; розкрити особливості громадсько-політичного та культурно-освітнього життя у таборах ПО; з'ясувати, завдяки яким практикам українці під час перебування у таборах підтримували національну ідентичність і як взаємодіяли з представниками інших націй; дослідити життєві траєкторії переміщених осіб наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. **Актуалізація теми.** Після початку широкомасштабного вторгнення рф кілька мільйонів громадян України змушені були виїхати за межі країни. Щодо цієї категорії осіб застосовуються терміни «вимушені мігранти», «воєнні мігранти», «тимчасово переміщені особи». Більшість із них знайшли прихисток у європейських державах, переважно в Польщі, Німеччині, Чехії, отримавши правовий статус «тимчасовий захист». Перед Україною постало завдання повернення вимушених мігрантів та їх соціальна реінтеграція. Вирішення цих складних актуальних завдань вимагає врахування історичного досвіду. **Новизна дослідження** полягає в тому, що воно є однією з нечисленних спроб комплексного аналізу повсякденного життя осіб українського походження у таборах західних зон окупації Німеччини. Нами залучено широке коло мемуарних джерел та документів, зокрема, опублікованих останніми роками. **Методи дослідження:** хронологічний, синхронний, порівняльно-історичний, ретроспективний, дослідження соціальної психології. **Висновки:** аналіз мемуарних джерел та документів дозволяє реконструювати картину повсякденного життя українців у таборах для переміщених осіб та розширює уявлення про початок третьої хвилі української еміграції, що розпочалася після завершенні Другої світової війни.

Ключові слова: українці, переміщені особи, табори, повсякдення, еміграція, Німеччина, мемуари.

The purpose of the publication is to analyze the main aspects of the stay of persons of Ukrainian origin in camps for displaced persons in the western occupation zones of Germany after the end of World War II. **The objectives of the work:** to find out reasons and circumstances under which Ukrainians ended up in DP (displaced person) camps; to highlight the main aspects of the daily life of camp residents; to reveal features of public, political, cultural and educational life in DP camps; to find out through what practices Ukrainians maintained their national identity while in camps and how they interacted with representatives of other nations; to explore the life trajectories of displaced persons in the late 1940s – the early 1950s. **Update on the topic.** After the large-scale invasion of the rf began, several million citizens of Ukraine were forced to leave the country. The terms “forced migrants”, “war migrants”, “temporarily displaced persons” are used for this category of persons. Most of them found refuge in European countries, mainly in Poland, Germany, and the Czech Republic, receiving the legal status of “temporary protection”. Ukraine was faced with the task of returning forced migrants and their social reintegration. Solving these complex

and urgent tasks requires taking into account historical experience. **The novelty of the study** lies in the fact that it is one of the few attempts at a comprehensive analysis of the everyday life of people of Ukrainian origin in camps of the western zones of occupation of Germany. We have drawn on a wide range of memoir sources and documents, in particular those published in recent years. **Research methods:** chronological, synchronous, comparative-historical, retrospective, social psychology research. **Conclusions:** the analysis of memoir sources and documents allows us to reconstruct the picture of the everyday life of Ukrainians in camps for displaced persons and expands the understanding of the beginning of the third wave of Ukrainian emigration, which began after the end of World War II.

Key words: Ukrainians, displaced persons, camps, everyday life, emigration, Germany, memoirs.

Після завершення Другої світової війни на території західних окупаційних зон Німеччини та Австрії перебувало приблизно 250 тис. українських біженців, які відмовилися повертатися до СРСР¹. До цих осіб застосовувався термін «переміщені особи» (ПО) від англійського (Displaced Persons, DP). ПО українського походження становили такі основні категорії: колишні оstarбайтери; військовополонені – бійці та командири Червоної армії; учасники антирадянських формувань, зокрема УПА; в'язні нацистських концтаборів, звільнені військами союзників; особи, які перебували на окупованій території України і разом із німецькими військами відступили на Захід; представники інтелектуальної еліти, інтелігенція, духовні особи з попередніх хвиль української еміграції. Більшість із них провела декілька років у спеціально створених на території Німеччини та Австрії таборах. ПО започаткували третю хвилю української еміграції.

Першими дослідниками повсякденного життя українців у таборах для переміщених осіб були діячі національно-визвольного руху, інтелігенції, які після завершення війни в Європі опинилися у західних окупаційних зонах Німеччини. Праці І. Майстренка², І. Багрянного³, В. Кубійовича⁴, С. Мечника⁵, У. Самчука⁶ фактично мають характер історичних джерел, оскільки їх автори були безпосередніми учасниками табірної життя. Вони містять цінну інформацію про громадсько-політичне й культурне життя у таборах ПО, вплив на мешканців таборів з боку окремих течій українського національного руху.

Новий етап досліджень проблем повоевній української еміграції розпочався у 1990-х рр. У дослідженнях Л. Стрільчук⁷ та К. Кобченко⁸ проаналізовано функціонування таборів ПО в контексті політичного біженства др. пол. ХХ ст. Окремі сторінки повсякденного життя українців у таборах ПО висвітлювали О. Подобед⁹, Б. Бочковський¹⁰, В. Гінда¹¹, А. Кокош¹², І. Рибачок¹³, К. Кобченко¹⁴. Особливості літературно-мистецького процесу у середовищі українських політичних біженців в др. пол. 1940-х – на поч. 1950-х дослідив Ю. Ковалів¹⁵.

Джерельну базу статті становлять документи, мемуари, щоденники представників української еміграції, які у зазначений час перебували в таборах для ПО. Значна частина цих творів була уперше опублікована у др. пол. ХХ ст. у закордонних видавництвах, а починаючи від 1990-х рр. – в Україні. У спогадах колишніх оstarбайтерів, біженців, колишніх в'язнів, учасників формувань УПА висвітлюються такі аспекти повсякдення мешкан-

¹ Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): монографія. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. С. 118.

² Майстренко І. Історія мого покоління: спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій, Альбертський університет. 1985. 416 с.

³ Багрянний І. Вибрані твори / Упор. Балаклицький М. Київ: Смолоскип, 2006. 687 с.

⁴ Кубійович В. Мені 85. Мюнхен: Вид-во «Молоде життя». 1985. 308 с.

⁵ Мечник С. Початок невідомого: Спогади 1945–1954. Мюнхен: Українське вид-во, 1984. 284 с.

⁶ Самчук У. Плянета Ді-Пі. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині накладом ТОВ «Волинь», 1979. 355 с.

⁷ Стрільчук Л. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни. *Літопис Волині*. Луцьк, 2004. Ч. 3. С. 139–167.

⁸ Кобченко К. Українська еміграція в Німеччині після Другої світової війни. *Історичний портал «Україна і Німеччина у 20-му столітті»*. URL: <https://www.ukrainianhistoryportal.org/uk/themenmodule/der-kalte-krieg/die-ukrainischen-emigranten-in-deutschland-nach-dem-zweiten-weltkrieg-dritte-emigrationswelle/>.

⁹ Подобед О. Українська родина в епоху ДіПі. *Україна модерна*. 2019. 1 березня. URL: <https://uamoderna.com/author/podobied/>.

¹⁰ Бочковський Б. Видавнича діяльність на «Планеті Ді Пі». *Читомо*. URL: <https://chytomo.com/vydavnychadi-dialnist-na-planeti-dipi/>.

¹¹ Гінда В. Галицький спорт у таборах Ді-Пі. *Збруч*. 2013. 11 листопада. URL: <https://zbruch.eu/node/15246>.

¹² Кокош А. Проблема таборів ДіПі у повоевній Баварії: український і польський досвід. *Baltija Publishing*. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/254/7129/14828-1?inline=1>.

¹³ Рибачок І. Українські діти в Ді-Пі таборах Західної Німеччини та Австрії (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 5. С. 126–139 // *Ostroh Academy*. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/9622/1/Ukrainian%20children%20in%20DP%20camps%20in%20Western%20Germany%20and%20Austria.pdf>.

¹⁴ Кобченко К. Українці в епоху Ді-Пі: від культурного повсякдення до творення (транс)національної громади. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 1 (383). С. 14–22.

¹⁵ Ковалів Ю. МУРівські узвози, або у пошуках літературної іманентності. *Всесвіт: журнал іноземної літератури*. 2020. № 11–12. С. 280–299.

ців таборів, як побутові умови, харчування, родинні стосунки, освіта дітей, професійне навчання дорослих, культурно-мистецькі заходи, міжетнічні відносини серед ПО. Ці джерела дають також можливість простежити життєві траєкторії переміщених осіб в еміграції та їхні зв'язки з Україною.

У межах зазначеної теми ми намагалися відповісти на питання: чому після завершення воєнних дій в Європі українці відмовлялися повертатися додому? В одній із попередніх публікацій, аналізуючи зміст епістоляріїв оstarбайтерів, авторки звернули увагу на те, що мало не в кожному листі йшлося про тугу за родиною та батьківщиною¹⁶. Але після завершення воєнних дій в Європі частина українців – з понад півтора мільйона¹⁷ тих, хто перебував на території окупаційних зон Німеччини, Австрії, Франції, – відмовилися повертатися до СРСР. Мотив неповернення є провідною думкою у спогадах колишніх оstarбайтерів, в'язнів, біженців: «Аби лишень якомога далі від червоної чуми»¹⁸, «Хотілося втекти від комуністів хоч на край світу»¹⁹. Розмірковуючи над причинами радикальних змін життєвих траєкторій, слід зважати на кілька обставин. Як зазначалося, у своїх листах примусові робітники приховували правдиву інформацію через цензурні обмеження. В особистому спілкуванні невільники були більш відвертими, ніж у листах. Імовірно, частина з них, замислюючись над власним майбутнім, припускала можливість неповернення. В. Смерека згадувала розмову з подругами напередодні своєї втечі з табору оstarбайтерів у Берліні: «А дома? Що нам буде дома? ... Думаєш, Сталін пробачить нам Німеччину? Сибір нам грозить, нові табори, неволя»²⁰. За допомогою нареченого, Івана Смереки, у лютому 1944 р. дівчина втекла з таборів, а згодом – із палаючого від бомб Берліна. Звільнені військами союзників оstarбайтери, в'язні нацистських концтаборів, військовополонені прагнули свободи, водночас повернення до СРСР загрожувало обернутися новим поневоленням. «Воля принесла нам нові надії, а тому, що ми не хотіли повертатися під деспотичну владу, то багато дискутували про всілякі можливості облаштування нашого майбутнього життя»²¹. Інколи рішення про неповернення ухвалювалося під впливом сприятливих обставин. Серед неповернених було чимало молодих подружніх пар. Імовірно, підтримка близької людини полегшувала реалізацію складного життєвого рішення, яке за тих умов означало остаточне прощання з родиною і батьківщиною, усвідомлення власної «привини» за можливе переслідування членів родини через зв'язок із «зрадниками» тощо. Для кроку назустріч невідомому, необхідні були особиста воля та рішучість, готовність ризикувати. Період формування таборів для переміщених осіб – 1945–1946 рр., був найскладнішим у їхній діяльності – це був «час непевності, очікування і хаосу»²². Як згадував Юрій Пастернак, в'язень концтабору Берген-Бельзен, звільненого американськими військовими частинами у квітні 1945 р., табір перейшов у підпорядкування англійської військової адміністрації. Колишні в'язні були відправлені до табору ПО біля м. Вольфгаген у горах Гарц: «...перевезли нас великими військовими вантажними автами. Коли ми зісходили з них, то я ще з острахом оглянувся довкруги, чи не стоять десь поблизу мене озброєні “есмани” з нагайками і злочинні собаками, хоч ми були вільні уже довгий час. Те прикре враження мене ще довго переслідувало»²³. «У таборі панував страшенний безлад. Прибували тисячі осіб і кожний квадратний метр площі був щільно заповнений людьми. В одному будинку ми знайшли вільне ліжко і зайняли його і від нас навіть не вимагали зареєструватися»²⁴. «На початку нашого перебування в Мюнхенгофі життя видавалося надзвичайно важким. Батько отримав роботу м'ясника, працював за мізерну зарплатню. За межі табору не можна було виходити»²⁵.

Більшість таборів для переміщених осіб облаштовувалися у військових казармах і мали вигляд одно- або кількоповерхових бараків. Оскільки частина споруд була понижена під час бомбардувань, нерідко мешканцям доводилося оселятися кількома сім'ями в одній кімнаті. «Баракі були старими і не надто чистими. Зручності-мінімальні, спільна вбиральня в коридорі – одна на всіх. Нашій сім'ї доводилося тіснитися в маленькій кімнатці, в якій на початку не було навіть ліжок, тому ми вимушені були спати на підлозі. Та голов-

¹⁶ Рожкова Л., Кузьменко Н. «Великодній привіт з Німеччини!»: промовляння та умовчання у листах оstarбайтерів із Сумщини. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 104–114.

¹⁷ Ковпак В. Сміслова матриця національної інформаційно-комунікаційної діяльності післявоєнної української еміграції: монографія. Запоріжжя: КПУ. 2016. С. 8.

¹⁸ П'ятка І. Кризь буревій. Автобіографічна повість. Снятин–Івано-Франківськ, 1993. С. 108.

¹⁹ Креховець М. Через вогонь над водою: мемуари. Дрогобич: Коло, 2020. С. 155.

²⁰ Смерека В. В німецькій неволі. Спомин-щоденник. 1942–1944. Ужгород: Патент, 1998. С. 260.

²¹ Демчина А. Зі Сходу на Захід / Пер. з англ. Б. Мельник. Київ: Юніверс, 2000. С. 252.

²² Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян... С. 126.

²³ Пастернак Ю. Кризь комин на волю. Спомини в'язня німецьких концтаборів. Київ, 2008. С. 238.

²⁴ Демчина А. Зі Сходу на Захід. С. 252.

²⁵ Воскобійник Г. Свобода і далі: шлях української жінки до нового життя в Америці / Пер. з англ. Пермінова А. Львів: ЛА «Піраміда», 2018. С. 102.

не, що над головою був дах»²⁶. Кількість мешканців становила від 2-х тисяч осіб (український табір поблизу Штуттгарта) до 3–4 тис. осіб (табори Берхтенсгадена, Гановера)²⁷. На площі між будівлями проводилися спільні заходи, мешканці мали можливість слухати новини, що оповіщалися через гучномовці.

Частина таборів мали змішаний національний склад. Колишній учасник антирадянського повстанського руху, член осередку ОУН на Станіславщині, Іван П'ятка, який разом з дружиною Ксенією 1944 р. виїхав до Німеччини, згадував: «За тиждень наш табір був повний людей, які не хотіли повертатися додому. Було вже кілька сотень українців, не менше сотні литовських військових старшин, кільканадцять естонських професорів, приїхали декілька перестрашених козацьких родин»²⁸. Як зазначає Г. Воскобійник, у таборі м. Шлясгайм «було багато литовців, латишів, естонців, поляків, кубанських козаків, але найбільше – українців»²⁹. Авторка стверджує, що в таборах траплялися конфлікти на національному ґрунті, зокрема між українцями та поляками. І. П'ятка також описує конфліктні ситуації, що сталися в таборі м. Ашаффенбург між українцями та поляками, а також між автором та російськими полоненими через жовто-блакитну стрічку на його одязі³⁰. Для запобігання міжетнічних конфліктів, з ініціативи представників американської військової адміністрації поляків було переміщено до іншого табору, Ашаффенбург заповнили тисячі українців. Спогади колишнього мешканця табору Авсбург С. Мечника вміщують перелік 48 таборів у західних зонах окупації Німеччини, заселених лише або переважно, українцями³¹. За даними радянських репатріаційних органів, у серпні 1947 р. в Німеччині проживало 118,6 тис. українців, які не бажали повертатися на батьківщину. Вони розташовувалися у різних окупаційних зонах: 73,6 тис. – в американській, 35 тис. – в англійській, 10 тис. – у французькій зоні³².

Однією із основних проблем, що постала перед мешканцями таборів – намагання уникнути примусової репатріації. Серед людей поширювалися чутки про ставлення до колишніх оstarбайтерів та військовополонених, які поверталися до СРСР. «Розповідали, що тих, хто повертався додому, запроторювали на “перевиховання” на п'ять чи навіть десять років»³³. Поява на території таборів представників радянської військової адміністрації викликала паніку. «Люди розбіглися по кімнатах складати речі. Всі готові були радше втекти, ніж повертатися до Радянського Союзу. Ні для кого не було новиною, що комуністи оголошували зрадниками усіх, хто виїхав за кордон. Ніхто не відкривав своїх обіймів для тих, хто бачив інше, вільне життя на Заході, про яке радянські громадяни й гадки не мали»³⁴. Під час роботи репатріаційних комісій нерідко траплялися непорозуміння, оскільки представники західних військових адміністрацій не розуміли, чому люди відмовляються повертатися додому. Потрібно було пояснювати, що московський комунізм нічим не відрізняється від німецького нацизму і що СРСР – це не «країна рівності і волі, а пекло і жахливий терор, брехня і Сибір»; «На нас тиснули, щоб верталися додому. СРСР вимагав своїх громадян, але вони впиралися руками і ногами, не хотіли їхати»³⁵. Примусові репатріації не підлягали мешканці Західної України – території, що була приєднана до СРСР після початку Другої світової війни. Тому під час проходження процедури так званого «скринінгу» (перевірки) українці нерідко вдавали із себе поляків або мешканців Галичини та Західної Волині. Як свідчать спогади, такий спосіб, попри спротив представників радянської військової адміністрації, нерідко допомагав уникнути примусової репатріації³⁶. Іншим поширеним способом отримати дозвіл на виїзд до інших країн були шлюби з іноземцями, у багатьох випадках – фіктивні. Ті, хто пройшли комісію, діставали статус ПО і могли залишитися в таборах, а в подальшому мали легальні підстави для еміграції. О. Воскобійник описує процедуру проходження комісії у таборі м. Шлясгайм як найскладніше випробування³⁷. Траплялися випадки, коли люди, які не бажали повертатися до СРСР, вдавалися до суїциду. Як свідчать автори мемуарів, представники військових адмі-

²⁶ Воскобійник Г. Свобода і далі: шлях української жінки до нового життя в Америці. С. 102.

²⁷ Креховець М. Через вогонь над водою... С. 158.

²⁸ П'ятка І. Кризь буревій... С. 120.

²⁹ Воскобійник Г. Свобода і далі... С. 112.

³⁰ П'ятка І. Кризь буревій... С. 117.

³¹ Український табір ДПІ в Авсбурзі. Спомини. Документи. Світлина. Вишгород, 2020. С. 22.

³² Кравченко А., Батурич С. Українські невідомі Третього рейху (минуле і сучасність). Публіцистична хроніка. Львів: Кальварія, 2005. С. 80.

³³ Демчина А. Зі Сходу на Захід. С. 257.

³⁴ Воскобійник Г. Свобода і далі... С. 104.

³⁵ Креховець М. Через вогонь над водою... С. 150.

³⁶ Демчина А. Зі Сходу на Захід. С. 265.

³⁷ Воскобійник О. Повесть моїх літ: публіцистичні спогади / Літ. запис О. Черногуза. Київ: ВАТ «Поліграфніга», 2005. С. 176.

ністрацій були шоковані самогубствами та панікою у таборі. Згодом вони оголосили зміну правил. Відправляли лише охочих повернутися³⁸.

За визначенням Е. Гуцуляка, табір мав вигляд «маленької держави». «Все було проваджено до певної міри демократично, бо голову мешканці обирали голосуванням»³⁹. Голова табору мав радників в усіх галузях табірної життєвої діяльності. Крім управи, у таборі діяла власна поліція. Значний вплив на діяльність таборів справляли різноманітні українські організації та комітети, зокрема створений восени 1945 р. «Центральний комітет взаємодопомоги» зі штаб квартирою у Регенсбурзі (з 1947 р. – «Центральне українське представництво в еміграції»)⁴⁰. Комітет перебував у тісному зв'язку з Організацією українських націоналістів. Один із її провідних діячів, М. Суховерський, стверджував, що розкол в організації позначився і на українських біженцях. Група ОУН (революційна або бандерівці) була організаційно сильнішою: «...вона мала більше молоді, була безкомпромісна і старалася захопити і тримати під своєю командою табори ПО»⁴¹. Найчастіше суперечки траплялися під час обрання керівних органів таборів. «Були позакулісні впливи мельниківців і бандерівців з метою мати в управі своїх людей. Невдовзі вся управа стала виключно бандерівською»⁴². Управа на чолі з головою керувала табором, призначала на посади, розподіляла харчові продукти та одяг. Частина українців (понад 21 тис.)⁴³ проживала за межами табору, винаймаючи житло у німецьких господарів. Їх називали «приватниками». «Ці люди гуртувалися собі, а ті, які проживали в таборі, провадили своє життя. Виникла велика ворожнеча»⁴⁴. Але, незалежно від місця проживання, усі ПО отримували харчування у таборі.

Постачання мешканців таборів продуктами та одягом було покладено на міжнародні організації: створену за сприяння США «Організацію Об'єднаних Націй за відновлення та перебудову» (УНРРА), Червоний Хрест. Г. Воскобійник, мешканка табору Мюнхенгоф, що належав до американської зони окупації, зауважувала: «...ми отримували їжу, одяг, пайки (навіть шоколад та масло). Шоколаду було навіть більше, ніж ми могли з'їсти»⁴⁵. Видавалися також цигарки. М. Креховець, яка разом із нареченим Василем мешкала у таборі м. Гослар, згадувала: «Ще організували кухню, де ми отримували гарячий обід. Люди обмінювалися харчами. Тому зайві продукти обмінювалися поза табором на необхідні речі (наприклад, одяг)»⁴⁶. Оскільки харчування було одноманітним (соеве борошно, консерви, масло, сахарин), підприємливі українці вдавалися до різних засобів урізноманітнення раціону: вимінювали власні пайки на городину у селян із найближчих сіл, купували або навіть вигодовували свійську птицю та свиней⁴⁷. «Мій батько відкрив власний невеличкий бізнес у таборі. Він робив ковбаси, вудив і продавав на місцевому ринку, де тримав крамничку. Згодом у ній він почав продавати шоколад, цигарки, продукти домашнього приготування та алкогольні напої на розлив»⁴⁸. Мешканці таборів мали певну свободу пересування у межах окупаційної зони, це сприяло поширенню таких властивих воєнному часу форм економічних відносин, як натуральний обмін та чорний ринок. «Таборове життя вирувало. Тут торгували цигарками, кавою, шоколадом. Василь їздив до різних міст. Купував там цигарки, а тут продавав на чорному ринку. Часом це вдавалося, часом ні. Якось втратив п'ять тисяч марок. Возив із Баварії тютюн. Я на місці продавала знайомим»⁴⁹. Загалом життя в таборі з часом відчутно поліпшилося.

При таборах діяли шпиталі. Е. Гуцуляк згадував пригоду з «випробуванням» козацького самопалу, яка завершилася важкою травмою коліна. Німецький лікар табору Берхтенсгаден зробив хлопцеві операцію, що дозволило з часом повернути функцію ходьби⁵⁰. М. Креховець, яка 1946 р. народила сина Олега, зауважувала дбайливе ставлення до породиль та новонароджених у лікарні табору Гослар.

Особливістю населення таборів ДП була велика частка молоді, тому в таборах з'являлися нові родини, кількість мешканців збільшувалася за рахунок природного приросту. Важкі фізичні та психологічні випробування, що спіткали людей під час воєнного лихоліття, загострювали потребу в душевній рівновазі та близькості. «Після війни всі любили-

³⁸ Воскобійник Г. Свобода і далі... С. 105.

³⁹ Гуцуляк Е. Моя дерев'яна валізка: спомини. Вид. 2-ге, доповнене. Рівне: Волинські обереги, 2009. С. 60.

⁴⁰ Кравченко А., Батурич С. Українські невольники Третього рейху... С. 80.

⁴¹ Суховерський М. Мої спогади / Авт. передм. О. Зінкевич. Київ: Смолоскип, 1997. С. 104.

⁴² Гуцуляк Е. Моя дерев'яна валізка... С. 61.

⁴³ Кравченко А., Батурич С. Українські невольники Третього рейху... С. 80.

⁴⁴ Креховець М. Через вогонь над водою... С. 149.

⁴⁵ Воскобійник Г. Свобода і далі... С. 109.

⁴⁶ Креховець М. Через вогонь над водою... С. 143.

⁴⁷ Гуцуляк Е. Моя дерев'яна валізка... С. 60–61.

⁴⁸ Воскобійник Г. Свобода і далі... С. 113.

⁴⁹ Креховець М. Через вогонь над водою... С. 153.

⁵⁰ Гуцуляк Е. Моя дерев'яна валізка... С. 63.

ся і брали шлюб»⁵¹. Під час перебування в таборах ПО уклали шлюб Віра та Іван Смереки, Марія та Василь Креховці, Антоніна та Стефан Демчини, Галина та Олексій Войскобійники. Вінчання та весілля відбувалися за українськими традиціями. У спогадах колишніх ПО трапляються згадки про різні християнські конфесії: греко-католицьку, православну-автокефальну, соборно-православну, баптистську. За участю священників відбувалися обряди хрещення дітей, відзначення найважливіших релігійних свят – Різдва, Великодня, Трійці. Вагому підтримку ПО у таборах надавала громада євангельських християн баптистів з центром у США: «Американці посилали їм допомогу. Усе більше новоспечених братів і сестер сподівалися переїхати в Америку»⁵².

У таборах діяли школи, гімназії, а також заклади професійної освіти, різноманітні курси. А. Демчина згадувала про однокласну школу й дитячий садочок у таборі Цуффенгаузена. За бажанням молодь мала можливість опанувати різноманітні ремесла та професії: слюсаря, електрика, будівельника, зварювальника, водопровідника. Для жінок були організовані курси крою та шиття, лекції з охорони здоров'я та догляду за дітьми. Е. Гуцуляк писав про торговельну школу, директором якої був його батько Михайло, а також власне навчання на курсах водіїв вантажного автомобіля. Галина Воскобійник під час перебування у таборі ПО закінчила середню школу й отримала диплом медсестри. Здобуті мешканцями таборів ПО професії стали у пригоді в їхньому подальшому емігрантському житті, багатьом допомогли започаткувати власну справу. Складніше доводилося тим, хто звик лише до селянської праці.

Повсякденне життя мешканців таборів не обмежувалося лише побутовими справами. Тут вирувало громадсько-політичне, культурно-освітнє та мистецьке життя. Окрім націоналістичних організацій, між якими точилося суперництво, значний вплив на мешканців таборів справляли створені українськими емігрантами політичні партії. Організовані ними заходи давали мешканцям таборів відчуття згуртованості, допомагали підтримувати національну ідентичність. Про одну з таких організацій згадує Г. Воскобійник: «У Шлясгаймі я завжди перебувала у центрі подій ... часто відвідувала збори Української Революційної Демократичної Партії, яку створив Іван Багряний ... На тих зборах Багряний не був присутній особисто, але його дух вчувався у думках, словах і намірах його послідовників. Ці збори привертали увагу багатьох юнаків і дівчат. Інколи ми одягалися у національні костюми, що додавало святковості заходам»⁵³. Серед мешканців таборів розповсюджувалися друковані видання, зокрема, редагована І. Багряним газета «Український вісник».

Значну увагу автори мемуарів приділяють літературним, театральним гурткам, музичним колективам, виставам та концертам, зокрема й за участю дітей. «У таборі були свої школа, церква, театр, спортивні гуртки та курси підготовки фахівців у різних галузях. По війні думки людей більше не зосереджувалися лише на виживанні. Тому у таборі постійно відбувалися відкриті лекції, політичні збори, культурні заходи. Я записалася у церковний хор та театральний гурток. Ми поставили адаптовану версію повісті М. Гоголя “Травнева ніч”»⁵⁴.

У таборах створювалися патріотичні та спортивні гуртки, найбільш популярним з яких був «Пласт». Ераст Гуцуляк, на час завершення війни – підліток, характеризує життя в таборі «Орлик» у містечку Карлфельд як «приємне та безжурне»⁵⁵. Він згадує про діяльність пластового куреня ім. І. Богуна: спортивні вправи, ігри, походи в гори, зібрання осередків «Пласту» в Авсбурзі та Міттенвальді. Улюбленим серед мешканців таборів видом спорту був футбол. Футбольні та волейбольні команди різних таборів змагалися між собою. М. Суховерський зазначає, що спортивні змагання урізноманітнювали табірне життя й подекуди наголошували на національній приналежності учасників: під час футбольного матчу гравці мали на одязі жовті комірці й тризуби на синьому тлі»⁵⁶.

Як яскраву пам'ятну подію колишні ПО згадують візит до таборів громадської діячки, дружини президента США Франкліна Рузвельта, Елеонори Рузвельт, яка опікувалася умовами проживання в таборах біженців та їхньою подальшою долею. Як згадує, А. Демчина, на зустріч з пані Рузвельт у таборі Геттінген прибули біженці з різних таборів (разом близько 5 тис. осіб). Діти були у вишиванках, дорослі в одязі, виданому УНРРА і мали убогий вигляд⁵⁷. Метою цього візиту було не лише з'ясування матеріально-побутових умов життя в таборах, але й визначення подальшої долі їх мешканців. «Пам'ятаю, навіть Елеонора Рузвельт заступалася за нас і закликала Англію й Америку дати нам приту-

⁵¹ Креховець М. Через вогонь над водою... С. 150.

⁵² Там само. С. 161.

⁵³ Воскобійник Г. Свобода і далі... С. 114.

⁵⁴ Там само. С. 113.

⁵⁵ Гуцуляк Е. Моя дерев'яна валізка... С. 55.

⁵⁶ Суховерський М. Мої спогади. С. 107.

⁵⁷ Демчина А. Зі Сходу на Захід... С. 268.

лок»⁵⁸. Імовірно, ці звернення сприяли діяльності міжнародних організацій допомоги біженцям.

Незважаючи на певну матеріальну та соціальну захищеність, повсякдення переміщених осіб не було безхмарним. «Щоденна таборова горохова зупа і невідома будучність наводили на людей депресію»⁵⁹. Невизначеність майбутнього, тривога за покинутих на батьківщині рідних, вимушене кількарічне існування в переповнених таборах – усе це позначалося на думках і настроях людей. Особистісні та подружні стосунки біженців, як і нинішніх вимушених мігрантів з України, зазнавали випробувань, проте, як свідчать мемуари, їх шлюбні союзи виявилися тривалими й міцними.

Дедалі мешканці таборів прагнули вирватися зі зруйнованої війною Німеччини, але попередно на них чекали нові труднощі. Останнім місцем перебування переміщених осіб у Німеччині перед еміграцією були так звані «переходові» або «перехідні» табори, де люди проходили повторну перевірку та медичний огляд. «Різні країни почали присилати комісії в табори і набирати робітників до копалень, чи до лісу, чи на інші роботи. До Америки й Канади можна було потрапити тим, хто мав там родину»⁶⁰. Як зазначалося вище, допомагали емігрувати біженцям також релігійні й добродійні організації. «У цей час розійшлася звістка, що Канада набирає робітників на золоті копальні. Багато людей їхало до Бразилії ... хотілося вирватися із цієї зруйнованої Європи»⁶¹. Оскільки чоловік А. Демчини, Стефан, не пройшов медогляд через хворобу легенів, їм відмовили, але перегодом родина виїхала до Англії.

Період функціонування таборів ПО завершується на межі 1950-х рр., на той час більшість їхніх мешканців емігрували до Англії, Канади, США, Південної Америки й навіть екзотичних Австралії та Нової Зеландії, наприклад, родина Василя та Марії Креховців. Як свідчать проаналізовані нами мемуари, життєві стратегії емігрантів третьої хвилі виявилися успішними: вони працювали у великих компаніях, започатковували й розвивали власний бізнес, займалися фермерством. За часів «холодної війни» колишні переміщені особи в доступний спосіб підтримували зв'язок із батьківщиною, брали активну участь у діяльності українських організацій за кордоном, долучилися до відродження Української держави наприкінці 1980-х – на поч. 1990-х рр. Фінальний сюжет більшості спогадів присвячений враженням колишніх невольників, чия мрія – побувати у незалежній Україні, зустріти рідних на батьківщині – здійснилася.

Отже, для українців, котрі уникнули примусової репатріації до СРСР, перебування в таборах для переміщених осіб протягом 1945 – поч. 1950-х рр. стало важливим етапом їхнього життя. Колишні невольники, біженці, полонені здобули цінний досвід колективного буття, самоорганізації та взаємодопомоги. Завдяки активній діяльності національних політичних та благодійних організацій, власній ініціативі українці в таборах для переміщених осіб створили управлінські структури, облаштували побут, налагодили господарську діяльність, організували освітні заклади. Участь у громадсько-політичних, культурно-мистецьких та спортивних заходах допомагала українцям за кордоном зберігати національну ідентичність та зв'язок із батьківщиною.

References

- Balaklytskyi, M. (2006). *Bahrianyi I. Vybrani tvory* [Bagryanyi I. Selected works]. Kyiv, Ukraine.
- Demchyna, A. (2000). *Zi Skhodu na Zakhid*. [From East to the West]. Kyiv, Ukraine.
- Hutsuliak, E. (2009). *Moia dereviana valizka. Spomyny* [My wooden suitcase. Memories]. Rivne, Ukraine.
- Kobchenko, K. (2020). *Ukrainci v epokhu Di-Pi: vid kulturnoho povsiakdennia do tvorennia* (trans) *natsionalnoi hromady* [Ukrainians in the DP era: from cultural everyday life to the creation of a (trans) national community]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia – Folk art and ethnology*, 1 (383), P. 14–22.
- Kovaliv, Yu. (2020). *MURivski uzvozy, abo u poshukakh literaturnoi imanentnosti* [MURivskiy Uzvoz, or in search of literary immanence]. *Vsesvit: zhurnal inozemnoi literatury – Universe: a magazine of foreign literature*, 11–12, P. 280–299.
- Kovpak, V. (2016). *Smyslova matrytsia natsionalnoi informatsiino-komunikatsiinoi diialnosti pislivoiennoi ukrainskoi emihratsii: monohrafiia*. [Semantic matrix of national information and communication activities of post-war Ukrainian emigration: monograph]. Zaporizhzhia, Ukraine.
- Kravchenko, A., Baturyn, S. (2005). *Ukrainski nevilnyky Tretoho reikhu (mynule i suchasnist): Publitsystychna khronika*. [Ukrainian slaves of the Third Reich (past and present): Journalistic chronicle]. Lviv, Ukraine.
- Krehovets, M. (2020). *Cherez vohon nad vodoiu: memuary*. [Through fire over water: a memoir]. Drohobych, Ukraine.

⁵⁸ Креховець М. Через вогонь над водою... С. 150.

⁵⁹ Суховерський М. Мої спогади. С. 108.

⁶⁰ Там само. С. 111.

⁶¹ Демчина А. Зі Сходу на Захід... С. 163.

- Kubiiovych, V. (1985). Meni 85. [I am 85]. Munich, Germany.
- Kunyskyi, M. (2007). Prymusova repatriatsiia radianskykh hromadian do SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny (ukrainskyi vektor): monohrafiia. [Forced repatriation of Soviet citizens to the USSR after World War II (Ukrainian vector): monograph]. Luts, Ukraine.
- Maistrenko, I. (1985). Istoriia moho pokolinnia: spohady uchasyuka revoliutsiinykh podii v Ukraini [The history of my generation: memoirs of a participant in the revolutionary events in Ukraine]. Edmonton, Canada.
- Mechnyk, S. (1984). Pochatok nevidomoho: Spohady 1945–1954 [The beginning of the unknown: Memoirs 1945–1954]. Munich, Germany.
- Pasternak, Yu. (2008). Kriz komyn na voliu. Spomyny viaznia nimetskykh kontstaboriv [Through the chimney to freedom. Memoirs of a prisoner of German concentration camps]. Kyiv, Ukraine.
- Piatka, I. (1993). Kriz burevii. Avtobiohrafichna povist [Through the storm. An autobiographical story]. Snyatyn–Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- Rozhkova, L., Kuzmenko, N. (2024). «Velykodnii pryvit z Nimechchyny!»: promovliannia ta umovchannia u lystakh ostarbaiteriv iz Sumshchyny [“Easter greetings from Germany!”: utterances and omissions in the letters of Ostarbeiters from Sumshchyna]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 104–114.
- Samchuk, U. (1979). Plianeta Di-Pi. [Planet D-P]. Vinnipeh, Canada.
- Smereka, V. (1998). V nimetskii nevoli. Spomyn – shchodennyk. 1942–1944. [In German captivity. Memory – diary. 1942–1944]. Uzhhorod, Ukraine.
- Strilchuk, L. (2004). Ukrainski politychni bizhentsi ta peremishcheni osoby pislia Druhoi svitovoi viiny [Ukrainian political refugees and displaced persons after World War II]. *Litopys Volyni – Chronicle of Volhynia*, 3, P. 139–167.
- Sukhovskiy, M. (1997). Moi spohady [My memories]. Kyiv, Ukraine.
- Voskobiinyk, H. (2018). Svoboda i dali: shliakh ukrainskoi zhinky do novoho zhyttia v Amerytsi [Freedom and beyond: a Ukrainian woman’s journey to a new life in America]. Lviv, Ukraine.
- Voskobiinyk, O. (2005) Povist moikh lit: Publitsystychni spohady. [The Tale of my years: Journalistic memoirs]. Kyiv, Ukraine.

Рожкова Людмила Іванівна – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету (вул. Герасима Кондратьєва, 160, м. Суми, 40021, Україна)

Rozhkova Lyudmila – Ph.D. in historical sciences, docent, docent of the department of state-legal disciplines and Ukrainian studies of the Sumy national agrarian university (160 Gerasym Kondratiev str., Sumy, 40021, Ukraine).

E-mail: aluda-6619@ukr.net

Кузьменко Наталія Миколаївна – старша викладачка кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету (вул. Герасима Кондратьєва, 160, м. Суми, 40021, Україна)

Kuzmenko Nataliya – is a senior lecturer at the department of state and legal disciplines and Ukrainian studies at the Sumy national agrarian university (160 Gerasym Kondratiev str., Sumy, 40021, Ukraine).

E-mail: anata-7219@ukr.net

Дата подання: 9 липня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 20 жовтня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рожкова, Л., Кузьменко, Н. «Далі на Захід, від “світлого майбутнього”»: українці у таборах для переміщених осіб (на матеріалах мемуарних джерел). *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 59–66. DOI: 10.58407/litopis.250506.

Цитування за стандартом APA

Rozhkova, L., Kuzmenko, N. (2025). «Dali na Zakhid, vid “svitloho maibutnoho”»: ukraintsi u tabo-rakh dla peremishchenykh osib (na materialakh memuarykh dzherel) [“Further west, from a “bright future”: Ukrainians in camps for displaced persons (based on memoir sources)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 59–66. DOI: 10.58407/litopis.250506.

Олександр Вітюк

●

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ УКРАЇНИ У СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ ТА МІГРАЦІЇ (1996–2000): КЛЮЧОВІ ВИКЛИКИ І НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

●

THE STATE COMMITTEE OF UKRAINE ON NATIONALITIES AND MIGRATION (1996–2000): KEY CHALLENGES AND AREAS OF ACTIVITY

DOI: 10.58407/litopis.250507

© О. Вітюк, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1749-507X>

Метою статті є джерелознавчий аналіз процесу інституційного становлення та функціонування Державного комітету України у справах національностей та міграції у 1996–2000 рр., ключових викликів та напрямків його діяльності. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, наукової об'єктивності та систематичності, що дало можливість неупереджено з'ясувати логічні зміни в історичному процесі визначеного дослідження. **Методи дослідження:** загальнонаукові (історичний, логічний) і спеціальні (історико-порівняльний, історико-генетичний, предметно-хронологічний, ретроспективний). **Наукова новизна** дослідження полягає у здійсненні першого комплексного аналізу діяльності Державного комітету України у справах національностей та міграції в 1996–2000 рр. як визначального етапу становлення державної міграційної політики в умовах пострадянської трансформації. Уперше на основі неопублікованих архівних документів, нормативно-правових актів і офіційної звітності реконструйовано ключові напрями його функціонування. **Висновки** відповідають поставленій меті дослідження. Аналіз джерельної бази засвідчив, що Державний комітет України у справах національностей та міграції вперше об'єднав у межах одного органу питання міграції, громадянства, роботи з біженцями та регулювання міжнаціональних відносин. Фактично це була спроба створення комплексного підходу до врегулювання динамічних соціально-демографічних процесів. Вивчення досвіду діяльності Державного комітету України у справах національностей та міграції у 1996–2000 рр. має велике значення не лише для історичної науки, а й для вдосконалення сучасної моделі державного управління в цій сфері.

Ключові слова: біженці, громадянство, міграція, міграційні процеси, національні меншини, нелегальна міграція, мігрант, еміграція.

●

The purpose of the publication is to conduct a source analysis of the process of institutional formation and functioning of the State committee of Ukraine for nationalities and migration in 1996–2000, key challenges and directions of its activities. **The methodological basis** of the study is principles of historicism, scientific objectivity and systematicity, which made it possible to impartially identify logical changes in the historical process of the specific study. **The research methods** are represented by general scientific methods (historical, logical) and special methods (historical-comparative, historical-genetic, subject-chronological, retrospective). **The scientific novelty** of the study lies in the first comprehensive analysis of activities of the State committee of Ukraine for nationalities and migration in 1996–2000 as a decisive stage in the formation of state migration policy in the context of post-Soviet transformation. For the first time, based on unpublished archival documents, regulatory and legal acts, and official reports, the key areas of its functioning have been reconstructed. **Conclusions** correspond to the stated objective of the study. Analysis of the source base showed that the State committee of Ukraine for nationalities and migration was the first to combine issues of migration, citizenship, work with refugees and regulation of interethnic relations within a single body. In fact, it was an attempt to create a comprehensive approach to regulating dynamic socio-demographic processes. Studying the experience of the State committee of Ukraine for nationalities and migration in 1996–2000 is of great importance not only for historical science, but also for improving the current model of public administration in this area.

Key words: refugees, citizenship, migration, migration processes, national minorities, illegal migration, migrant, emigration.

У другій половині 1990-х рр. Україна продовжувала формування власної системи державного управління у сфері міграції та міжнаціональних відносин, що було зумовлено як внутрішніми трансформаційними процесами, так і зовнішніми викликами, пов'язаними з пострадянською спадщиною та інтеграційними прагненнями держави. У цьому контексті особливе місце посідав Державний комітет України у справах національностей та міграції (далі – Держкомнацміграції України), створення якого у 1996 р. було відповіддю на необхідність розбудови інституційного механізму реалізації міграційної та національної політики.

Період 1996–2000 рр. охоплює важливий етап функціонування цієї інституції, коли перед нею постали комплексні завдання: упорядкування внутрішньої міграції, регулювання процесів набуття громадянства, адаптація біженців та іммігрантів, забезпечення прав національних меншин, а також координація дій різних гілок влади в межах відповідних політик. Водночас, його діяльність супроводжувалася значними викликами – від неурегульованої нормативно-правової бази й обмеженого фінансування до кадрових і організаційних труднощів.

Незважаючи на важливість зазначеного періоду, діяльність Держкомнацміграції України досі не отримала належного історико-наукового осмислення. Це зумовлює актуальність обраної теми, спрямованої на реконструкцію основних напрямів діяльності цього органу, аналіз ключових викликів, а також оцінку ефективності реалізованої політики в контексті загальнодержавного розвитку.

Спеціальних історичних досліджень діяльності Держкомнацміграції України у 1996–2000 рр. на сьогодні немає. Однак, окремі аспекти його діяльності в контексті реалізації міграційної політики нашої держави відображено у працях О. Гречко¹, В. Євтуха², О. Малиновської³, С. Мосьондза⁴, В. Пекарчука⁵, І. Прибиткової⁶ та О. Хомри⁷. Значний фактичний матеріал з вивчення міграційних процесів після проголошення незалежності України міститься у 15-томному науковому виданні «Україна крізь віки»⁸ (за загальною редакцією директора Інституту історії України НАН України, академіка В. Смолія).

Держкомнацміграції України було утворено відповідно до Указу Президента України «Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади України»⁹ від 26.07.1996 № 596/96, ліквідувавши при цьому його попередника – Міністерство України у справах національностей та міграції. Головою Держкомнацміграції України було призначено В. Євтуха¹⁰, який приступив до виконання своїх обов'язків з 07.08.1996¹¹. Варто наголосити, що В. Євтух мав науковий ступінь доктора історичних наук та вчене звання професора, був автором багатьох наукових досліджень у галузі теорії і практики міжнаціональних відносин¹². Першим заступником Голови Держкомнацміграції України, відповідно до Указу Президента України від 19.09.1996 № 853/96¹³, було призначено В. Трощинського, заступниками Голови – Ю. Білуху¹⁴ та О. Шамшура¹⁵.

Положення про Держкомнацміграції України (далі – Положення) було затверджено Указом Президента України від 28.10.1996 № 1001/96¹⁶, яким чітко визначено коло його завдань та повноважень.

Відповідно до Положення, Держкомнацміграції України було визначено центральним органом виконавчої влади, який забезпечує реалізацію державної політики у сфері міжна-

¹ Гречко О. Концептуальні засади у державної міграційної політики України. *Політичний менеджмент*. 2011. № 6. С. 73–81.

² Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... Київ: Стило, 2000. 236 с.

³ Малиновська О. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. Київ: НІСД, 1997. 66 с.

⁴ Мосьондз С. Державна міграційна політика в сучасній Україні (адміністративно-правовий аспект). Дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2003. 199 с.

⁵ Пекарчук В. Розподіл повноважень органів державної влади України у сфері культури етноменшин: основні тенденції 1990–2000-х рр. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1 (80). С. 36–45.

⁶ Прибиткова І. Сучасні міграційні процеси: облаштування і адаптація раніше депортованих кримських татар у Криму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 1. С. 152–162.

⁷ Хомра О. Мігранти України в соціально-економічному вимірі. *Стратегічна панорама*. 2005. № 2. С. 144–163.

⁸ Україна крізь віки: У 15 т. / За ред. А. Смолія. Київ: Альтернативи, 2000. Т. 14. 260 с.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 650. Арк. 89.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 55. Арк. 135.

¹¹ Там само. Арк. 136.

¹² Там само. Арк. 113.

¹³ Там само. Од. зб. 39. Арк. 34.

¹⁴ Указ Президента України від 19 вересня 1996 р. № 851/96 «Про призначення Ю. Білухи заступником Голови Державного комітету України у справах національностей та міграції». РАДА. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851/96#Text>.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 60. Арк. 233.

¹⁶ Там само. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 668. Арк. 76.

ціональних відносин, прав національних меншин та української діаспори, міграційних відносин, на всій території України здійснює керівництво дорученою сферою управління, несе відповідальність за стан її розвитку.

Основними завданнями Держкомнаціміграції України були: підготовка разом з іншими центральними органами виконавчої влади пропозицій щодо формування державної політики у сфері етнонаціонального розвитку України, міжнаціональних відносин і міграційної політики; забезпечення оптимального співвідношення задоволення етнокультурних потреб розвитку української нації, а також усіх корінних народів і національних меншин України; забезпечення відповідно до законодавства України прав на вільний розвиток національних меншин; координація діяльності органів виконавчої влади щодо етнонаціонального, етнодемографічного та етнокультурного розвитку України; забезпечення прийому, облаштування й адаптації депортованих осіб різних національностей, які повертаються в Україну; сприяння задоволенню національно-культурних, мовних і освітніх потреб українців, які проживають за межами держави, їхнім зв'язкам з Україною¹⁷.

Держкомнаціміграції України мало доволі широке коло повноважень. Відповідно до покладених завдань займалися вивченням та аналізом тенденцій етнонаціонального, етнодемографічного і етнокультурного розвитку України, стану задоволення культурно-освітніх потреб української діаспори та міграційні процеси; розробляли поточні та довгострокові прогнози в галузі міжнаціональних відносин та міграції, проекти актів законодавства з питань, що належали до його компетенції; готували інформацію та періодично подавали Кабінету Міністрів України пропозиції щодо етнонаціонального розвитку держави, міжнаціональних відносин та міграції; сприяли діяльності національно-культурних об'єднань громадян в Україні; реалізовували разом з іншими центральними органами виконавчої влади міграційну політику та розробляли державні програми у сфері міграції, забезпечували їх реалізацію, координували взаємодію органів виконавчої влади з питань міграції; розподіляли кошти та матеріальні ресурси, призначені для виконання покладених на нього завдань; надавали організаційно-методичну допомогу місцевим органам виконавчої влади з питань міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин та осіб, які тимчасово проживають в Україні; підтримували розвиток національно-культурних традицій, сприяли задоволенню потреб національних меншин в Україні та української діаспори в літературі, мистецтві, освіті, засобах масової інформації; забезпечували реалізацію прав і соціальних гарантій біженців, координували взаємодію органів виконавчої влади під час розв'язання проблем біженців відповідно до законодавства України, вели централізований облік біженців та осіб, які звернулися із заявою про надання статусу біженців; подавали Кабінету Міністрів України за погодженням з Міністерством закордонних справ України пропозиції щодо укладення міжнародних договорів України у сфері міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин та осіб, які тимчасово проживали в Україні, в установленому порядку проводили переговори й укладали міжнародні договори міжвідомчого характеру із зазначених питань; сприяли розширенню контактів громадян України з особами українського походження, які проживали за кордоном¹⁸.

Не менш важливими завданнями Держкомнаціміграції України були запобігання проявам національної винятковості, нетерпимості до громадян будь-якої іншої національності, розпалюванню ворожнечі й ненависті на національному ґрунті; установлення зв'язків з державними органами, громадськими, культурними, національними центрами й організаціями іноземних держав з питань, що належали до його компетенції; організація професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів центрального апарату Держкомнаціміграції України та підрозділів з питань національностей та міграції Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій; визначення основних напрямків наукових досліджень у сфері державної етнополітики, міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин, державної міграційної політики, внесення у встановлений порядок пропозицій до планів найважливіших науково-дослідних робіт з питань, що належали до його компетенції, замовлення наукових досліджень; організація проведення благодійних акцій та реалізація програм, спрямованих на розвиток культур, мов і традицій національних меншин, соціальну підтримку мігрантів; надання практичної допомоги у створенні навчальних закладів, інших установ і організацій, необхідних для задоволення потреб розвитку національних меншин в Україні та української діаспори¹⁹.

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 668. Арк. 77–78.

¹⁸ Там само. Арк. 78.

¹⁹ Там само. Арк. 79.

У структурі Держкомнацміграції України функціонували такі структурні підрозділи: Управління етнонаціональних процесів та у справах національних меншин (відділ роботи з національно-культурними товариствами, відділ етнополітики), Управління у справах української діаспори (відділ зв'язків з українськими громадами в діаспорі, відділ координації виконання програми «Українська діаспора»), Управління у справах депортованих (відділ реалізації державних програм адаптації депортованих, відділ організаційного забезпечення повернення депортованих), Управління у справах міграцій та біженців (відділ міграцій, відділ у справах біженців), Управління ситуативного аналізу та інформаційного забезпечення (відділ ситуативного аналізу та етнополітичного менеджменту, інформаційно-видавничий відділ), Управління міжнародних зв'язків та правового регулювання (відділ міжнародних зв'язків, відділ правового регулювання), Управління кадрів та організаційної роботи (відділ кадрів, відділ організаційної роботи), Управління фінансів та адміністративно-господарської роботи (відділ фінансів та бухгалтерського обліку, адміністративний відділ)²⁰. Загальний штатний розпис складав 96 працівників.

Вирішення питань української діаспори були чи не найважливішими у діяльності Держкомнацміграції України. Варто зазначити, що 22.01.1996 Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову № 119 «Про Державну програму «Українська діаспора на період до 2000 року»»²¹, якою затверджено розроблену міністерствами, відомствами, науковими установами разом з громадськими організаціями Державну програму «Українська діаспора на період до 2000 року» (далі – Програма «Діаспора»). Організаційно-координаційне виконання Програми у 1996 р. здійснювало Міністерство у справах національностей та міграції, а, починаючи із середини 1996 р., – Держкомнацміграції України.

Реалізація програми передбачала виконання ряду заходів у частині організаційно-правових засад співробітництва з українською діаспорою, зокрема, духовно-культурного взаємобміну, забезпечення їхніх освітніх потреб, розвитку соціально-економічного співробітництва та міграційної політики. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 23.09.1996 № 1160²², з метою координації діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, залучення наукових установ і творчих організацій, громадських об'єднань до співробітництва з українською діаспорою та виконання Програми було утворено Міжвідомчу координаційну раду з питань співробітництва з українською діаспорою (далі – Міжвідомча рада), яку очолив Голова Держкомнацміграції України. Організаційно-технічне та фінансове забезпечення роботи Міжвідомчої ради здійснювалося Держкомнацміграції України²³.

На наш погляд, важливим аспектом діяльності Держкомнацміграції України було розширення його повноважень у сфері координації та контролю за реалізацією мовної політики в державі. Таке політичне рішення було логічним наслідком розбудови системи державного управління в нашій країні.

Прийняття Конституції України²⁴, зокрема її статей 10, 11 і 12, які заклали правові засади розвитку та функціонування мовного середовища в державі, актуалізувало питання реалізації державної мовної політики, а також упровадження відповідних програм і проєктів у цій сфері. На виконання доручення Президента України Кабінет Міністрів України постановою від 31.03.1997 № 284²⁵ поклав функції щодо забезпечення координації роботи та контролю за проведенням мовної політики в Україні на Держкомнацміграції України. Із цією метою у його структурі було створено Департамент із здійснення мовної політики та введено додаткову посаду заступника Голови Держкомнацміграції України – директора Департаменту. У зв'язку з розширенням обсягу завдань і функцій Держкомнацміграції України виникла потреба у внесенні ряду змін і доповнень до Положення.

Прем'єр-міністр України П. Лазаренко офіційним листом від 09.06.1997 № 28-1473/2 звернувся до Президента України Л. Кучми з клопотанням розглянути можливість покладення на Держкомнацміграції України функцій щодо здійснення координації та контролю за проведенням мовної політики в Україні²⁶. До листа було додано проєкт відповідного Указу Президента України з передбаченими змінами.

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 56. Арк. 110–116.

²¹ Там само. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 4956. Арк. 112–125.

²² Там само. Спр. 5027. Арк. 79.

²³ Там само. Арк. 83.

²⁴ Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. № 30. Ст. 141. ПАДА. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

²⁵ Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання Державного комітету у справах національностей та міграції» від 31 березня 1997 р. № 284. *Офіційний вісник України*. № 14. Стор. 48. ПАДА. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/284-97-%D0%BF#Text>.

²⁶ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 1226. Арк. 142.

Відповідно до виданого Указу Президента України від 23.06.1997 № 572/97 «Про внесення змін і доповнень до Положення про Державний комітет України у справах національностей та міграції»²⁷ на Держкомнацміграції України було покладено завдання щодо здійснення координації роботи та контролю за проведенням мовної політики, зміцнення позицій української мови як державної, забезпечення оптимального співвідношення функціонування державної мови та мов національних меншин України. Крім того, Держкомнацміграції України проводив аналіз стану і тенденцій розвитку та застосування української мови, здійснював підготовку на розгляд Ради з питань мовної політики при Президентові України пропозицій щодо створення необхідних умов для утвердження і функціонування її як державної в усіх сферах життя суспільства, піднесення її міжнародного авторитету; здійснював заходи, спрямовані на забезпечення оптимального співвідношення використання державної мови та мов національних меншин України. Напрямок щодо реалізації мовної політики у Держкомнацміграції України очолив О. Трибушний²⁸, який обійняв посаду заступника Голови – директора Департаменту із здійснення мовної політики.

Наприкінці 1997 р. – поч. 1998 р. у Держкомнацміграції України відбулися кадрові зміни. У зв'язку із переходом на іншу роботу, Указом Президента України від 31.12.1997 № 1405/97²⁹ було звільнено Голову Держкомнацміграції України В. Євтуха.

Новим очільником Держкомнацміграції України Указом Президента України від 08.05.1998 № 435/98³⁰ було призначено М. Рудька. Заступником Голови – Р. Чічлаву³¹.

Незважаючи на кадрові зміни в структурі, Держкомнацміграції України продовжував активну діяльність у напрямі реалізації Програми «Діаспора». Інформативними джерелами для аналізу результативності стали звіти з регіонів, де формувалася база даних осіб українського походження з-за кордону, які виявили бажання повернутися на історичну Батьківщину. У регіонах також розширювалися контакти, спрямовані на задоволення культурно-освітніх потреб закордонного українства. Програма «Діаспора» реалізовувалася територіальними органами міграційної служби, які були утворені та діяли відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 22.06.1994 № 428 «Про створення органів міграційної служби в Україні»³².

У Хмельницькій області в 1998 р. було визначено 16 безлюдних садиб для можливого постійного проживання і 75 місць у гуртожитках для тимчасового проживання українців діаспори, які перебували в регіон. На постійне місце проживання в цьому ж році прибуло 692 особи української діаспори, які раніше проживали в країнах ближнього і дальнього зарубіжжя, зокрема Казахстану – 42, країн Балтії – 47, Ізраїлю – 7 та ін.³³ Місцевими органами виконавчої влади для більшості з них було створено сприятливі умови з облаштування та вирішення інших соціальних потреб. Однак, проблематичним залишалось питання працевлаштування таких осіб через відсутність робочих місць. На облік у центри зайнятості було поставлено 270 українців для подальшого їх працевлаштування. Усі прибулі українці отримали громадянство України за скороченим терміном, відповідно до чинного законодавства.

Реалізація Програми «Діаспора» в Донецькій області відбувалася в тісній співпраці зі Всеукраїнським товариством «Україна». У межах цієї взаємодії було підготовлено та видано збірник програм курсів і факультативів з української літератури для 9–11 класів, який охоплював, зокрема, матеріали з української літературної спадщини Кубані та західної діаспори. Окрім цього, було підготовлено та надруковано великим накладом навчальний посібник-хрестоматію з української літератури Кубані під назвою «Козак Мамай», що був переданий до шкіл Кубані й України, зокрема Приазовського регіону³⁴. Водночас зазначалося, що виконання Програми «Діаспора» відбувалося за умов повної відсутності фінансування як із державного, так і з місцевого бюджетів. У звітному періоді охочих повернутися до Донецької області з числа представників української діаспори зафіксовано не було.

У Житомирській області здійснювалася активна робота з формування бази даних щодо представників українського зарубіжжя. У 1997 р. про намір повернутися на постійне проживання в Україну заявила 51 особа, а у 1998 р. – 11 осіб³⁵. Одним із чинників, що сприяв репатріації, стало спрощення процедури виходу з громадянства Республіки Казахстан для

²⁷ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 1226. Арк. 140–141.

²⁸ Там само. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 76. Арк. 72.

²⁹ Там само. Од. зб. 55. Арк. 114.

³⁰ Там само. Од. зб. 56. Арк. 140.

³¹ Там само. Од. зб. 57. Арк. 95.

³² Там само. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 3734. Арк. 211–212.

³³ Там само. Спр. 6921. Арк. 18.

³⁴ Там само. Арк. 20.

³⁵ Там само. Арк. 28.

етнічних українців. Цей механізм був реалізований за ініціати́ви Посольства Казахстану в Україні в координації з українською стороною, що значно полегшило повернення співвітчизників на Батьківщину.

У межах виконання Програми «Діаспора» Методичним центром освіти м. Львова протягом 10–12.04.1998 було проведено семінар «Освіта в діаспорі: реальність і перспектива» для 30 вчителів і директорів українських шкіл з пунктів навчання української мови Республіки Польща, а саме з Перемишля, Ольштеки, Гуруви-Гловецької, Лігниці, Зеленої Гури, Познані, Слупська, Пакоші, Люторська, Бані Мазурської. У програму семінару було включено відкриті уроки в початкових класах з історії, української мови і літератури, хімії, математики та фізики; круглий стіл: «Освіта в діаспорі»; зустріч з науковцями Львівського державного університету ім. І. Франка, університету «Львівська політехніка», письменниками; навчально-методичне забезпечення українських шкіл та осередків освіти Республіки Польща; екскурсії історичними місцями Львівщини (Жовківський заповідник, Крехівський монастир). На запрошення української громади м. Кракова організовано виступи дитячого фольклорного ансамблю «Джерельце» Львівського обласного будинку вчителя (23–26.04.1998)³⁶.

Херсонська область активно долучалася до виконання Програми «Діаспора». Обласне відділення Всеукраїнського товариства «Україна» підтримувало зв'язки з представниками української діаспори з Молдови та Придністров'я, зокрема Товариством української культури та товариством «Червона Калина». Доволі тісні зв'язки область підтримувала з Фондом Яра Слаутича (Жученко Г.) (м. Едмонтон, Канада). Яр Слаутич – відомий канадський письменник і вчений, доктор філософії. У травні 1998 р. відбувся його черговий візит на історичну Батьківщину – Херсонщину. За співпраці та активної участі вчених Херсонського педагогічного університету було підготовлено й видано «Херсонський збірник», присвячений творчості Яра Слаутича. У Херсонському державному педагогічному університеті 18.11.1998 було проведено наукову конференцію «Празька поетична школа», присвячену творчості письменників української діаспори – О. Ольжича, О. Теліги, Є. Маланюка, Ю. Клена, Н. Ливицької-Холодної³⁷. Тісні зв'язки з українською діаспорою у США підтримувала обласна організація Народного Руху України.

Згідно з інформацією УМВС у Херсонській області, у 1998 р. звернень українців зарубіжжя, які бажають повернутися на Батьківщину, не зафіксовано. Проте, до міграційної служби області було три усних звернення (3 родини, 7 осіб українського походження з Литви та Казахстану), у яких висловлено бажання повернутися на постійне місце проживання в Україну³⁸.

Одним із основних напрямів діяльності Міжвідомчої ради була участь у розробленні та реалізації міжнародних договорів і угод, спрямованих на розвиток співробітництва з українською діаспорою. Держкомнацміграції України підготовлено значну кількість проєктів міжнародно-правових документів, зокрема: міжурядову Угоду між Україною і Республікою Таджикистан про співробітництво у забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин; Угоду між Україною та Латвійською Республікою про переселення на постійне проживання; міжурядову Угоду між Україною та Естонією про забезпечення прав осіб українського походження, які проживають в Естонській Республіці, а також осіб, які належать до естонської національної меншини в Україні; створено Змішану міжурядову українсько-румунську комісію з питань забезпечення прав національних меншин, перше засідання якої відбулося 10–11.11.1998 в Бухаресті³⁹.

Важливим прикладом результативної наукової співпраці між українськими та зарубіжними дослідниками став спільний проєкт видання Енциклопедії Української Діаспори, започаткований за ініціати́ви Фундації Енциклопедії Українознавства в США у співпраці з Національною академією наук України⁴⁰.

Одним із важливих чинників згуртування, самоорганізації та збереження етнічної ідентичності українців у діаспорі виступала друкована преса. Періодичні видання традиційно розглядалися як ефективний інструмент збереження й трансляції етнокультурної інформації. З метою інформаційної підтримки провідних громад східної діаспори Держкомнацміграції України організував передплату 60 українських газет і журналів на загальну суму 20 тис. грн. Крім цього, з метою підтримки місцевої видавничої бази українських редакцій, громадам та редакціям українських газет Республіки Казахстан, Румунії, Словаччини, Вірменії, Республіки Узбекистан, Республіки Молдова було передано 13 комп'ютерів,

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 6921. Арк. 31.

³⁷ Там само. Арк. 43.

³⁸ Там само. Арк. 44.

³⁹ Там само. Спр. 7771. Арк. 15.

⁴⁰ Там само. Арк. 21.

зокрема, українському ліцею ім. Т. Шевченка (Румунія, м. Сігетул Мармаціей), редакції газети «Українські новини» (Республіка Казахстан), редакції газети «Дніпро» (Вірменія), Українському культурному центру «Батьківщина» (Республіка Узбекистан), українській громаді Республіки Киргизстан, українській громаді м. Кишинєва (Республіка Молдова)⁴¹.

Пріоритетним напрямом реалізації Програми «Діаспора» залишалося формування міжнародно-правового механізму захисту національних прав українців у країнах їхнього проживання, а також прав національних меншин в Україні. Це завдання передбачалося здійснювати шляхом укладання відповідних міжнародних та міжвідомчих угод. Зазначений напрям є перспективним і вже має певні результати, однак водночас супроводжувався низкою труднощів, зумовлених складністю переговорного процесу. Останній, як правило, є тривалим і залежить як від позиції української сторони, так і від готовності держав-партнерів до співпраці. Зокрема, не зовсім ефективно відбувалися переговори з Румунією, Польщею, Латвією та Естонією, де накопичилося чимало гострих проблем, які потребували міжнародно-правового врегулювання. Держкомнацміграції України було забезпечено створення та діяльність змішаних комісій, зокрема: спільних міжурядових комісій з питань співробітництва – Українсько-Вірменської, Українсько-Киргизької, Українсько-Естонської, Українсько-Азербайджанської, Українсько-Узбецької; з питань співробітництва в галузі забезпечення прав національних меншин – Українсько-Угорської, Українсько-Словацької та Українсько-Румунської⁴². Підсумовуючи діяльність Держкомнацміграції України щодо реалізації Програми «Діаспора», слід зауважити, що істотним обмеженням ефективності виконання запланованих заходів стало суттєве недофінансування – було забезпечено лише трохи понад 50% від передбаченого обсягу фінансування. Така ситуація значно ускладнила досягнення цілей Програми «Діаспора» в повному обсязі.

З метою запровадження дієвих механізмів реалізації принципів соціально орієнтованої економіки та підвищення ефективності соціальної політики шляхом оптимального використання наявних фінансових і матеріальних ресурсів, Президент України Л. Кучма 18.10.1997 підписав Указ № 1166/97 «Про Основні напрямки соціальної політики на 1997–2000 рр.»⁴³ (далі – Указ). Окремим напрямком у документі, який підлягав обов'язковому виконанню, було визначено міграційну політику, основними завданнями якої визначено такі: здійснення управління міграційними процесами, виходячи з національних інтересів України та фінансових і організаційних можливостей держави; захист прав іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, недопущення до них дискримінації, ксенофобії та нетерпимості; здійснення контролю з боку держави за використанням робочої сили з метою захисту національного ринку праці, забезпечення соціального захисту громадян України, які працюють за межами своєї держави; удосконалення законодавчих та виконавчих механізмів регулювання міграції; розвиток міжнародного співробітництва у сфері міграції⁴⁴.

Окрім завдань міграційної політики, основними її напрямками були: сприяння репатріації, повернення депортованих, допомога біженцям та шукачам притулку, регулювання імміграції іноземців в Україну та осіб без громадянства, а також запобігання вимушеній міграції громадян України та нелегальній міграції в Україну⁴⁵. Одними із головних виконавців Указу були Держкомнацміграції України. Зокрема, захід щодо формування інформаційного банку даних з проблем етносоціального та етнокультурного розвитку Автономної Республіки Крим у 1998 р. не виконувався у зв'язку із відсутністю фінансування⁴⁶. Однак, починаючи з 1999 р., виконання заходу було покладено на Республіканський комітет у справах національностей і депортованих громадян, реалізація якого відбувалась із затримкою через недостатню кількість технічних засобів⁴⁷.

Не менш важливим заходом виконання Указу була організація виявлення архівних документів з історії та культури національних меншин і депортованих народів з метою створення серії архівних довідників про місця зберігання таких документів. Виконання цього заходу відбувалось у всіх державних архівах, де активно опрацьовувалась тематика єврейських фондів та генеалогічні джерела з історії євреїв⁴⁸. Наприкінці 1999 р. у Державному архіві при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим було створено централізований банк документів з історії та культури євреїв, поляків, греків та кримських татар⁴⁹.

⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 7771. Арк. 23–24.

⁴² Там само. Арк. 33.

⁴³ Там само. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 1249. Арк. 1.

⁴⁴ Там само. Арк. 12.

⁴⁵ Там само. Арк. 13.

⁴⁶ Там само. Спр. 1419. Арк. 36.

⁴⁷ Там само. Арк. 77.

⁴⁸ Там само. Арк. 111.

⁴⁹ Там само. Спр. 1420. Арк. 169.

У межах реалізації Адміністративної реформи в Україні (1998–2000) відбулися трансформаційні зміни в структурі центральних органів виконавчої влади, які також охопили Держкомнацміграції України.

На виконання Указу Президента України «Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади» від 15.12.1999 № 1573/99, Держкомнацміграції України було видано наказ від 21.01.2000 № 3-к про здійснення заходів, пов'язаних з ліквідацією державного органу⁵⁰. Держкомнацміграції України було ліквідовано 31.03.2000⁵¹, а працівників звільнено.

У подальшому посадовці знову порушили питання необхідності створення спеціалізованого державного органу з відомчим підпорядкуванням, покликаного комплексно опікуватися питаннями міграційної політики. Держкомнацміграції України виконав покладені на нього завдання та реалізував низку проєктів, що стали важливою базою для наступників. Ці напрацювання вимагали послідовного інституційного продовження з метою забезпечення безперервності та ефективності реалізації державної міграційної політики.

У період 1996–2000 рр. діяльність Держкомнацміграції України відбувалася в умовах формування нової державної політики у сфері етнонаціональних відносин, інтеграції національних меншин, регулювання міграційних процесів та забезпечення прав депортованих народів. Основними викликами для інституції були: інституційна нестабільність, відсутність чітко окресленої нормативно-правової бази, обмеженість фінансових і кадрових ресурсів, а також необхідність координації з іншими органами державної влади та міжнародними організаціями. Незважаючи на наявні труднощі, Держкомнацміграції України ініціював низку стратегічно значущих заходів, які заклали основу для подальшого формування та інституціоналізації державної етнонаціональної й міграційної політики. Визначені напрямки діяльності набувають особливої наукової цінності, оскільки створюють передумови для розширення аналітичного поля досліджень у цій сфері. Зокрема, включення до наукового аналізу етапу, що передував утворенню Державної міграційної служби України в її сучасному форматі, сприятиме більш повному ретроспективному осмисленню процесів становлення та розвитку національної міграційної політики в інституційному контексті.

References

- Hrechko, O. (2011). Kontseptualni zasady u derzhavnoi mihratsiinoi polityky Ukrainy [Conceptual foundations of the state migration policy of Ukraine]. *Politychnyi menedzhment – Political management*, 6, P. 73–81.
- Khomra, O. (2005). Migranty Ukrainy v sotsialno-ekonomichnomu vymiri [Migrants of Ukraine in the socio-economic dimension]. *Stratehichna panorama – Strategic panorama*, 2, P. 144–163.
- Malynovska, O. (1997). Migrantsiina svtuatsiia ta mihratsiina polityka v Ukraini [Migration situation and migration policy in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Mosondz, S. (2003). Derzhavna mihratsiina polityka v suchasni Ukraini (administrativno-pravovyi aspekt) [State migration policy in modern Ukraine (administrative-legal aspect)]. Kyiv, Ukraine.
- Pekarchuk, V. (2016). Rozpodil povnovazhen orhaniv derzhavnoi vlady Ukrainy u sferi kultury etnomenshyn: osnovni tendentsii 1990–2000-kh rr. [Distribution of powers of state authorities of Ukraine in the sphere of culture of ethnic minorities: main trends of the 1990s–2000s.]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnurishnikh sprav – Scientific bulletin of Dnipropetrovsk state university of internal affairs*, 1 (80), P. 36–45.
- Prybytkova, I. (2000). Suchasni mihratsiini protsesy: oblashtuvannia i adaptatsiia ranishe deportovanykh krymskykh tatar u Krymu [Modern migration processes: resettlement and adaptation of previously deported Crimean Tatars in Crimea]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh – Sociology: theory, methods, marketing*, 1, P. 152–162.
- Smolii, V. (Ed.). (2000). Ukraina kriz viky: U 15 t. [Ukraine through the ages: In 15 vols]. Kyiv, Ukraine.
- Yevtukh, V. (2000). Pro natsionalnu ideiu, etnichni menshyny, mihratsii... [On the national idea, ethnic minorities, migration...]. Kyiv, Ukraine.

Вітюк Олександр Олегович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, Україна).

Vitiuk Oleksandr – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer at the Department of Ukrainian History, Faculty of History and International Relations, Mykhailo Kotsyubynsky Vinnytsia State Pedagogical University (32 Ostrozky Street, Vinnytsia, 21001, Ukraine).

E-mail: voo_32@ukr.net

⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 66. Арк. 3.

⁵¹ Там само. Арк. 12.

Дата подання: 19 квітня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 21 жовтня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Вітюк, О. Державний комітет України у справах національностей та міграції (1996–2000): ключові виклики і напрями діяльності. *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 67–75. DOI: 10.58407/litopis.250507.

Цитування за стандартом APA

Vitiuk, O. (2025). Derzhavnyi komitet Ukrainy u spravakh natsionalnostei ta mihratsii (1996–2000): kliuchovi vyklyky i napriamy diialnosti [The State committee of Ukraine on nationalities and migration (1996–2000): key challenges and areas of activity]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 67–75. DOI: 10.58407/litopis.250507.

УДК 94(477.51)

Олександр Асадчев

ГІПОТЕЗИ ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ СЕЛИЩА (ОЙКОНІМУ) РАДУЛЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО РАЙОНУ

HYPOTHESES ABOUT THE ORIGIN OF THE NAME OF THE VILLAGE (OIKONYM) RADUL IN THE CHERNIHIV DISTRICT

DOI: 10.58407/litopis.250508

© О. Асадчев, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6818-9207>

Метою розвідки є аналіз існуючих гіпотез походження назви селища Радуль Чернігівського району, викладення та обґрунтування нових. **Методологічно** це етимологічне дослідження, яке ґрунтується на принципах об'єктивності, історико-критичного аналізу, спирається на традиції порівняльно-історичного мовознавства й теорію мовних контактів. **Наукова новизна розвідки** полягає в тому, що вперше систематизовано, проаналізовано та на основі широкого кола лінгвістичних, археологічних, архівних і друкованих джерел обґрунтовано наявні гіпотези щодо походження назви селища Радуль та висунуто нові. Адже в наукових колах досі не існувало єдиної обґрунтованої гіпотези.

Висновки. Автором висунуто та обґрунтовано три гіпотези походження назви селища (ойконіму) Радуль: відтопонімну, відантропонімну, відхрононімну, проте найвірогіднішою є – відтопонімна. У результаті проведеного етимологічного дослідження встановлено, що не пізніше часів литовсько-польської доби відбулась поява топоніму «Радульський острів», на основі якого згодом було утворено ойконім Радуль.

Ключові слова: Радуль, топонім, ойконім, гідронім.

The purpose of the publication is to analyse existing hypotheses regarding the origin of the name of the village of Radul in the Chernihiv district, and to present and substantiate new ones. **Methodologically**, this is an etymological study based on the principles of objectivity and historical-critical analysis, drawing on the traditions of comparative-historical linguistics and the theory of language contact. **The scientific novelty of the study** lies in the fact that, for the first time, existing hypotheses about the origin of the name of the village of Radul have been systematised, analysed and substantiated on the basis of a wide range of linguistic, archaeological, archival and printed sources, and new ones have been put forward. Until now, there has been no single substantiated hypothesis in scientific circles.

Conclusions. The author has put forward and substantiated three hypotheses regarding the origin of the name of the village (oikonym) Radul: toponymic, vidantroponymic, and chrononymic, but the most likely is toponymic. As a result of the etymological research, it was established that no later than the Lithuanian-Polish era, the toponym 'Radulsky Island' appeared, on the basis of which the oikonym Radul was later formed.

Key words: Radul, toponym, oikonym, hydronym.

Безіменне є началом неба і землі,
те, що має ім'я, – мати всіх речей.
Дао де цзін

Усе, що нас оточує, має свою назву. Відповідними словами-іменами людина наділила гори, ріки, моря, океани, населені пункти, рослини, звірів, птахів тощо. Поява тих чи ін-

ших топонімів¹, ойконімів² та гідронімів³ зумовлювалася необхідністю розрізняти географічні об'єкти в процесі трудової діяльності людей та з метою орієнтації щодо них.

Озирнімося навкруги: чи залишили нам наші пращури хоча б маленький клаптик на теренах України безіменним? Мабуть, що ні, а таємниця походження ойконіму «Радуль» захована в глибині століть і поки що не підвладна безпомилковому тлумаченню ономастів, істориків, краєзнавців та інших науковців.

Розглянемо, як з'являються ті чи інші географічні назви? Наприклад, якийсь народ приходить у місцевість, ніким не заселену раніше. Зустрічаючи річки, гори, болота, озера, він дає їм різні назви, враховуючи певні їхні властивості, або дотримуючись враження, яке вони справляють на нього. Але, мабуть, може бути й так, що ця місцевість нагадає вже знайому, у тій країні, де цей народ раніше жив; він і дає цю знайому йому назву новій місцевості.

Припустімо, що в колишній місцевості цей народ не був аборигеном, а отримав уже готові назви від народу іншого племені; тож і в новій місцевості він дасть назви, що не мають жодного стосунку до його власної мови; вийдуть фінські, тюркські, німецькі, литовські назви там, де ніколи не жили ні фіни, ні тюрки, ні германці, ні литовці. Може бути й по-іншому: цей народ застає у новій для нього місцевості колишніх мешканців. Тут він або живе поруч із ними, або асимілює їх, або витісняє. У всіх цих випадках він може запозичувати у своїх попередників і географічні назви, хоча може давати й власні.

Але чи всі запозичені географічні назви належать мові попередників у цій місцевості? Чи не могли вони раніше запозичувати ці імена у своїх попередників або ж дати такі назви, які їм були відомі за колишнім місцем проживання, хоча вони й належали мові іншого народу? Будемо, нарешті, мати на думці, що, запозичуючи чужі географічні назви, народ найперше намагається осмислити їх: перекласти, наблизити до своїх звуків, перетлумачити – все це так чи інакше позначається на формі запозичених слів.

Згідно з висновками доктора філологічних наук, професора К. Тищенка, «процес запозичення слова в різний час різними особами від різних осіб дає приблизне звукове відтворення іншомовного слова засобами своєї мови, чим запозичення істотно відрізняється від питомої, успадкованої лексики. Тут можна відзначити хіба що найзагальнішу тенденцію: у запозиченнях голосні відтворюються менш точно, ніж приголосні (хоча і приголосні, залежно від їхньої позиції у слові, далеко не завжди залишаються незміненими)»⁴.

Слід зазначити, що загалом зміни в мові певного народу, які відбуваються під час його тривалого життя, також неминуче позначаються й на географічних назвах, часто сильно затемнюючи їхню семантику.

Як зазначав Ю. Карпенко, формування значення слова або лексичного значення⁵ відбувається під дією трьох чинників: об'єктивної дійсності, історичних обставин і ментальності народу. Історичні обставини, ментальність народу сприяють закріпленню лексичного значення, спричиняють його зміну й уточнення в процесі розвитку мови. Народна етимологія може призводити до перебудови звукової форми слів. Наприклад, назви річок «Кара-су» та «Сари-су», що в тюркських мовах мають прозору внутрішню форму: відповідно «Чорна вода» та «Жовта вода», в російській мові змінені під впливом народної етимології в Карасиха (асоціація зі словом карась) та Царицин (асоціація зі словом цариця)⁶.

Географічні назви України протягом тривалого часу розвивалися в тісному зв'язку з топонімією багатьох племен і народів Євразії. Вони пройшли складний шлях розвитку й утворення, багато з них дійшли до нас із сивої давнини, у т. ч. з періоду індоевропейської мовної спільності.

Узявши до уваги, що етимологію кожного топоніму найбільш точно можна зрозуміти в єдності лінгвістичного та історичного аспектів, спробуємо з'ясувати походження назви селища (ойконіму) Радуль, етимологію якого різні дослідники та аматори, на жаль, тлумачать на свій лад, інколи в найфантастичніших варіаціях, пропонують читачеві, під виглядом новітніх, нашвидку сфабриковані «теорії», гіпотези чи легенди, які не мають нічого спільного з історичною реальністю.

¹ Топонім (від грец. τόπος – місце і грец. όνομα – назва) – назва місцевості, регіону, населеного пункту, об'єкту рельєфу, будь-якої частини поверхні Землі, тобто географічна назва.

² Ойконім (від грец. οίκος – житло) – назва населеного місця.

³ Гідронім (від грец. ύδωρ «вода» та όνομα «назва») – географічна назва водойми (річки, озера, ставка, моря, болота). Вид топоніма.

⁴ Тищенко К. Історія, походження назв міст, сіл і річок Чернігівщини та Сіверщини. *Полісся: історія та карта, природа, туризм, фото і культура Полісся*. URL: https://www.polissia.eu/2007/03/pohodzhennja-nazv-sil-sivershyny.html#google_vignette.

⁵ Лексичне значення – історично закріплена у свідомості людей співвіднесеність слова з певним явищем дійсності, зв'язок певного звучання з певним поняттям, волевиявленням. Лексичне значення є продуктом мислення людини.

⁶ Карпенко Ю. Вступ до мовознавства: Підручник. Київ: Вид-й центр «Академія», 2006. С. 189, 197.

З огляду на це, автор систематизував уже наявні гіпотези етимології ойконіму «Радуль» та висунув власні.

Гіпотеза перша: ойконім «Радуль» відтопонімний

Автор припускає, що топонім «Радуль», а згодом і ойконім, виник ще в давньоруський період нашої історії та з певними мовними змінами зберігся відповідно до правила периферійних архаїзмів, згідно з яким на околиці ареалу слово часом живе дуже довго.

Який же топонім використовували в давніх історичних писемних та друкованих джерелах для номінації території біля Любеча на лівому березі славетного Дніпра, де нині розташоване сучасне селище Радуль?

Наприкінці IX ст. любецька округа⁷, як складова частина Чернігово-Сіверської землі, увійшла до складу Київської Русі, від XI ст. вона – у складі Чернігівського князівства. У 1230 р. населені пункти любецької округи, зазнавши значних руйнувань, були завойовані монголами, понад століття перебували у складі Монгольської імперії та підпорядковувались Золотій Орді, сплачуючи данину продуктами, грошима й людьми (військова повинність).

Із середини XIV ст.⁸ до 1569 р. (з невеликими перервами⁹) Любецька волость, як адміністративно-територіальна одиниця Київського князівства (з 1471 р. – Київського воєводства), перебувала у складі Великого князівства Литовського. Від червня 1569 по 1646 рр. Любецьке староство – у складі Королівства Польського Речі Посполитої. У 1646 р. Варшавський сейм інкорпорував Любецьке староство до складу Стародубського повіту Смоленського воєводства Великого князівства Литовського Речі Посполитої, в якому воно перебувало до 1648 р. включно¹⁰. Від 1649 р. любецька округа входить до складу Гетьманщини (української козацько-гетьманської держави XVII–XVIII ст.), адміністративно-територіальний поділ якої складався з полків та сотень.

Імовірно, перша назва місцевості, на якій нині розташоване селище Радуль, була зафіксована у київських гродських та земських книгах XVI ст., які, на жаль, втрачені через пожежі 1651 та 1811 рр. Збереглися лише окремі виписи («екстракти»), а також акти з цих книг, що вписувалися до судово-адміністративних книг інших воєводств у XVI–XVIII ст.

Після Люблінської унії 1569 р. у складі Коронної метрики у Варшаві була створена «Руська» канцелярія для українських воєводств. У Російському державному архіві давніх актів (далі – РДАДА) у фонді 389 (опис 1, справа 201) зберігається книга РМ 13 Руської (Волинської) метрики, складової Коронної метрики Речі Посполитої, в якій на сторінках 168 зв. та 169 є запис привілею короля Польщі Сигізмунда III Вази від 17 березня 1598 р., згідно з яким були надані пожиттєво «Зеньку Семеновичу, боарыну любецькому» землі: «*pry sele Beldeszcach (Bieldiuhach) lezaczuu z ostrowkami czawlenskim (hawlenskim), nera-czyckim (nieradczyckim), radunskim (radulskim) y bobiskim*»¹¹. Ці землі-острови¹², серед яких згаданий Радульський острів, розташовувалися в Любецькому старостві Київського воєводства Королівства Польського Речі Посполитої.

Отже, у XVI ст. в документообігу вже існував топонім «Радульський острів», яким була номінована територія (острів), на якій розташовується сучасне селище Радуль.

Радульський острів згадувався ще декілька разів у тогочасних документах у різних фонетично видозмінених або zdeформованих під час переписів формах (пол. Radulski, Radulowski тощо), зокрема:

⁷ Любецька округа – історично-географічна територія, яка сформувалася в давньоруські часи. Пізніше історична адміністративно-територіальна одиниця – Любецька волость Київського воєводства, Любецьке староство Речі Посполитої.

⁸ На думку польського історика С. Кучинського, Любеч з волостью був приєднаний до Великого князівства Литовського до 1349 р. Див.: Kuczynski S. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa: Biblioteka Polska, 1936. S. 109.

⁹ Із 1500 р. по 1508 р. та в 1551–1552 рр. Любецька волость – у складі Московського царства. Див.: Кондратьєв І. Під Литвою, Москвою та Польщею. Чернігів: Вид-во «Чернігівські обереги», 2005. С. 14–16, 21–22; Иванов Н. История Литовско-Русского государства в именах и датах. (Держава Гедиминовичей). Историко-генеалогическое исследование-обобщение. Санкт-Петербург: Книга, 2003. Кн. 2. С. 153.

¹⁰ Jablonowski A. Polska XVI w. pod względem Geograficzno-statystycznym. T. XI. Ziemie Ruskie: Ukraina (Kijow-Braclaw). Dział III. Źródła dziejowe. T. XXII. Warszawa: Składgłówny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1897. S. 30, 520, 521; Кондратьєв І. Під Литвою, Москвою та Польщею. С. 33; Василенко М. Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618–1648). Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Київ: Держвидав України, 1928. С. 290–291.

¹¹ Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / Упор.: Боряк Г., Вайс Г., Вислобоков К. Київ: Поліграф. центр «Інтертехнологія», 2002. С. 487; РДАДА. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 201. Арк. 168 зв., 169.

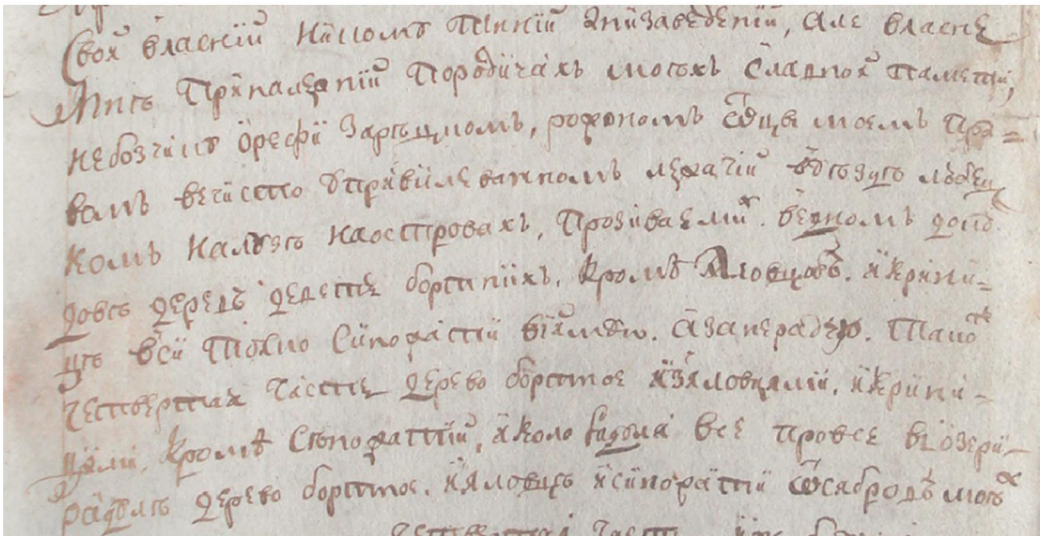
¹² За часів правління Річчю Посполитою Сигізмундом III Вазою землі надавалися шляхтичам у володіння на основі ленного права і в королівських привілеях переважно зазначалися як «острови».

– у матеріалах двох люстрацій королівських земель у Київському воєводстві 1615–1616 рр. та 1622 р., в розділі, де йшлося про села різних орендарів, зазначено, що, згідно з королівським привілеєм, у Любецькому старостві посесором¹³ пашні Юшковської та одноїменного урочища (пол. Paśnia Jożskowska uroczysko) був Зенько Нахиба Семенович. До складу його володінь серед інших островів входив також острів Радуловський (пол. Radułowski)¹⁴;

– у Книзі справ воєводств Київського, Волинського й Брацлавського 1623 р. під час записів щодо права власності любецького боярина «Семена Зеньковича» та його синів на землі при селі Більдюгах розташованих: «z ostrowkami czawlenskimi [hawlenskimi], niedaczyskim [nieradczyckim], radulskim...»¹⁵;

– у матеріалах люстрації королівських земель у Київському воєводстві, яка відбулась 1636 р., де було засвідчено, що за привілеєм короля Сигізмунда III, з наступним підтвердженням короля Владислава IV (привілеєм, виданим у Варшаві 21 квітня 1635 р.), на основі ленного права¹⁶ Юшковською пашнею біля с. Більдюги розташованою, з островами Czawlińskim (Гавленським), Nieradzinskim (Нерадчицьким), Radulskim (Радульським), Bobiszczkim (Бобиським), Zarzyckim (Зарецьким) володіли шляхтичі: Lochwin Karp (Лохвин Карп), Arefa (Орефа) та Cheliasz (Хеляш¹⁷); Zienkowiczowie Zarzeczcy (Зеньковичеві Зарецькі)¹⁸. За привілеєм їм належали: зазначені «землі-острови», піддані, пасовища, ліси, сіножаті, пасіки, ріки, озера, ставки, боброві та мисливські угіддя, рибні лови, млини.

Наприкінці XVII ст. у вічистому записі щодо продажу Іваном Зарецьким свого власного ґрунту, який дістався йому в спадок від покійного батька Орефи Зарецького та перебував у Любецькій сотні, були записані скорописом XVII ст. і ойконім, і гідронім «Радѣля» із використанням букви «ѣ» старослов'янської кириличної абетки, що на письмі передавала диграф «оу», а в транслітерації звук «и».

Фрагмент копії вічистого запису щодо продажу ґрунтів Іваном Зарецьким. 1688 р.¹⁹

¹³ Посесор – власник земель на підставі ленного права.

¹⁴ Jabłonowski A. Lustracy Krolewszczyzn ziem Ruskich: Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. Źródła dziejowe. T. V. Warszawa: Druk E. Skiwskiego, 1877. S. 8.

¹⁵ Цит. за: Руська (Волинська) Метрика. С. 633.

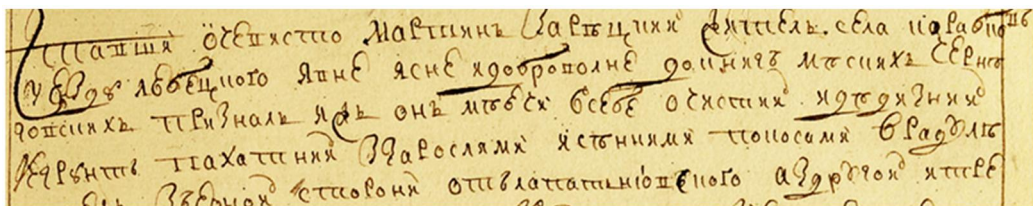
¹⁶ Ленне право – спадкове земельне володіння в епоху феодалізму, за яке потрібно було нести військову службу та інші повинності. Проте верховним власником усіх земель був король. Землевласник, який володів землею на ленному праві, без дозволу короля не мав права її продати чи передати. Також жінкам не дозволялось володіти землями на ленному праві. Див.: Думин С. К истории развития ленного землевладения в Речи Посполитой в XVII в. (Смоленское воеводство в земельной политике династии Вазов). Советское славяноведение. 1986. № 2. С. 43–57.

¹⁷ Імовірно, ім'я під час переписів та друкування було викривлене. У кверенді з київських міських та земських книг Київського магістрату за 1571–1646 рр. (польською мовою: «Xiąg ziemskich i grodzkich Kijowskich w Kijowskim magistracie znajdujących się, zacząwszy od roku 1571 aż do roku 1646 z datą i essencją wypisana kwerenda») записане ім'я Зарецького «Illuoseze», «Eliasze». Український аналог – Ілля. Див.: ІР НБУВ. Ф. 1. Збірка Лазаревського. Од. зб. 4104. Арк. 82 зв., 282 зв.

¹⁸ Jabłonowski A. Lustracy Krolewszczyzn ziem Ruskich... S. 206.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 1539. Оп. 2. Спр. 388. Арк. 69.

На початку XVIII ст. у купчій кріпості щодо продажу ґрунтів Мартином Зарецьким Чернігівському полковнику Павлу Полуботку ойконім і гідронім «Радѹля» також були записані із застосуванням букви «Ѹ» старослов'янської кириличної абетки – «Ѹ Радѹль».

Фрагмент копії купчої кріпості щодо продажу ґрунтів
Мартином Зарецьким Павлу Полуботку. 1711 р.²⁰

Дослідження історичних писемних джерел останньої чверті XVII – др. пол. XVIII ст., у т. ч. їхніх друкованих у XIX–XX ст. варіантів, дозволили з'ясувати, що для номінації поселення Радулів використовувався ойконім, а для номінації озера біля Радуля гідронім, у дещо різних орфографічних інтерпретаціях.

Так, у матеріалах Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр., що були опубліковані у 1908 р., серед маєтностей, якими володіли бунчукові товариші Андрій і Яків Полуботки²¹, зазначена слобода «Радулы»²², «Радулъ»²³. Проте видання було здійснено на поч. XX ст. згідно чинних на той час орфографічних правил, тому, імовірно, не точно передавало текст рукопису.

У копії матеріалів Генерального опису Лівобережної України (опис слободи Радулів здійснювався у 1767 р., оригінал якого не зберігся), зробленої в 1816 р. з копії, а не оригіналу, використаний ойконім «слобода Радѹли» із застосуванням букви «Ѹ» старослов'янської кириличної абетки та наприкінці слова букви «и»²⁴.

Упродовж др. пол. 1779 – першої пол. 1781 рр. у зв'язку з поширенням на українські терени «Учреждения для управления губерний» 1775 р., спеціально створеною Комісією на чолі з губернатором А. Милорадовичем було здійснено обстеження та всебічний опис Лівобережної України. На жаль, опис Чернігівського намісництва 1779–1781 рр. досі повністю не опублікований²⁵.

У 1997 р. був опублікований Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 рр. В опублікованому варіанті упорядник максимально зберіг лексичні, орфографічні та пунктуаційні особливості оригіналів. Так, у Топографічному описі Чернігівського повіту використаний ойконім «Радоль» із застосуванням суфікса «-оль»²⁶.

Своєрідне доповнення до описів Чернігівського намісництва становлять картографічні матеріали, абсолютна більшість яких зберігається в Російському державному військово-історичному архіві (далі – РДВІА), Фонд 846, Військово-учений архів. Зокрема на «Генеральной карте Малой России, раздѣленной на десять Полковъ», на території Чернігівського полку позначено населений пункт «Радоль». Проте на «Карте Малороссійской, раздѣленной на намѣстничества: Киевское, Черниговское і Новгородъ-Сѣверское», на території Чернігівського намісництва позначено населений пункт «Радулъ»²⁷.

У 1786 р. за дорученням Чернігівського губернатора А. Милорадовича статським радником Опанасом Шафонським, сином сосницького сотника, було узагальнено зібрані повітовими справниками та землемірами матеріали й підготовлено «Черниговскаго намѣст-

²⁰ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 170. Копія купчої кріпості додана до матеріалів перепису Любецької сотні Чернігівського полку в 1767 р. під час проведення Генерального опису Лівобережної України.

²¹ Спадщина Павла Полуботка «де-юре» не розподілялась між його нащадками досить довгий час і перебувала в їхньому спільному володінні.

²² Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Под ред. Н. Василенко. Чернигов: Тип-я губернского земства, 1908. Вып. 3: Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729–1730. С. 160.

²³ Там само. С. 162.

²⁴ ЦДІАК України.

²⁵ Частина опису Чернігівського намісництва друкувалася в «Чернігівських губернських відомостях»: 1867 р., № 41–48; 1868 р., № 1, 4, 6, 7, 9.

²⁶ Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Упор. Ананьєва Т. Київ: Наукова думка, 1997. С. 34.

²⁷ РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 21036, 21041.

ничества топографическое описание»²⁸, у якому О. Шафонський вже використовав ойконім «Радуль» із застосуванням суфікса «-ул-ь»²⁹.

Паралельно з «Черниговського наместничества топографическим описанием», протягом 1785–1786 рр. тривала робота з підготовки «Описания озерамъ, рѣкамъ и выпадающимъ въ онія рѣчкамъ, ручьямъ, равно и горамъ, состоящимъ въ Черниговскомъ наместничестве», рукопис якого зберігається у РДВІА³⁰.

1868 р. цей опис з посиланням на оригінал було надруковано в «Записках Чернігівського статистичного комітету» під назвою «Описание рѣкъ Черниговскаго наместничества». Наведемо з нього цитату мовою оригіналу: «...озеро Радолское, длиною 150, широтою 50, глубиною отъ 1 до 2 сажень; въ него впадаетъ рѣчка Передель, коя вершину свою имѣеть изъ болота Широкого»³¹.

У 1807 р. російський вчений-географ, письменник Опанас Михайлович Щекатов видав «Словарь географический Россійскаго государства», у якому наведено інформацію про слободу Радуль: «Радоль, или Радуль, мѣстечко и слобода Черниговской Губерніи, въ Горднинскомъ уѣздѣ, стоитъ на левомъ берегу рѣки Днѣпра»³².

Одночасне використання в друкованих виданнях різних орфографічних форм ойконіму: «Радоль, Радоль» і «Радуль, Радуль» нашоує на думку, що це різне написання назви, яка була у вжитку в більш ранній час. У канонічних писемних пам'ятках та стародруках староукраїнською мовою XIV – першої чверті XVII ст. дія передачі звуку «у» спостерігалось використання диграфа «оу» після приголосних у середині та в кінці слів.

Тож протягом XIV–XVI ст. назву топоніму могли вимовляти, а відтак записувати як «**Радуль**».

До праслов'янської мови дифтонги (у т. ч. і дифтонг ***ou**) були запозичені з індоєвропейської мови. Проте вони суперечили принципу висхідної звучності, оскільки другий елемент дифтонга був нескладоутворчим. Це привело до руйнування дифтонгів. Дифтонг ***ou** перед голосними розпався на два звуки, а звук [u], перейшовши до наступного складу, змінився у звук [v]. Перед приголосними та в кінці слова сталася монофтонгізація: ***ou** → **ou** у³³.

Приблизно з 10-х років XVI ст. писарі та друкарі переважно відмовляються від традиції використовувати диграф «оу» і замінюють його буквою «ѡ»³⁴. Ця буква була сформована на за грецьким зразком двох букв «ou», якщо букву «u» розташувати над буквою «o».

Трансформація слова «Радоул» у східноукраїнській та західноукраїнській говірках відбувалась по-різному. Так, на Житомирщині, яка тривалий час перебувала в складі Польського королівства, відбулась зміна в неаголошеному складі звуку [u] перед приголосною «л» у звук [w]: Radoul (Радоул) → Radowl (Радовль) → Radowel (Радовель) → Радовель (село в Україні, в Олевському районі Житомирської області). На Чернігівщині відбулась монофтонгізація: Radoul (Радоул) → Radul → Радуль → Радули → Радуль.

Отже, історичні джерела підводять нас до висновку, що ойконім «Радуль» утворився шляхом народно-етимологічної адаптації первісної назви території (острова, земельної ділянки), тобто топоніму «Радульський острів», назва якого засвідчена в документах Речі Посполитої XVI ст. Утворився він, коли власники земельної ділянки влаштували на ній тимчасове поселення (хутір, слободу), імовірно, для рибалок чи пасічників або ж осадили на цій землі отчичів чи «посесійних» селян, які не мали права змінювати своє місце проживання без волі вотчинника.

²⁸ Список з оригіналу рукопису кінця XVIII ст. з позначкою цензора А. Федотова-Чеховського зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. VIII. Од. зіб. 185.

²⁹ Шафонський А. Черниговскаго наместничества топографическое описание съ краткимъ географическимъ и историческимъ описаніемъ Малыя Россіи, изъ частей коей оное наместничество составлено. Съ четырьмя географическими картами. Составлено въ Чернигове, 1786 г. Киев: Университетская тип.-я., 1851. С. 317, 320, 327, 334, 336.

³⁰ РДВІА. Ф. ВУА. Оп. 16. Спр. 23806. Ч. 9. 18 арк.

³¹ Цит. за: Описание рек Черниговскаго наместничества (1785 г.). *Записки Черниговскаго статистическаго комитета*. Чернигов, 1868. Кн. 2. Вып. 1–2. С. 4–5. Копія з оригіналу опису зберігається в ІР НБУВ. Ф. 1. Збірка Лазаревського. № 55453–55580. С. 423. Од. зіб. 55556.

³² Щекатов А. Словарь географический Россійскаго государства, описывающий азбучнымъ порядкомъ географически, топографически, гидрографически, физически, исторически, политически, хронологически, генеалогически и Геральдически все губернии, города и ихъ уезды. Москва: Тип.-я Ф. Любля, 1807. Ч. 5. (Р – С). Стб. 7.

³³ Историческая грамматика русского языка: учебно-методический комплекс / Авт.-сост. Л. Вардомацкий, Е. Вардомацкая. Витебск: УО «ВГУ им. П. Машерова», 2010. С. 38–40.

³⁴ Гнатенко Л. Староукраїнський узус давніх кирилических друків у контексті церковнослов'янської рукописної писемної практики. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського*. 2010. Вип. 28. С. 303–317.

Гіпотеза друга: ойконім «Радуль» відантропонімний

Ономасти стверджують, що переважна більшість географічних назв (топонімів) утворюються або від загальних назв (апелятивів), або від власних назв (антропонімів)³⁵.

Відштовхуючись від відомого вислову, що переважна більшість сільських населених пунктів носить назву, утворену від імені свого засновника, тобто першого поселенця, спробуємо знайти відповідь на такі питання: чи є назва селища Радуль відантропонімною, утвореною від імені-комполіти? Яке ім'я могло лягти в основу назви селища, і чи було воно поширеним серед жителів навколишніх населених пунктів і в які часи?

Згідно з археологічними дослідженнями, територія сучасного селища Радуль та навколо нього була заселена понад 8 тис. років тому. Первісні племена оселилися на цій місцевості, бо вона була вкрита лісами та розташовувалася поміж річок і боліт. На схід від Радуля були болота, які нині мають назву: Велике, Паристе, Перевізне, а в межах селища – Горінове. Тут у великій кількості водилася усіляка дичина, в озерах – бобри, у лісах – куниці³⁶, у Дніпрі – раки, різного роду риба, навіть осетри. У лісах було розмаїття грибів та ягід.

Спираючись на виявлені археологічні пам'ятки під час обстеження навколишньої території від Радуля до Любеча вниз по Дніпру та до Кам'янки – вгору по Дніпру³⁷, можна стверджувати, що найдавнішими поселенцями на території Радуля були: в епоху неоліту – землеробські племена з культурою струмільського типу, пізніше мисливсько-рибальські племена з культурою ямково-гребінцевої кераміки, в епоху бронзи – племена середньодніпровської та східнотисянської культур³⁸.

У давньоруські часи ця місцевість перебувала на межі поселення трьох груп східнослов'янських племен, зокрема дреговичів, радимичів та сіверян.

Уже наприкінці I – початку II ст. на території нинішньої Чернігово-Сіверщини з'явилися перші слов'янські назви-гідроніми, які зазвичай пов'язують із племенами сіверян.

Проте понад Дніпром мешкали також представники східнослов'янського союзу племен під самоназвою радимичі, поселення яких були переважно між р. Дніпром і р. Сожкою (басейн нижньої та середньої течії). Західний кордон їхнього ареалу розселення досягав Дніпра, а на півдні він був нижче гирла річки Сож (не доходячи до сіверянського міста Любеча)³⁹. Імовірно, деякі представники цього племені мали слов'янські імена з препозитивним компонентом «Рад-» та могли мешкати на території, на якій нині розташоване селище Радуль. Радимичі займалися мисливством, рибальством, пасічництвом, скотарством та підсічним хліборобством.

Згідно з Руським літописом за Іпатським списком, у VII–IX ст. на теренах Київської землі мешкали носії таких імен: Радко – отрок (молодший дружинник) Ярополка Ізяславича (VII); Радило – боярин київський, посол Ізяслава Мстиславича до Володимира Мстиславича (IX); Радислав – киянин (боярин?)⁴⁰.

1988 р. вийшла монографія М. Демчук, присвячена лексико-семантичному, структурному й етимологічному аналізу особових власних імен споконвічно слов'янського (в основному праслов'янського) походження, які були широковживані в побуті українців XIV–XVII ст., і відтоді збереглися у складі сучасних українських прізвищ. Базою наукового дослідження стали писемні пам'ятки XIV–XVIII ст., насамперед написані староукраїнською мовою, за допомогою яких було ідентифіковано осіб української народності майже всієї етнічної території України. Серед великої кількості досліджених особових власних автохтонних⁴¹ імен-комполітів української антропонімії, М. Демчук наводить імена: Радко, Радул, Радислав, Радомир, а також утворене шляхом скорочення цих імен відкомполітне ім'я «Рад»⁴². Серед багатьох різновидів суфіксів, за допомогою яких утворювались відкомполітні імена, М. Демчук наводить також суфікси: «-ко», «-ул-ъ»⁴³.

З метою встановлення факту використання в населених пунктах, що розташовані біля Радуля, слов'янських імен *Рад*, *Радко*, *Радул* або інших із препозитивним компонентом

³⁵ Янко М. Топонімічний словник України: Словник-довідник. Київ: Знання, 1998. С. 3.

³⁶ Кунія, куна або куня (Martes) – рід хижих ссавців із підроддини россомахових.

³⁷ Учнями Радульської середньої загальноосвітньої школи під керівництвом викладача історії В. Іногди.

³⁸ Іногда В. Археологічні пам'ятки поблизу с. Радуль на Чернігівщині. *Археологія*. Київ: Наукова думка, 1973. Вип. 11. С. 49–55.

³⁹ Карский Е. Белоруссы. Т. 1: Введение в изучение языка и народной словесности. С приложением двух карт. Варшава: Тип-я Варшавского учебного округа, 1903. С. 73.

⁴⁰ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; відп. ред. О. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. С. 126, 211, 281.

⁴¹ Автохтонне ім'я – це ім'я, що походить від праслов'янських коренів або було утворене на споконвічно слов'янському мовному ґрунті в антропонімії певного народу. Це ім'я, яке вказує на місце, корінне походження, на відміну від імен, запозичених з інших мов чи культур. Див.: Демчук М. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст.: монографія. Київ: Наукова думка, 1988. С. 13.

⁴² Там само. С. 63, 79–80.

⁴³ Там само. С. 97.

«Рад-», автором було проведене дослідження ревізських казок та метричних книг XVIII ст., яке дозволило встановити, що в 1794 р. в с. Пилипча, розташованому за 24 кілометри на північний схід від Радуля, мешкав «Корней Радковъ [син] Радковичъ», якому тоді було 60 років⁴⁴. Отже, його батько та дід носили ім'я «Радко», яке було утворене за допомогою зменшувального суфікса «-ко» від імені «Рад». Тобто їхні пращури, які жили в XVI–XVII ст., мали ім'я-комполит «Рад», або інше ім'я-комполит з препозитивним компонентом «Рад-», яке й могло стати основою для топоніму, а в подальшому ойконіму та гідроніму. Слід зазначити, що наприкінці XVIII ст. з ім'ям «Радко» та прізвищем «Радкович» були також мешканці й у селищі Ріпки, проте такі імена вже були доволі рідкісними.

Наявність, хоч і реліктова, цих особових власних імен-комполит у метричних книгах є наочним підтвердженням їх колишньої популярності; якби було навпаки, то до такого пізнього часу вони б не збереглися. У свою чергу, цей факт свідчить, що, оскільки в досліджуваних писемних пам'ятках зустрічаються ще реліктові особові власні імена-комполити, то, можливо, їх побутове функціонування у той період насправді було значно ширшим, ніж це відображено в писемності. Адже в результаті недостатньої збереженості писемності донесла до нашого часу далеко не всі антропоніми. До речі, і М. Демчук, і П. Чучка на основі аналізу української антропонімії дійшли висновку, що ностіями імен-комполит в XIV–XV ст. були представники всіх соціальних верств населення⁴⁵.

Від впровадження християнства давні слов'янські автохтонні імена, у тому числі й особові імена-комполити, в різних слов'янських народів активно почали витіснятися церковно-християнськими. Отже, імена з коренем «Рад-» стали доволі рідкісними, а перебором зникли зовсім. Проте в Румунії та Молдові серед антропонімів і нині зустрічаються як імена, так і прізвища – Радул.

З історичних джерел відомо, що в 1497 р. в Чернігові та навколишніх селах оселилися представники балкано-романської мовної підгрупи з Молдавського князівства: «молдаваны берут Чернигов и поселяются в селах княжества»⁴⁶. Відтак можна припустити, що на той час деякі їхні представники оселилися на березі Дніпра, де в подальшому розташувалося селище Радуль.

Отже, історичні писемні джерела засвідчують можливість того, що на Лівобережжі Дніпра, у т. ч. на теренах нинішнього селища Радуль, міг існувати рід, очільником якого був носій ім'я «Радул» або скороченого слов'янського імені «Рад», утвореного від імені-комполита, наприклад «Радко», «Радислав», «Радомир» та ін. Це ім'я в подальшому, імовірно, послужило основою номінації як озера «Радуль», так і поселення, на берегах якого воно розташувалося.

На підтвердження цієї гіпотези слід навести також наявність на території між Радулем і Любечем південніше с. Новосілок озера Нерадча (Нерадчье, Нерадче)⁴⁷. Назва озера (гідронім) є похідним утворенням (посесівом) від власного імені, імовірно колишнього власника цього озера, з препозитивним компонентом «рад» та заперечною часткою «не-», наприклад: Нерад, Нерада, Нерадов, Нераденко⁴⁸.

Наразі у нас немає достовірних даних, які вказували б на те, коли, власне, виник топонім Радуль. Чи справді це відбулося в староукраїнський період, а не, скажімо, ще в давньоруський? Проте ми схилиємося до думки, що він давньоруський: спираючись на твердження М. Демчука, що «багато не засвідчених давньоруською писемністю відантропонімічних композитних назв українських населених пунктів за різними даними насправді можуть бути ще давньоруською ономастичною спадщиною, особливо ті, що виникли за давньоруськими чи й праслов'янськими словотворчими моделями»⁴⁹.

⁴⁴ Державний архів Чернігівської області. Ф. 112. Оп. 2. Спр. 242. Арк. 405 зв.

⁴⁵ Докладніше див.: Демчук М. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст... 171 с.; Чучка П. Антропонімія Закарпаття (Вступ та Імена): конспект лекцій. Ужгород, 1970. 103 с.

⁴⁶ Цит. за: Летопись Чернигова. Чернигов. Чернигов: Тип-я Ильинского монастыря, 1863. С. 77. У 80-х роках XV ст. розпочалися війни між Московією та Великим князівством Литовським. У 1493 р. союзник Іоанна III Менгли-Гирей спалив Чернігів, який на той час перебував у ВКЛ. «А в 1496 г. господарь молдавский докончил то, что оставалось делом» (цит. за: Демков М. Краткая история Черниговской земли до XIX века. Календарь Черниговской губернии на 1886 год. Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1885. С. 68–88). У 1497 р. Семен Можайский та Василь Шем'ячич, які володіли Черніговом з волостю, брали участь зі своїм військом у польсько-литовському поході в Молдову (див.: Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Квадрига, 2010. С. 76). Штефан III – воєвода Молдавський, розбив польське військо в Козмінському лісі на Буковині (біля села Валя Кузьмина на території сучасної Чернівецької області України). Поразка Польщі призвела до спустошення країни, особливо Червоної Русі та Поділля, татарами, турками і молдавськими загонами воєводи Штефана. Лише в 1499 р. між Польщею та Молдавією за посередництва Угорщини вдалося укласти мирну угоду (див.: Чучко М.К. Козмин (1497): буковинська перемога Штефана Великого. Чернівці: Місто, 2019. 96 с). Отже, загоми воєводи Штефана III дісталися й Чернігівщини.

⁴⁷ ІР НБУВ. Ф. І. Збірка Лазаревського. № 62458–62655. Од. зб. 62494. Арк. 57 зв.

⁴⁸ Демчук М. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. С. 96.

⁴⁹ Там само. С. 42.

Тож певне підґрунтя має під собою гіпотеза, що топонім «Радуль» давньоруський чи праслов'янський, а утворений він був таким шляхом:

– перший крок – скорочення (апокопа, усічення), імовірно, постпозитивного компонента слов'янського автохтонного особового власного імені-компози́та, наприклад Радко, Радило, Радислав, зі збереженням препозитивного компонента «Рад-» в ролі самостійного імені⁵⁰. Особа, яка мала таке ім'я, могла оселитися в цій місцевості зі своїм родом;

– другий крок – власне утворення самого топоніма деривата від патроніма «Рад», за допомогою приголосного мономорфемного суфікса «-ул-ь»⁵¹ (оул);

– третій крок – пом'якшення кінцевої приголосної.

Процес творення топоніма (ойконіма, гідроніма) можна представити у вигляді такого ланцюжка: Рад[ко, ило, ислав] – Радь – Радоуль – Радуль – Радуль.

Отже, ойконім «Радуль» (власну назву селища) можна спробувати пояснити так. Це первісно патронім. Утворення ойконіму відбулось за допомогою приголосного мономорфемного суфікса «-ул» (оул) від особової назви «Рад». Його первісне значення – поселення, яке заснував Рад, де мешкав його рід чи плем'я. Доповнює цю гіпотезу другий компонент ойконіму «оул». Як відомо, «оул» «ouл» в перекладі з тюркської – село.

В. Васильєв у монографії «Архаическая топонимия Новгородской земли» також припустив, що назва слободи Радуль, що на Дніпрі в Чернігівській губернії, є давньослов'янським топонімічним утворенням на базі особового імені⁵².

До річч, населені пункти, назви яких майже тотожні ойконіму Радуль, існують як в Україні, так і в країнах Європи, зокрема: в Україні є села – Радулин, Радовель на Житомирщині; в Польщі – село Радуде (пол. Radule) у Білостоцькому повіті; в Російській Федерації – село Радудя в Новгородській області (також р. Радудя, оз. Радуль), в Болгарії – село Радилово тощо.

Наявність тотожних ойконімів на теренах Центральної Європи та Українського Полісся різних хронологічних шарів і різної етномовної приналежності свідчить про довготривалі й досить міцні зв'язки слов'янських народів (племен), які мешкали на цих територіях.

Гіпотеза третя: ойконім «Радуль» відгідронімний

2008 р. в журналі «Сіверянський літопис» була надрукована стаття російського краєзнавця А. Поддубного «Про походження назви селища Радуль», яку він присвятив місцевим жителям до 300-ліття Радудя. У ній запропоновано гіпотезу походження назви селища від оз. «Радуль» або «Радутьє», яке «зникло після того, як понизився рівень ґрунтових вод і зникли джерела, що живили його»; воно розташовувалося між західною околицею селища й Дніпром. Назву ж озеро отримало, як вважає А. Поддубний, від назви болота «ордонь-родонь-радунь-рада-радутьє», яке утворилося з вод «древніх джерел [“ключей”] ордищ-родищ». «Через невиразну вимову -нь наприкінці слова, що була зумовлена нетвердістю н, місцева говірка замінила його на -ль. Так виникла вимова й написання Радудль, що в 1708 р. зазвучало у назві приозерно-болотного поселення»⁵³.

А. Поддубний обґрунтував свою гіпотезу тим, що поселення з аналогічними назвами в Брянській, Новгородській областях Росії та в Польщі розташовані на місцевостях, пов'язаних з болотами – радами⁵⁴. Він дійшов висновку, що топонім «Радуль» має дуже давнє автохтонне (місцеве) коріння, назва якого входить до тієї групи назв поселень, які пішли від місцевих більш давніх топонімів, зокрема гідроніма.

Гіпотезу походження назви селища Радуль від однойменного озера виклав ще в 1978 р. Ю. Кругляк у книжці «Ім'я вашого міста: Походження назв міст і селищ міського типу Української РСР»⁵⁵. До речі, він посилався на розповіді старожилів селища.

Аналогічну гіпотезу походження назви селища Радуль від назви озера «Радутьє» викладено М. Янком у «Топонімічному словнику України»⁵⁶.

2006 р. вийшла друком книга під редакцією О. Алгініна «Корни. Очерки по истории русских старообрядческих слобод Добрянки и Радудя», у якій цю гіпотезу повторив

⁵⁰ Демчук М. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. С. 55, 61.

⁵¹ Там само. С. 64, 79, 97.

⁵² Васильєв В. Архаическая топонимия Новгородской земли (Древнеславянские деантропонимные образования). Великий Новгород, 2005. С. 108.

⁵³ Цит. за: Поддубний А. Про походження назви селища Радудль. *Сіверянський літопис*. 2008. № 6. С. 77.

⁵⁴ За М. Фасмером, «рада – болотисте місце, порослеє лесом». Див.: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. О. Трубачева. 2-е изд., стереотип. Москва: Прогресс, 1987. Т. 3. С. 429. Проте в українських пам'ятках XIV–XV ст., написаних староукраїнською мовою, був ужитку апелятив «роуда» у значенні «конкретний вид болотяної місцевості». Див.: Київське Полісся: етнолінгвістичне дослідження / Відп. ред. Желєзняк І. Київ: Наукова думка, 1989. С. 183.

⁵⁵ Кругляк Ю. Ім'я вашого міста: Походження назв міст і селищ міського типу Української РСР. Київ: Наукова думка, 1978. С. 111.

⁵⁶ Янко М. Топонімічний словник України. С. 295.

Г. Станкевич⁵⁷. Наявність озера «Радуль» він підтверджував не лише спогадами мешканців, а й тим, що це озеро було позначене на плані слободи Радуль 1903 р.⁵⁸

Гіпотеза четверта: ойконім «Радуль» відхрононімний

У стародавніх слов'ян язичницької доби існував звичай згадувати, поминати померлих на Хоминому (Томиному) тижні⁵⁹. За давнім народним віруванням, мерці радіють, коли їх поминають добрим словом живі свояки та ще й приходять до них на могили. Це свято називалося Радуниця або Радунець, а ще Радониця, Радовниця. Перша фіксація хрононима Радуниця належить до XIV ст. Так, у Троїцькому літописі з 1372 р. згадано, що «Литва и ляхи Жемоть придоша изгономъ (къ Переславлю) по Волицѣ дни на другой недѣлѣ во вторникъ, на заутріє по Радоницѣ»⁶⁰.

У державному календарі Білорусі є свято дохристиянського походження – Радаўніца або Дзяды, пов'язане зі вшануванням пам'яті предків⁶¹.

На Чернігівщині вівторок Хоминого тижня називався «Радульные деды; считалось, что предки в этот день приходят домой, поэтому для них на окно выставляли воду и сыпали крошки; на стол выставляли три перемены блюд (“завтрак”, “обед” и “ужин”), после чего “диды шли да дому”»⁶². У селах поряд з Радулем (Лопатні, Корчев'я, і далі – Кам'янка, Задеріївка) Радониця завжди називалася Деди, Дяди.

З огляду на те, що топонім «Радуль» має дуже давнє автохтонне коріння, можна припустити, що він є відхрононімним дохристиянського походження від свята, яке на Чернігівщині мало назву «Радульні діди», або праслов'янською (давніоруською) мовою «Радуніца»⁶³.

Наразі існують ще декілька гіпотез походження ойконіму Радуль, наведемо їх.

Народна гіпотеза – місцева легенда

Цю гіпотезу-легенду переповідали нащадки старообрядців, що селище Радуль завдячує своїм виникненням російським старовірам, яких у XVIII ст. офіційно називали розкольниками. Наприкінці XVII – поч. XVIII ст. вони оселилися на місцевості, яка була захищена від «ока царської влади» лісами, болотами, річками та озерами й заснували слободу. Походження назви цієї слободи виводиться від слова «радість», її нібито відчували старовіри, знайшовши тут прихисток від переслідувань.

Звісно, назви місць часто даються автохтонним населенням певної території, для якої кожний із топонімів несе смислове значення. Проте народна гіпотеза не має під собою наукового підґрунтя. К. Тищенко застерігає: «Народні топо-етіологічні легенди часом містять зерна істини, але це передусім частина фольклору ... намагатися у будь-що обґрунтувати літописні легенди науковими засобами означає ставити сучасну критичну науку в залежність від середньовічних докритичних міркувань»⁶⁴.

Вище показано, що утворення ойконіму й гідроніму «Радуль» відбулося з використанням кореня «рад» і суфікса – «-ул» ще в давньоукраїнські часи. Якби слободу Радуль заснували старообрядці та дали їй назву від того, що відчули радість на цій місцевості, то час виникнення ойконіму «Радуль» слід було б віднести до поч. XVIII ст., але тезу про заснування Радуля російськими старообрядцями заперечує не лише автор цієї статті, а й чернігівський історик І. Кондратьєв, який присвятив чимало праць Любецькій окрузі. У

⁵⁷ Станкевич Г. Радуль. Краткий очерк истории. Алгинин А. Корни. Очерки по истории русских старообрядческих слобод Добрянки и Радуля. Чернигов: РИК «Деснянська правда», 2006. С. 51.

⁵⁸ План слободи Радуль Черниговской губернии Городнянского уезда. Материалы к оценке недвижимых имуществ Черниговской губернии. Чернигов: Тип-я Губернского земства, 1913. Ч. 1: Города. Вып. XX: Городские поселения Городнянского уезда Добрянки и слобода Радуль. Приложение.

⁵⁹ Хомин (Фомин) тиждень – другий тиждень після Великодня, що починається з Фоминої неділі (болг. Томиної неділі) або Антипасхи, встановленої на згадку про дотик до ран Ісуса Христа святым апостолом Фоною. У східних слов'ян Ф. т. був часом поминання покійних. Основні обряди та звичаї Ф. т. припадають на перші його дні – неділю, понеділок та вівторок. Поминання мертвих на Ф. т. визнано Церквою, щоб після світлого свята Великодня живі могли розділити з померлими велику радість воскресіння Христового. Див.: Агапкина Т. Фомина неделя. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5-ти т. Москва: Международные отношения, 2012. Т. 5. С. 402–404.

⁶⁰ Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Мюнхен: Українське вид-во, 1958. Кн. II. Част. III. С. 10–14.

⁶¹ Орлов В., Саганович Г. Десять веков белорусской истории (862–1918): События. Даты, Иллюстрация. Вильня: Наша Будучыня, 2001. С. 4.

⁶² Цитата за: Агапкина Т. Радуница. Славянские древности... Москва: «Международные отношения», 2009. Т. 4. С. 390–391.

⁶³ Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову евангелию / Изд. А. Суворина. Санкт-Петербург: Тип-я А. Суворина, 1899. С. 714.

⁶⁴ Тищенко К. Іншомовні топоніми України: Етимологічний словник-посібник. Тернопіль: Мандрівець, 2010. С. 7.

статті «Радутє – Радутовщина – Радуль (або скільки років Радулю)» науковець доводить, що топонім «Радуль» – давньоруський, а перша писемна згадка про «Радутовщину» (правильно – Радуловщину) належить до 1568 р. Спираючись на те, що суфікс «щина» свідчить про патронімічний характер назви, появу ойконіму «Радуль» І. Кондратьєв відніс до XIV–XV ст.⁶⁵

До речі, народну гіпотезу також відкидав і краєзнавець Г. Станкевич, схиляючись на користь гіпотези походження назви селища від давнього гідроніму, нині не існуючого озера «Радуль / Радутє».

Гіпотеза доктора філологічних наук, професора Костянтина Миколайовича Тищенка

В ономастиці вже давно дійшли висновку, що чимало сучасних топонімів Лівобережної України утворені в результаті етномовних обмінів шляхом переосмислення іншомовних лексем. Ці топоніми свідчать про те, що наші предки чули навколо себе звучання інших мов вживу.

К. Тищенко для етимологізації топонімів застосовує власний метод топонімічного контекстування, що дає змогу розкривати смислові зв'язки між просторово близькими топонімами. Досліджуючи топоніми іншомовного походження, які збереглися на теренах України, він висунув гіпотезу, що такі топоніми сформовані в долітописний час і серед них є топоніми арабського походження VIII ст. Зокрема К. Тищенко дослідив виразний слід арабо-хазарської війни 710–737 рр. у топонімії Лівобережної України. Віднайшовши 78 рекурентних топооснов, що повторюються у 360 з 500 досліджених назв, науковець дійшов висновку, що можна вважати достатнім доказом арабську присутність у Наддніпрянщині за часів Омейядів у VIII ст. – імовірно, під час походів проти хазарів⁶⁶.

За його гіпотезою, такі топоніми як Радулин на Житомирщині та Радуль на Чернігівщині – арабського походження, а утворені вони від слова «радіулла» (обранець Аллаха)⁶⁷.

Варто зазначити, що в більш ранніх дослідженнях – щодо виявлення алтайських (гунсько-аварських) топооснов у топонімії України, зокрема на Сіверщині, – К. Тищенко висунув гіпотезу, що топоніми Радуль, Радунь та деякі інші з формантами «унь», «уль» тощо є синонімічними позначеннями етноніма гунів. Дослідник вважав, що назви цих селищ свідчать про те, що гунам «раділи»⁶⁸.

Проте, на думку доктора філологічних наук С. Вербича, К. Тищенко надто довільно тлумачить багато українських топонімів, залучаючи арабські, кельтські, іранські, готські лексеми у тих випадках, де назви можна цілком пояснити на матеріалі слов'янських мов⁶⁹.

Гіпотеза московського художника Віталія Лук'янца, який вважав, що назва селища Радуль може походити від шведських слів «рад» (коло, шеренга, черга, рада) і «дуль» (прихований, зберігання), які разом дають слово «радуль», що тлумачиться як «заховане сонце»⁷⁰.

Однак історичні відомості та археологічні дані свідчать, що гіпотези, в основі яких лежить лише лінгвістичний підхід, не можуть бути об'єктивними. Звісно, у разі відсутності реальних писемних документів про обставини появи ойконіма, виникнення декількох етимологічних пояснень тої самої назви є нормальним станом для філологічної науки. Проте дослідження процесу формування нинішньої назви того чи іншого населеного пункту, її походження (етимології) та значення (семантики) має бути комплексним, спиратися як на топонімну лексику, так і на історичні джерела, на топографічну характеристику місцевості. Досліднику бажано розглянути мовні особливості говірок регіону, у якому постала та чи інша назва. З метою недопущення в науковий обіг хибної етимології географічних назв, дослідник має бути дуже обережним, чітко дотримуватись лінгвістичних законів, завжди спиратись на факти, а не підганяти їх під упереджену теорію. Лише тоді можна

⁶⁵ Кондратьєв І. Радутє – Радутовщина – Радуль (або скільки років Радулю). *Сіверянський літопис*. 2010. № 2–3. С. 66.

⁶⁶ Тищенко К. Топонімічний слід в Україні арабо-хазарської війни 713–737 рр. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2011. Вип. 53. С. 222–241.

⁶⁷ Тищенко К. Іншомовні топоніми України. С. 133.

⁶⁸ Тищенко К. Назви з Глухівщини в колі гунських топонімів Європи. *Сіверщина в контексті історії України / Збірник наукових праць: матеріали VI науково-практичної конференції (17–18 травня 2007 р.)*. Суми: Еллада, 2007. С. 23–37.

⁶⁹ Вербич С. Наукове й ненаукове в етимології онімної лексики. *Вісник Національної академії наук України*. 2010. № 2. С. 50–68.

⁷⁰ Лук'янець В. Світові таємниці. *Життя Полісся*. 1995. 28 червня. № 50 (8470). С. 4; Філоненко Ю., Філоненко О. Походження назв селищ міського типу Чернігівської області. *Економічна та соціальна географія*. 2012. Вип. 64. С. 71, 72.

претендувати на їхню відносну об'єктивність. Лише такий підхід дозволить уникнути псевдонаукових тлумачень.

Отже, підсумовуючи проаналізовані історичні, археологічні, топонімічні та лінгвістичні дані, автор схиляється до думки, що найвірогіднішою постає гіпотеза відтопонімного походження назви селища Радуль.

References

- Agapkina T. (2009). Radunitsa. Slavyanskiye drevnosti: Etnolingvisticheskiy slovar u 5-ti t. [Radunitsa. Slavic antiquities: Ethnolinguistic dictionary in 5 volumes]. Moscow, Russia.
- Ananieva, T. (Comp.). (1997). Opysy Livoberezhnoyi Ukrayiny kintsya XVIII – poch. XIX st. [Descriptions of Left-Bank Ukraine of the late 18th – the early 19th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Boriak, H., Vais, H., Vyslobokov, K. (Comp.). (2002). Ruska (Volynska) Metryka. Rehesty dokumentiv Koronnoi kantseliarii dlia ukrainskykh zemel (Volynske, Kyivske, Bratslavske, Chernihivske voievodstva) 1569–1673 [Ruska (Volyn) Metrica. Registers of documents from the Crown chancellery for Ukrainian lands (Volyn, Kyiv, Bratslav, and Chernihiv provinces) 1569–1673]. Kyiv, Ukraine.
- Chuchka, P. (1970). Antroponimiia Zakarpattia (Vstup ta Imena): konspekt lektsii [Anthroponymy of Zakarpattia (Introduction and Names): lecture notes]. Uzhhorod, Ukraine.
- Demchuk, M. (1988). Slovianski avtokhtonni osobovi vlasni imena v pobuti ukraintsiv XIV–XVII st.: monohrafiia [Slavic autochthonous personal names in the everyday life of Ukrainians in the 14th–17th c.: monograph]. Kyiv, Ukraine.
- Dumyn, S. (1986). K ystoriy razvytyia lennoho zemlevladyeniya v Rechy Pospolytoi v XVII v. (Smolenskoe voevodstvo v zemelnoi polytke dynastiyy Vazov) [On the history of the development of feudal land ownership in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17th c. (Smolensk Voivodeship in the land policy of the Vasa dynasty)]. *Sovetskoe slavianovedeniye – Soviet Slavic studies*, 2, P. 43–57.
- Fasmer, M. (1987). Etymologicheskyy slovar russkogo yazyka: U 4 t. [Etymological dictionary of the Russian language: In 4 vol.]. Moscow, Russia.
- Filonenko, Y., Filonenko, O. (2012). Pokhodzhennya nazv selyshch miskoho typu Chernihivskoy oblasti [The origin of names of urban settlements of Chernihiv region]. *Ekonomichna ta sotsialna heohrafiia – Economic and social geography*, 64, P. 68–77.
- Gnatenko, L. (2010). Staroukrayinskyy uzus davnikh kyrylychnykh drukiv u konteksti tserkovnoslovianskoy rukopysnoyi pysemnoyi praktyky [Old Ukrainian usus of ancient Cyrillic texts in the context of Church Slavonic handwritten writing practice]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. Vernadskoho – Scientific activities of the V. Vernadsky national library of Ukraine*, 28, P. 303–317.
- Inogda, V. (1973). Arkheolohichni pamyatky poblyzu s. Radul na Chernihivshchyni [Archaeological monuments near the village of Radul in Chernihivshchyna]. *Arkheolohiia – Archaeology*, 11, P. 49–55.
- Ivanov, N. (2003). Istoriya Litovsko-Russkogo gosudarstva v imenakh i datakh. (Derzhava Gedimino-vichey). Istoriko-genealogicheskoye issledovaniye-obobshcheniye [History of the Lithuanian-Russian state in names and dates. (The State of Gediminas). Historical and genealogical research-generalization]. Sankt-Peterburg, Russia.
- Karpenko, Yu. (2006). Vstup do movoznavstva: Pidruchnyk [Entry before learning: Textbook]. Kyiv, Ukraine.
- Karskiy, E. (1903). Belorussy. T. 1. Vvedeniye v yzuchenye yazyka y narodnoi slovesnosti. S prylozheniyem dvukh kart [Belarusians. Vol. 1. Introduction to the study of language and folk literature. With two maps attached]. Warsaw, Poland.
- Kondratiev, I. (2005). Pid Lytvoyu, Moskvoyu ta Polshcheyu [Under Lithuania, Moscow and Poland]. Chernihiv, Ukraine.
- Kondratiev, I. (2010). Raduty – Radutovshchyna – Radul (abo skilky rokiv Radulyu) [Raduty – Radutovshchyna – Radul (or how old is Radul)]. *Siverianskiy litopys – Severyanskiy chronicle*, 2–3, P. 65–68.
- Kruhliak, Yu. (1978). Imia vashoho mista: Pokhodzhennya nazv mist i selyshch miskoho typu Ukrain-skoi RSR [The name of your city: The origin of the names of cities and urban-type settlements in the Ukrainian SSR]. Kyiv, Ukraine.
- Kuczynski, S. (1936). Ziemię czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy [Chernigov-Siverian lands under Lithuanian rule]. Warsaw, Poland.
- Lukyanets, V. (1995). Svitovi tayemnytsi [World secrets]. *Zhyttia Polissia – Life of Polissya*, June 28.
- Makhnovets, L. (Trans.), Myshanych, O. (Ed.). (1989). Litopys ruskiy [Chronicle of Rus]. Kyiv, Ukraine.
- Orlov, V., Saganovich, G. (2001). Desyat vekov belorusskoy istorii (862–1918): Sobyitiya. Datyi, Illyustratsii [Ten centuries of Belarusian history (862–1918): Events. Dates, Illustrations]. Minsk, Belarus.
- Poddubny, A. (2008). Pro pokhodzhennya nazvy selyshcha Radul [On the origin of the name of the village Radul]. *Siverianskiy litopys – Severyanskiy chronicle*, 6, P. 77–80.
- Stankevich, G. (2006). Radul. Kratkiy ocherk istorii [Radul. Brief outline of history]. Chernihiv, Ukraine.
- Suvoryna, A. (Publ.). (1899). Slovar drevneho slavianskogo yazyka sostavlennyy po Ostromyrovu evanheliyu [Dictionary of the ancient Slavic language compiled from the Ostromir Gospel]. Saint Petersburg, Russia.
- Tyshchenko, K. (2010). Inshomovni toponimy Ukrayiny: Etymologichnyy slovnyk-posibnyk [Foreign-language toponyms of Ukraine: Etymological dictionary-guide]. Ternopil, Ukraine.

Tyshchenko, K. (2011). Toponimichnyy slid v Ukrayini arabo-khozarskoyi viyny 713–737 rr. [Toponymic trace in Ukraine of the Arab-Khazar war of 713–737]. *Visnyk Lvivskoho un-tu. Seriya filoloh – Visnyk of Lviv university. Philology series*, 53, P. 222–241.

Vardomatsky, L., Vardomatskaya, E. (Comp.). (2010). Istoricheskaya grammatika russkogo yazyka: uchebno-metodicheskiy kompleks [Historical grammar of the Russian language: educational and methodological complex]. Vitebsk, Belarus

Vasiliev, V. (2005). Arkhaicheskaya toponimiya Novgorodskoy zemli (Drevneslavyanskiye deantroponimnyye obrazovaniya) [Archaic toponymy of the Novgorod land (Old Slavic deanthroponymous formations)]. Veliky Novgorod, Russia.

Vasylenko, H. (Ed.). (1908). Materyaly dlia ystoryi ekonomycheskoho, yurydycheskoho y obshchestvennoho byta staroi Malorossyy [Materials for the history of economic, legal and social life in old Little Russia]. Chernihiv, Ukraine.

Vasylenko, M. (1928). Pravne polozhennia Chernihivshchyny za polskoi doby (1618–1648). Chernihiv i Pivnichne Livoberezhzhia. Ohliady, rozvidky, materialy [Legal status of Chernihiv region during the Polish era (1618–1648). Chernihiv and Northern Left Bank. Reviews, research, materials]. Kyiv, Ukraine.

Verbych, S. (2010). Naukove y nenaukove v etymolohiyi onimnoi leksyky. [Scientific and unscientific in the etymology of onymous vocabulary]. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy – Bulletin of the National academy of sciences of Ukraine*, 2, P. 50–68.

Voropai, O. (1958). Zvychai nashoho narodu. Etnohrafichniy narys [Customs of our people. Ethnographic sketch]. Munich, Germany.

Yanko, M. (1998). Toponimichnyy slovnyk Ukrainy: Slovnyk-dovidnyk [Toponymic dictionary of Ukraine: Dictionary-reference]. Kyiv, Ukraine.

Zheliezniak, I. (Ed.). (1989). Kyivske Polissia: etnolinhv. doslidzh. [Kyiv Polissya: ethnolinguistic research]. Kyiv, Ukraine.

Асадчев Олександр Іванович – краєзнавець, заступник Голови президії Українського фонду пошуку «Пам'ять», заступник керівника Ріпкинського відділення Товариства «Чернігівське земляцтво» в м. Києві, автор-упорядник «Книги Пам'яті селища Радуль Чернігівського району Чернігівської області» (вул. Героїв Маріуполя, 4, кв. 55, м. Київ, 03191, Україна).

Asadchev Olexander – Historian and local lore expert, deputy Chairman of the presidium of the Ukrainian search foundation «Memory», deputy chairman of the Ripkinsky branch of the «Chernihivske zemlyatstvo» Society in Kyiv, author-compiler of the «Book of Remembrance of the settlement Radul Chernihiv district of Chernihiv region» (Heroes of Mariupol Str., 4, kv. 55, Kyiv, 03191, Ukraine).

E-mail: o.asadchev@ukr.net

Дата подання: 2 січня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 12 вересня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Асадчев, О. Гіпотези походження назви селища (ойконіму) Радуль Чернігівського району. *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 76–88. DOI: 10.58407/litopis.250508.

Цитування за стандартом APA

Asadchev, O. (2025). Hipotezy pokhodzhennya nazvy selyshcha (oykonimu) Radul' Chernihivs'koho rayonu [Hypotheses about the origin of the name of the village (oikonym) Radul in the Chernihiv district]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 76–88. DOI: 10.58407/litopis.250508.

УДК 94 (477)

Сергій Павленко

ПРОТОРЕФЕРЕНДУМНІ ПРАКТИКИ ЗА ДОБИ І. МАЗЕПИ (1690, 1693, 1694 рр.)

PROTO-REFERENDUM PRACTICES DURING THE ERA OF I. MAZEPA (1690, 1693, 1694)

DOI: 10.58407/litopis.250509

© С. Павленко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Метою публікації є оприлюднення матеріалів волевиявлення на сходах мешканців Гетьманщини з приводу запровадження у 1690-х рр. податку з продажу горілки, а також аналіз цього механізму впливу місцевих громад та різних станів на політику гетьманського уряду. У роботі використано **історико-системний метод** для вивчення взаємодії гетьманської влади та суспільства у фінансовій сфері, а також застосовано критичний аналіз архівних матеріалів для спростування заангажованих імперсько-російських інтерпретацій соціально-економічної політики гетьмана І. Мазепи.

Наукова новизна полягає у введенні до наукового обігу документів протореферендумних практик – своєрідних форм самоврядування та демократичного волевиявлення у Гетьманщині кінця XVII ст. Автор аргументовано доводить, що саме ці механізми в кінцевому підсумку забезпечували стабільність та зростання бюджетних надходжень, збільшення охотницького війська та розвиток інфраструктури, включно з церковним будівництвом.

Висновки. Дослідження підтверджує наявність гнучких механізмів управління у Гетьманщині часів І. Мазепи, що дозволяли враховувати голос різних верств населення у процесі прийняття важливих фінансових рішень. Ці протореферендумні практики є свідченням глибокого коріння самоврядної традиції в Україні. Результатом дослідження стало спростування поширених імперсько-російських інтерпретацій щодо авторитарного характеру правління І. Мазепи. Документально підтверджено, що гетьманська адміністрація залучала населення до обговорення податкових реформ, зокрема щодо оренд на продаж алкогольної продукції, і здійснювала зміни у фінансовій політиці відповідно до рішень громади.

Ключові слова: оренда, податки, політика, І. Мазепа, зібрання, сходи.

The purpose of the publication is to disclose archival materials documenting popular assemblies (skhody) in the Hetmanate during the 1690s, where inhabitants expressed their will regarding the introduction of a tax on vodka sales, as well as to analyse this mechanism of influence of local communities and various estates on the policy of the Hetmanate government.

The study employs a **historical-systemic method** to examine interactions between Hetman authority and society in the fiscal domain. It includes critical analysis of archival documents to challenge biased imperial-Russian interpretations of Hetman I. Mazepa's socio-economic policies.

The scientific novelty lies in introducing into academic circulation previously unpublished documents reflecting proto-referendum practices – distinct forms of self-governance and democratic expression in the late 17th c. Hetmanate. The author argues that it was these mechanisms that ultimately ensured stability and growth in budget revenues, an increase in the hunting army, and the development of infrastructure, including church construction.

Conclusions. The research confirms the existence of flexible governance tools in Mazepa's Hetmanate that allowed for inclusive decision-making across different social groups in matters of fiscal policy. These proto-referendum practices demonstrate the deep-rooted tradition of self-governance in Ukraine. Findings refute common imperial-Russian narratives portraying Mazepa's rule as authoritarian. Archival evidence

shows that the Hetmanate administration actively engaged the population in discussions on tax reforms, especially regarding alcohol sales licenses, and implemented fiscal changes in response to communal decisions.

Key words: *rent, taxation, policy, Ivan Mazepa, assembly, skhody.*

Правління гетьмана І. Мазепи було насичене як військовими походами, так і різноманітними реформаціями. На жаль, останні й досі малодосліджені, а тому в науковому просторі преважують здебільшого щодо них бездоказові або взагалі заангажовані імперсько-російські версії про невдачу соціально-економічну політику володаря булави. Мовляв, він більше дбав про інтереси панівної верстви, ніж простолюддя. А це й позначилося в кінцевому підсумку на тому, як воно підтримало у вирішальний рік антимосковське повстання 1708 р.

О. Оглоблин у монографії про І. Мазепу некритично повторив свої напрацювання 1930-х рр.¹ про «Економічне зuboжіння широких мас людности Гетьманщини в кінці XVII – на початку XVIII ст.»². У його інтерпретації словесні погрози Батурина запорожців, локальні вияви невдоволення в полках, дезертирство, звичайні кримінальні прояви³ переросли у «повстання», «зворушення й заколоти, що тривали майже до кінця гетьманування Мазепи»⁴. Згадані вище тези помандрували в численні «Історії України»⁵, а Д. Журавльов узагалі дослівно їх повторив⁶, не посилаючись на відомого історика.

В. Борисенко, наприклад, зазначав, що «у внутрішній політиці гетьман І. Мазепа допустив і ряд прорахунків», зокрема, «вони полягали насамперед у політиці, спрямованій на відновлення в Гетьманщині тих порядків, які існували в Україні до Визвольної війни», що «викликало соціальне напруження в суспільстві»⁷.

З усіма цими твердженнями вступають у суперечність документальні матеріали 1690, 1693, 1694 рр. про проведення у полках Лівобережної України загальних сходів, зібрань, рад з приводу запровадження оренд – головного податку (з продажу горілки), завдяки якому фінансувалися охотницьке військо, міські бюджети полкових та сотенних міст. Документи, що публікуємо нижче, ми знайшли у збірнику копій з московських архівів у колекції М. Судієнка Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 1037–1129). Вони дають красномовне свідчення про те, що в Гетьманщині податкова політика диктувалася, запроваджувалася не одноосібно гетьманом, а визначалася у формі народного волевиявлення. Це були своєрідні протореферендуми, за результатами яких і жили гетьманці. Тобто вони самостійно, можна сказати, визначали майбутнє своє буття з його плюсами та мінусами.

У цьому зв'язку важко погодитися з тими істориками, які окремі факти зловживань старшиною подають як загальну тенденцію загострення соціально-економічного становища в кінці XVII – на поч. XVIII ст., бідуювання народних мас. Зрозуміло, дійсність не була такою ідеальною, як бажалося простим людям. Проблем вистачало (посухи, неврожаї 1698⁸–1699 рр., нашествия саранчі в 1688, 1690 рр.⁹, обтяжливі військові походи). І все ж у 1690-ті, 1700-ті рр. завдяки обраному гетьманцями курсу в податковій сфері бюджетні доходи значно зросли. За нашими підрахунками, у цей час за правління І. Мазепи збудовано понад 350 церковних споруд (під особистим контролем гетьмана понад 80!)¹⁰. Це вказує на те, що майже половина орендних платежів залишалася в полках, як цього й бажали учасники протореферендумів (див. нижче док. арк. 1121). А вже із цих сум фінансувалися й міські витрати, зокрема церковне будівництво, оборонні фортифікації.

Додамо, що в цей період у Гетьманщині завдяки широкій передачі населених пунктів на ранг виборним урядовцям, сприянню купецтву в рази збільшилися торговельні оборо-

¹ Оглоблин О. Україна в кінці XVII – в першій чверті XVIII ст. Київ: АН УРСР, 1941. 282 с. (книга не вийшла); Його ж. Україна в кінці XVII – на поч. XVIII ст. *Історія України. Короткий курс*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1940. С. 106–118.

² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк–Париж–Торонто: ООЧСУ, 1960. С. 112.

³ Див. дет. наші спростування цих «повстань»: Павленко С. Гетьман Іван Мазепа. Перше п'ятиріччя правління. Київ: Мистецтво, 2021. С. 9–10, 29–35, 168, 256.

⁴ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 123.

⁵ Калініченко В., Воронянський О. *Історія України: від найдавніших часів до сьогодення*. Навчальний посібник. Харків: Оберіг, 2016. 440 с.

⁶ Журавльов Д. Мазепа: людина, політик, легенда. Харків: Фоліо, 2007. С. 117.

⁷ Борисенко В. Особливості політики гетьмана Івана Мазепи. *Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реальності*. Мат. Міжнар. наук.-теор. конф. Київ–Батурин. 7–8 листопада 2008 р. Київ: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2009. С. 14–15.

⁸ Легописец, или Описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украины малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким / Публ. В. Антоновича. *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси*. Київ: Тип-я Г. Корчак-Новицкого, 1888. С. 42.

⁹ Літопис Самовидця / Під ред. Я. Дзири. Київ, 1971. С. 148, 151.

¹⁰ Павленко С. Шабли Івана Мазепи. Київ: Мистецтво, 2025. С. 53.

ти, зросли обсяги виробництва рудень, бут, гут, потужно розвинулись такі сфери діяльності, як млинарство, бджільництво, тваринництво. Отже, це загалом сприяло як збільшенню розмірів податкових надходжень, так і поліпшенню буття всіх верств населення.

Слід зазначити, що виживання будь-якої держави, тим паче її становлення напряму залежить від організації податкових зборів, надійності їх надходження в бюджет. Без фінансування керівного апарату, судових органів, війська будь-який регіон перетвориться на територію, де пануватиме свавілля, безлад, зверхність сили кулака, а не права, закону.

Важливим плюсом податкової реформи в добу І. Мазепи було збільшення охотницького війська з 6 полків до 10. Батурин міг дозволити наймати професійних вояк, тобто мати фактично боездатну контрактну армію. Зрозуміло, якомусь маргіналу ця новація була ні до чого. Проте з погляду державотворення, розбудови Гетьманщини згадане мало важливе значення.

Незважаючи на те, що Москва із самого початку трактувала Україну як територію слабкоструктуровану, непевну, із неусталеними державницькими інституціями, прийняту в 1654 р. на умовах протекторату, Гетьманщина не розчинилася у складі Московського царства як додатковий окупаційний регіон чи полігон експансії. Навпаки, протягом наступних десятиліть тривала напружена, але поступова інституціоналізація козацької державності: формувалися владні структури, юридичні норми, елітні прошарки, канцелярії та системи управління. Від гетьманства Б. Хмельницького до епохи І. Мазепи український політичний проєкт еволюціонував – від стихійного збройного руху до організованої держави з ознаками модерної правової моделі. На зміну безладдю перехідного періоду, зовнішньому тиску, нестачі фінансів та дипломатичній ізоляції прийшла відносна стабільність: з'явилися постійні податкові, митні механізми, судова практика, дипломатичні комунікації, фінансова незалежність. Гетьманщина зберігала та нарощувала свою ідентичність і структурну самобутність. Цей факт свідчить про високу адаптивність і політичну витривалість українського козацького проєкту в добу ранньомодерної державності, його трансформацію з військово-повстанської спільноти у сформований інститут влади із власною адміністративною логікою та прагненням самостійності.

В опублікованому джерелі дещо стисло розповідається про історію запровадження оренд при гетьманові Б. Хмельницькому (арк. 1050). Однак через військові дії, подальшу руйну в Гетьманщині позитивне вирішення проблеми з поповненням військового скарбу в тій чи іншій формі довго затягувалося. Зрештою у 1678 р. при гетьмані І. Самойловичу Батурин запровадив у полках винні, тютюнові та дьогтярні оренди¹¹. Різні аспекти стягування цих податків вирішувалися в основному на переговорах, консультаціях з московськими урядовцями в 1678–1679, 1682, 1683, 1684 рр.¹² Нововведення викликало негативну реакцію на місцях насамперед через численні випадки зловживань, суворі обмеження козакам займатися винокурінням¹³. Незважаючи на скарги, гетьман усе ж наполягав на доцільності такої реформи¹⁴. Кінець кінцем вона стала одним із головних пунктів звинувачення І. Самойловича у зловживаннях під час його скинення з уряду. На Коломацькій раді 25 липня 1687 р. ненависну для людей оренду було відмінено. Вирішено було взамін збирати «денги с посполитых людей, которые не написаны в казацком списке» (арк. 1047). Щоправда, організувати цей фіскальний процес, здається, не вдалося належним чином. Брак коштів у наступні місяці на фінансування охотницьких полків спонукав гетьманську верхівку, І. Мазепу повернутися до питання відновлення оренд. Із цього приводу перед цим було вирішено провести в полках, сотнях, куренях зібрання, сходи з порядком денним: доцільно повертатися до минулого податкового досвіду чи залишити «поборы денежные», які «надокучили» (арк. 1053)? У січні – на початку лютого 1690 р. козаки, представники міщанських та селянських спільнот більшістю висловилися за повернення оренд, а «поборов с черни не имеют» (арк. 1056).

Практика збирання цього податку у 1690–1692 рр. знову ж таки не була безпроблемною. Запорожці поскаржилися в Москву, мовляв, «оренда ... посполитому народу тягостна и произходят о том поречения и переговоры многие» (арк. 1067). Із цього приводу у вересні 1692 р. у Батурин відправлений думний дворянин Семен Язиков¹⁵. За царським по-

¹¹ Список с универсала гетмана Ивана Самойловича, каковы он розослал по полкам (1678, январь. Батурин). Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург: Тип-я А. Котомина и К., 1884. Т. 13. С. 464–467.

¹² Кочегаров К. «Все наши вольности в арендах». «Остерегательное письмо» против украинского гетмана Ивана Самойловича 1684 г. Сборник статей по русской истории в честь Александра Ивановича Гамаюнова к его 60-летию от друзей и коллег. Москва: Древлехранилище, 2019. С. 192.

¹³ Список с универсала гетмана Ивана Самойловича... С. 467.

¹⁴ 1686, березня І. Батурин. Універсал І. Самойловича про встановлення в Україні оренд на продаж спиртних напоїв, дьогтю, тютюну та на млини для утримання найманого війська. Універсали український гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ–Львів: НТШ, 2004. С. 833.

¹⁵ Романовский В. К истории аренды на Левобережной Украине во вт. пол. XVII – нач. XVIII вв. (К вопросу о

бажанням на поч. 1693 р. в Гетьманщині було загальне обговорення питання збирання головного податку, результатом якого стала відміна оренд. Більшість схилилася до іншого способу збирання коштів у військовий скарб – «быт бы побором с шинков и с винокурень, из больших винных продаж» (арк. 1072). Вирішили експеримент з цим провести протягом 1693 р. (арк. 1074). Та й цей досвід не дав бажаного фінансового результату. На початку 1694 р у Гетьманщині знову відбулися сходи в населених пунктах. За результатами їх обговорення І. Мазепа надіслав у Москву звернення з місць із вердиктом громад, козаків: «быти аренде» (арк. 1075); «те годовые дани, отставя, отновить аренду» (арк. 1081). Учасники обговорень при цьому врахували недоліки попередньої практики збирання податків. Загальне побажання на місцях було одне – уповноважені збирачі податку повинні призначатися з місцевих, а не з чужаків, які часто зловживали своїм статусом: «Да иного б полку и городов арендар закупщик никакой не был» (арт. 1093); «чтоб с стороны насыланных арендарей не было» (арт. 1096). Крім цього, гетьманці бажали, аби з оренди «прибыль, чтоб была на города, а по селам на церкви» (арк. 1096), «в городской нужде в покупке порохов» (арк. 1099), «на ратуш прибыль была» (арк. 1116). Автори звернень також просили не відміняти практику пільг при оподаткуванні, «дабы и казаку, и посполитому человеку волно было безо всякой дачи сделать горелки по сту кварт на свадьбы, крестины, на обеды, задравные и поминальные, кто свои котлы имеет» (арк. 1119).

Отже, можемо на основі цього зробити такі висновки:

- у Гетьманщині 1690-х рр. існувала вертикаль влади, яка опиралася на взаємодію із суспільством;

- команда І. Мазепа запровадила дієвий механізм громадського обговорення та врахування думки різних станів, що призводило до корекції державної політики;

- збирання в полках, сотнях і селах, де обговорювалися та ухвалювалися рішення щодо орендної системи, доводять, що тогочасна фіскальна політика не була односторонньою, вона проходила через фільтр суспільного обговорення;

- гетьманська адміністрація проявляла рідкісну для того часу гнучкість: змінювала механізми фіскальних зборів залежно від отриманих результатів, ураховуючи негативний досвід; запроваджувала альтернативні моделі, брала до уваги побажання щодо контролю та розподілу податків;

- ці збори в полках, сотнях та селах, що стосувалися запровадження чи відміни оренди, демонстрували не лише здатність гетьманської адміністрації до діалогу, але й активну позицію старшин, селян і міщан.

Слід зазначити, що результати обговорень питань орендного збору гетьманський уряд надсилав на затвердження до московського двору. Це можна розцінювати як вияв політичної обачності: таким чином Батурин страхувався від можливих нарікань і фактично делегував відповідальність за фінансові збої монархам, котрі власними указами легітимізували фіскальні механізми. На наше переконання, таке інформування царів та Малоросійського приказу виконувало ще одну – стратегічно важливу – функцію: стримати спроби царських чиновників установити прямий контроль над гетьманською фінансовою сферою. Адже в кінці 1689 р. у Батурин була з цього приводу направлена ревізія¹⁶. Варто врахувати, що протягом попередніх десятиліть та в добу І. Мазепа гетьманський уряд свідомо уникав розкриття реального стану надходжень до Військової, полкових та сотенних скарбниць у комунікації з Малоросійським приказом. Зауважимо, що, крім горілчаної оренди, функціонувало ще більше десяти різноманітних податків (з млинів, рудень, торговельних операцій). Повідомляти Москву про реальний стан фінансів було не вигідно та ризиковано. Повна фінансова прозорість могла спровокувати імперське втручання – у вигляді спроб спрямувати частину коштів на утримання царських гарнізонів у Гетьманщині. Тож детальне інформування монархів про хід обговорень про горілчану оренду, посвячення московського уряду в атмосферу прийняття важливого рішення, реалії волевиявлення на місцях показували контролювальній інстанції, що гетьманські фінанси – справді проблемна сфера, яку краще залишити на самоуправління гетьманцям. При цьому значні обсяги будівництва в Гетьманщині, попри регулярні донесення про нестачу ресурсів для військових кампаній, свідчили, що Батурин щороку акумулював до бюджету автономної влади понад один мільйон золотих – чимало, як на тогочасну реальність¹⁷. Зазначимо, що свого часу ми вже публікували розлогий документ 1690 р. про підсумки волевиявлення що-

первоначальном накоплении). *Некоторые вопросы социально-экономического развития Юго-Восточной России*. Ставрополь: Ставропольский госпединститут, 1970. С. 350.

¹⁶ 1690 г. Описание движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову. *Русская историческая библиотека, издаваемая археографической комиссией*. Санкт-Петербург: Тип-я Ф. Еллонского, 1884. Т. 8. С. 949–1204.

¹⁷ Павлиненко С. Гетьман Іван Мазепа. Перше п'ятиріччя правління. С. 253.

до оренди в полках та інші поточні справи,¹⁸ донесення 1692 р. про оренди і маєтності¹⁹. Історик В. Станіславський у своїй першій добірці листів І. Мазепи використав лист гетьмана з приводу оподаткування до двох царів – Івана та Петра Олексійовичів від 8 червня 1694 р.²⁰, що ми теж нижче даємо в повнішій редакції та спрощеному варіанті. Адже він прояснює частково передумови появи інших документів.

Подані нижче джерела – перекладені тогочасною російською мовою українські матеріали, які гетьман І. Мазепа переслав у Малоросійський приказ. Через те назви деяких населених пунктів явно спотворені. До схвальних щодо оренди повідомлень з полків місцева старшина додавала й окремі свої прохання, скарги, зауваги та міркування. Очевидно, що їх направили в Москву тому, що вони були вміщені на одному аркуші паперу (або зі зворотного боку). Ці документальні свідчення також самі по собі мають велику цінність, оскільки доповнюють картину тієї доби цікавими подробицями життя гетьманців. Дізнаємося з них, наприклад, про полкового лікаря Якова (арк. 1098), будування липових човнів (арк. 1114), весілля дочки стародубського полковника (арк. 1102).

Листи з полків також несуть важливу інформацію про головних козацьких урядників, війтів, бурмістрів міст і містечок (їхні прізвища виділяємо напівжирним шрифтом).

У публікації передані основні орфографічні особливості рукописного тексту, але літери, що не зустрічаються в сучасному російському алфавіті, не відтворені. Крім того, літера «ъ» («ер») в кінці слів опущена. Використовуються сучасні практики вживання великих і малих літер на початку слова, титла розкриті, а оригінальна пунктуація замінена на сучасну.

У дужках указуються номери аркушів (виділені жирним шрифтом) в оригіналі документа. Також у дужках зі знаком (?) позначені проблемні для прочитання місця. Буквенні позначення цифр замінено на арабські, старе візантійське літочислення доповнюється в дужках уточненням дати за юліанським календарем.

* * *

ДОКУМЕНТИ:

№ 1

Лист гетьмана Івана Мазепи до государів з донесенням, що за спільним зі всією старшиною розсудом та згодою українського народу для оплати війську та інших загальнонародних потреб запровадив він по-старому оренди. На доказ згаданого волевиявлення він передає надіслані з полків листи (1694, 8 червня).

Выписано ис книги малороссийской

202 – 1694

Из № 94, с листа 560.

В 3-м к великим государем гетманском листу по имениновании и титлах написано:

Иван Мазепа, гетман с Войском вашего царского пресветлого величества Запорожским, пад до лица земного пред пресветлым вашего царского величества престолом у стопы ног монаршеских смиренно челом быю. Чрез прошлогоднее время присматривался я и прислушался, что в голосах людских малороссийского народа происходить будет (1038→) о прошлогодном приговоре, которой по отложении аренды был постановлен на збиране денег как на заплату охотницкому войску, так и на иные войсковые всегдашние расходы потребных, а тот приговор то в себе содержал, чтоб всякому вином торговати и шинковать было волно, а от того торгу и шинков, чтоб збирались денги по уложенью, какое с ведома нашего в полках и городах было от урядов меских постановлено. Когда убо часто кратно то мне от всюду доносилось, что во отбирании от шинков и продажей винных уложенных денег великие меж людьми споры и вздоры чинятца и уряды меские всегдашнюю об том относят трудность и докуку, и чрез то и в денгах против бывшей аренды знатна показался (1039→) недобор. Тогда я, гетман, с старшиною при мне будучю на прошлом воскресенском съезде предложил всем полковником, знатным товарищам и урядником при них будучим, дабы они, возвратясь из Батурина в дома свои, велели везде в городах, городках и селах збирати зборы людей и приговаривать и советовать, как бы им всем – как войсковым, так и посполитым людям – было годно тот ли прошлогодной на збиране денег держати приговор или иной на то избрести способ, или сызнова в бытєе свое возвратити аренду. И по тому моему гетманскому предложению и приказу все полковники в полках своих, в городах, городках и селах велели всем збиратца народным людям. И был у них (1040→) о тех денежных зборах разговор и совет совершенной, где все на то добровольно склонялися и обще приговорили: дабы возвращена была аренда, которую за смиреннейший способ и за по-

¹⁸ 1690, березня 10. Гетьманські прохання і доповіді та царські на них рішення. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упор. С. Павленко. Київ: Вид-чий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 129–135.

¹⁹ 1692, жовтня 20. Донесення гетьмана І. Мазепи про оренди та маєтності. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упор. С. Павленко. Київ: Вид-чий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 175–177.

²⁰ До Івана та Петра Олексійовичів (1694, червня 8, Батурин). *З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи* / Упор. В. Станіславський. Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. С. 111–115.

житочнейший быти разсудили, именую, что от оной посполству никакова не чинитца убытку. И не толко без трудности со всякого города и села в войсковой скарб збирается належашее денег число, но и знатный на общую всего посполства потребу бывають прибили. И с тех мер со всякого города и городка с прибытием сел народно ко мне гетману писали и били челом, прося, дабы, кроме всякого сумнительства, везде аренды были утверждены, толко с таким докладом, чтобы насильные нигде не были арендари, но везде сами жители тем делом владели. По которому (1041→) со всех полков донесению и согласному от тех народов прошению я, гетман [имея о том от вас, великих государей, прежде сего милостивое позволение, чтоб так в том поступати, как всему народу будет угодно], велел зачинать аренды по предложенному их желанию, обемля²¹

их нагородою к пожитку общему, а не одному человеку. О чем уже и универсалы мои в ызвесные города посланы. И о том, хотя достаточно вам, великим государем, вашему царскому пресветлому величеству, учинити донесение, посылаю в царствующий великий град Москву к пресветлому вашему монаршескому престолу нарочного посланца моего полковника (1042→) пехотного Ивана Лисицу, которому назначил сию дорогу не толко для сего донесенья, но и для того, чтоб в своем немочтствовании от дохтуров, в царствующем граде будучих, могл получить к подкреплению моего здоровья желаемуую помощь. В чем милостиваго ево вашего царского пресветлага величества прошу покорственного призрения, а какие ис полков городов и городков о арендах пописывали ко мне писма те – все ему ж, посланному моему, вручил для объявления в государственном вашего царского пресветлого величества приказе, которые яко суть нам для впредь будущих случаев потребны. Так прошу покорственно, дабы чрез него ж ко мне спрятать в канцелярию были присланы с милостивым вашим царского пресветлого величества одержании и утверждении (1043→) тех аренд указом. Тут же покорственно доношу, что по вашему царского пресветлого величества милостивому указу отпустил из Батурина дохтура Ивана Комнина в намеренную ево дорогу в греческую землю. А перед отпуском ево домогался у него с прилежанием того, дабы он дал по себе поруки в том, чтоб безо лжи и отмены должен был возвратитися сюда в богохранимую вашего царского пресветлого величества державу. В чем он, дохтур, так отговаривался, что в малороссийских городах никого знаемых таких людей нет, которые б по нем поручились. А хотя и были прежде сего в Нежине некоторые купцы греческие, но и те врознь для своих купецких дел порозехались, а к тому придал он такое слово, что, если и по нем таким (1044→) неотступным потребовати приказом поруки, и он бы с крайнего принуждения поневоле по себе учинил поруку. Тогда де никто не дерзнет ис чужей земли как из дохтуров, так и из аптекарей сюда приезжати, послыша то, что от себя бес поруки никого назад не отпускают. И для того я и без поруки принужден есм ево отпустить. Однако он, дохтур, при своем отпуске говорил под доброу христианского совестию, что как привеликой милости вашей монаршеской никогда не забудет, так и возврат свой в благочестивую и богохранимую вашего царского пресветлого величества державу неложно учинит. А наидале обещает другово лета потщатся то исполнити свое обещание. И о том да будет вам, великим государем, ведомо, что я по вашему царского пресветлого величества указу посылаю в волоскую (1045→) и в мулянскую земли человека своего того ж, что и прежде сего там был, Михаила Степанова нежинского, приказов ему всяким тамошним присматриватись поведением и проводить, в каких силах турки и в каких силах хан крымской выдут на войну против войск немецких и в коем собрании войска немецкие оголошатся будут. Где должен он будет некоторое время там и помешкати и какие получит ведомости, с теми дабы ко мне учинил возврат. Которая посылка²², хотя и не без протерей²³ скудному скарбцу войсковому приходит, однако, того не считаем, будучи должны всяко всеусердным радением служити вам, великим государем, премилостивейшим своим обладателем, которым в премилостивую и в преми-сердную (1046→) благость с верными подданными службами навсегда себя вручаю. Дан в Батурии 8 июня в 8 день 1694 году.

Вашего царского пресветлого величества верный подданный и нижайший слуга
Иван Мазепа, гетман Войска вашего царского пресветлого величества Запорожского.

№ 2

Випис зі статей і донесень гетьмана І. Мазепи минулих років про оренду а також додані надіслані йому з полків від старшини і народу листи зі згодою на оренду різних місяців та чисел (1694 р.)

А в постановленных статьях прошлого 195 (1687) году, каковы по указу великих государей даны гетману Ивану Степановичу при обрании ево на раде на Коломаку, генеральной старшине, полковникам и всяким урядником, и Войску Запорожскому, и народу малороссийскому, написано: (1047→) Били челом великим государем, их царскому пресветлому величеству, гетман и старшина и Войско Запорожское, чтоб для отложения тягости в Малороссийском крае аренды не были, а понеже охотничьи полки конные и пехотные под сии военные времена на оборону Малороссийского краю суть надобны, дабы оные были сохранены так, яко при бывшем гетмане. А давати им плату, збирая денги с посполитых людей, которые не написаны в казацком списке. А каким способом те денежные зборы быти имеют, о том гетман с старшиной помыслити меют и поставить на мере в то время имеют, и писати о том к великим государем, к их царскому пресветлому величеству. (1048→) И великие государи, их царское пресветлое величество, пожаловали гетмана и старшину, и войско, указали им о том деле помыслить и на мере поставить, чтоб было не к тягости народу малоросий-

²¹ У значенні «охоплюючи».

²² Відрадження.

²³ Витрати, затрати.

скому, а охочие, конные и пешие, полки на оборону Малороссийскому краю повелели им держать в полном числе по-прежнему.

И со 196 (1687) году по 198 (1689) год к великим государем гетман о том не писал. А во 197 (1689) году августа в 22 день, будучи на Москве, гетман Иван Степанович прислал челобитье свое, генеральной старшины, полковников, знатных товарищей и всего Войска Запорожского, и народу малороссийского, (1049→) описанное статьями, в которых написано:

а

Понеже охотничье войско, конные и пехотные полки, на монаршескую их царского пресветлого величества службу ко обороне Малороссийского краю всегда суть потребны по сохраненному обыкновению, во всякой год за тою службою платити им надобно. Какого платежу взяти негде, ибо чрез те минувшие два года, ни отколь не имея потпоры, воинская казна таким выдачею отнюдь неопростаетца. Того ради он, гетман, с старшиною и с войском покорственно им, пресветлейшим и державнейшим великим государем, их царскому пресветлому величеству бьет челом, прося о милостивом монаршеском указе, (1050→) каковым способом на таков войску охотничьему платеж збирати денги. А в прошлых де годах за бывшего гетмана Ивана **Самойлова** на таковую потребу с аренды денги в войсковой скарб збирали. А аренду те как за гетмана Богдана Хмельницкого во всей Малой России были держаны, так и за Ивана **Самойлова** пришли были во установление таковым способом, что он, Иван **Самойлов**, збирати старшин посылал по тем городам умысленных посланных чрез письма и чрез словесный приказ всего посполства спрашивая, естли поборы денежные похотят врьд с себя давати или шинки пустити в аренду, от кол бы можно имети войску охотничьему тот платеж. Тогда по всем местам всякого (1051→) чину жилые люди поволити установити аренду. А чтоб об поборов денежных посполство было свободно, по какому извету аренда на винные шинки всюду была держана и приходила с нее в войсковый скарб сто тысячей золотых щету полного с небольшим лишком. А шинки пивные медовые и бражные всякому как казаку, так и посполитому человеку держати было волно, безо всякого платежа. А поборов денежных на посполстве нигде не brano. Естли когда и ныне таковым способом для собрания денег, обославши со всеми полками и городами аренду постановити или поборами с посполства денги збирати, о том и, повторяя покорно, милостиваго премудро разсмотрительного монаршого их царского пресветлого величества просят указу. (1052→) И сентября в 14 день 198 (1689) году по указу великих государей в их государеве отезде в Троецкий Сергиев монастыре виделся думный дьяк Емельян Игнатьевич Украинцов з гетманом с Иваном Степановичем Мазепою и объявил ему на вышепомянутое ево челобитье их, великих государей, указ.

А прежде объявления их, великих государей, указу говорил, чтоб он, гетман, услышав их, великих государей, указ, каков ему он объявить помыслил, не будет ли по некоторым статьям Войску Запорожскому и народу малороссийскому какой тягости и оскорбления.

И гетман, выслушав великих государей указ, при иных делех²⁴ (1053→) говорил, что о тех арендах милости у великих государей он с старшиною и с полковники, и с войском, и с народом просит для того, что всему народу поборы денежные на жалованье охотничьим полкам, и конным, и пешим, надокучили. И ту аренду городовые жители и крестьяни вменяют себе гораздо лехче тех поборов, которые с них бывают. И давно б они тою аренду учинили, толко он, гетман, без воли и указу их царского величества на то поволит им не смел. И по их, великих государей, указу во время съезду рожественского учинит он о том с старшиною и полковники раду, и на той раде о тех арендах или о поборах помышлят накрепко, и поставят на мере, и руками своими подпишут. Да и прежде той рады розошлет он уневерсал свой по тем городом и велит (1054→) оголосить посполитому народу и спрашивать у них: аренда ль им будет лутче или поборы денежные на охочее войско с них збираты. И чтоб они к нему, гетману, писали о том подлинно. И когда он так учинит и от того де никакова поречения в народе не будет, да и он, гетман, чинит то, служба и радея им, великим государем, их царскому величеству и желая лутчаго народу малороссийскому. А что у него о тех арендах учинитца и что к нему из городов отпишут, о том он, гетман, к великим государем писать будет.

А в их, великих государей, указе и в статьях, данных ему, гетману, написано:

Великие государи, их царское величество, указали ему, подданому, (1055→)

своему во время съезду старшины и полковников, и знатных войсковых товарищей в Батурине о празднике Рожества Христова учинить раду и помыслить об той аренде накрепко – не будет ли она посполитому народу малороссийскому тягостна и прежнему их обыкновению к нарушению. А прежде того съезду разослать по всем городом малороссийским уневерсал и велеть объявити посполитому народу, чтоб они ему, гетману, объявили и дали о том письма за своими руками, что им лутче и сноснее – аренду иметь или поборы давати. Да что гетман и старшина, и полковники, и знатное войсковое товариство²⁵ о том усветуют, и из городов посполитой народ объявит, и о том писать ему, гетману, к ним, великим государем. (1056→) И в том же во 198 (1690) году февраля в 13 день доносил великим государем он, гетман, с старшиною и с полковники, и со всем Войском Запорожским, и народом малороссийским чрез генерального судью Михаила **Воехевича**: что по их, великих государей, указу во все полки и города листы свои он посылал, дабы с старшины и посполство разсудили сами по городом, как бы лутче и лехче денги в казну войсковую збирати – чрез обновление ли аренд или чрез установление поборов. И о том против тех листов ево гетманских все и зо всех городов старшие и меншие малороссийские жители писали, чтобы городовых поборов с черни не имать, также и шинкарей винных (1057→) повинностей годовых домогатца не показалось. А усве-

²⁴ В інших справах.

²⁵ В оригіналі скрізь «товариство».

ветовали и единодушно, и единомысленно старшие и меньшие склонились, чтоб везде обновлена была аренда. А на свадьбы и на крестины волно было им, где хотят, вино купить или на потребу в дому своем высидеть. Да и в Батурине на съезде генеральной старшина и полковники, также и полковая войсковая старшина, и чернь, и всяких городов урядовые, и мещанские жители – все приговорили и постановили, тож и писма за тоими руками на том написали, чтоб быть аренде. И те писма из всех полков и городов присланные, и записку в Батурине на съезде учиненную и руками старшины и всех полковников, и знатных урядников подписанную подлинныя (1058→) прислал он, гетман, для доношения великим государем с тем же помянутым генеральным судьєю. И при том неотступно и покорно он, гетман, просит, дабы о той аренде – обновлят ли ее и утверждают ли – милостивой их, великих государей, указ к нему, гетману, был послан.

И марта 10 дня того ж 198 (1690) году великих государей в указе, и в статьях к нему, гетману, с тем же судьєю писано:

Что они, великие государи, слушав того ево гетманского и всей генеральной старшины, и полковников, и атаманов, и ясаулов, и сотников, и всего посполства вышеписанного челобитья и прошения о аренде, пожаловали ево, гетмана Ивана (1059→) Степановича, и генеральную старшину, и полковников, и весь посполитой малороссийской народ – указали для денежного збору на даче своего великих государей жалованья малороссийским охочим конным и пешим полкам, которые служат под ево гетманским regimentом, вместо поборов быть в малороссийских городех и местах, местечках той аренде, потому что о той аренде ныне он, гетман, со всею старшиною и с полковниками и со всем посполством на рожественском съезде единодушно и единомысленно постановили, чтоб той аренде быть в малороссийских городех. Также и из всех полков весь посполитой народ, старшие и меньшие чины, единогласно ж им, великим государем, били челом и листы за своими руками прислали, чтоб поборы денежные (1060→), которые по сие время с посполитого народу збирались с великой тягостию, людем были отставлены. И тех тягостей збирать им впредь тех поборов не показалося, а вместо б тех поборов быть аренде, от которой аренды никакой всему посполству тягости не будет. И будут платить тот збор охочие люди, которые добровольно те промыслы положенные в аренде у себя иметь похотят и ими торговать. Да и по тому той аренде в малороссийских городех они, великие государи, быть указали. В нынешнем во 198-м (1689) году, будучи на Москве, он, гетман, бил челом им, великим государем, с старшиною и с полковниками, и с войском, и со всем народом посполитым малороссийским, и милости просил, чтобы всему народу поборы денежные на жалованье (1061→) охочим полком, конным и пешим, надокучали, а аренду городовые жители и крестьяне вменяют себе лехче тех поборов, которые с них бывают. И давно б они тою аренду учинили, толко без воли и указу их, великих государей, он, гетман, на то позволить не смел. И чтоб великие государи пожаловали ево, гетмана, и все Войско Запорожское – повелели в Малой России на запла-ту охочему войску для збору в Войсковой скарб денежной казны учинить аренду. Чтоб от поборов денежных посполство было свободно и на то ево гетманское челобитье учинен тогда их, великих государей, указ, чтоб он, гетман, во время съезду старшины учинил с ними совет и помыслил о той аренде накрепко, не будет ли (1062→) оная посполитому народу тягостна и прежнему их обыкновению и волностям к нарушению. А прежде того съезду велено ему, гетману, розослать по всем городом малороссийским листы свои и объявить посполитому народу, чтоб они дали писма за своими руками, что им лутчее и сноснее – аренду ли иметь или поборы давать. А что они, гетман, и старшина, и полковники, и знатное войсковое товариство усуютуют и из городов посполитой народ объявит, и о том бы он, гетман, к ним, великим государем, писал. И в нынешнем во 198-м (1690) году февраля в 13 день к великим государем писал он, гетман, с тем же судьєю с товарищи, донося им, великим государем, о той аренде пространно и подлинно, о чем написано выше сего да на присланных подлинных листах (1063→) всей генеральной старшины и полковников, и сотников, и атаманов, и всего посполства за их руками написано тож, как и в челобитье ево, гетманском, донесено, чтоб годовые поборы отставить, а быть бы аренде неотменно. И великие государи, милосердья о Войске Запорожском, призирая милостиво на многие усердные и кровавые, и мужественные их службы, имея свое государское попечение о целости посполитого народу малороссийского, указали по тем их вышеписанным присланным особливо письмам и по челобитью всего посполитого народу и по учиненному в Батурине согласному совету и писмы быть в малороссийских городех и местах, и селах для збору в войсковой скарб денежной казны на дачу охочим конным и пешим полком аренде, а поборы отставить. А в которых городах и местах (1064→), и местечках той аренде быть, и что в тою аренду отдать, и по чему, с которого города и места, и местечка денег с аренды збирати, и на какие расходы те зборные денги выдавать, тому всему устав и поведение учинити ему, гетману, Ивану Степановичу со всею старшиною по своей верной и радетелной к ним, великим государем, службе по своему рассмотрению, усматривая и остерегая того накрепко, чтоб от той аренды в посполитом народе тягости и роптания болшого не было. И зделать приходные и расходные книги, и vybrати к тому с аренд денежному збору ему, гетману, и всей генеральной старшине добрых и правдивых людей, чтоб они тот приход и расход ведали. И те денги, положенные по книгам, что по ево гетманскому рассмотрению будет на которой город и место положено, збират вправду (1065→) без всяких сверх положения прибылей. А лишние збирать и тягости тем посполитому народу чинить отнюдь не велеть. А положе о той аренде на мере и учинятом збору, книги писать ему, гетману, к ним, великим государем. И с тех книг прислать списки в приказ Малья России. А что в писме же, учиненном в Батурине на съезде старшины и полковников, и всего посполства, написано, чтоб на крестины, на свадьбу, и на иные такие ж действия волно было выкурить для тоих потреб вина безо всякого запрещения и шинки медовые пивные и бражные волно всякому иметь, и тому указали великие государи быть по тому их челобитью не в оренте. И учинить о том положение ему, гетману, по своему рас-

мотрению, чтоб было посполитому народу не к тягость **(1066→)**. А в прошлом в 201 (1692) году в сентяре по указу великих государей послан для их, великих государей, дел к нему ж, гетману, думной дворянин Семен Иванович Языков. А в наказе ему написано, что в прошлом во 198-м (1690) году по их, великих государей, указу, а по челобитье ево, гетманскому, и генеральной старшины, и полковников, и всего посполитого малороссийского народу велено быть в малороссийских городех аренде. И те доходы, которые с той аренды собираютца, велено употреблять на жалованье их, великих государей, войсковым людям малороссийских городов конным и пешим охотным полком и на иные войсковые росходы. А ныне по писмам кошевого атамана и всего Низового Войска **(1067→)** являетца, что та аренда будто посполитому народу тягостна и происходят о том поречения и переговоры многие. Также будто многие маетности, села и деревни, и подданных держат недостойные и незаслуженные люди. И от того чинитца посполству тягость великая. И за ту аренду, и за подданные в нынешне настоящее время они, запорожцы, всчали было межд посполитым народом замешание и измену, и междоусобную брань. От чего Господь Бог милостию своею [а верною и усердно радетелною ево гетманскою службою] хотя ныне и сохранил, однако и впред чаят от них, запорожцов, такой же шатости и бунтов. И того для великие государи указали ему, гетману, со всею генеральной старшиною и с полковники, и с знатыми войсковыми товарищи **(1068→)** помылить и посоветовать – впред с сего времени в малороссийских городах на даче их великих государей жалованья войсковым людям малороссийских городов охочим конным и пешим полкам и на иные войсковые росходы аренде ли быти или тою аренду отставить. А вместо того объмыслить со всего посполства иные какие поборы. И буде аренду для вышепомянутые причины отставить, а уставить побор. И он бы, гетман, о том к ним, великим государем, донес – вместо той аренды, каким побором быть и каково те поборы збирать, и не будет ли от тех денежных поборов посполитому народу тягости. А естли по ево гетманскому с старшиною и с полковники совету быть доведетца по-прежнему аренде, а иного способу удобного такова, чрез которой бы мочно бес тягости народной збирати денги **(1069→)** на жалованье тем охотным конным и пехотным полком нет. И великие государи указали ему, гетману, о той аренде чинить по прежним своим, великих государей, указом, а посоветовав и помысля о аренде, писали он, гетман, к ним, великим государем, с ним, думным дворянином, как о том впредь быть.

И октября 20 дня того ж 201 (1692) году к великим государем писал он, гетман, с ним же, думным дворянином, что он, гетман, ведая о том запорожском и в городех меж народом пререкании, как к ним, великим государем, писма свои з донесением посылал, так и у себя непрестанно мыслил и многократно с старшиною и полковниками говорил, что каким-нибудь иным, а не арендовым способом збор денежных постановив, а аренду тое отставить. Потому что та аренда в малороссийских городех не так налогами своими народу есть тяжелоносна, как самым именем изданы **(1070→)** времьям [чаят для того, что при полской державе жиды оною владели и многие вымышленные отягощения чинивали] есть досадна и полна бесчестия и хулы. Сего ради он, гетман, посоветовав с старшиною и с полковниками, послали по тем полкам и городам листы свои со увещеванием, чтоб в арендах от старшины чинен был дозор, чтоб досады людям не делались. То есть всякому человеку на крестины и на свадьбы вина с потребу в домех выкупить или мимо арендовых шинков, где хотя с них купити невозбранно было. А при том, обнадеживая всенародное посполство такою надеждой, что он, гетман, с старшиною и с полковниками, и со всеми войсковыми урядники, и за их посполитых людей ведомей будут мыслить о ином способе на собрание денег на заплату вышепомянутому войску и на иные **(1071→)** войсковые росходы. А аренды тое доложат их, великих государей, естли их монаршеской на то указ будет и естли удобнейши способ на собрание денег изобрящетца, отставити хочят. Только, дабы они, посполитые люди, дождались, чтоб нынешняго году аренда была додержана до своего годового належащего сроку, за которую уже откупные денги в скарб войсковою суть отданы. А какая всех старших и меньших малороссийских жителей и посполства будет отповедь, о том, он, гетман, им, великим государем, донесет чрез нарочного посланного и совершенного в том время о том деле их монаршеского указу просити будут.

И июня 8 дня того ж 201 (1693) году к великим государем писал он, гетман, черниговского полку с писарем, с Иваном **Скоропацким**. Объявил де он, гетман, их, великих государей, указ генеральной старшине **(1072→)**, полковником и всему Войску Запорожскому о аренде – быт ли ей или ее отставить. А на собрание денег для платежу войску охотницкому, конным и пехотным полкам, и для иных войсковых всегдашних росходов постановить иной способ. Которой их, великих государей, указ выслушав, генеральная старшина, полковники и знатные особы и посполитый народ говорили и советовали, чтоб быть аренде для знатных, оказавшихся от нее пожитков. Однако болши тех оказалось, чтоб ея не быть, а быт бы побором с шинков и с винокурен, из болших винных продаж, которой побор постановили все обще как для пререкания о аренде от посполитых людей и от запорожцов, так и для испытания того толко на один год **(1073→)**. И о подтвержении тех поборов просил гетман и старшина, и полковники, и посполство их, великих государей, указу.

И июля 4 дня прошлого ж 201 (1693) году с их великих государей указу и в статьях к нему, гетману, к Ивану Степановичю с тем же писарем, с Иваном **Скоропацким**, писано, что они, великие государи, слушав ево, гетманского, генеральной старшины и полковников, и всего посполства доношения, и словесного Ивана **Скоропацкого** объявления, указали во всех малороссийских городех собирать денежную казну [на дачу их, великих государей, ратным людям малороссийских городов охочим конным и пешим полкам ево гетманского регименту и для иных войсковых росходов с шинков **(1074→)** и с винокурен, из болших винных продаж, так, как в доношении ево, гетмана, Ивана Степановича и старшины, и полковников, и посполитых людей чрез того писаря написано] до своего, великих государей, указу. А лишняго збирать и тяжбу тем посполитому народу чинить не велено. А

как тем побором год исполнитца и что денежной казны в зборе будет ис прибылью ль перед арендою или с убавкою, и не в тягост ли то будет посполству, и по выхождении того года поборам быть или по-прежнему аренде, и о том бы он, гетман, помысли и посоветовав з генеральной старшиной и с полковники, и с посполством к ним, великим государем, писал. А их, великих государей, указ о том тогда учинен будет.

В листу к гетману Ивану Степановичу (1075→) полковника киевского Костянтина **Мокеевско-го** написано:

Изволил велможность ваша писати ко мне, чтоб я посоветовал с полчаны своими о денгах, нале-жащих в скарб войсковой, и я чинил совет с сотники, атаманы, войты и с селскими людьми. И они все единогласно приговорили, чтоб быти аренде и вскоре поклонитца с челобитною милости вашей о той же аренде. О чем, известив, и предаюсь милости вашей, и пребываю нижайший слуга. Ис Ка-зельца мая в 31 день 1694 году.

Их царского пресветлого величества Войска Запорожского киевский полковник Костянтин **Мо-кеевский** (1076→). Время початия арендам от Петра с пятого извещаю.

В листу к гетману, к Ивану Степановичу, полковника нежинского Степана **Забелы** написано:

Недавно прежде сего, будучи я в Борзне, писал есмь по указу велможности вашей к старшине полковой нежинской, чтоб они, совокупясь с мешаны и с старостами мастеровых людей, и общей народ к намерению, которое б имело быть о продаже вина, посоветовали, каким бы способом собра-тись могли денги на расходы войсковые. И они, старшина, за день прежде того приказали трезвость и готовость. А собрався после того на урочное место, совет о том чинили, где из особ старших пол-ковых, мешанских, товариства, черни и старост мастеровых и общих людей ни от кого никому ни-каково не было (1077→) прекословия, наипаче, когда всякого старосту мастеровых и общих людей особно в своих собраниях стоящего на то отставленные особы спрашивали. Все единогласными сло-вы говорили и усердно просили, чтоб аренда была добровольная, а дани з аренду, чтоб не платили. А когда спрашивано их, для чего, и они так говорили: что великую тягость люди терпят чрез дани для того, что, хотя б хто чрез целой год в шинке не был и дома не пил бы вина, а дань себе указную ко-нечно должен дать. А добровольной арендарь бес принуждения, бес плача и бес досады с охотою рад денги дать. И старшина полковая и мешанская от старост мастеровых людей, и от товариства чер-ни, и от общих людей, приговор приняв, и сами також де единогласно приговоря, отписали в Борз-ну, ко мне, что добровольной требуют аренды, а не плаченной слезными данями. И такая еще утвер-жается (1078→) причина, что с аренды наезды всякие оплачивающца и градские потребы без люд-ской обиды совершенно довольствуютца. А когда поборами за аренду довелос бы платить, то нема-лая беда на наезды и на грацкие потребы должны будет быти. Дани, чрез которую несносно людям чинитца обиды, наипаче старшина свою особе сказывают причину, что, хотя из грозою, и с проше-нием дань за аренду збирали, однако ж великого узнав труда и проклятие понесе еще и по сие время почасті от упорных, а почасті от скудных не могут выбрать. А урочные денги свои принуждены за-платить. После того, приехав я в Нежин, о том же и таким же способом опять совет велел есмь об-новить, а наипаче в сотнях, дале от города обретающихся, и писма о том розослал есмь. И по-старо-му (1079→) неотменные приговоры выразумел есмь из уст и чрез листы, которые велможности ва-шей объявляю. А тот полку нашего приговор мудрому регименту вашему в разсуждение вручив се-бя с поворностию услуг моих милости вашей благодетельской усердно предаю. Из Нежина 1694 ию-ня в 3 день.

Велможности вашей, благодетелю моему многомилостивому найповолнейший слуга Их царско-го пресветлого величества Войска Запорожского нежинский полковник Степан **Забела**.

В цыдулах написано:

В «а»

По указу велможности вашей триста казаков со всем порядно приготовил есмь, которых, куды посылать, милостивого прошу наставления. (1080→)

Во «в»

Кафтаны войску охотницкому изготовлены, которых, где деть²⁶, изволь мне велможность ваша милостиво приказать прошу покорно.

В листу к полковнику нежинскому к Степану **Забеле** от старшины казацкой и мешанской напи-сано:

Милостивый владетель наш, господин полковник нежинский. Лист почтенный ясневелможного ево милости господина гетмана от вашей господской милости к нам присланный как скоро ж одер-жали есмь, того ж временем при собрании всех на старшине полковой и мешанской, и многих с това-риства, и общего народу его прочли. В котором выразумев такой указ велможного благодетеля

(1081→), чтоб от всех как старших, так и общих людей был совет и приговор – или дани быт бы по-прошлогодному, чтоб казна в скарб войсковый добрана и изготовлена была или для добранія оных отновить бы аренду. А посоветовав о том меж собою, так единогласно сказали, чтоб те годовые дани, отставя, отновить аренду, которую совет и приговор наш и общих людей здесь предложив к лутшему разсуждению и изволению вашему благодетельскому подаем и, сами себя милости его благодетельской вручив, пребываем из Нежина мая в 18 день 1694.

Вашей господской милости, милостивому благодетелю нашему желателны и во всем поволные слуги:

²⁶ Куди подіти.

Матвей **Шенях**, обозна полку Нежинского; Марко Иванов **Борсук**, судья; Аввакум **Тарасов**, атаман (1082→) городской нежинский; Иван Еремын **Кониский**, войт нежинский з бурмистрами и с мещаны.

Приговор добровольной на аренду обеих чинов старшины и общих людей с сотен Нежинского полку, которых имена ниже сего писаны:

Старшина сотни Нежинской:

Григорей **Павелченко**, сотник нежинский Нового города;

Давыд **Мищенко**, атаман березавский;

Семен **Лисица**, атаман Кгримайловки;

Ярош **Коваль**, атаман Вересоцкий;

Матвей **Тищенко**, атаман хибаловский;

Василь **Вишевец**, атаман кладковский; (1083→)

Иван **Лукашенко**, атаман ковчинский;

Михайло **Бойка**, войт березанский;

Остап **Шапка**, войт Кгримайловки;

Иван **Ращенко**, войт вересоцкий;

Петро **Супруненко**, войт хибайловский;

Лукьян **Жук**, войт хибайловский²⁷.

Мы соизволяем добровольно на аренду, а не на слезные дани. Только чтоб товарыству и общим людям на крестины, на свадьбы и для домової нужды, сколько надобно волно было высидеть вина. О том все мы атаманы с товариством сотни моеї, войты с общими людьми покорно просим и подписуем имена свои сотни Борзенской:

Тарас **Забела**, сотник борзенской;

Петр **Макарович**, атаман городской с товариством; (1084→)

Кирила **Макарович**, войт со всем общим миром;

На аренду соизволяют, толькo докладывают, чтоб нихто не закупал аренды чужой сотни, оприч то их.

Сотни Девицкой:

Василь **Селецкий**, сотник Девицы Салтыковой с товариством;

Йосиф **Шендеп**, атаман городской ; Иван **Павлов**, войт с общим народом;

Павел **Армановский**, писар; Василь **Бабарыка**, атаман жуковский с товариством и с общим народом;

Марко **Иванов**, атаман дроздовский с старшиною;

Афанас **Трофименко**, атаман куликовский с товариством и с общими людьми; (1085→)

Петро **Дуля**, атаман авдеевский с товариством.

Також де соизволяют на аренду сотни Алишевской:

Левко **Шрамченко**, сотник алишевский;

Степан **Шапка**, войт;

Роман **Михайлов**, бурмистр с общими мещаны;

Федор **Трофименко**, атаман городской и все товариство на аренду соизволяют по-прежнему, толькo чтоб нихто не закупал, оприч своей сотни.

Сотни веркеевской:

Самойла **Афонасьев**, сотник веркеевской;

Григорей **Боярка**, атаман городской;

Лаврин **Петренко**, войт веркиевский, атаманы и войты единогласно и и тяглые люди;

Кондрат **Негреба**, атаман берестовецкий и кошелевский, бритоновский (?), (1086→) смолевский, зинковский; атаманы и их сел войты единогласно советуют на аренду.

Сотни Ивангороцкой:

Федор **Малюга**, сотник,

Степан **Билашенко**, атаманам,

Иван **Игнатов**, войт и все общие жители ивангороцкие.

Федор **Лисенко**, атаман хвастовецкий с товариством;

Авдей **Терех**, атаман мартыновский с товариством;

Влас **Дягиль**, атаман белмачевский с товариством;

Иван **Колесниченко**, атаман махновский с товариством соизволяют на аренду и докладывают, прося милости, чтоб с стороны для домової своей нужды волно было купить вина мимо аренды (1087→)

Сотни Прохорской:

Игнат Иванов **Борсук**, сотник со всем товариством и общими жителями прохорскими соизволяют единогласно на аренду, а не на прошлогодную дань.

Сотни Шаповаловской:

Андрей **Небаба**, сотник шаповаловской;

Микита **Карпенко**, атаман городской с товариством;

Хвеско, войт с общими жителями такожде соизволяют на аренду, а не на прошлогодней збор.

Сотни Мрынской:

Григорей **Федоров**, сотник мрынской;

²⁷ Очевидно, перекладач помилився, бо попередній війт теж був з цього села.

Григорей **Коханенко**, атаман городовый; Миско **Алещенко**, атаман селский с товариством; Тишко **Дюдя**, атаман мирочовский с товариством (1088→)

Афонасей **Мищенко**, атаман хотеневский с товариством, и войты со всеми общими жители по-прежнему на аренду соизволяют.

В листу к гетману, к Ивану Степановичу Мазепе, полковника гадицкого Михаила **Буруховича** писано:

Приняв пречестный лист велможности вашей, писал во все города полку своего к старшине и ко всем во все в городех жителем, спрашивая, на что поволят – на прошлогодной ли збор или обновить аренду. И не токмо писмом своим подтвердил, но и велможности вашей для лутчей чести и силы в городех при зборе люцком честь велел. И какие ко мне из городов ответные писма есть, те я к велможности вашей посылаю. А по моей должности прошу к себе отческого признания, так же (1089→) и на желательное общее прошение полку своево по охотному их постановлению разсмотрительного региментарского милосердия, как бы было им с лутчим. Ис табор с -под Великих Будиш майа в 31 день

В том листу в положенных цыдулках написано:

В «а»

По имянному писму велможности вашей о годовом в войсковой скарб, откуда взять доходе, сверх горовового совета, которой полчани мои на писмах своих подали, переправяся Ворскл, велел старшине и всей полку моего черни уклонитца на сторону для совету и там вслед прочесть лист. Многократно спрашивал, что приговорить о зборе, належашей казны откуда взять – с торговых ли промыслов, или аренду обновить. И вси единогласно и охотно (1090→) поволили на аренду. А о чем на челобитной мне подали, тое прошение и те писма, писанные з городов ко мне, и ту челобитную товарищества полку моего велможности вашей посылаю.

В «в»

Не случилось мне для моих недосудов и о том известить, что по указу региментарскому **Гречаному** в двух селах ево, в Рыморовке и в Бурках, казаком к семидесяти пяти человекам, которые бывали под Гадяцкою сотнею, под ево послушание отказал, а что он росписку восьми человекам подал, будто я из мужиков казаком подданных ево написал, то он предложил неправдою, понеже те имянно ис под ига (?) ево взяты были, что он оставил сиротами после чигиринской войны, где отцы их в Чигирине побиты. Казацкие дети 127 матерей в лета учинились господарми и хотели обновити (1091→) славу отец своих, и войсковую службу служить хотели. Да и то чинил не собою, но по указу от велможности вашей, что такие в роспись войсковую годны. А принять по свидетельству в число войсковое велел. А ныне и те заключением ево Гречаного в подданство его взяты. И о том извещая, чтоб я виноват не был и не попал в подозрение, что такие свободные взяты в подданство.

В листах Гадицкого полку разных городов войскового товариства и городового: священников, сотников, атаманов, войтов и бурмистров, и товарищества также старшины городовою и селскою посполитых людей и старост сотен грунскою, вепринскою, котелвинскою, рошовскою, опошенскою, комышанскою, куземинскою, зинковскою, комымовскою, гадявскою к полковнику (1092→) гадицкому к **Михайлу Буруховичу** писано за руками вышенисанных старшины и посполитых людей быть аренде по-прежнему, как бывали при предках гетманских. Токло б не так тяжело, как при прошлом гетмане. А так, как при нынешнем было. А арендарей сторонних со стороны в полк и в города, и в сотни не давать. А быт бы из своих полков и городов. Да они ж бьют челом полковнику о заступе к гетману, чтоб поволит гетман на празники светлова Христова Воскресения и Рожества Христова, также и на свадьбы, и на крестины самому кому выкурить вина или купити на стороне дешевою ценою, а прошлогодною бы збор совершенно отставить. Потому, что и так вышли в великие долги, а ще не оплатились. А аренда им не убыточна. Да им же б поволно было пива и меда варить безо всякой дачи арендарю. Да и с вин (1093→), которые станут курить на вышеписанные случаи, с курения их по кадке и пополукадке не имать овса. Да иног б полку и городов арендар закупщик никакой не был.

Да в челобитной сотен гадецких войскового товариства к гетману Ивану Степановичу писано:

Что они вся старшина на аренду позволяют, на вино и на табак, а пиво и мед поволно бы варить. Да и на дегодь аренды бы не было ж. А у ково кубы есть, поволно б было вино сидеть и дружным местом продать на свадьбы и на поминки, и на празники высидить вина поволно б же было. А по осмачке и по полосмачке не имали ж бы. И иных вымыслов никаких не чинили. Также и с пив, и с медов, и от кубов, и от винных котлов. И как на стороне купить в дом свой, взятков (1094→) денежных никаких не брали. А вино курить на дружную продажу свободно было для вспоможений полку их товариства нужных людей, чтоб, какова ни есть по милости гетманской на казацкие потребности в городех надобные, учинялася прибыль.

Такова челобитная с подписью рук их.

С листу к гетману к Ивану Степановичу Мазепе полковника лубенского Леонтья **Свечки** написано:

Ясневелможный милостивый г-ине гетман.

Кой час возвратился из Батурина в дом от велможности вашей в мимошедшей празник великоденной, тот час, в весь полк мой писма послав, приказал, чтоб вся старшина городовая, собрав в городе (1095→) из всех сел товарищество и посполитых людей, в голос тем знатно и явно всякому объявили: на чем произволят, по совету и устах, к своей откуда збирать належашей скарбец для войск охотных, конных и пехотных полков, на заплату годовую им належашую. И во всех городах полку моего не поволнили по прошлогодному збирать казны от бочки и от кубов, и от дворов за шинки вино продажные. Но вси единокупно и единогласно поволлив общим светом установили при-

говором своим быть аренде. И о том к нам со всех городов в писмах тое на том установку объявляют, однако ж под таким уговором: хотяще сами в городех поколико десять человек, взявся число належащее, в скарб войсковой положить и прибыль, чтоб была на города **(1096→)**, а по селам на церкви. Только о том покорно просит, чтоб с стороны насланных арендарей не было, для того как де свои люди в городе и по селам держать станут аренду, то хотя тее и на стороне, тамошний житель купит на свое надобье или высидит вина, то о том свои люди мало где деть будут. А хотя и пострашают кого за то, то нам удобнее таковых своих за жестоту наказать. А как с стороны будет кто насланный арендарь, то людей бедных много грабежем нудят. И за то чинитца меж людьми великой ропот. О чем о всем, на высокое разсуждение покорно подав, и милости вашей господской ко всем нам призрительной сыновский пожелав под ноги себя склоняем. Ис Пирятина майа в 18 день 1694 году. В том листу три цыдулы, а в них пишет: **(1097→)**

В «а»

Писем тех из городов ко аренде отзываются ныне не посылаю велможности вашей. Только покорно прошу ответу, на которое время прислать из моего полку какова человека с теми писмами поволиш. И я належитость обыкшую, собрав с полку, из городов порукавичного поклону велможности вашей и их милостям господам генералом, пришло. Только по одиночном в руки посторонним людям в полку нашем по милости тоей госпоцкой не упускайте ни одного города зело и покорно просим.

Во «в»-м

О стану Бужинском, где была рыбная ловля, те озера песком позанесло, где тони волакивали. А хотя бы могли инде на ином месте осмотреть места для полозу рыбного, только людей **(1098→)** с неводами и з суды к тому належашими в полку нашем не найдем. А что преж сего господин дворецкой с половины с своим неводом и челядие тягивал, то ныне в Батурин с ним виделся, о том говорил. Однако ж не похотел ныншнего лета он дерзнут, о чем не обнадеживал велможность вашу станом. Доношу ведать, чтоб пореченья вашего господского на меня не было, что заранье не объявил, а в нашем полку отнюдь не обретаются такие люди с неводами.

В «г»

По господскому твоему повелению **Якова**, лекаря нашего полкового, при сем случае посылаю его в Батурин со всем его рукоделием.

В листу к нему ж, гетману, полковника нежинского Степана **Забелы (1099→)** о аренде писано, что волными голосами учинили приговор по городам, и по селам по-прежнему быть аренде, говоря, что и прошлого году от збору великую имели доуку. А от аренды никакой не было обиды, наипаче в городской нужде в покупке порохов, и в должном порядке и особо в строении церковном великою подпорою была аренда. А прошлого году на все на то с людей были частые были поборы. Писан в селе Кунашевке мая в 22 день.

В том же листу в положенной цыдулке написано:

Не по правде нехто велможности вашей на меня донес, будто без воли вашей Борзну в аренду неково пустил, чево как не знаю, так и не отвечаю. Естли совершенно будет воля ваша быть аренде по-прежнему, тогда и кланятца буду

(1100→) велможности вашей о том. Обещаю подарок кленот дорогой. Как уже и время тому блиское приходит и позволение ваше пред празником к себе имети буду, потом о всем пространне поговорим.

Во «в»-м листу к нему ж, гетману, ево ж, полковника, майа в 14 день:

Что он, полковник, приняв указ ево, гетманской, послал полку своего по городам и селам листы и, что против от того отпишут, он впредь ему, гетману, объявит.

В том же листу цыдулка, а в ней объявляет гетману, что у него обедает иерусалимской архимандрит.

С листу к гетману ж полковника стародубского Михаила **Миклашевского** писано, что все единомышленно **(1101→)**, старшие и меньшие, полку ево товариство и посполство волными голосами дали приговор: быть по-прежнему аренде, а прошлогодной збор отставить крепко просили. Да и ныне он к наказному своему в Стародуб и ко всем сотником, атаманам и войтам писал, чтоб, собрав всякой свое товариство и посполство с старшее и меньшее, сызнова поговорили и посоветовали, что лутче — арендаря или прошлогодной збор. И всяк бы в тое постановление, на письме написав и руками закрепив, присылали наскоро. А как присланы будут, и он их в Батурин отошлет. Писан в Глухове майа в 14 день. В том же листу в положенных цыдулках написано:

В «а»

Велможности вашей доношу, что дело, постановленное в Батурине, у меня не в забвении, только ожидал указу региментарского, потому что **(1102→)** хотел было прежде обвести письмами.

Во «в»

Полчани мои хотя на аренду, хотя на прошлогодной выбор не будут противны. Как в том будет воля и указ региментарской, тем и удовлетятца.

В «г»

Бьет челом полковник, чтоб гетман приехал на свадьбу дочери ево и благословил ее отчески, и тот брак приукрасил бы особою своею честною.

В «д»

Он же, полковник, просит гетмана, естли сам особою своею посетит дом ево не похочет, то отпустил бы ясаулов генеральных.

К нему ж, гетману, пишет полковник гадяцкой, что о зборе денег к сроку, как привесть, указу никаково нет и каким обычаем **(1103→)** – арендоу ль или прошлогоцким збором – и о том просит скорого указу и наставления. Писан с Лютенки майя в 14 день.

К гетману ж миргородцкаго полковника **Данила Апостола** писано, что он обоих чинов людям, войсковым и посполитым, объявлял указ гетманской на аренду ли или на збор прошлого году поволят. И они всиединодушно говорят: обновити аренду. Только то неведомо, на чем сотен их люди постановят. И как со всех сотен принесены будут писма, и он к гетману отошлет. Из Сороченоц в майя в 26 день.

В листу к нему ж, гетману, от смеловского сотника и городничего **Василья Громика** да иеродиакона **Анания Котовича** писано **(1104→)**:

Писал к ним полковник, чтоб казну належащую в скарб войсковой из ево полку и порукавичное належащее з городов в Батурин привозили. И они, сотник, объявляют, что срок той выдаче еще не пришел, а будет Петропавлов день. А арендаря в свой городок по уставу всего посполства принимать не хотят, только ис посреди себя такова человека найдут, чтоб аренду ведал. И тот арендар прислан будет с належащею казновою войсковою и с порукавичным в Батурин в будущей год от сего к нему, гетману, писанного листа на срок. Из Смелой майя в 28 день.

В листу к гетману к **Ивану Степановичу Мазепе** полковника прилуцкого написано:

Еще прежде честного листа от велможности вашей ко мне писанного **(1105→)**

писал я ко всем сотником полку моего, чтоб с атаманы и товариством своим, и с войтами, и со всеми посполитыми людьми, обще совокупясь, посоветовали, каким бы способом ис полку моего до скарбу войскового денги збирати таким ли, как ныне шинков горелчаных, или опять постановленной аренде. Против которых листов моих ныне приняв ответы, с нарочным сторожем моим отсылаю к велможности вашей. И с которых учинитца известно велможности вашей, как они приговаривали и на чем имеют добротную свою волю. А в полковом моем городе Прилуке, когда при собрании атаманов селских с товариством их и войском с посполитыми людьми прочет честной ваш лист региментарской и когда изоустроно им о том предложил есмь, тогда все якоб едиными **(1106→)** усты закричали, что лутч быти аренде и с нею належащие денги в скарб войсковой давати, понеже во время аренды, как на расходы посполитые громадные²⁸ великое было доволство с прибыльных денег арендовых, так и на надобья войсковое знатное доволство. А ныне теми всеми пожитками корыстуютца одни шинкари и уреченной дачи от тогого шинку с великим усилствием не хотят отдавать. Такова воля всей сотни Прилуцкой и самого полкового города жителей, и всех – как товариства, так и посполитых людей. И ныне при посланных от сотников листа о том велможности вашей предложив вручаюсь милости вашей. Ис Прилуки майя в 18 день 1694 году.

Велможности вашей, благодетелю нашему, желательный **(1107→)** слуга и нижайшее подножие их царского пресветлого величества Войска Запорожского полковник прилуцкий **Дмитрий Горленко**.

В листу к полковнику прилуцкому сотника краснянского написано:

Мы соизволяем на то, чтоб против прошлого году всякие селяне из сел своих платили денги в скарб войсковой.

Павел Загуриский, сотник краснянский.

В листу к полковнику прилуцкому сотника монастырского написано:

По велению вашей велможности имели есмы раду со всем товариством **(1108→)** и с посполитыми нашими людьми, как бы в скарб войсковой належащие денги с сотни нашей собраны были или так, как прежних лет ис шинков откупных, или, как нынешняго времени от шинкарей. Тогда товариство и посполитые люди наши так постановили, чтоб как сего прошлого году, так и ныне было б от шинкарей собранные в скарб войсковый належащие денги, о чем ведомо учинить пред всеми милости вашей. Из Монастырища майя 18 дня году 1694.

Вашей милости повольный слуга **Левко Карась**, сотник монастырский.

В листу к полковнику прилуцкому сотника варвицкого написано:

Мы де на таково постановление **(1109→)** соизволяем, каково будет постановлено и в городе.

Федор Тернавский, сотник варвицкий;

Яков Моренец, атаман городской;

Михайло Галата, войт варвицкий.

В листу к полковнику прилуцкому сотника сребрянского написано:

Мы де на аренду соизволяем, только аренду, чтоб нашего города жители откупали и те б денги в скарб войсковой платили.

Трофим Васильев, сотник сребрянский;

Микита Иванов, атаман городской;

Кирило Хажинев, войт с посполством **(1110→)**.

В листу к полковнику прилуцкому иченского сотника написано:

Мы де соизволяем, чтоб по-прежнему аренда была. А только просим о том, чтоб и с той же аренды и в наш ратуш по-прежнему денги плачены были.

Яков Миронов, сотник иченский;

Гришко Антоненко, атаман;

Семен Григорьев, войт з бурмистрами и со всем посполством ичанским.

В листу прилуцкому ж полковнику сотника иваницкого написано:

Мы соизволяем, чтоб аренда была, а о том просим, чтоб горелку арендари продавали по шагу.

²⁸ В оригіналі «громалные».

Юрий **Симеонович**, сотник;

Тимош **Андренко**, атаман городской (**1111→**).

Микита **Федоренко**, войт з бурмистром и со всем посполством иваницкие.

В листу к полковнику прилуцкому сотника журавского написано:

Мы соизволяем, чтоб по-прежнему аренда была.

Степан **Левченко**, сотник журавский;

Сапон **Кочерга**, атаман городской;

Прокоп **Поровник**, войт с всем посполством;

В листу к гетману к Ивану Степановичю лубенского полковника написано:

Имея ми в полку нашем общую раду и совет во всех городках, не сами старшина городова, но со всем товариством и посполством городовым и селским (**1112→**) и постановили, что лутче быти по-прежнему – аренде, нежели шинкарем, емля²⁹ от них на четверть года денги или от бочки в скарб войсковой. А хотя де в скарб денги собраны были, однако в нашу городовую казну прибыли не было. А как де аренда будет в городех, тогда довольства будет войсковому скарбу и городовому прибыл же будет. И с которой прибыли лехкость в ыных тяжестях посполству учинитца и нуждам городовым довольство учинитца. О том же деле и писма из городков писанные посылаю к велможности вашей с атаманом городовым пиратенским и с ыными полчаны нашими, которые приготовили денги з городов своих в скарб войсковой заплатити. Тех в Батурин посылаем, чтоб они же писма вручили и належашие денги (**1113→**) в скарбе войсковом объявили. Которые денги, когда велможность ваша в скарб войсковой велиши принять, тогда повели велможность ваша, покорственню просим, в городы послать указы свои о арендах, чтоб всякие шинкари ведали о той аренде и от которого времени начнетца она дай Боже счасливо. А ис скудных городов еще и по се время денег не могут собрать. Изволь, ваша милость, на те городки признание свое учинить и изволь о том указ свой послать. По сем предаемся милости вашей ясневелможному господину и до ног кланяемся и отдаемся милости вашей. С Ператина, майя 30 дня 1694-м.

Их царского пресветлого величества Войска Запорожского полковник лубенский Леонтий **Свечка** с товариством. (**1114→**)

В цыдулках написано:

В «а»

О липах пишеш, велможность ваша, естли готовые к походу воинскому. И я еще весною приказывал делать те липовые лотки во тех сотнях в Лубенской, в Роменской, и в Лохвицкой по четыре зделать, в Смеловской, в Велицкой, в Сенченской, в Чорнской, в Пиратинской, в Лукомской по две, в Чорнуской одну, и они уговорились в Матренине делать по пяти сажень или по полушесты, а ыные в Полтавском полку такие ж мерою. И ныне я во весь полк послал и против указу ль нашего уготовлены. А коль скоро ответы получу ис полков и ис сотен, тотчас ведомо учиню велможности вашей. А в Чигирин Дуброве уже готовы. (**1115→**)

Во «в»

Как прошлого лета просил я вашу милость, чтоб универсал получить на заречную пасеку, чтоб десятины с ней не имать, понеже прошлого лета со 120 ульев 20 взяли, о чем покорственню прошу.

В «г»

Сего листа отдавцы рукавичной поклон велможности вашей и генералом должны будут заплатить. Да и в ыные городки писал я, чтоб в том же деле с належашими денгами в скарб войсковой в Батурин ехали.

В листу к гетману Ивану Степановичю сотника роменского написано:

Полковник наш лубенский прислал к нам писмо, чтоб мы по своему приговору для откупы аренд особо прислали к велможности вашей в Батурин. И мы постановили, чтоб с той аренды и на ратуш (**1116→**) прибыль была. И мы таких особ по повелению господина полковника и вашей милости посылаем, до которых изволь милостив быть и им в город наш для ведома лист свой дать. О чем, прося, предаемся милости вашей госпожкой и пребываем нижайшие слуги и подножие:

Иван **Тимофеевич**, сотник роменский;

Василь **Ляхненко**, атаман городской, со всем товариством;

Улас **Кирилович**, войт;

Григорей **Гарбуз** и Кузма **Калачник**, бурмистры и со всеми мещаны.

В листу к полковнику лубенскому роменского сотника написано:

Мы все собранные, старшина, товариство и посполитой народ (**1117→**), приговорили, что быть у нас аренде, толко, чтоб арендари были нашего города и ыных бы податей из нашего города не имать.

Иван **Тимофеев**, сотник раменский;

Василий **Ляхненко**, атаман городской;

Влас **Кирилов**, войт з бурмистрами.

В листу к тому ж полковнику сотника лохвицкого написано:

Мы соизволяем на аренду потому, что шинкари горелку дорого продают. Толок б на расходы наши городовые арендари платили, а во время ярморки, чтоб арендари от привозной шинкарной бочки по два ефимка имали.

Михайло **Гамалея**, сотник лохвицкий;

Микита **Мартысенко**, атаман городской со всем атаманством селским и товариством;

²⁹ Беручи.

Микита **Ерченко**, войт з бурмистрами и со всеми мещаны и с посполством. (1118→) В листу к тому ж полковнику сенченченского сотника написано:

Мы соизволяем, чтоб у нас была аренда, а толко б к нам всему городу отдана была или нашего ж города арендарем.

Леонтий **Васильев**, сотник сенчанский;

Сергей **Криштопович**, атаман;

Семен **Ясик**, войт з бурмистрами, селские атаманы;

Григорей **Шелченко**, атаман жданевский;

Иван **Михненко**, атаман лучанский;

Иван **Коломыець**, атаман ломаковский;

Филип **Бережный**, атаман хицевский;

Василь **Тройка**, атаман гапоновский;

Михайла **Анищенко**, атаман василковский. (1119→)

В листу к полковнику лубенскому сотника глинского написано:

Мы все приговорили, чтоб быть аренде, толко, чтоб арендари в город наш давали по шти сот золотых против прошлых лет. Запросим о том, чтоб арендар постановил с нами, дабы и казаку, и посполитому человеку волно было безо всякой дачи зделать горелки по сту кварт³⁰ на свадьбы, крестины, на обеды, заздравные и поминовенные, кто свои котлы³¹ имеет. И чтоб волно было вместе продавать горелки по сту и по пятидесят кварт, а арендар бы за то у нас ничего не имал. А хотя бы мы и аренду на себя взяли, но денег столко у нас нет, понеже, как прежде сего плачивал наш городок вместе с селами госпоцкими по тысяче золотых, так и ныне тож может быти. И господа державцы не хотят ни одного чеха (1120→) в скарб войсковой платить. И прошлого году Федор-арендар как аренду держал, ничего не платил в подать с нами.

Михайло **Прокофьев**, сотник глинский;

Иван **Илченко**, атаман городской с товариством;

Алексей **Степанович**, войт з бурмистры.

В листу к тому ж полковнику сотника лукомского написано:

Мы все приговорили, чтоб аренде быть, толко, чтоб арендари были нашего города и городу б нашему прибыл была. А для своих бы нужд нам мочно купити десяти или двадцать кварт на стороне.

Данило **Ревенко**, лукомский сотник;

Петр **Бурук**, атаман городской;

Данило **Скряга**, войт;

Илко **Романенко**, бурмистр. (1121→)

В листу к тому ж к полковнику сотника чорнужского написано:

Мы все единогласно соизволяем на аренды, чтоб по-прежнему в скарб войсковой по одиннатцать сот золотых платили. А особо на расход казацкие и посполитые в наш город по тысяче золотых имеет платить.

Сотник чернувсий Лаврин **Игнатенко**;

Петро **Усенко**, атаман городской;

Григорей **Лукьянов**, войт с мещанами.

В листу к тому ж полковнику и старшины лубенской написано:

Вручено нам письмо от милости вашей о постановлении аренды горелчаной и селские атаманы приговорили, что они хотят арендарем уреченные денги платить. А мы, старшина городова, емлем³² на себя аренду и должны будем девятнатцать сот в скарб войсковой заплатить. А с всех того на расходы городовые полторы тысячи. (1122→) Их царского пресветлого величества Войска Запорожского полковой лубенской судья Андрей **Яковлев**;

Захарей **Салогуб**, лютенский сотник;

Иван **Прийма**, атаман городской лубенский с товариством;

Гаврило **Кунченко**, лубенский войт з бурмистрами и мещаны;

Иван **Кулябка** и Леонтий **Адамов**, старосты церковные.

В челобитной к гетману, к Ивану Степановичу, старшины коринской написано:

До ног упадая, просим изволь, велможность ваша, аренду положить на наше товариство села Коренки. А что должно уложить на нас платить в скарб войсковой им, то должны заплатить. Только призрению просим на нас.

Иван **Скревченко**, атаман с товариством; (1123→)

Лазар **Васченко**, войт з громадою села Коренки.

К гетману ж Ивану Степановичу в челобитной конотопской старшины написано:

Мы конотопское товариство и все посполство, упадсьвая к ногам, просим, чтоб аренда отдана была на наш городок. А мы ис сотни нашей денги належащие в скарб войсковой заплатим, а что будет прибыли, просим, чтоб нам на расходы войсковые отданы были.

Федор **Кандыба**, сотник с товариством;

Гаврило **Загвородцкий**, войт с посполством конотопским.

В челобитной к гетману ж старшины новомлинской написано:

³⁰ Кварта – міра об'єму рідини у XVII ст. на українських землях, трохи більше літра.

³¹ Дистиляційні апарати – обладнання для перегонки горілки.

³² Беремо.

Падши у ног, челом бьем и предлагаем, что мы приговорили быть аренде, толко извол тою аренду положить на нас на весь город. (1124→) Сотник, атаман с товариством и войт с мещаны новомлинские.

В челобитной к гетману ж старшины короповской написано:

Ниско упадшаем к ногам и просим милости, что аренда по-прежнему при нас же была.

Сотник коропский с товариством и войт со всеми мещанами короповскими.

В челобитной к гетману ж понорницкой старшины написано:

Поклон наш учинив, просим научения, как имеют денги арендовые платитись в войсковой скарб с нашей сотни – так ли, как прошлого году. Упадывая к ногам, указу просим.

Никифор **Савенко**, сотник понурницкий. (1125→)

В челобитной к гетману ж старшины глуховской написано:

Мы, вся старшина и посполство, городовые и селские, упадывая к ногам, милости просим и ведомо чиним, что все мы единогласно приговорили быть аренде и дабы господа державцы сел волости глуховской по давным росписям давали денги в скарб войсковой, не обороняясь ничем. А аренда, чтоб при наших выборных была покороственно просим.

Василей **Федорович**, сотник глуховской;

Кондрат **Грудако**, атаман городской с товариством;

Сава **Почаповец**, войт с мещанами.

В челобитной к гетману ж обмочовских жителей написано: (1126→)

Пад у ног велможности вашей, просим: дворец наш Николскому Батуринскому монастырю много служить, а досад никаких от игуменов не имели есмы. А ныне отец Филарет, грозя убийством скотине нашей, не пропускает к Сейме реке к воде. И скотину нашу, и пастухов ныне разогнали по ево, Филаретову, повелению. В чем по премногу регементарьского милосердия и управы просим.

Дмитро **Охрименко**, атаман Обмочовский со всею громадою.

В челобитной к гетману, к Ивану Степановичу, жителей спаских и божковских написано:

Мы, товариство, жители Спаские и Божка села, упадывая у ног ваших госпоцких, просим (1127→) милости. Честный отец господин игумен сегодней аренде, которая о преподобном Ануфрии кончится имеет, не пришол срок, а уже он как и к монастырю Батуринскому в подданство належащие пред реченные села попускать в аренду брату своему с войтом. Которые хотя еще шинков держати не зачали, всяк уже на убогие наши маетности похваляются грабити. И так не толко мы, но и посполитые люди зело такой аренды бояться. Толок ж им трудно, бояся старцов, владетелей тоих велможности вашей бити челом. А мы стократно просим милосердиво у велможности вашей, чтоб было так, как сего конющагося (?) (1128→) году, понеже те, которые имеют казны свои, в скарб войсковой денег против прошлого заплатити не могут. И мы обещаеся помочь им в том учинити потому, что б арендари коней, волов и иных маетностей наших не грабили. А естли принуждением чернцов тяглые люди к той же аренде прислонягца, тогда мы, бедные товариство, заплатив за себя належащие денги войсковые, волны б были от них. О том зело просим велможности вашей. Атамамы спаской и божковский со всем товариством тамошним.

На переводах помета думного (1129→) дьяка Емельяна Игнатиевича Украинцова такова:

202 (1694) июня в 19 день великим государем известно и бояром чтено.

References

- Borysenko, V. (2009). Osoblyvosti polityky hetmana Ivana Mazepy [Features of the policy of Hetman Ivan Mazepa]. Kyiv–Baturyn, Ukraine.
- Butych, I., Rynsevysh, V., Teslenko, I. (2004). Universalny ukrayinskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoylovycha (1657–1687) [Universals of Ukrainian Hetmans from Ivan Vyhovskyi to Ivan Samoylovych (1657–1687)]. Kyiv–Lviv, Ukraine.
- Dzyra, Ya. (Ed.). (1971). Litopys Samovydtisia [Chronicle of Samovidets]. Kyiv, Ukraine.
- Kalinichenko, V., Voronyanskiy, O. (2016). Istoriya Ukrayiny: vid naydavnishykh chasiv do sohoden-nya [History of Ukraine: from ancient times to the present]. Kharkiv, Ukraine.
- Kochegarov, K. (2019). «Vsi nashi volnosti v arendakh». «Osterehatelnoe pismo» protyv ukraynskoho hetmana Ivana Samoylovycha 1684 r. [“All our liberties in leases.” “Cautionary letter” against Ukrainian Hetman Ivan Samoylovych, 1684]. Moscow, Russia.
- Ohloblyn, O. (1940). Ukraina v kintsy XVII – na poch. XVIII st. Istoriia Ukrainy. Korotkyi kurs [Ukraine at the end of the 17th – the beginning of the 18th c. History of Ukraine. A brief course.]. Kyiv, Ukraine.
- Ohloblyn, O. (1960). Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba [Hetman Ivan Mazepa and his era]. New York–Paris–Toronto, USA–France–Canada.
- Pavlenko, S. (Ed.). (2007). Doba hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh [The era of Hetman Ivan Mazepa in documents]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (Ed.). (2009). Viyskovi kampaniyy doby hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh [Military campaigns of the era of Hetman Ivan Mazepa in documents]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2021). Hetman Ivan Mazepa. Pershe pyatyrychchya pravlinnya [Hetman Ivan Mazepa. The first five years of rule]. Kyiv, Ukraine.
- Romanovskiy, V. (1970). K ystoriyy arendy na Levoberezhnoi Ukrayne vo vt. pol. XVII – nach. XVIII vv. (K voprosu o pervonachalnom nakoplenyy). Nekotoryye voprosy sotsyalno-ekonomycheskoho razvytiya Yuho-Vostochnoi Rossyy [On the history of leasing in Left-Bank Ukraine in the second half of the 17th – the early 18th c. (On the question of primitive accumulation). Some issues of socio-economic development in South-Eastern Russia]. Savropol, Russia.

Stanislavskyi, V. (Comp.). (1996). Z epistolarnoї spadshchyny hetmana Ivana Mazepy [From the epistolary heritage of Hetman Ivan Mazepa]. Kyiv, Ukraine.

Zhuravlov, D. (2007). Mazepa: lyudyna, polityk, legenda [Mazepa: person, politician, legend]. Kharkiv, Ukraine.

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal “Siverian chronicle” (13/106 Myru av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

Дата подання: 1 червня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 2 жовтня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Протореферендумні практики за доби І. Мазепи (1690, 1693, 1694 рр.). *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 89–106. DOI: 10.58407/litopis.250509.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2025). Protoreferendumni praktyky za doby I. Mazepy (1690, 1693, 1694 rr.). [Proto-referendum practices during the era of I. Mazepa (1690, 1693, 1694)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 89–106. DOI: 10.58407/litopis.250509.

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

ІЗ НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРШЧНИНИ (XVII–XVIII ст.) (частина 28)

FROM NEW DOCUMENTS ON THE HISTORY OF SIVERSHCHYNA (17th–18th c.) (part 28)

DOI: 10.58407/litopis.250510

© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>, <https://orcid.org/0000-0003-1019-9749>

Метою публікації є уведення до наукового обігу важливих документів із історії Гетьманщини XVII–XVIII ст., виявлених переважно в архівосховищах Києва, а частково Кракова (Польща). Це різноманітна ділова документація (укази, купчі, скарги тощо). До того ж аналізуються інформаційні можливості цих джерел та особливо важливі свідчення. **Наукова новизна** тісно пов'язана з вищевизначеною метою, оскільки вперше до наукового обігу вводяться архівні, недруковані джерела, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, частково у відділі рукописів Бібліотеки Чарторийських у Кракові (Польща), вперше встановлюються важливі факти з соціально-економічної та військово-політичної історії України сер. XVII – XVIII ст., про діяльність судових органів, про повсякденне життя українського народу. Важливими є документи, що стосуються такого маловивченого регіону як Стародубщина.

Ключові слова: універсал, укази, листи, гетьман, Гетьманщина, Сіверщина, купчі.

The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation important documents on the history of Hetmanate of the 17th–18th c., discovered mainly in the archives of Kyiv and partly in Krakow (Poland). These are various business documents (decrees, bills of sale, complaints, etc). In addition, the information capabilities of these sources are analysed, and particularly important evidence is examined. **The scientific novelty** is closely related to the above goal, since for the first time archival, non-print sources stored in the Institute of manuscripts of the Vernadsky national library of Ukraine, partly in manuscripts department of the Czartoryski library in Krakow (Poland), are brought into scientific circulation, and important facts about the socio-economic, military and political history of Ukraine in the 17th–18th c., about activities of the judiciary, and about the everyday life of Ukrainian people are established for the first time. Documents concerning such a little-studied region as Starodubshchyna are also important.

Key words: universal, decrees, letters, hetman, Hetmanate, Sivershchyna, merchant bills.

У черговій частині статті ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії цього регіону України вже говорилося у попередніх частинах). Усього тут наведено тексти 35 документів, із них 6 – XVII ст., 29 – XVIII ст. Майже всі вони зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), і лише два (№ 8, 10) – у відділі рукописів Бібліотеки Чарторийських у Кракові (далі – БЧ).

Серед представлених документів необхідно виділити ті, які доповнюють «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», тобто універсали та листи гетьманів, полковників, взагалі козацької старшини. У цій статті вони представлені універсалами гетьманів Івана Скоропадського (№ 9, 11, 12 13), Данила Апостола (№ 16), стародубського полковника Михайла Миклашевського (№ 7). Так само представлені матеріали для «Українського Православного Дипломатарія XVI–XVIII ст.»: листи київського митрополита Рафаїла Заборовського (№ 20, 23), чернігівських архієпископів Лазаря Барановича (№ 7), Іларіона Рогалевського (№ 24, 27), Никодима Скрібницького (№ 28).

Спочатку розглянемо джерела XVII ст. Їх і в цій публікації, і взагалі менше, ніж джерел XVIII ст., бо невблаганний час і різноманітні лиха (пожежі, війни тощо) знищили їх... Відкривається публікація листом 1655 р. козелецького отамана Івана Суховія до наказного київського полковника Василя Дворецького. У ньому переказувано скаргу літківського

отамана на соболівських отамана Пилипа Березенка, вїта й людей, які незаконно ловлять рибу в озері Зловили. Нагадаємо, що села Літки й Соболівка розташовані під Києвом і входять нині до складу Броварського району. Далі йдуть підряд три купчі. У першій із них 1659 р. (№ 2) йшлося про продаж двору й млина в тому ж селі Літки мешканцю Остра Богдану Войничу. Останній був у свій час київським бурмістром, потім переселився в Остер. Це перша відома на сьогодні згадка про нього. Він активно діяв протягом 50–70 рр. XVII ст., але в 1686 р. він згаданий як померлий¹. Його син Іван повернувся до Києва, проте зберігав міцні зв'язки з Остром. Додамо, що ця купча згадує швагра Богдана Войничу, яким був Богдан Рекутенко, брат дружини Богдана Зіновії. Важливими для краєзнавців Остра є імена остерських вїта (Роман Кривошея), бурмістра (Іван Берлаз), писаря (Іван Павлович). У другій купчій 1671 р. (№ 3) ніжинська козачка «Катерина Кузовна Косинская» та її зяті Лесько Крощенко продали свій ліс ніжинському полковнику Максиму Жураховському. Спочатку зазначимо, що ліс розташовувався поблизу с. Кошелівка. Нині це село під назвою Велика Кошелівка в Ніжинському р-ні. Мала Кошелівка згадана вперше в 1700 р. і тому не про неї йдеться у цій купчій. Значно цікавішим є те, що ніженським полковником у цьому документі вказаний Максим Жураховський. Але тоді (1669–1674 рр.) цю посаду обіймав Пилип Уманець. Більше того, Максима Жураховського взагалі не знаходимо в довідниках, навіть у роду Жураховських XVIII–XIX ст.² Отже, тут маємо помилку, допущену копіїстом. Імовірно тут мало йтися про Якова Михайловича Жураховського, котрий був ніжинським полковником протягом 1678–1687 рр., до цього (у 1677 р.) був «выборним городовим» полковником, а ще раніше (протягом 1669–1677 рр. із перервами) – глухівським сотником. У третій купчій 1679 р. (№ 4) останній згаданий як ніжинський полковник і покупець будинку в Ніжині з хутором у ніжинського козака Павла Михайловича. Важливою звіткою є та, що вказує на межі купленого хутора. Він межував із пасовищем «пана Костантия Мигалевского». Останній був відомим діячем часів Богдана Хмельницького та «Руїни». Грек за походженням, він став подільським полковником у 1663–1666 рр., потім перейшов на бік лівобічних гетьманів Івана Брюховецького, потім – Івана Самойловича. Протягом 1674–1675 рр. – наказний корсунський полковник, у 1678 р. – індуктор³. Ця купча свідчить, що він був живий у 1679 р. і вірогідно проживав у Ніжині, де тоді була велика грецька громада. Цей документ, як і попередня купча, дозволяє уточнити склад ніжинської міської та церковної верхівки. Під № 6 значиться випис із київських міських книг, який містить постанову суду 1694 р. В ній йдеться про несплату боргу Івану Дворецькому (сину колишнього київського полковника), судді Київського полку, раніше (1666, 1671–1677, 1680–1681 (?), 1682–1684, 1689–1690) та іншим киянином Тимошем Кулаком. Деякі векселі щодо позичених грошей були дані в Острі. Суд ухвалив конфіскувати власність Кулака на користь позивачів. Зазначимо, що суд присудив Дворецькому заборговані гроші й коня, хоч той уже помер двома тижнями раніше (29.04.1694 р. за старим стилем). Цікавою є згадка про київського бурмістра Івана Софоновича, який можливо був родичем видатного українського хроніста, ігумена Свято-Михайлівського монастиря в Києві протягом 1655–1677 рр. Феодосія Софоновича. До цієї ж категорії джерел належить купча 1723 р. (№ 15), у якій йдеться про продаж двору на землі монастиря свв. Флора і Лавра в Києві.

Серед документів XVII ст. вирізняється універсал 1684 р. чернігівського архієпископа, видатного українського письменника Лазаря Барановича (№ 5). Він зберігся в копії XIX ст., яка в свою чергу була знята з копії др. чверті XVIII ст. ніжинським протопопом о. Стефаном Вільховським, про котрого мова буде нижче. Саме універсалами часто називали документи такого роду митрополити й єпископи Православної Церкви України (у XVIII ст. під московським впливом цей термін витісняється іншим – указ). Тут мова йшла про підтримку Барановичем ініціативи о. Христофора, священника церкви св. архистратига Михаїла в Ніжині, будівлі церкви «для греческой породы людей, которых немало в Ніжині промешкивает». Оскільки в о. Христофора забракло власних грошей на цю будівлю, Баранович звертався до вірних, просячи про допомогу. Щоправда, ми не можемо сказати, про який саме храм йдеться, можливо це була Всіхсвятська або Свято-Гаврилівська церква.

Далі йдуть документи XVIII ст. Їх відкриває універсал 1702 р. стародубського полковника М. Миклашевського (№ 7). У попередній статті ми надрукували його універсал 1703 р., яким він надавав землю біля р. Іпуть із правом заснування хутора й перевіз через

¹ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. / Авторі-укладачі: Ю. Мицик, С. Сохань, Т. Міцан, І. Синяк, Я. Затилюк. Київ, 2014. С. 258.

² Модзалевский В. Малороссийский родословник. Київ, 1910. Т. 2. С. 46–57; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanat. Cambridge, Massachusetts, 1978. V. 1–2; Кривошея В. Українська козацька старшина. Київ, 2005.

³ Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Київ, 2010. С. 510.

Іпуть Тимофію Максимовичу, осадчому слободи Деменки в Топальській сотні⁴. Тут він погоджує купівлю Максимовичем чотирьох «пожен». Під № 8 вміщено уривок із листа від 4.02.1706 р. військового регіментаря, Марціна Калиновського до коронного польного гетьмана Адама Миколая Сенявського. Автор листа очевидно був родичем польного гетьмана коронного Речі Посполитої Марціна Калиновського (1646–1652 pp.), але обіймав дрібніші посади, будучи брацлавським підстоєм (1702), потім – вінницьким старостою (1712–1720), кам'янецьким каштеляном (1712–1736). Цього листа було написано в с. Веледники (сучасного Овруцького р-ну Житомирської обл.) і він проливає трохи світла на діяльність гетьмана І. Мазепи. В іншому листі Калиновського від 8.11.1711 р. (№ 9) до якоїсь високопоставленої особи коротко говориться про шведського короля Карла XII і про дипломатичні польсько-турецькі контакти.

Важливими є чотири універсали гетьмана І. Скоропадського. У першому з них 1714 р. (№ 10) він надає Києво-Могилянській академії с. Ядлівку (нині – Перемога Броварського р-ну Київської обл.). Це було вчинено ним з огляду на те, що в ній молодь «належитое в науках иміют наставление до изученья всяких добрых діл и благоправных поступков, свою исправляют должность и отсюда на подпору Церкви православной и отчизны просвіщенем разумом исходят». У другому 1718 р. (№ 11) Скоропадський брав під свою протекцію Ганну Апостол, удову ніжинського полковника Лук'яна Жураковського (Жураківського, Журахівського), який помер після травня 1718 р., і стверджував її права на маєстності в Ніжинському полку. Цей універсал був відомий видатному історику В. Модзалевському⁵, але його варто навести повністю. У третьому універсалі 1720 р. (№ 12) Скоропадський в конфліктній справі за с. Мотовилівку (нині в Фастівському р-ні Київської обл.) між Академією і охочокомонним полковником Часником підтверджує право «могилянки» на цю маєстність. Нарешті в четвертому 1721 р. (№ 13) гетьман повідомляє про створення згідно з указом Петра I синоду. Оскільки універсал звернено лише до Гадяцького полку, то вірогідно, що аналогічні універсали розсилалися і в інші полки. Ще один універсал (№ 16) був створений у 1727 р. гетьманом Данилом Апостолом. Він по суті підтверджує вищезгаданий універсал-привилей 1718 р. І. Скоропадського. Появу цього документу легко пояснити, оскільки він був створений для дочки гетьмана – Ганни Апостол. У ньому названа і вона, але без імені, і покійний зять Данила Апостола – Лук'ян Жураковський, і навіть сват, ніжинський полковник у 1678–1685 pp. Яків Жураковський.

Під № 14 йде реєстр вірних парафії Різдва Пресвятої Богородиці, написаний її настоятелем о. Йосифом Федоровичем 20(9).03.1723 р. Він містить довідку про кількість дворів у селі і кількість їхніх жителів. Але яке це село, не зовсім зрозуміло. Ідеться про «хохловську» державу Федора «Емельяновича, атамана городского глуховского». Села Хохловки нема на мапі, хіба що в Стародубщині та Сибіру. Однак воно вочевидь розташовувалося на території Глухівської сотні, оскільки було у власності глухівського городового отамана, поблизу був хутір гетьманши Насті Скоропадської на р. Свесь, яка протікає по території сучасного Шосткинського р-ну і впадає в р. Івотку (басейн Дніпра). Мабуть, це село було пізніше перейменовано. До цієї ж категорії джерел належить і список ченців Андрониківського монастиря в Киселівській сотні Чернігівського полку, які присягали цариці Анні Іоанівні в 1730 р. (№ 17) і список спудеїв класу інфіми Києво-Могилянської академії 30-х pp. XVIII ст. Цей список значно більший за обсягом, але ми подали імена й прізвища та інші дані спудеїв, котрі походили з Сіверщини (№ 30).

Серед церковних документів особливо велику цінність становлять універсали (укази), листи тощо київських митрополитів, які дозволяють доповнити «Український Православний Дипломатарій XVII–XVIII ст.». Власне його Т. 1 вже виданий нами⁶. Серед них лідерство за кількістю збереженої документації належить Рафаїлу Заборовському, київському митрополиту (1731–1747 pp.). Лише універсалів та указів нараховується понад 100. На жаль, цінність більшої частини його документації, як й інших київських митрополитів XVIII ст., знижується внаслідок імперської політики Петербурга. Останній розглядав київську митрополітику кафедру як проміжну інстанцію для передачі на місця царської волі. Відтак багато універсалів (указів) дублюють розпорядження синоду, в першу чергу щодо вшанування молебнами чи панахидами тощо днів народження, коронації, шлюбу, народжень дітей, смерті монархів та членів їхніх сімей; перемог царської армії. Чимало місця відводилося подіям, які відбувалися далеко за межами України (зміни членів синоду, справи Олександрівської лаври, фальшивомонетники тощо). Але є універсали (укази), які стосуються України безпосередньо. Під № 20 наводиться указ митрополита Рафаїла щодо втеч ченців із ніжинських монастирів, описами зовнішності втікачів, наказом про їх-

⁴ Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Ред. Бутич І., Сохань П. Київ–Львів, 2002. Ч. І. С. 594.

⁵ Модзалевский В. Малороссийский родословник... С. 47.

⁶ Матеріали до Українського Православного Дипломатарія XVII–XVIII ст. Київ, 2024. Т. 1. 337 с.

ній розшук, арешт, заковування в кайдани і присилки під караулом в ніжинський монастир. Цікава інскрипція цих документів, де вказувалися найважливіші адресати. Можна простежити навіть динаміку змін верхівки Київської митрополії, котра значно скоротилася територіально порівняно з домосковськими часами. В іншому указі 1735 р. митрополита Рафаїла (№ 23) йшлося про кримінальну справу священника Івана «Федорова» з с. Гайворон (суч. Ніжинського р-ну), імовірного вбивці. Хоча факт вбивства не був доведений, однак участь священника в пятиці, бійці та насильстві були безсумнівні, і за це його було позбавлено сану. Нерідко укази супроводжувалися консисторськими розпорядженнями, які коротко передавали їхній зміст. Це важливо в тих випадках, коли самі укази не збереглися. Нерідко воля митрополита, його усні розпорядження відображалися в указах консисторії, тобто митрополичої канцелярії. Для прикладу можна навести тексти двох таких указів 1733 і 1744 р. (№ 31, 32). У них козелецькому протопопу Миколаю Язловецькому наказано вжити заходів для арешту ченців-втікачів.

1735 р. датовано лист до митрополита (№ 24), написаний чернігівським архієпископом Іларіоном Рогалевським, який обіймав цю кафедру в 1735–1738 рр. Тут мова йшла про розробку правового кодексу («Права, по котрим судится малороссийский народ»), про дискусії щодо надання земель Церкві та про загрозу їх позбавлення. Про це доповів архієпископу учасник комісії з кодифікації гусини Свято-Микільського монастира в Макошині Димитрій Билінський, а Рогалевський просив митрополита вжити відповідних заходів, щоб цього не допустити. Ще один лист 1735 р. (№ 26) було адресовано Заборовському ректором Києво-Могилянської академії Амвросієм Дубневичем. У ньому містилася відповідь митрополиту на запит щодо вищезгаданої дискусії. Цей лист було підписано не лише Дубневичем, але й роменським протопопом Василем Савицьким.

Виявлено нами й указ (№ 27) Рогалевського ігумену Свято-Троїцького Андрониківського монастиря Герману Загоровському, виданий після отримання синодального указу від 15.12.1737 р., яким повелівалося провести перепис монастирів. Відтак від Загоровського вимагали подати детальні відомості про монастирську братію. Оскільки Рогалевський того ж місяця січня помер, то черговий указ (№ 28) про перепис братії було видано вже новим архієпископом Никодимом Скрібницьким, який посідав кафедру протягом 1738–1740 рр. Доповнює цей документ «доношение» чернігівської архієпископії від 18.04.1738 р. (№ 29).

Крім документації найвищих представників церковної ієрархії в Гетьманщині, є також і документи середнього прошарку, зокрема протопопів. Першим із них є «видение» липня 1732 р. (№ 18) батуринського та конотопського протопопа Івана Стефановича Джунковського, яке було створене як розвиток указу Варлаама Ванатовича. У ньому містяться статистичні дані протопопії Джунковського й воно було адресоване її священникам. Виникає певна неясність. Якщо це звіт протопопа, то чому його скеровано рядовим священникам? Як зразок для наслідування при складенні статистичного опису своєї парафії? Складно відповісти, тим більше що документ зберігся не повністю. Та все ж безсумнівний інтерес становить цей опис протопопії, у першу чергу Батурина й Конотопу. Відзначимо, що невдовзі самого Джунковського за якісь провинності було заслано в монастир, і керування протопопією митрополичим указом від 3.08.(24.07.)1733 р. було доручене Петру Любарському, священнику з Нових Млинів, і о. Петру Василевичу, священнику з Батурина, про що й сповіщалося їхнім листом (№ 19) священникам протопопії. У серпні того ж року вони наказували о. Григорію Мигалевському, «правлящему наместничества конотопскому», поширити серед духовенства Конотопа книги, надіслані митрополичою кафедрою. Наводився і реєстр книг для поширення в протопопіях Київської митрополії (№ 22).

1734 р. датовано «доношение» ніжинського протопопа Стефана Волховського консисторії Київської митрополії (№ 25). Автор документу був преставником досить відомого шляхетського роду, священником Свято-Микільського собору в Ніжині 1737–1761 рр. Його два сина Іван і Михайло закінчили Києво-Могилянську академію; Іван у 1761 р. змінив померлого батька як настоятель храму, а в 1762 р. став ніжинським протопопом; Михайло обрав світську стезю, воював, потім був ніжинським городничим протягом 1791–1804 рр. тощо. У «доношенні» о. Стефан доповідав, що згідно з митрополичим указом щодо листа константинопольського патріарха Серафима у справі македонського купця Костянтина Шатія, цей лист не буде оприлюднено в грецькому храмі Ніжина.

Завершує публікацію документ 1761 р. (№ 34). Це ордер канцелярії «малороссийского скарбу», відправлений в чернігівську полкову канцелярію. У ньому мова знову стосується Андрониківського монастиря. Ігумен Герман скаржився на компанійського осавула Каневського й на киселівського хорунжого Івана Ковтуна, котрі рубали монастирський ліс не лише «на батуринское национальное строение», тобто на палац гетьмана Розумовського, але на свою потребу. Ігумен просив компенсації за вчинену шкоду.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова. Знак оклику в дужках (!) означає, що попереднє слово саме так написано в оригіналі. Датування переважно подане кириличними літерами, переводимо арабськими цифрами. Публікація текстів здійснюється за правилами Я.І. Дзири (дещо скоригованими)⁷.

Сподіваємось, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на соціально-економічну, церковну та культурну історію краю.

№ 1

1655, вересня 26 (16). – Козелець. – Лист козелецького отамана Івана Суховія до наказного київського полковника Василя Дворецького.

«Мсти отче ласкавый пне полковнику наказный киевский, добродію мой.

Доброго здоровья от Гсда Бга зичу в. мс. на многие літа и при том ознаймую в. мс., добродієви моему, иж атаман літковский, так теж и войт, ускаржались перед нами на Пилипа Березенка, атамана соболювского, и войта, иж чинят утиски в их власних уходах, то ест озеро Зловили их вечистое. Теды давалем им позов под закладом на в. мсти коп десят и оны, на заруку не дбаючи, не стали и потом на другий позов стали и жадного доводу и отповіди не чинили, што літковский атаман и войт перед врядом йшим два крот выкидались (!) из десяти коп до старинних людей, оние соболювци не пристановили. Теды мы зрозуміли, же упартостю тое озеро літковское Зловили, наказалисмо были, аби от того часу не важилис до того озера втручатися под закладом коп 30 и оные соболювци и декрету нашего не слухают. Которых до в. мсти отсилаю як воля в. мсти з оними ведлуг высокого розсудку. При том ласце в. мс. отдаюся.

Дан в Козелцу дня 16 септевра 1655.

В. мсти, добродія моего, поволный слуга Иван Суховій, атаман городовий козелецкий».

Адреса: «Моему велце ласкавому пн. у и добродію его милости пану Василию Дворецкому, полковникови Войск его царського величества Запорозкого наказному киевскому, отдат належит».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 704. Оригінал, завірений підписом і печаткою).

№ 2

1659, лютого 24 (14). – Остер. – Купча.

«Випис с книг міських острицких.

Року тысяча шестсот пядьдесят девятого, мсца февраля, чотырнадцатого дня.

Перед нами Романом Крывошыєю, войтом острицким, Иваном Берлазом, бурмистром, райцами, лавниками, зуполне засілыми ставшы очевисто Павел Алексієвич, мельник и обывател літковський, ясне, явне и доброволне сознал ку уписанью до книг нинешних міських острицких, иж продал двор свій власный, никому ни в чом не пінный и не заведеный на річье Глушцы в том же селі Літковичах далних, зо всіми пожытками до того двора и млина належачыми, славетному пану Богдану Войничови, месчанинови бывшому киевському, а тепер мешкаючому в місте Острі, за певную суму и рукоданную, то ест за сто коп личбы и монеты литовское. Которого двора зо млином и зо всіми прыналежностями до того двора належачыми, кромі огородов двох и сіножатей, в которых огородах двох половица Богданови Рекутенкови, швакгрови его, и у сіножатех так же половица. А пану Богданови Войничови другая половица тых огородов и сіножатей маєт быт у вічне уживане ему самому, жоні и потомком его на лічные часы волно будет ему кому хотячы продати, дати даровати, записати, заставити, замінити и самому оним диспонувати, як воля его будет. А Павел Алексієвич вічними часы того двора и млина зрикься и не маєт того двора доходит и мочы не будет так он сам, жона и потомков его и жаден з близких и покровных его прыателей не мають тему в держаню того двора и млина жадное трудности и турбації задават и моцы не будут под зарукою вины на его млісти пна полковника киевського золотых ста, а на уряд острицкий золотых ста. Каждый таковых тую вину без отпуску заплатит хто б сміл и важылся через сие доброволное зреченье и вечистое ку запису якую трудности турбацию в держанью того двора и млина вышписанному пану Богдану Войничови задават. А для ліпшого віры и певности просили нас, уряду, бысмо для далшее память доброволное зреченье Павлово Олексієвичово, а пна Богдана Войнича вечистое купли, запис до книг нинешних міських острицких прынят и записат рассказали счо ест на прозбу обоих сторон прынято и записано. А по записанью и тот выпис стороні потребуемой за прыложеньем печати йшое міское ратушное выдат розказалисмо.

Писано в Остри року 1659 мсца февраля чотырнадцатого.

Корикговал с книгами Иван Павло[вич], писар міський острицкий».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 707. Оригінал, завірений печаткою).

⁷ Дзира Я. Вступ. *Літопис Самовидця*. Київ, 1971. С. 39–42.

№ 3

1671, березня 10 (лютого 28). – Ніжин. –

Випис із з книг ніжинських магдебурзького права, який містить у собі купчу.

«Копия.

Въпис с книг меских ратуша ніжинского права майдебурского.

Року тысяча шестсот семдесят первого февраля двадцать осмого дня.

Перед нами, Александром Цурковским, войтом, Андрієм Дмитровим Кужичом, бургомистром сегорочним, райцами, лавникамы, сего ж року на справах меских засідаючими, ставши очевисто у книг нынешних меских ратуша ніжинского славетная Катерина Кузмовна Косинская, козачка, жительница ніжинская, посполу з зятем своїм Леском Крошченком признали устне, явне, ретелне и добровольне, же продали ліс свой власний, нікому ні в чом не пенний и не заведенный, и с сіножатью по гребелку обок сего ж ліса, а той ліс, лежачий за Кошелювкою селом, як ся в собі маєт в межах и границах. За которий ліс и сіножать зять мой Леско и заводил, а то продалисьмо его мылос-ти пану Максиму Жураховскому, Войска его пресвітлого величества Запорожского полковникови ніжинскому, так теж жоні и потомкам его на вічніе часи, же юж волно тим лісом пану полковнико-ви диспонувати, продати, дати, даровати и на який хотя свой пожиток обернути. А то продалисьмо за сумму певную руками нашими виліченную и отобранную, то есть золотих полских трыста, у кото-рих то ліс и сіножать, а не я сама, Катерина Кузмовна Косинская, так теж и зять мой Леско Крош-ченко яко и с потомков моіх, так теж и с приятелей моіх яко близких и далеких не повинны у тот ліс, вишей выраженный, и сіножать утручатися под закладом заруки на уряд належной, на каждого такового турбатора золотих тысячу и у вязенью пол року седіти, що теж для потомних часов и віри певнійшой и до книг меских ратуша ніжинского приято и записанно было очевисто просили. На ко-торых жадане и прозбу за заложеньем памятного до книг нынешних есть приято и записанно, с ко-торых книг и сей въпис при печати меской раден (!), кой и подписали рук панов, нижей выражоних, стороны потребуемой выдан есть.

Діялося в ратуші ніжинском року и дня яко вишей.

На подлинной тако:

Александр Цурковский, войт ніжинский, рукою власною.

Филип Константинович Васютинский, міський ніжинский писарь рукою».

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 750. Арк. 1–1 зв. Копія 19.01.1802 р.).

№ 4

1679, лютого 15 (5). – Ніжин. –

Випис із книг ніжинських магдебурзького права, який містить купчу.

«Копия.

Въпис с книг меских ратуша ніжинського права майдебурского.

Року тысяча шестсот семдесят девятого пятого дня февраля.

Перед нами, Александром Цурковским, войтом, Тарасом Аврамовичом, бургомистром сегороч-ним, райцами, лавникамы, сего року на справах меских засідаючими, от его милости пана Якова Михайловича Жураховского, полковника Войска его пресвітлого царского величества Запорожско-го ніжинского, очевисто запис в справе нижей описанной, ку записанью до книг ратуша ніжинского поданный, абы принят и вписан был ассептована (?), так яко в речи слушной принять и вписать ка-залисьмо, который от слова до слова так ся в собі маєт:

Я, Павел Михайлович, козак и обывател ніжинский, чинно відомо сим моім добровольним писа-нем, иж есмо посполу з женою моею Марьею Кириловною продали дом свой власний в місті Ніжи-ні, нікому ні в чом не пенний и не заведенный, стоячий об межу через улицу гребелную пана Анд-рія Кужича, бурмистра ніжинского, з другой стороны братерского двора цеху шевского у тилу зась Ивановой Косинской его милости пну Якову Михайловичу Жураховскому, полковникови Войска его царского пресвітлого величества Запорожского ніжинскому, за певную и готовую суму золотих полских тысячу, при котором то дворі солодовня, стоячая при греблі под валом старим, футор зо всіми принадлежностями як в собі тепер маєт ограничене од сусідов поміжних и пастовник з річкою об межу пана Костантия Мигалевского, теди так за оный дом яко и за футор и пастовник од пана полковника ніжинского цале гроши отобраlem, а уже од того часу и добровольной нашей продажи так я сам, жона и потомки мої, особливе с кровных моіх, близких и далеких, до того дому и до футо-ра вступу жадного не повин[и]симо міти под зарукою на уряді войсковой, других зо (?) [...] тысячи, але овшем яко своїм власним домом и со[...]и футором волно вічними часи так самому пан[у] пол-ков[никови], жоні и потомком его диспонуочи, продати, заменить и ку своему наилучшому пожитку оборочати [...] хто бы толко мів в той моей добровольной продажи [...] трудности и турбацию зада-вати от каждого турба[тора...] полковника заступовати, декляруем, которая т[...] волная наша купля и продажа стала при особах [...] велебному его милости г[оспо]дну отцу [...] Савичу Пучковскому, про-топопі ніжинскому, пану Александру Цурковскому, войтови ніжинскому, отцу Василию Симеоно-вичу, священнику веркиевскому, діялося в дому моем дня четвертого м[е]сяця февраля року тысяча шестьсот семдесят девятого. У которого продажного листу подписи рук в тие слова при том же тор-гу зостаючий и я рукою свою подписую Павел Савич Пучковский, протопопа ніжинский и иченский, Василий Симеонович, священник вертиевский, рукою, Павел Михайлович, козак и обыватель ні-жинский, рукою власною, Александр Цурковский, войт міста его царского величества, рукою влас-ною. Которое письмо продажи як ся в собі маєт, од слова до слова до книг ратуша ніжинского есть приято и вписанно, с которых и сей въпис сторони потребуемой при печати меской радецкой (?) есть выдан.

Діялося в ратуши ніжинской року и дня яко вышей выраженно есть.
 На подлинном тако:
 За відомостю панов магистратових
 Филип Костантинов Васютинский, міський ніжинский писарь рукою».
 (ІР НБУВ. Ф. 61. № 750. Арк. 1. Копія 19.01.1802 р.).

№ 5

1684, травня 20 (10). – Чернігів. –

Універсал чернігівського архієпископа Лазаря Барановича.

«Копии копия.

Лазар Баранович, милостию Божию православный архієпископ чернігівський, новгородський и всего Сівера.

Всім вообще, а зособно каждому кому сие наше писание показано будет, міновите их милостям панам полковником, асаулом, сотником, атаманом зо всім Войск их царского пресвітлаго величества Запорожского рыцерством, также паном войтом, бурмистром, райцом зо всіми, до майстром и урядов належачими особами, и всім духовного и світцаго стану прележоним и посполитым людем Церкви святой восточной и нашего смирения в Духу Святом возлюбленным сыном, наше архієрейское препославши благословение, до відомости доносим, иж честный отец Христофор, пресвитер церкви святаго архистратига Михаила в Ніжині, з побожности своей и горливости к хвалі Божой, просил у ясневельможного его милости пана гетмана, якож и у нас належитого тут, в Малой России, пастиря, абы церковь мяненную было для греческой породы людей, которых немало в Ніжині промешкивает, збудовати. Но задолжавшись немало многим людем на тоє и не могучи тепер до совершенной оздобы и окрасы оную, для вельких своих недостатков, привести, он просил нас, пастиря, о просинком (?) лист до всіх милостей ваших, от которых бы могл датками милостыни пополнити недостаточество святой церкви вышеописанной и привести ее к должному украшению, а себе от всяких долгов, от которых много бідствует, избавити. На котораго горячую склонившись просьбу, всіх милостей ваших пастирско просим, абы высланные от него чоловіки два всюды при зуполной вірі были отреманные (?), и вы ласкове приимовали бы их в домь свои и милостынею святою, ведлуг каждого зможности, здарствовали. Тую милостыню Бог богат сый в милости, тут дочасными, а в небі вічними вознаградити милостем вашим не занекает добрами. Повторяючи о том нашу пастирскую до милостей ваших просьбу, вторицею благословение наше архієрейское милостем вашим препосылаем.

Писано при катедрі архієрейской нашей чернігівской 1684 року мая 10 дня.

В копии подписано:

Лазарь Баранович, архієпископ чернігівський и всего Сівера, рукою власною.

К сей копии в верности подписался протопоп ніжинский Стефан Вельховский».

(ІР НБУВ. Ф. 2. № 3480. Арк. 4. Копія XIX ст.).

№ 6

1694, травня 20 (10). – Київ. – Випис із міських книг, який містить постанову суду.

«Випис з книг міських права майдебурского ратуша киевского.

Року тысяча шестсот деветсят четвертого мѣца мая десятого дня.

Их цѣрского прѣсвтлого вѣчства в ратушу киевском передо нами, Яном Демидовичом Быковичом, упривилеованим войтом, при бытности пѣна Ивана Софоновича, пѣна Гордія Минцевича, пѣна Тишка Давиденка, бурмистров киевских, и перед райцами и лавниками, зуполна на суд засѣлими, вносил скаргу свою пѣн Иван Дворецкий, судия полку Киевского, на должника своего Тимоха Кулака, жителя киевского, иж ему на запис виноват зостаєт долгу золотих двѣсти. А при том пѣн Тарас, бурмистр киевский, на того ж Тимоха Кулака положил при суді облик, иж и ему он заставши винен золотих сто и шестдесят, толко зистил, що в урадового декрету и з по шацунку дано ему коня за золотих пѣтдесят, а золотих сто и деѣт до сего часу винен. Так теж и Данило Отрубий, маючи запис и з ураду данную ему заставу за долг ему винный золотих осмѣдесят през того ж Кулака, меновите пляц волний за брамою Воскресенскою лежачий, и комору в ринку, на пляцу міском в раду соленом стоячую, приповедался и он з своїм долгом. А яко его мѣст пѣн судия, так теж пѣн Тарас, бурмистр, и Данило Отрубий просили суду, абы ведлуг права посполитого и самое слушности всім им по части з его имѣния, люб малого, должно было заплачено. Его мѣст. теж пѣн судия домовлялся суду, абы що не достанет ему з добр должниковой суммі, то жебы ему самого должника из жоноу его, которая и в записі написана, на вслугу отдано. Суд міський киевский первой его мѣсти пѣна судіи запис, который ему Тимофій дал и в нем жону описал з потомками на заплату порозумѣвши, а не видячи на нем жадних подписанных свѣдков, бо и не в Киевѣ, але в Острі писан, до того ж то (?) чуючи и самого должника на суді вношенную реч, же жона о том долгу не відаєт, увольняет еі ведлуг права посполитого от того мужнего запису и от долгу. А же должник Тимофій не одному его мѣсти пѣну Тарасу, бурмистру, и Данилу Отрубію, а на то всего толко ест у его двор, на пляцу цѣркви Сѣтого Духа стоячий, пляц albo огород, за містом лежачий, и комора соленая в ринку, прето суд узнаєт, абы его мѣст. пѣн судия, маючи болший на дебитору долг, взял собі двор тот и пляц за золотих сто. Пѣн Тарас теж, абы взятим з ураду конем контентовался, а Данило абы взял комору в тридцати золотих. Що теж еще зостаєт винен Тимофій его мѣсти пѣну судіи золотих сто, пѣну Тарасу золотих сто и деѣт, а Данилу золотих пѣтдесят. Теды суд первой его мѣсти пѣну судіи видаєт Тимофію на вслугу на три роки, а як его мѣсти пѣну судіи отслужит, то потом повинен пѣну Тарасу, бурмистру, и Данилу Отрубію отслужити, по чому з ураду постановят. Которий декрет ку потомним літам про павет в

книги міские киевские ест уписан, а з книг и сей випис под печатю міскою киевскою видан. Писан в ратушу киевском.

На містцу писарском застаючий Иван Александрович Пыпа, подписуюся рукою власною. Кориговано з книгами».

(ІР НБУВ. Ф. 301. № 517 л. Арк. 288–289. Оригінал, завірений міською печаткою з гербом куші).

№ 7

1702, липня 17 (6). – Стародуб. –

Універсал стародубського полковника Михайла Миклашевського.

«Року Бжого тысяча семьсот второго мѣсяця іюля шестого дня.

Перед нами, Михайлом Миклашевским, полковником Войска его цѣрского пресвітлаго величества [Запорозкого] стародубовским, презентовал купчие свои и права Тимошко Максимов, осадчий слободы Деменки, в сотні Топалской ку Іпуті реці у найдуючоїся, на пожні собі дание, то ест на пожню, купленую от Ивана Афаненка, лежачую над рекою Іпутю на урочищи Печищи против устья речки Деменки над Кремном у пристани. Другую пожню, купленую от Ивана Пархоменка, козака тростянского, лежачую в Липках на урочищи над Шурую и над Бадаком, а при той пожні и поле пахатное от Ивана Новика тростянского нажитое, а лежачое над озером Шурую; а третью пожню от Охрима, сина Новикова, в заміну пущеную. Четвертую теж пожню от Тита Ивановича, козака будлянского, над рекою Іпутю по речку Глубочку на урочищи Висах набитию. На которой то пожні для твердійшой покрепости, яко и на поселене дворовое, над Кремном урочищем найдуючоєся, просил нашего полковничого потверження. Которого прозбу заховуючы в нашем в далший час респекті, яко тие пожні, вижей менение, з полем и поселением дворовим ему, Тимошку, владіти в потомный час ствержаем. Так міти хочем аби ніхто з товариства войскового, яко и тяглих людей, в держаню его, Тимошковым, тих пожен определених не важился чинити перешкоди и трудности сим при печаті даним варуем писанем.

Дан в Стародубові року и дня вижей писаних».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 50796. Арк. 20. Оригінал (?)).

№ 8

1706, лютого 4. – с. Веледники Овруцького району. –

Уривок із листа військового регіментаря Марціна Калиновського до коронного польного гетьмана Адама Миколая Сенявського.

«[...] До в. м. добродія послав вже чотири тижні тому мого чоловіка з (...) * всіх справ (?), про котрого й досі нема нічого певного, мусили вбили, коли ж великий (...) * від козаків і нас звідусіль стиснули. Це писав до й. м. пана Мазепа, котрий листовно виявляє вську поміркованість і відступ аж по річку Тетерев, а наказу й указу своїм людям не дає. У цьому прошу мосці добродія про мою уважай турботу й величину війська. Коли люди Михайла (Michajła) після Палія скрізь (?) з тої сторони стиснули військо [...]

P.S. Прошу мосьть добродія, аби в. м. м. добродій добився універсалу від й. м. пана Мазепа, щоб його люди з того боку річки Тетерев з приходом (?) нашого війська відступили [...]. Ці [польські хоругви] зробили непотрібну акцію, бо двох козаків забили, кількох пограбували, кілька коней забрали [...]

(БЧ. ВР. № 5845 (16911). Арк. 43–43 зв. Оригінал).

№ 9

1711, листопада 8. – Передмістя Станіслава. – Уривок із листа військового регіментаря, потім кам'янецького каштеляна Марціна Калиновського до високопоставленої особи.

«[...] Шведський король певно ще в Бендерах. Такий фірман прийшов до бендерського паші: [султан] дозволяє йому не лише на цю зиму, але на сім років. Й. м. пан восвода повертався з Порти, котрого від Дунаю повернули знову до султана, а чому, ніхто не знає. Однак про це дам вичерпну відомість, щойно ці люди повернуться. Я досі сиджу в передмісті, не можу чути новин, бо до міста мене не пускають [...]

(БЧ. ВР. № 5845 (16911). Арк. 44–44 зв. Оригінал).

№ 10

1714, липня 13 (2). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Пресвітлішого и державнішого великого государя нашего его царского священнішого величества Войск Запорозких обоих сторон Дніпра гетман Иоан Скоропадский.

Всей старшині и черні Войска его царского величества Запорозжского, а особливе пану полковникові переяславському, старшині его полковой, тут же и пану сотникови барышевському, всему старшому и меньшому того полку товариству и каждому кому кольвек о том відати тепер и в потомные часы будет належало, сим нашим ознаймуем универсалом, иж по милости Божей и монаршей царского пресвітлаго величества міючи мы власть всякие в Малой России ко общому добру отягающие управляти діла и уставляти порядки, а не мешаючи во первых тоей гетманскаго звания нашего должности, еще (?) о состоянии святых церквей неусыпное иміти старанье, дабы в них при неуставающих за монаршее достоинство и за все Войско Запорозжское молениях хвала божественная ширилася, яко и иншие обители зді, под рейментом нашим, найдуючиєся, от антецессоров наших, а некоторые и от нас наданьем маентностей и иных грунтов застали опатрени и подпоможени, так барзі взираючи на обитель Киево-Могилянскую братскую, всему отечеству нашему благопотреб-

ную, гді малороссийскіи сынове належитое в науках иміют наставление до изученья всяких добрых діл и благоправных поступков, свою исправляют должность и отуду на подпору Церкви православной и отчизны просвщѣнным разумом исходят. Того ради, особливе тое святое місце требует будущих мужей и благоразумных учителей для подпомощения и довольствованія (...)*, иле когда тепер помянутой обители маетности и прочие грунта, на том боку Дніпра застаючие, за границу в польскую одийшли державу, надаем сим нашим универсалом село, прозиваемое Ядловку (суч. с. Перемога Бровар. р-ну – Ю.М., І.Т.), в полку Переяславском в сотні Баришевской будучое, зо всіми до него угодиями и належностями в спокойное владіние, позволяючи всякие з онаго от тамошних посполитых людей повинности отбирати. За чим абы ниhto з старшины и черни войскових и посполитых людей, особливе пан полковник переяславский з старшиною своею и пан сотник баришевский, в свободном того села Ядловки заживанью обители святой братской жадной наименшой не важился чинити трудности, перепоны и препятія. Войт зась помянутой маетности з посполством повинен всякое до тоей Киевомогилянской обители, кромѣ козаков, отдавать послушенство. Міти хочем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові з канцелярии войсковой июля 2 дня року 1714.

В подлинном подписал:

Звыш менованный гетман рукою власною).

(ІР НБУВ. Ф. 301. № 517 л. (Муз. 816). Арк. 64 зв.–65. Копія поч. XIX ст. Наприкінці документу намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати войсковой». Запис: «В подлинном свидѣтельствовали учитель философии иеромонах Кассиан, намістник иеромонах Иероним»).

№ 11

1718, жовтня 7 (вересня 27). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Пресвітлішого и державнішого великого государя нашего его царского величества Войск Запорожских обоіх сторон Дніпра гетман Иоан Скоропадский.

Всей старшині и черні Войска его царского пресвітлаго величества Запорожского под реймен-том нашим обрѣтаючися, а особливе пану полковнику ніжинскому тепер наказному, впредь совершенному, п. п. старшині полковой, сотникам, атамані городской и сілской, и каждому, кому би кольвек о том ведати надлежало, сим універсалом нашим ознаймуем, иж мы, гетман, иміючи в незабвенной памяти покойного пана Лукьяна Жураковского, полковника ніжинского, знатіе от молодих літ роненые войсковіе праці и услуги при непоколібымо царскому пресвітлому величеству, нашему всемілостівійшому государю, барзій под час зміни Мазепиной додержаной вірности, в которой он, пан полковник, до кончини живота своего статечне перебуваючи, оставил по собі синов своих совершенного возраста дошедших и по выдимому до войсковой службы згодних и способных быти. С того респекту обудовілу малжонку его, панюю Анну Апостоловну, полковниковну ніжинскую, и весь оной дом приймаем в особливую нашу рейментарскую оборону и протекцію и яко по прошенію еї поосталие по змершому пану полковнику собственныи их маетности в полку Ніжинском обрѣтаючися и монаршим царского пресвітлого величества грамотами утверждение, а именно Крупицполе з его приселками Вышньювою и Сваричовкою называемимы, также Рожновку, Максимовку, Безугловку, Липовой Рог, Дівичю Володкову и Перевод с принадлежащими до всіх тых сел кгрунтами, лісами, полями пахатными, сіножатями и протчіими угодиями в зуполное владіние и св[ободное] заживанье помянутой паней Жураковской п[олковни]ковой ніжинской, сим нашим конфирмуем] універсалом, позволяючи оной от посполитых [людей], в тих селах мешкаючих, всякое послушенств [во и по]винности отъбрати и от всіх кгрунтов [...] надлежащих як в своем маются положенію, по своей волі користи и пожитки взимати. Абы во всем том ніhto з старшины и черні войскових и посполитых рейменту нашего обывателей, особливе пан полковник ніженский, тепер наказный, в впредь совершенный, полковая старшина, и протчие урядники, наименшой ей, удивляющей паней полковникой, не сміли чинити шкоди, перепоны и трудности повагою и силою сего ж універсалу нашего міти хочем и пилно приказуем. Войти же предречонних сіл Крупицполя з приселками, також Рожновки, Максимовки, Безугловки, Липового Рога, Дівичю Володковой и Перевода з всіми посполитыми людмы (опроч козаков) должни оной же паней Анні Апостоловнѣ Лукьяновой Жураковской, полковниковой ніжинской, по прежнему як и за небожчика пана малжонка ей всякое подданическое без противности отдавати послушенство и повинности рейментарско упоминаем.

Дан в Глухові з канцелярии войсковой сентеврыя 27-го року 1708-го.

На подлинном подписано:

Звыш менованный гетман рукою власною).

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 750. Арк. 3–4 зв. Копія 19.01.1802 р. Наприкінці документу намальовне коло, всередині якого написано: «місто печати»).

№ 12

1720, листопада 12 (1). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Великого государя нашего царского священнішого величества Войск Запорожских обоіх сторон Дніпра гетман Иоан Скоропадский.

Пану полковникови Войска его царского пресвітлаго величества Запорожского киевскому з п. п. старшиною полковой, особливе пану сотникові киевскому з урядом тамошним и кому колвек о том відати належитимет, сим нашим ознаймуем универсалом, иж в Богу превелебный его милость отец Ніковский, вице-ректор монастыря училищного братского киевского, з братією презентовал нам розыск, п. п. высланными нашими в Києві справленный, по которому доводится, что село Мотовиловка не на аксаковских як пан Часнок, полковник охочокомонный, доносил и потому упираю-

чися чрез нікотрый час, оноу владіл, але біскупіх есть осажена в грунтах. Якому селу Мотовиловці в том розиску так есть описана граница, почавши от (...) * Стугною вверх мимо Салтиновку Великую и малую и мимо гребли Варовую, роскопанную Біскупскую, тою ж річкою Стугною мимо Мотовиловку до вершины и так далій к Фастову з давних віков біскупские бывали добра. На що его превелебного (!) просил нашего универсалу. Мы прето, гетман, узнавши быти тот вышеимінованный розыск п. п. высланными нашими по указу нашему еще (?) справленный, правдивым, яко велісимо с канцелярии войсковой сей наш выдати универсал. Так повагою онаго варуем и упоминаем, абы пан полковник киевский с старшиною полковою, пан сотник киевский с урядовыми своими, особливе пан Часнок, полковник охочокомонный и ниhto инший жадной им, отцем законникам монастыря братскаго киевскаго, и найменшой в спокойном владінии мененного села Мотовиловки и в отбиранию з оных всяких належных корыстей не важился чинити трудности и перепоны. Войт зась того села зо всіми посполитыми людьми (кромі козаков, якіе завше повинны при своих козацких вольностях и грунтах найдоватися) должны им, отцем законникам братским, всякое подданское отдавати послушенство и повинование, міти хочем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові ноемврия 1 року 1720.

На подлинном подписано:

Звыш менованный гетман рукою власною».

(ІР НБУВ. Ф. 301. № 517 л. (Муз. 816). Арк. 66–66 зв. Копія поч. XIX ст. Наприкінці документу намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати войсковой». Запис: «С подлинным свидѣтельствомъ учитель философии иеромонахъ Кассіан, намістникъ иеромонахъ Іеронимъ»).

№ 13

1721, травня 8 (квітня 27). – Глухів. – Універсал Івана Скоропадського.

«З писма ясновельможнаго рейменара преписан, извѣствуя Малой Россіи началним подначалним людем монарший указ о уставленіи стійшаго правительствующаго дховнаго синода.

Его црскаго пресвѣтлаго величества Войска Запорожскаго обоіхъ сторонъ Днѣпра гетманъ Іоанн Скоропадскій.

Ознаймуем сим универсалом ѿшим пѣну полковниковъ гадяцкому, старшинѣ городовоу и сілскоу и всяким дховним и мирским чиновником и подчиненным от старшаго до меншаго людем и каждому, кому колвек тепер відати надлежит и в потомние часы надлежати будет, иж принесена до нас предостойніиша црскаго пресвѣтлага величества грамота с приложением в ней его монаршим печатным указом о состоявшемся Божию помощію блгопослѣшим его црскаго величества управленіем и прилжностію до чину Цркви Бжой разширения стаючоюся, дховнаго правительствующаго синода опредѣления и кожному всякаго чина дховных и мирских людей прислушной, даби нам тот премоцніиший его влчства указ вездѣ в полкахъ рейменту ѿшаго оголосити. Мы прето, любо надѣмся, же о том з катедрі метрополитанской киевской от консистору ѿшаго тамошняго по писму ѿшему, туда о публикаціи того указу ординованому, будет и в полку Гадяцком дховним чиновникам, там обрѣтающимся, предложено, однак чрез сей ѿш универсалъ рейментарско приказуем и пилно жадаем, аби пѣн полковникъ гадяцкій вездѣ в полку своем старшине и чернѣ тамошней, також дховнаго чина людем помянутой его царскаго величества високий указ, котораго копія зде прилагается, во відіние и исполненіе всякому опубліковати и списки того в сотні порозсилавши, нісколко раз по церквах в городѣх и селах вчитати и там же при дверех црковныхъ поприбивати велѣл, повторе приказуем и упоминаем.

Дан в Глухове априля 27 1721 году.

Вишменованный гетманъ рукою власною».

(ІР НБУВ. Ф. 301. № 606 л. Арк. 48. Тогочасна копія. В кінці документу запис: «Копія императорскаго величества [указу] к гетману, извѣствующая о уставленіи стійшаго синода»).

№ 14

1723, березня 20 (9). – Реєстр парафій.

«[...]ая.

Реєстр порохиі Рождества Прчстия Бѣа хохловскій держави его мѣсти пѣна Феодора Емельяновича, атамана городского глуховскаго, выражающий дворы налично з мужеским и женским полом людем; для відома всі ли повсегодне исповѣдаются. 1723 году марта 9 мноу, сщнником Сто-рождественскимъ Іосифомъ Феодоровичемъ парохіяльнымъ составленный.

Двор его мѣсти пѣна атамана городского глуховскаго. У дворѣ живетъ Петро дворникъ, жена его Параска, челядь Григорій, жена его Екатерина, Иванъ, Феодоръ, Ларка, Феодоръ, Іоанъ, Іяковъ.

Феодоръ Петренко, жена Елена, братъ Феодоръ, синовъ мѣетъ пять: Григорій, Лазаръ, Іоанъ, Самоїлъ, Феодоръ, сестра Феодора.

Якимъ, жена его Пелагія, сыны 1. Андрей 2. Іоанъ.

Ярема, войт, жена его Ефросинія, сыны его 1. Зіновій 2. Михаїл 3. Григорій 4. Демианъ, дочки ихъ 1. Парасковья 2. Феодора 3. Анна.

Григорій Юркин, жена его Домныкія, сыны ихъ 1. Григорій 2. Петро, дочка Марія.

Миронъ Минченко (?), жена его Ідарія, синъ Леонтій, дочка Тетіяна.

Захарія Лаврентіевъ, жена его Анна, синъ Афанасій, племянникъ Феодоръ, невістка Марія, племянница Агафія, унука, мѣетъ Максима, унуки Агрипина и Парасковія.

Іоанъ Стукало, жена его Марина, сыны его 1. Макарій 2. Іоанъ, невістка Мрія, дщери Матрона.

Мартинъ, стелмахъ, жена его Евдокія, синъ Василя, дщери Анна.

Василь конюхъ, жена его Ксенія, сынъ Кондратъ, дщери 1. Любовія 2. Тетіяна.

Василь Ступак, жена его Анастасия, сыни 1. Евдоким 2. Харитон, дщери 1. Татияна 2. Анна 3. Елена.

Игнатий Матвієнко, жена его Елена, сусід Іоан, кушнір, жена Идария, сынов мiет 1. Лаврентий 2. Іоан.

Іоан Яковлевич, жена его Идария, челядка Параскевия.

Василий, кантор, жена его Мария, сынов мiет 1. Григорий 2. Кодрат (!), дочки их 1. Анна 2. Ефросимия (!) 3. Мария 4. Агафия.

Сусід его Василий каменик, жена Параскевия, син Феодор, дщери 1. Мария 2. Улиана.

Двор Потапихи Кар(...)*Любовиї, сын Симон, зять Петро, другий Даниїл, дщери еї Ефросиния, Ефимия, внука иміет Василия, вну[ч]ки Ксения, Анна.

Дворня еї Петро 2. Давид 3. Афанасий 4. Савелий 5. Стефан 6. Стефан 7. Мина 8. Симеон 9. Нестор 10. Захарий. Женский пол: Акилина, Орина, Евгения, Орина, Евгения, Ксения, Ефросимия (!), Мария, Парасковья, Евдокия, Марфа, Елена.

Сусід еї Феодор, жена Мария, син Іоан, дочь Мария, Стеха, Никита, Агафия.

Василь Ловрянский, жена его Агафия, син Стефан, дщери 1. Іулиана 3 (!). Елена 4 (!). Екатери-на.

Дворня его: Іоан, Никифор, Григорий, Петро, Алексій, Иларіон, Михаїл, Наум, Мрия, Елена, Васса, Анна, Евфимия, Палагия, Евдокия.

Максим Лукьянович, жена его Пелагия, сынове его 1. Демиян 2. Максим 3. Кирило, дщер Ага-фия, брат Роман.

Дворня его: Алексій, Максим, Афанасий, Ерема, Лукьян, Василий, Филип, Іоан, Василий, Тро-хим. Женский пол: Анна, Анна, Настасия, Анна, Евдокия, Мелания, Агафия, Анна, Агафия, Евфи-мия, Настасия.

На Свесі (в Шостк. р-н, притока Івотки (басейн Дніпра) – Ю.М., І.Т.) футор бывшой велмож-ной пні гетмановой Скоропадской.

Дворня еї: Алексій, мирочник, Иван, Евтихий, Феодор, Лукьян, Никита, Исидор, Іоан, Антоний, син Потапий, Роман син, Іоан, Кондрат, син Тимофей, Роман. Женский пол: Агафия, Агафия, Ори-на, Мария, Марина, Гликерия, Анастасия, Марина, Анна, Зіновия, Акилина, Анна, Евдокия, Елена, Евгения, Мария, Настасия, Мария, Настасия, Ефимия.

Слободка пна Даниїла Константиевича.

Максим, войт, жена его Мария, племінник МIRON, жена Феодора, сини их Онисим, Яков, Алек-сій, Калинник, Яков, дочка Евдокия.

Іоан, жена Евдокия, сыни Феодор, Павел, дщер Анастасия.

Петро, пастух, жена его Ефимия, син Калинник. Іоан, сусід, жена его Татияна, сыны Алексій, Павел, дщерь Анастасия. Другий Григорий, жена Матрония, син Василий, син Фома.

Офанашиха, удова, Ксения, сынов мiет 1. Іоан 2. Мойсей 3. Симеон, внуки еї Васса, Татияна, племінник еї Тихоний, син Василий, дочер Тетияна, племінник Авксентий, жена его Мрия.

Евтух Чибор, удовлетвует, син Алексій, зят Архип, зят Василий, жена [...].

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 597. Арк. 49–50 зв. Оригінал (?)).

№ 15

1723, травня 10 (квітня 29). – Київ (?). – Купча.

«Я, нижей подписаний, чиню відомост сим моим добровольним писанием всякому, кому о том відати надлежатимет, иж иміючий свой власний дворик, никому ни в чом не заведений, на грунті монастирском Хлора и Лавра продадем пну Іоану Лаврентиевичу и жені его и дітям его во вічність за суму доброй монети зол[отих] пятацот. Которие гроши я отобравши и своїми руками (!) висчи-тавше, квітую его, пна Ивана Лаврен[тевича] и жену его и дітей его и не должен буду я, ни жена моя, ни кривніі мої, так далекий, яко и ближний, до того двора жадной иміти пр[етен]сіи. Волно бу-дет пну Івну (!) тим двором яко своїм власним владіти, кому хотя дати, даровати, продати, замінити и прочая. Что для лучшего потверждения рук подписую.

Діялося року 1723 априля 29 дня.

Яко неуміючий писания крест подписую рукою власною своею Сидор Иванович +.

Анна Юхимовна Исидор[ова].»

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 597. Арк. 48. Оригінал (?). Запис на окремому аркуші: «Сию купчую на двор отдаю его млісти отцу игумену михайловскому, дяді моему, понеже власными денгами его куплений сей двор»).

№ 16

1727, жовтня 25 (14). – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Его императорского всепресвітліяшаго величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетман Даниїл Апостол.

Пану полковникові ніжинскому, п. п. старшині полковой, сотникам, також войтові з майстром тамошним и каждому кому бы колѣвек о том відати надлежало, сим універсалом нашим ознаймуем: понеже антецессор наш бывший гетман пан Скоропадский, респектуючи на знатные и вірные к мае-стату монаршему покойного Лукьяна Жураковского, полковника ніжинского, от молодых літ роне-ние войсковые заслуги, позосталим его жені и сынам ствердыл універсалом своїм собственное их владіние маетности, в полку Ніжинском обрѣтаючися, а именно Крупичполе з его приселками Выш-ниовкою и Сваричовкою называемыми, также Рожновку, Максимовку, Безугловку, Липовой Рог, Дівидцо Володкову и Перевод с принадлежащими до всіх тых сел грунтами, лісами, полями пахат-ними, сіножатми и протчіими угодіями в зуполное владіние и свободное заживанье. Того ради и

ми, гетман, стосуючись до того ж од антецессора нашего данного універсалу и репектуючи не толко на бывшего полковника ніжинского Лукяна Жураковского служби, но и на прежние старого Якова Жураковского, еще прежде того на уряді полковничества ніжинского заслуги вірные ронение при зоставшомся оного полковника ніжинского Лукяна Жураковского, который також по званию своем не лениво отъправует службы войсковые, ибо и нынѣ в поході Гилянском в услугах его императорскаго величества обрѣтается, заховуем означенные маестности в полку Ніжинском найдуючися, а именно Крупичполе з приселками Вышниеовко и Сваричовко называемыми, також Рожновку, Максимовку, Безугловку, Липовой Рог, Дівичю Володкову и Перевод с принадлежащими до всіх тых сел кгрунтами, лісами, полями пахатними, сіножатми и протчіми угодіями в зуполное владѣние и свободное заживанье, позволяючи ему, пану Жураковскому, от посполитых людей, в тых селах мешкаючих, всякое послушенство и повинности отбырати. Зачим, абы відаючи о той волѣ нашої пан полковник ніжинский п. п. полковая старшина, сотники и протчие урядники, войсковые и ратушные, найменшой ему, пану Якову Жураковскому, во владѣнии тых маестностей не міли чинити шкоди, перепони и трудности сим універсалом нашим упоминаем. Войти же пререченных сел Крупичполя з приселками, також Рожновки, Максимовки, Безугловки, Липового Рога, Дівичі Володковой и Перевода со всіми посполитыми людмы (опроч козаков, которые при своїх волностях міют зоставати) должны оному пану Якову Жураковскому як своему владѣлцу всякое подданическое послушенство и повинности отъдавати рейментарско пр[иказуем].

Дан в Глухові октоврья 14-го дня року 1727.

На подлинном подписано:

Звыш менованный гетман рукою власною».

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 750. Арк. 1–1 зв. Копія 19.01.1802 р. Наприкінці документу намальовне коло, всередині якого написано: «місто печати»).

№ 17

1730 р. – Список ченців Андрониківського монастиря, які присягали цариці Анні Іоанівні.

«Норма.

Яковим образом по виконанню присяги чиновн (!) на присягах подписатися надлежит и сколько присяг при сем иная и овие персоны сообщено.

Его превелебности отцу игумену Андрониковскому 1

Наміснику его 1

Шафару 1

Иеромонахом 1

Економу 1

Дияконам 1

Екклезиарху 1

Монахом 1

Для скорости ж единичинцам подписоватца трем и четирем и подписом мітит тако. Вышписанная присяга исполнена 1730 года мѣца № числа № и о репорті и о присилкі в самой скорости чинить так, як в копії з указу ея императорского влѣства ясно предложено.

Монах Герман».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 575. Арк. 1. Оригінал).

№ 18

1732, липня. – Батурин. – Наказ батуринського і конотопського протопопа

Івана Стефановича Джунковського до священників своєї протопопії.

«[...]Коликое церквей в про[топопії] (...) * церквах, колико щенников. В протопопії ншой церквей 30 з інформація (!) подлуг пунктов вир[ажено?...] , город Батурин описной ея императорского [влѣства]. Обрѣтается церквей 4 и щенников 4 да оно[й?...] под командою гсѣдна правителя батуринского [...]. Напримір в приходе соборной церкви Покрова Бѣи прот[опопской?] дворов е столько то козачих, е столько то посполитих, а [...] столько то нумерам виразит. Також де и город Коното[п] под державою ея императорского величества содержится. Обрѣтается церквей пят, при тіх церквах щенников ш[есть]. Напримір в таком точь в таком имяно приходе столько дворов козачих да столько то посполит[их] е столько то и оние двори лічбою полскою или рус[кою] со всяким обстоятельством. В примір [...] описное ея императорского влѣства содержит [...] гсѣдна правителя батуринского, в оном селі ц[ерквей] дві, а в приходах столько то да столько дворов коза[чих] е столько то, прописав подлено лічбою. Тож в [...] дер[ж]авца етому селу гсѣдн Андрей Лизо[губ....] в оном селі церкв 1, а в приходе том ст[...] посполитих обоіх е столько то ліч[...] селаша вашему щенству пропи[...]вца и [...]иеню оние содер[жатся?...] дворов [...] янно коз[з]ких...]ем, ибо аще непоряд[...]ое, что [...]люб теж щот неправедний или [...] будет то послі дабисте не приняли [...] тое наше обявится и відомости архи[ерейское] неблагосло[?]вения за неисправку и остановку какову [...]ие (?) з вас всяк щенник в своїх приходах [...] оних при репортах своих прислати к нам, [протопоп]і, в Батурин відение и відомости чрез помянутых же дяков своих без всякого умедления честностям вашим под непоблажним штрафом приказуется. Да при сем же лісті моем протопопском и копия з ордеру архипастирского для лучшего виrozumения до честностей ваших посылается.

Дан з Батурина 1732-го июля.

Иоанн Стефанович Джунковский, протопоп батуринский и конотопский.

Сие видение всяк щенник по тракту должен (?) еден до другого отсилат в самой скорости [бе]з за[дер]жания, только прочетши и виразумівши оное, совершенно исправлятися иміет, а до какой

(?)(...) * тое відініе послі дойдет, тот щеник [...] своїм совокупно к нам, протопопі, прислат [...] [непре]мінно облігується, со ордером архиерейскі приказую.

И[оанн] С[тефанович] Д[жунковский], прот[опоп][...].».

(ІР НБУВ. Ф. 301. № 606 л. Арк. 2–2 зв. Тогочасна дуже ушкоджена копія).

№ 19

1733, серпня 7 (липня 28). – Нові Млини (?). – Лист протопопу Петра Любарського до священників батуринської і конотопської протопопії.

«Всечестний пресвитери протопопії батуринской и конотопской, нам в Дху Стом отци и братия.

Поневаж июля 24 сего 1733 году получили ми указ[...] препошнійший ясне в Бгу преосвященнійшого архипастира ншого, великаго господина кир Рафа[їла] Заборовского, к нашим чешностям писаний даби чешност ваша во вьсем нас яко командиров своїх слушалис. Того для оногo указа копию зди сообщивши, во обявления чешностям вашим посилаем, дабы по сили оной во вьсяких духовных вещах благо чиненно и спр[ав]лялис, нас відали. Что предложивши, зостаем чешностям вашим обоіх благ нбесних и земних всеусердний богомолці

Иерей Петър Любарский, пресвитер сто-пречиский новомлинский, правител протопопії батуринской и конотопской,

Иерей Петр Василиевич, презввитер сто-Троецкий батуринский.

1733 году июля 28 дня».

(ІР НБУВ. Ф. 301. № 606 л. Арк. 12. Оригінал (?)).

№ 20

1733, серпня 5 (липня 25). – Указ київського митрополита Рафаїла Заборовського.

«Рафаїл Заборовский.

Божиею милостию православный архиепископ киевский, галицкий и Малия Росії.

Вам, всечестным отцам протопопам козелецкому Лазару, ніжинскому Стефану, борзеньскому Феодору, и правителям протопопи батуринской Петру новомлинскому и Петру батуринскому, презввитерам, протопопам королевскому Феодору, глуховскому Алексію, и всечестным отцам игуменам козелецкому Феофану, максаковському Гедеону, батуринскому Варсануфию, глуховскому Йоїло и всім строїтелям, игумениям, в той стороні обритающимся, Божия благословения и наше архиерейское препославши, предлагаем:

Превелебнійший отец архимандрит ніжинский Сава представлялся нашей мирности доношением своим, что сего 1733 года з монастыра его преподобия нікотория монахи тайно, невідомо каких ради причин, безвьістно ушли, имянно: иеродиакон Арьтемон, літ двадцати осми, возрастом середний, плечистий, лица вурмяного (!) продолговатого, власов рудих недолгих, на плечи висячих, простих, бради недолгой рудой же и остроносий недолгий, мови скорой тихой. Монах руски літ тридцати, возраста середнаго, тонклявого, румянно, бради красноватой разьділчастой, носа середняго, усов долгих, власов рудих рідьких, плішив, коротьких бров рудих тонких, очей сірих, мови нескорой. Монах Далмат літ двадцяти, еднаго возраста малого, здравия маломощнаго, ліца не білаго, приятнаго, от білзненних знаков повьреженьнаго, власов русявих малих простих, без бради, кирпносий, мови жестокой. Мних Мант літ двадцяти, возраста середняго тонклявого, лица черьнаго, власов черних же, недолгих, бради только начатой засівати, чорьна, носа долгаго похляго, бров чорьних, очей карих, мови скорой, тонкой. Того ради дая вам, всечестным отцам игуменам, и всечестным отцам протопопам и вьсім строїтелям и дивичих монастырей игумениям по получении сего нашего архиерейского указу смотріть накритько помянутых безьділников утекацов монахов везди у монастырах, у протопопиях, по городах, по школах, в гошпиталиях по озьначенных признаках и по имяни вишше изьображенному. И как сиськани будут, то забивши в кайдани, с конвоем к его преподобию отцу архимандриті ніжинскому без всякаго продолжения и отлагательства времени на их же обещание отсылат и о той отсылки оних утекалцов буде сишутся в монастыр ніжинский нас, пастира, неотложно репортоват накритько вам и повьторе архиерейско декляруем.

Дан з катедрі ншой Киево-Софийской 1733 года июля 25 дня.

Предлагаем и сие, а оние монахи монастыра ніжинского, если где поймани будут, то оних отсылат и монастыр ніжинский на кошті монастырском ніжинском. О том указ наш архиерейский отпушен до превелебного отца архимандрити ніженского Сави, дабы тіх, кто припровадит оних утекацков, з кошту монастыра ніжинского било учиненно награждение.

Више именованный Рафаїл, архиепископ».

(ІР НБУВ. Ф. 301. № 606 л. Арк. 10–11. Тогочасна копія).

№ 21

1733, серпня 8 (липня 28). – Конотоп. – Лист-розпорядження правителів батуринської і конотопської протопопії о. Петра Любарського та Петра Василевича до священників цієї ж протопопії.

«Всечестний пресвитери протопопи батуринской и конотопской, нам в Дху Стом отци и братия.

Поневаж июля 24 сего 1733 году получили ми указ препошнійший ясне в Богу преосвященнійшого архипастира ншого, великаго господина кир Рафа[їла] Заборовского, к нашим чешностям писаний (!), даби чешност ваша во вьсем нас яко командиров своих слушалис. Того для оногo указу копию зди сообщив во обявления чешностям вашим посилаем, дабы по сили оной во вьсяких духовных вещах благочиненно исправлялис нас відали, что предложивши, зостаем.

Чешностям вашим обоіх благ нбесних и земних всеусердний богомолці:

Иерей Петър Любарский, пресвитер Сто-Пречиский новомлинский, правител протопопії бату-ринский и конотопської.

Иерей Петр Василиевич, презвѣтер Сто-Троецький батуриный.

1733 году июля 28 дня.Конотоп».

(ІР НБУВ. Ф. 301. № 606 л. Арк. 12. Тогочасна копія).

№ 22

1733, серпня 15 (4). –Батурин. –

**Розпорядження правителів батуриинської і конотопської протопопії
о. Петра Любарського та Петра «Василиева» о. Григорію Мигалевському.**

«Вам, всесечному отцу Григорию Григорию (!), правящему наместничества конотопскому, со вьсею еже о Христѣ братиеню объявляем: Сего 1733 года авьгуста 2 дня получен указ архьипастир-ский в духовном правленіи протопопії батуриинской и конотопської. При котором указѣ книжиц чо-тири называемие (?) изьвестіе ришительное о бидственных и недоуменных случаях, как иерею и дя-кону в том исправлятися. Которіе гласят (?) даби всякому священнику и дьякону для бидственных и недоуменных случаев книжи[ц]ю сию имѣти и для того как у протчїе протопопії епархії преосвя-щеннїйшаго архьипастира нашего кир Рафаїла Заборовского Киевской, так и в протопопию бату-ринскую для всякаго священника и дьякона присланно числом 40. За которіи всяк священник пови-нен дать по двѣ гривнѣ и тѣм книжиц пороздававши и денги отобравши, должно як найскоріе з ре-портом в катедру Свѣто-Софійскую послати, убо за получением сего нашего писания по указу архиерейскому, которого копия точная для видения посылается, приказуется пречестности вѣшей, да-би всѣм священникам и дьяконам, в намі[с]нистви конопотском обрѣтающимся, приказали заедно в город Конотоп для отобрания оных книжиц з денгами по двѣ гривнѣ зобратис на число придучое 13 сего мѣсяца непременно. Бо и ми [для]отдачи оных книжиц с книжицами в Конотоп прибудем к тому числу, которому священнику или дьякону прико (?) священїи за то разнїйша архьипастира нашего, преосвященнїйшаго кир Рафаїла Заборовского, данна сия книжица и тот би священник оною кни-жицу для видения з собою в Конотоп привозили, поневаж тому уже не данна будет таковая книжи-ца. И всесечности вашей отцу Григорию Мигалевскому обо вьсем вѣдат и учинит непременно пред-лагается. Здравствуй о(...)*».

1733 года авьгуста 4. Батурин.

Правителі протопопії батуриинской и конотопской иереи Петр Лубарский новомлинской, иерей Петр Василиев стотроецький батуриный.

Реестр разположения печатных книжиц, именуемых изьвестіе ришительное посколко где посила-ется в протопопії:

В козелецкую протопопию четиридесят	40.
У нїжинскую вѣсїмдесят пять	85.
В борьзенскую четиридесят	40.
В конотопскую четиридесят	40.
В кролевецкую тридѣсят една	31.
В глуховскую шестьдесят чѣтири	64.
Итого	300.

Иеродиякон Константин Палїтаньский, регистратор д[уховной] к[онсистории].

(ІР НБУВ. Ф. 301. № 606 л. Арк. 20 зв.–21. Тогочасна копія).

№ 23

1735, березня 11 (лютого 28). – Указ київського митрополита Рафаїла Заборовського.

«Рафаїл Заборовский, Бжіеню мїлстию православний архієпскоп киевский, галицкий и Малия Росїи.

Вам, всесечным протопопам козелецкому Лазару, нїжинскому Стефану, борзенскому Феодору, батуриинскому Майсею, кролевецкой протопопії правителем Василью Квілєцкому да Кирилу Бы-лецкому, глуховскому Алексїю и всѣм презвитерам, в той сторонї обрѣтающимся, Бжїе благослове-ние и нїше архиерейское препославше, предлагаем:

Прошедшаго генваря 26 дня всесечный протопоп ичанский Иоан Тимковский прислал к нам, пастиреве, при доношенїи своем слїдствые дховными и мирскими персонамы о ділі заподнем (!) Ивана Яременка, атамана гайворонского, с презвїтером же гайворонским протопопії ичанской Иоа-ном Феодоровим имівшомся, чиненное. В котором показано, что он, презвїтер гайворонский Иоан Федоров, прошедшаго ноебря 11 дня будучи в шинковом дому Матвія Салогуба, знатного товариша Прилуцкого полку, с показанным атаманом гайворонским Иваном Яременком поссорился и пошел с корчмы, а атаман де его нагнавши, ударил пальцею два разы, а сам в шинку зачинился. За что де то поп разнївавшися, выбил колом в том же дому шинковом двѣ окнѣ, а потом де другаго времени объявленной поп с тѣм же атаманом в шинку поссорившися, вдарил его палицею сторч еден раз, а три разы по плечах. Под який де случай он, атаман, в скором времени и умре и хочай в слїдствїи тоє и не явилос, что от рук поповских де атаман умер, однак мы, пастыр, по размотенїю такового діла упомянутого попа гайворонского Иоанна Федорова за побой атаману нанесенный и за корчемные соблазны и поруганія священному чину учинение велїли лишыг священства. Которого и лишения по правилом стых апостол двадѣсят седмому, которое гласит тако: «Быяй вїрна и невїрна да извер-жется и том лишєний то священства, даби и протчїи имїя таких и подобных сим, прoderзостей чи-нут не дерзаль». Послат указы наши во всю епархию для извѣстїя, о сем сие и посылается и вам, священникам, вѣдать и смотрїть накрїпко дабы в вѣдомствах ваших такіе необычїие и правилом стих оц протывные образци отнюдь не происходили, архиерейско приказуем.

З катедры нашої Києво-Софійської 1735 года февраля 28 дня.
Вишше именованный Рафаїл, архієпископ».
(ІР НБУВ. Ф. 301. № 606 л. Арк. 62–62 зв. Тогочасна копія).

№ 24

**1735, жовтня 4 (вересня 23). – Чернігів. –
Лист чернігівського архієпископа Іларіона Роголевського
до київського митрополита Рафаїла Заборовського.**

«Ясне в Богу преосвященний архієпископ київський і галицький, мні в Дху Стом отче, брате, послужителю и блгодітелю.

Епархії йшей Черниговской Николского макошинского мїстра игумен иеромонах Димитрия Билінский з протчіми дховними и мирскими персонами з Малороссії по указу ея императорского величества самодержицы всероссийския для переводу и своду правних книг опредїлений, живу-чі їні в Москві, нарочним писанием своїм, сего сентябрю 15 дня поданным мні, доносит, что в раз-них де правах о наданю грунтов и земель на мїстры и о куплі дховному чину свободу, артикулами прописанную, Рїшительными пунктами уничтожаются. Обрїтающіеся с ним, игуменом, мирские персони в своді прав оних являються спорливи и весма того в свободу положит и написат не хочуть. А яко оттуду за временем не воспослїдовала бы мїстрам и церквам крайнего ради лишения потребностей какова нужда, понеже без согласія дховного чину покойний гетман Даниїл Апостол, свою толко єдину производячи козачую пользу, тоє предбывшее в Малой Россїи обыкновение о наданю на мїстри дховному чину в ялмужную грунтов и земель и о куплі всяких угодий указом блаженна и вїчнодостойна памяти государя императора Петра Второго упростил отрїшати так, абы права оные, на яких Малороссія з превисочайшой монаршой мїсти публикованными указами жалована, по-прежнему во всяких, до нея надлежащих утверждается ділах, в своей могли бы быт цілости. Да бла-говолит преосвєщенство вїше, сношение приняв с преосвєщенным епископом переяславским и з его ви-сокопреподобіем отцем архимандритом печерским, здравий учинити совїт и каково между ими по доношенію упомянутого игумена при переводі книг правных в Москїні (Москві (?)) – Ю.М., І.Т.) с обрїтающимися персонами имїється противорїчіе и спор о наданю на мїстры и цркви чину дховному грунтов и земель, так же и о свободной куплі всяких угодий, по Решительным пунктам же хотят оставити овие артикулы и не прийом в перевод и свод книжной уничтожити силу прав мало-российских, пресїкая им такого несогласіе. Понеже оным з прав малороссийских пунктов, которые прежде за всїх блаженной и вїчнодостойна памяти государей и их императорских величеств праро-дителейнх антєцесоров ея императорского величества всемілостивїйший государинї до Рїшительных пунктов в ненарушной была силі своей, при переводі книг правных оставят не повелено. Да что из Рїшительных пунктов грамотою его висококрїяжому сиятельству гсїдину генералу-лейтенанту, сена-тору и кавалеру конвой гвардіи подполковнику и ея императорского величества генералу-адютан-ту князю Алексію Ивановичу Шаховскому прошлого 734 года направление, Малою Россією дан-ною, тот пункт, что дховному чину козачих грунтов не покупать и никаким видом к владенію сво-ему не привлачат для того, чтоб служба козачая не умялялас, уничтожен, потому что в той же грам-моті между протчим дано на волі хто похочет с козаков и посполитих спродаватся за кого-нибудь з мирских господ и жит за тіми, чрез що умаление службы козачой ділается немалое. Написат и по-слат просительное, куда надлежит, от всего обще дховенства доношение: была бы по-прежнему во-ля бголюбцем в дачи коїх либо угодий на мїстры и в куплі свобода по правам малороссий-ским дховному чину. До которого иле благаго совїта и я слагаючися, что по сему з рассмотре-ния вїшего просвєщенства купно с преосвєщенным епископом переяславским, а и с его преподобіем от-цем архимандритом печерским, учинитя, тому согласовати и на доношенїи подписатся не отректи, декларую и притом бгоугодным стителства вїшего во всегда мя рекомендую молитвам, при всегдаш-ни моїх ко Бгу о здравїи вїшего преосвєщенства молитвах имїюсь.

Ясне в Бгу преосвєщенства вїшего мні в Дху Стом возлюбленного отца, брата, всїх блг желателний бгомолєц Іларіон, архієпископ черниговский.

Сентября 23 1735 года. Чернигов».

(ІР НБУВ. Ф. 2. № 3480. Арк. 29–30. Оригінал. Запис на окремому аркуші: «Сентября 28-го (!) 1735 года писание от архієписпа черниговского Иларіона о неслуханїи обрїтающагося в переводі и своді книг правных игумена макошинского мїстра Димитрия свїцкими персонами и о протчем»).

№ 25

**1734, жовтня 17 (6). – Ніжин. –
«Доношение» нїжинського протопопа Стефана Волховського
в консисторію Київської митрополії.**

«Освященному дховному консистору архієпископїи Киевской доношение.

Сего 1734 октября 1 дня получил я, нижайший, указ ясне в Бгу преосвєщеннїйшаго кир Рафаїла Заборовского, архієписпа киевского, галицкого и Малия Россїи, з вїшего освєщенного дховного кон-систору отпущенный, в котором приказується письмо стїйшаго патріярха константинопольского Сера-фїона, данное Константину Шаттію с товарищи, с показаніем клятвы на Петра Ивановича, жителя нїжинского, подлєнное от него отобравши, прислать в дховную консисторию для содержания в охрєненїи до дальшого о том рассмотрения, а оного мні бы в цркви грєческой не велїть публиковать. И я указ архієпастира и вїшего освєщенного дховного консистору исполняя, самое подлєнное патріяр-шее письмо о Шаттію отобравши, отсилаю, а доношу, что оноє доселі в цркви грєческой не опублико-вано еще и при сем блгословенію вїшего освєщенного консистору полєцившїсь, остаюс.

Всенижайший раб недостойный бгомалец Стефан Волховский, протопоп ніжинский.
Ніжин 1734 октоврия 6».

(ІР НБУВ. Ф. 301. № 517 (Муз. 816). Арк. 22. Копія XIX ст. Записи: «1734 года октября 16»;
«Діло купцов макидонских Константина Шатия с товарищи о выдачи клятвенного писания от
патриархи константинопольского Серафима на Петра Ивановича, жителя ніжинского, о за-
брапіним (!) Петром денег и о прочем»).

№ 26

1735, грудня 9 (листопада 28). – Москва. –

Лист ректора Києво-Могилянської академії Амвросія Дубневича
до кийського митрополита Рафаїла Заборовського.

«Ясне в Бгѹ преосвщеннійший владико.

Отпущенное сего ноября от 12 д. писание прощеньства вашего мы, нижайшие, 14 получили. В котором писаніи показано, что как нам в ділі переводном и сводном на ползу всего духовенства поступать, в том прощеньства вшего старательство иміється, то якое именно и в чом тое старательство есть, просим покорнійше о том себѣ извѣстія для информации. Понеже обрѣтаючися у переводу и своду мирские персоны при том крѣпко стоят, чтоб о надачи добровольной на мнастири и церкви грунтов артыкулы в сводѣ не были положены. О покупки же во всѣх правных книгах, з которых свод ділається, артыкулов ни воспящающих, ни позволяющих не иміється. Якая покупка грунтов дховенству свободна может быть потому, что дховный чин во всѣх тѣх правах с шляхтою в равенствѣ полагается. Да и малая покупка здавна допрошения покойного гетмана и кавалера Апостола, дховенству и священству воспящаема не была. Сие прощеньству вшему донесши, архипастырской вашего прощеньства милости и блгословения архиерейскому покорне себе поліцаем и зостаем

Ясне в Бгѹ преосвщенства вашего нижайшие слугы

Мнѣст ра Бгоявленского киевобратского училищного архимандрит и ректор Амвросий.

Протопоп роменский Василий Савицкий.

Москва д. ноября 28 1735 года».

(ІР НБУВ. Ф. 2. № 3480. Арк. 31–32. Оригінал. Запис: «Получено декабря 22 дня»).

№ 27

1738 р., не пізніше січня 24 (13). – Чернігів. –

Указ архієпископа чернігівського Іларіона Рогалевського.

«Бжею милостию православный архієпскп черниговский и новгородка-сіверского Иларион Рогалевский.

Епархії нашей Черниговской Троицкого Андрониковского мнѣстра игумену его превелебности отцу Герману Загоровскому объявляем:

Каков ея императорского величества самодержици всероссийской из стійшаго правительствующаго синода состоявшийся декабра 15 прошлого 1737 году, о присилкѣ в стійший правительствующий синод в силу требованія кабынета ея императорского величества ко учинению генеральной о всѣх всего государства монастырях и в котором сколько нѣни находится налицо числом монахов, различа чиновних с радowymi, відомости. Справедливый же перечневий от всѣх епархий, в том числі и от нѣшей Черниговской, сколько в котором монастырѣ находится всѣх монашествующих, различа чиновних с радowymi, то ест архимандритов, игуменов, строителей, иеромонахов, иеродиаконов с простыми особ, подобно сему как о монахинях, так и о служителях, каковие гдѣ обрѣтаются, по чинам или службам, табелей в самой крайней скорости; а имянно с получения указа отправлены бы были таковые табели от нас в стійший правительствующий синод чрез десят дней, да и впредь о присилке ж таковых же перечневих табелей для извѣстія, сколько гдѣ монахов, когда и каких чинов поимянном и по каким указам и опредѣлениям прибудет и каким случаем убудет; в стійший же правительствующий синод по третям года в домѣ нѣшем архиерейском в Черниговѣ сего генвара 13 настоящаго 1738 года получен нами указ, с оного як в прочіе епархії нашей Черниговской монастыри ко всѣм настоятелям при таковых же ордерѣх наших розослали мы справочные копій, так при сем и до превелебности вшей, таковую ж справочную посилаючи копию, предлагаем скоро за получением сего, а именно того ж дня хоти превелебность ваша в силу того ея императорского величества указа копию, при сем сообщенного, составить имянную (которой при сем непременно требуется для яснѣйшаго відома какова прислана быти имѣет от вас перечневой и для составленія от нас имянных и перечневих иміющих от всѣх монастырей прислатис відомостей к отсылки в стійший синод правдивой валовой перечневой табели, якой без присилки от всѣх відомостей имянных весьма би праведно составит и ясно о показанных чинах в указѣ канцеляріи нашей відат будет не можно (и перечневую о всѣх наличных Андрониковского монастыра монашествующих, не выключая и себе и о служителях свѣтских (буде иміются), не оставяя не единого, хотяи гдѣ которой и в отлучки был наподобіе табели відомости объявля в тѣх каждого звание особ, то ест себе особливо, а потом числом иеромонахов, иеродиаконов и монахов, и служителей свѣтских, особливо ж и означа колико из тѣх иеромонахов, иеродиаконов и монахов и свѣтских служителей в каком имянно монастырском, яко то в намістничом, эконономском и в другом каком послушаній находится. И по составленіи таковых відомостей прислат оне в домовую нашу архиерейскую канцелярію для сочинения ис тѣх генеральной о всѣх епархії нашей Черниговской монастырей монашествующих и служителей к отсылки тоей в стійший правительствующий синод табели всеконечно под лишением настоятельства под взятѣм не опустим з вашей превелебности за просрочку пятидесяти рублев штрафа в три дни нарочными, дабы за нескорою от вшей превелебности тѣх присилок за нескорою ж указной табели в стійший правительствующий синод от нас отсылку самим нам не остатся в указном штрафѣ. Да и впредь такова ж имянная и перечневий табели

или відомости по силі оно́го ж ея імператорского величества указа с прописанием в тіх прибулих и отбулих монахов (ясно против того указа виражая) прислат не дожидаясь впрѣд о том присилки нарочных наших предложений по третям года, а имянно к 15 числу априля, августа и декабрия мѣсцов в канцелярию нашу для отсылки по тім в стійший правительствующий синод под взятєм за просрочку ж неопустно ж вишеписанного штрафа. Чѣм тіх же мѣсцов з такихих відомостей всегда могли сочинитис и дійствително в стійший правительствующий синод з канцелярії нашей отправитис неотмінно превелебности вашей имієте, чѣго ради в тот кріпчайшой ради предосторожности и незабытной памяти и росписку за своєю рукою, что прислать вишеозначенных мѣсцев непременно будете (к 15 числу) и должны есте, не дожидаясь наших подтвердителных о том предложений, обовязавши себе (ежели б потому впрѣд исполненія зачим не учинив превелебность ваша и с присилкою показаних відомостей замедліл) вишпоказанного да и каков бы был на нас за просрочку, аще бы та иміла за не-присилкою от вас такихих відомостей воспослѣдоват платежем штрафа при первом о получении сего нашего предложения репорті и при посилке о монахах и служителях, буди каковы служители имітис, имянной и перечневой відомости прислать имієте ж паки архиерейски пилно предлагаем

Звышменованный арх[іепископ].

Адреса: «Указ ея імператорского величества самодержици всероссийской при універсалі архиерейском Троецкого Андрониковского мѣстра игумену его превелебности иеромонаху Герману Загоровскому, пилно, пилно».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 575. Арк. 216. Тогочасна копія. Записи на звороті: «Получен генваря 18 в вечеру 1738 года чрез Дмитра Ковтуненка, послушника двора городиского мѣстра Андронического», «Отрепортован со всім исполнением генваря 19 д. 1738 года чрез (?)»).

№ 28

1738, січня 25 (14). – Чернігів. –

Указ архієпископа чернігівського Никодима Скрібницького игумену Андрониківського монастиря.

«[...] Епархії нашей Черниговской монастирі ко всім настоятелем при такихих же ордеріх наших розослали мы справочные копії, так при сем и до превелебности вшей такову ж справочную посилаючи копію, предлагаем:

Скоро за получением сего, а именно: того ж дня хоти превелебность ваша в силу того ея імператорского величества указа, копією при сем сообщенного, составит имянную (которой при сем непременно требуется для яснійшого відома, какова прислана быти иміет от вас перечневой и для составления от нас имянных и перечневых иміючих от всіх монастирей прислатис відомостей, к отсылки в стійший синод правдивой валовой перечневой табели, якой без присилки от всіх відомостей имянных весьма бы праведно составит и ясно о показаних чинах в указі канцелярії нашей відат будет не можно) и перечневую о всіх наличных Андрониковского монастиря монашествующих, не выключая и себе, и о служителях свѣтских (буде иміются) не оставляя не единого, хотя б гдѣ которой в отлучки был наподобіе табели відомости объявляя в тіх каждого звания особ, то ест себе особливо, а потом числом иеромонахов, иеродиаконов и монахов и служителей свѣтских, особливо ж и означа колико из тіх иеромонахов, иеродиаконов и монахов, и свѣтских служителей в каком имянно монастирском, яко то в намістничом эконо́вском и в другом каком либо послушаніи знайдется и по составленіи такихих відомостей прислат оные в домовую нашу архиерейскую канцелярию для сочинения ис тіх генеральной о всіх епархії нашей Черниговской монастирей монашествующих и служителей к отсылки тоей в стійший правительствующий синод табели всеконечно под лишением настоятельства и под взятєм неопустным з вашей превелебности за просрочку пятидесяти рублев штрафа в три дни нарочными, дабы за нескорою от вшей превелебности тіх присилкою за нескорою ж указной табели в стійший правительствующий синод от нас отсылку самим нам не остатся в указном штрафі, да и впрѣд таковы ж имянныя и перечневия табели или відомости по силі оно́го ж ея імператорского величества указа с прописанием в тіх прибулих и отбулих монахов (ясно против того указа виражая) прислат не дожидаясь впрѣд о том присилки нарочных наших предложений по третям года, а имянно 15 числу априля, августа и декабрия мѣсцов, в канцелярию нашу для отсылки по тім в стійший правительствующий синод под взятєм за просрочку ж неопустно ж вишеписанного штрафа, чѣм тіх же мѣсцов з такихих відомостей всегда могли сочинитис и дійствително в стійший правительствующий синод з канцелярії нашей отправитис неотмінно превелебность ваша имієте, чѣго ради в том кріпчайшой ради предосторожности и незабытной памяти росписку за своєю рукою, что прислать вишеозначенных мѣсцев к числу непременно будете и должны есте, не дожидаясь наших подтвердителных о том предложений, обовязавши себе, (ежели б по тому впрѣд исполненія зачим не учинив превелебность вша и с присилкою показаних відомостей замедліл), вишпоказанного, да и каков бы был на нас за просрочку, аще бы та иміла за несприсилкою от вас такихих відомостей воспослѣдоват, платежем штрафа. При первом о получении сего нашего предложения репорті и при посилке о монахах и служителях, буди каковы служители имітимутся, имянной и перечневой відомостей прислать имієте ж, паки архиерейски пилно предлагаем.

Звышменованный арх[іепископ].

1738 года генваря 14 з Чернигова.

Катедральной архієпископской чернігівской канцелярії подканцелярист Иван Постригович».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 575. Арк. 218 зв.–219. Тогочасна копія).

№ 29

1738, квітня 18 (7). – Чернігів. – «Доношение» чернігівської архієпископії до канцелярії.

«Катедры архиепископії Черниговской в канцелярию

Доношение

По указу ея императорскаго величества самодержици всероссийския из сїйшаго правительству-
щего синода под номером 3517-м декабря 15 дня состоявшомуся, а в домї великаго гсїдна ясне в
Бѣу преосщеннїшаго его милости кир Илариона, архиепископа черниговского и новгородка-сівер-
ского, генвара 15 числа настоящего 738 года полученному, при ордері же его преосщенства, точною
за справкою копиєю сообщенному, из Чернигова генвара 14 дня отпушенному, а в монастырі епар-
хїи Черниговской Троицкому Андронїцкому онаго ж генвара 18 числа полученному, составленная
мною о иміющихся налицо в монастырі Андронїцком, також о прибылых и о убылых монахах ка-
ков один токмо убылий за избіг свой показался, а монах Давид; имянная и перечневая відомост. При
сем на повелінний срок, априля к 15 числу, для внесения тоей відомости в епархиальную табель к от-
силкї оной табели в сїйшїй синод, послана канцелярию катедры черн[іг]овской], оной же канцеля-
рії смиренно доношу.

Апр[іля] 7 1738 году».

**(ІР НБУВ. Ф. 160. № 575. Арк. 217. Тогочасна копія. Записи на звороті: «Получен генва-
ря 18 в вечеру 1738 года чрез Дмитра Ковтуненка, послушника дворца городиского мїстра
Андронїцкого», «Отрепортован со всім исполнением генвара 19 д. 1738 года чрез (?)», «Для ві-
домостей о монахах и вісх чиновных»).**

№ 30

30-ті рр. XVIII ст. – Список учнів класу інфіми Києво-Могилянської Академії.

«[...] Марко Волковїцкий полку слободского Сумского з города Сум сын священнический
18 учения доброго.

Иоан Савїцкий полку малороссийского Ніжинского з города Ніжина сын попов. 16. Учения доб-
рого [...].

Василий Смілницький полку малороссийского Стародубовского з города Стародуба сын священ-
нический 16 учения мірного [...].

Василия Свірський полку малороссийского Ніжинского з города Батурина сын міщанский.
13. Учения мірного.

Евфимий Вишенский полку малороссийского Ніжинского з города Глухова сын священничес-
кий. 16. Учения мірного [...].

Кондратий Градинский полку малороссийского Прилуцкого з містечка Ичні сын козакий.
18. Учения доброго.

Козма Максимович полку малороссийского Прилуцкого з города Прилуки сын мужичий.
18. Учения доброго [...].

Петр Хмарницький полку малороссийского Ніжинского з города Ніжина сын священнический.
12. Учения доброго [...].

Данило Сумницький полку слободского Сумского з міста Сум сын міщанский. 20. Учения несла-
бого [...].

Михайло Феодорович полку малороссийского Ніжинского з города Ніжина сын козакий.
15. Учения середняго [...].

Иеромонах Амвросий Негребецкий, учитель грамматїцкий».

(ІР НБУВ. Ф. 301. № 517 л. (Муз. 816). С. 35).

№ 31

1743, грудня 22 (11). – Київ. – Консисторський указ.

«По указу великого господина ясне в Бѣу преосвященнїшаго кир Рафаїла Заборовского, архи-
епископа митрополита киевского, галицкого и Малия Россїи, из канцелярії митрополїи Киевския
вам, всечестному протопопу козелецкому Николаю Язловецкому и прочим предлагается:

Настоящаго 1743 года разних мѣцей и чисел доношениями его преосвященству нижеследующих
монастырей начальники обявили, а имянно: превелебнїйшїй отц архимандрит ніжинский Модест Ве-
лецкий, что сего года минувшого июня 27 д. монах Исаїя Демянов росту средняго, волосов на голо-
ві и бороді русявих, очей сірих, носа небольшого, мови тихой, літ ему от роду около тридцати. Пре-
честные отци игумени монастыря козелецкого Гавріїл Великошапка, что сего года прошедшаго ию-
ля ostatnich чисел монах Мелетий Стоецкий роста невеликого, волосов на голові и бороді русих ма-
лих, глазов сіробистрих, больших, лица кругло пятнаго, носа малосмагляпиною (?), мови тонклявой.
Монастыря Максаковского Иоасаф Критнїцкий, что сего года прошлого юня 3 д. ночью иеромонах
Варлам Климов, росту малого, лица блідого продолговатого, бороди малой волосов на голові и бо-
роді русявих очей сірих, мови тонклявой, монастыря полтавского Феофан Жолтовский, что сего ж
года минувшого июля 8 д. иеродиякон Силвестр Кулчинский, росту средняго, тонкляв, волосов на
голові чорних, малокудрявих, бороди скудой русявой, мови дроботливой, літ ему от роду 30. Все-
честный намісник монастыря Гамалїевского иеромонах Амвросий, что сего года минувшого юня
11 д. монах Никифор волосов на голові русих, продолговатих, глазов сірих, носа невеликого остро-
га, на усу и бороді волосов русих же небольших, лица блідого, мовою швидкой, росту средняго, тон-
кляв, літ ему от роду 24 да честный дівичих монастырей глуховского игуменїя Елисавета, что сего
года росту средняго, волосов русих, лица білого, мови дроботливо малогутнївой, глазов сірих, мало
подпухлих, носа долгого, літ ему ж от роду 45. [...] безвістно бежали. И вам показанных беглецов по
изображенным примїтам накрїпко смотрїть не являются гдї и буди являются, то их поймав и заковав

в кандали, отсылать в ті монастирі, с коїх они бежали, на кошт тіх же монастирей, а гді когда и ким поймани и отослани будут, в канцелярию его преосвященства репортоват 1744 году мая 4 д.

Писарь иеромонах Модест.

Реент иеродиякон Антоний.

Канцелярист Петро Полянский».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 576. Арк. 45–45 зв. Тогочасна копія).

№ 32

1744, травня 15 (4). – Київ. – Консисторський указ.

«По указу великого господина ясне в Бгу преосвященнішого кир Рафаїла Заборовского, архиепископа митрополита киевского, галицкого и Маляя Россіи, митрополіі Киевския вам, всесечному протопопу козелецкому Николаю и протчим предлагается:

Настоящаго 1744 году разних чисел доношениями его преосвященству нижеследующих монастирей начальники объявили, а имянно: превелебніише отци архимандрити Золотоверхомихайловского Силвестр, что оного априля 9 д. иеромонах Иларион Кучаревич ростом висок, тонкляв волосов на голові и бороді чорних , лицем смаглиоват, носа долгого, мови дроботливой заїковатой, наричия малолитовского, літ ему от роду 32. Гамаліевского Софроний, что иеродиякон Гавриіл Филиппов роста високого, тонкляв, волосов на голові русих недолгих, на концах малокудроватий, лицем красоват, очей малосірих, бороди малой ридкой, мови мало шепеляв, тихой, літ ему от роду 47. Монах Деми-ян Лузаковский, росту средняго, волосов на голові чорних, коротких, глазов посуплих, лицем смаглиоват, носа мірного, бороди мірной густой чорной, мало по краям сивой, мови дуже тихой, немного глаголив, літ ему от роду 46. Да того ж Гамаліевского монастыра всесечстний намістник иеромонах Амвросий, что монах Потап росту малого, волосов коротких русих, глаз сірих, бороди краткой густой русой, наричем многоглаголив, сиплив, літ ему от роду 37, из оних монастирей безвістия бежали. И вам показанных беглецов по изображенном примітам накріпко смотріть не являются гді и буди являются, то их поймав и заковав в кандали, отсылать в ті монастирі, с коїх они бежали, на кошт тіх же монастирей, а гді когда и ким поймани и отослани будут, в канцелярию его преосвященства репортоват 1744 году мая 4 д.

Писарь иеромонах Модест.

Реент иеродиякон Антоний.

Канцелярист Петро Полянский».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 576. Арк. 45–45 зв. Тогочасна копія).

№ 33

1744, серпня 20 (9). – Київ. – Супровідне розпорядження до указу київського митрополита Рафаїла Заборовського.

«По указу великого господина ясне в Бгу преосвященнішого кир Рафаїла Заборовского, архиепископа митрополита киевского, галицкого и Маляя Россіи, из канцелярії митрополіі Киевския вам, всесечстнішому протопопу козелецкому Николаю и протчим предлагается. Какови при указі ея императорского величества самодержицы всероссийския из святійшого правительствующаго синода настоящаго 1744 года юля от 21 д. к его преосвяществу отпущеном печатани об отпущеніи как духовним, так и світским всякого чина людем, кої явились в неисправленіи должностей своїх и в не-порядочних поступках, учиненних в противность ея императорского величества указам, вын и освобожденіи колодников и о сложеніи доімок и о протчем в катедрі его преосвященства сего ж года августа 6 чисел получени, с оних при сем к вам для відома и надлежащаго исполнения по сообщенному при сем видіния посылается числом шесть. И ежели кто в відомствах ваших в означенних преступленнях явившийся иміється, то оного по силі означенного ея императорского величества указа простим з сими опустит. А кто и за что прощен и куда отпущен будет, репортоват. Получение же сего вмісто репорта под сим подписав, о[т] посліднего міста обратно в канцелярию его преосщепенства прислат. 1744 года августа 9 д.

Писар иеромонах Модест.

Реент иеродиякон Антоний.

Канцелярист Петр Полянский».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 576. Арк. 74 зв.–75. Тогочасна копія).

№ 34

1744, листопада 2 (жовтня 22). – Київ. – Супровідне розпорядження до указу київського митрополита Рафаїла Заборовського (регест).

«По указу великого господина ясне в Бгу преосвященнішого кир Рафаїла Заборовского, архиепископа митрополита киевского, галицкого и Маляя Россіи из канцелярії митрополіі Киевския всесечстнішому протопопові козелецкому Николаю Язловецкому предлагается како (?) ея императорского величества самодержицы всероссийския из святійшого правительствующаго синода к преосвященнішему Рафаїлу, архиепископу митрополиту киевскому, галицкому и Маляя Россіи указ настоящаго 1744 года сентября от 24 дня отпущен об отправленіи в дни рождения и тезоименитства его императорского высочества благовірнаго государя великого князя Петра Феодоровича обручения невісти ея императорского высочества благовірния государыни великия княжны Екатерины Алексіевны всенощних бдіний, литургий и молебнаго пінія со звоном, а имянно рождения априля 21 тезоимінитства ноября 24 чисел и о протчем, а в катедрі его преосщепенства сего ж [1]744 года ок-

тября 22 дня получен онаго при сем к вам точная сообщается копия и вам по силі онаго ея императорского величества указа непремѣнное исполнение [...]».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 576. Арк. 76. Тогочасна копія).

№ 35

1761, жовтня 20 (9). – Ордер канцелярії «малороссийского скарбу» в чернігівську полкову канцелярію.

«Ордер

из канцелярії малороссийского скарбу и полковую черниговскую канцелярию.

Троецкого Андрониковского пустинного монастыря игумен Герман з братиею сего октября 1 поданным в канцелярию малороссийского скарбу доношением представляя о вирубки асаулом компанійским Каневским в пуци онаго монастыря, в полку Черниговском состоящей, смолового дерева тринадцати тысяч семисот пней дубового тысячи и ста пней сосон смолових простих двадцати осми брусом дубовых двохсот двадцати де сорока трох колод соснових, годних на різаніе досок, на батуринское национальное строение. С которого де ліса отвезено тринадцати тысяч и пятьсот смолових, да тысячу и сто дерев дубових, також сосон толстих тысячу, подводами разних сотен в местечко Мену, а пятьсот двадцят осім сосон толстих брусом дубових двісті двадцят да сорок три сосни углядних, годних на різаніе досок, отвезено де тіми ж, з сотен висиланними подводами, к жилию его, Каневского, чрез село Боровичи в село Петрову слободу, сверх же де того послі ж де еще двісті сосен толстіших кругляков велел вирубити. Да и приставление де к той порубки от него, Каневского, хоружий сотенний киселовский Иван Ковтун пообдирал в оной же монастырской пуци липовие дерева, чим и посушил оние. Також де и разной деревянной посуду в той их пуци с козаками поділавши, в дом свой вывезл; просил о учинній оному монастырю за оною вирубанною к батуринскому строению (!) дерево награждения, а за такую вывозку Каневским в дом свой соснового и дубового дерева, також и за усушение хоружим лип и за діланіе посуду то же о удоволствованіи онаго монастыря з навязкою разсмотрения почему в силі состоявшегось в канцелярії малороссийского скарбу опредѣления оной асаул компанійский Каневский, хочай и допрашиван, но в допросі показал, что он рубал на батуринское национальное строение в той монастырской пуци не гвалтовно, по високому его сиятельства графа ясновельможного высокопovelительного гсѣдна гетмана и разних ординов кавалера откровенному ордеру и оной ордер подленной в канцелярії малороссийского скарбу представил. А о вывозки к жилию своему вишепоказанного числа дерева з монастырской пуци потаился, а хочай де и вывезл по дозволенію войскового товариша Войцеховича з его пуци нѣсколко дерев дубових и соснових, но и то не козачими, но своими подданическими подводами и своим собственным скотом и на тое дозволение от помянутого Войцеховича данное письмо представил. А понеже как више значит, что оной асаул в вывозки з монастырской пуци к жилию своему дерева потаился, здесь дальшого слѣдствия забрать ніпочему. Того ради з оних доношения монастыря Андрониковского, також откровенного его ясновельможности ордера допроса асаула Каневского и данного писма, при сем в полковую черниговскую канцелярию посылаются справочный копій и предлагается в оной полковой канцелярії по оным монастыря Андрониковского жалобам изследовать обстоятельно подлинно ль оной Каневскому не в силі данного ему откровенного от его ясновельможности ордера ту рубку дерева производил и сколько по вирубки в показуемой пуци монастырской деревни он, Каневский, на строение батуринское в містечко Мену, а сколько на свою потребность и какими подводами перевозил к жилию своему Петровой слободі, а особливо того подлинно ль хоружий сотенний киселовский Ковтун пообдирал в той же пуци монастырской липи и тім дерева посушил, також и разную посуду ділал из пуци монастырской козаками и по изследованіи, что явится обстоятельный в канцелярию малороссийского скарбу прислать репорт к опредѣленію в непродолжительном времени 1761 году октября 9 дня».

(ІР НБУВ. Ф. 301. № П220. Арк. 5–6. Тогочасна копія).

References

- Butych, I., Sokhan, P. (Ed.). (2002). *Universaly Ivana Mazepy 1687–1709* [Universals of Ivan Mazepa 1687–1709]. Kyiv–Lviv, Ukraine.
- Dzyra, Ya. (1971). *Vstup. Litopys Samovydsia* [Introductation. Witness chronicle]. Kyiv, Ukraine.
- Gajecy G. (1978). *The Cossack Admibistration of the Hetmanat*. Cambridge, Massachusetts, USA.
- Kryvosheia, V. (2005). *Ukrainska kozatska starshyna* [Ukrainian Cossack elders]. Kyiv, Ukraine.
- Kryvosheia, V. (2010). *Kozatska starshyna Hetmanshchyny* [Cossack elders of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine.
- Modzalevskiy, V. (1910). *Malorossyyskiy rodoslovnyk* [Little Russian genealogy]. Kyiv, Ukraine.
- Mytsyk, Yu., Sokhan, S., Mitsan, T., Syniak, I., Zatyliuk, Ya. (Comp.). (2014). *Dokumentalna spadshchyna Sviato-Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyrnia u Kyievi XVI–XVIII st.* [The documentary heritage of St Michael's Golden-Domed monastery in Kyiv in the 16th–17th c.]. Kyiv, Ukraine.

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii – doctor of historical sciences, professor, chief scientist at the M. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsyatiyetska str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Троїхсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна)

Tarasenko Inna – Ph.D. in historical sciences, research fellow at the M. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

Дата подання: 12 листопада 2024 р.

Дата затвердження до друку: 15 вересня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю., Тарасенко, І. Із нових документів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. (частина 28). *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 107–127. DOI: 10.58407/litopis.250510.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2025). Iz novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny XVII–XVIII st. (chastyna 28) [From new documents on the history of Sivershchyna (17th–18th c.) (part 28)]. *Siverianskyi li-topys – Siverian chronicle*, 5, P. 107–127. DOI: 10.58407/litopis.250510.

УДК 811.161.2-049.65:94(=477)

Наталія Солонська

НА ЗАХИСТІ МОВНОГО ПРОСТОРУ ІСТОРИЧНОЇ БАТЬКІВЩИНИ: УКРАЇНЬСЬКА ДІАСПОРА

PROTECTING THE LANGUAGE SPACE OF THE HISTORICAL HOMELAND: UKRAINIAN DIASPORA

DOI: 10.58407/litopis.250511

© Н. Солонська, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-003-1444-9354>

Мета статті: визначити роль уведення до наукового обігу матеріалів журналу «Сучасність» (Українське товариство зарубіжних студій, Мюнхен, Німеччина, 1961–1990); цінність цих публікацій для вітчизняної науки як джерельної та архівної бази, їхній внесок в історіографію України, в її загальну історію; представити дослідження учених-емігрантів, спрямовані проти розчинення та поглинання непересічної української культури іншою культурою – російською – та обґрунтоване відкидання загарбницьких претензій Москви; розкрити причини дискримінації української мови, позбавлення її прав в УРСР, лінгвоциду – засобу нищення української нації та русифікації України радянським центром – як продовження і підтримки довголітньої імперської та сталінської політики щодо України. **Методологічну основу** дослідження становлять принципи історичної справедливості, об'єктивності та системності. Статтю підготовлено на основі історико-бібліографічного підходу. Використано **методи:** логічний, порівняльний, ретроспективний, історико-ситуаційний, історико-книгознавчий, історико-бібліографічний, історико-хронологічний, історико-генетичний, аналітичний. **Методологічні підходи:** ентелехійний, аксіологічний, праксеологічний, семіотичний, а також – історичної епістемології, епістемистський та ін. **Новизна.** Уперше як документи епохи, документи з історії України, як джерельна база дослідження із заявленої теми, представлено статті з проблеми стану та захисту української мови в період, який передував проголошенню незалежності України, в зарубіжному періодичному виданні (журнал «Сучасність») протягом 1961–1990 рр. Це – закарбована в статтях журналу «Сучасність» історія України. **Висновки.** Відображено мету духовного та творчого руху науковців-емігрантів, який дорівнює обороні національної ідентичності; рідної мови як найбільшої цінності спільноти; потенційні можливості наукової творчості як своєрідної ефективної зброї, спрямованої проти чужоземних зазіхань на нашу історію та культуру.

Ключові слова: українська мова, українська діаспора, журнал «Сучасність», русифікація, лінгвоцид (мововбивство).

The purpose of the publication: to reflect the role of including in the scientific circulation of materials from the journal “Modernity” ([Ukrainian society of foreign studies], Munich, Germany, 1961–1990); the importance of these publications for domestic science as a source and archival base, their contribution to the historiography of Ukraine, to its general history; to present the research of immigrant scientists directed against the dissolution and absorption of the unique Ukrainian culture by another culture – Russian – and the well-founded rejection of Moscow’s aggressive claims; to expose reasons for discrimination against the Ukrainian language, deprivation of its rights in the Ukrainian SSR, linguicide as a means of destroying the Ukrainian nation and the Russification of Ukraine by the Soviet center as a continuation and support of the long-standing imperial and Stalinist policy towards Ukraine. **The methodological basis of the study** is principles of historical justice, objectivity and systematicity. The article is prepared on the basis of a historical-bibliographic approach. The following **methods** were used: logical, comparative, retrospective, historical-situational, historical-bibliographic, historical-chronological, historical-genetic, analytical. Methodological approaches: entelechy, axiological, praxeological, semiotic, as well as historical

epistemology, orientist, etc. **Novelty.** For the first time, as documents of the era, documents from the history of Ukraine, as a source base for research on the stated topic, articles on the problem of the state and protection of the Ukrainian language in the period preceding Ukraine's independence are presented in a foreign periodical – the magazine "Contemporary" in 1961–1990. This is the history of Ukraine captured in articles of the magazine "Contemporary". **Conclusions.** The goal of the spiritual and creative movement of immigrant scientists is reflected, which is equal to the defense of national identity; native language, as the greatest value of the community; potential opportunities for scientific creativity, as a kind of effective weapon directed against foreign encroachments on one's own history and culture.

Key words: Ukrainian language, Ukrainian diaspora, magazine "Contemporary", Russification, linguocide (language killing).

У статтях, надрукованих в українському емігрантському журналі «Сучасність» протягом трьох десятиліть (1961–1990), відбито той катастрофічний рівень, до якого було доведено українську мову й національну культуру в УРСР; проаналізовано асиміляційний тиск російського мовно-культурного імперіалізму. У публікаціях віддзеркалено й зростання спротиву колоніальній політиці Москви в Україні, русифікації, нищенню української мови. На противагу галасливим імперським закликам виступають правозахисники, представники української інтелігенції, письменники, різні українські організації: Народний Рух України за перебудову, Спілка письменників України та інші. У цьому полягає протидія державній русифікації: порушення таких проблем, як контроль міграції росіян у неросійські республіки, дотримання принципу суверенності республік СРСР, їх участь у міжнародних форумах, обмін посольствами та консульствами, акредитація журналістів зарубіжних країн у столицях союзних республік, досягнення стану більшої економічної незалежності республік тощо. Існував антиросійський опір науковців-емігрантів лінгвоциду на історичній батьківщині, вони вказали на принципову особливість радянської імперії, яка розширювала свої кордони за рахунок воєн, військового тиску, дипломатичних ігор, захоплення територій сусідніх країн, а також послідовної русифікації, що мала на меті ліквідацію самобутності всіх народів СРСР, перетворення мов неросійських народів на соціально непотрібні.

Так, боротьбу за рідну мову знаний український філолог Ю. Шевельов відносить до «історії незакінченої війни»¹. Погляд на історію України через призму становища української мови дає можливість одержати об'єктивне уявлення про країну: проєктує політичний, ідеологічний, соціальний, економічний, культурний, освітній зріз, оскільки мова, за Ю. Шевельовим, це «...чортячо небезпечний свідок історії народу, що даної мови вживає»². Вона є не лише механічним інструментом комунікації, але й кодом, як довели вчені-мовознавці В. Гумбольдт, М. Мозер, О. Потебня, Е. Сепір, Ф. де Соссюр та ін.

Науковці післявоєнної УРСР не мали можливості правдиво висвітлювати ситуацію: ті, хто наважувався на написання об'єктивних чи критичних статей, у найкращому разі лишалися без роботи. Найменші спроби національного захисту оцінювалися партійною системою як «зрада батьківщини» й каралися концтаборами та засланнями, підпадали під сфабриковані, вигадані звинувачення, переслідування. Відтак в УРСР не могли бути доступні для загалу, навіть для науковців (треба було мати спеціальний дозвіл від відповідних органів безпеки), наприклад, такі статті, як «Національно-російська двомовність – смертний вирок народам СРСР»³, «Союз нерівноправних: національне питання в СРСР»⁴, «Мовна русифікація, або «культурна політика СРСР»»⁵; «Радянська двомовність: добродійство чи прокляття?»⁶ тощо.

Нагадаємо історичну канву наступу Російської імперії на українську мову та Україну загалом: 1764 р. – рік скасування Гетьманщини й утворення другої Малоросійської колегії, коли вся влада в колишній українській державі опинилася в руках російського генерал-губернатора П. Рум'янцева, 1775 – рік знищення Запорізької Січі; 1781 – рік ліквідації полково-сотенного устрою України; 1847 – слідство щодо Кирило-Мефодіївського братства, усі його члени отримали покарання; 1863 – Валуєвський циркуляр, який доводив, що ніякої малоросійської мови не існує; 1932–1933 – масовий штучний голод в Україні; 1947 – нове цькування української інтелігенції та нова хвиля голодомору.

Як промовисту ілюстрацію антиукраїнської політики імперського уряду, в «Сучасності» опубліковано донос М. Юзефовича «Про так званий українофільський рух», висновки

¹ Шевельов Ю. З історії незакінченої війни. Київ: Вид-во «Києво-Могилянської академії», 2009. 471 с.

² Там само. С. 39.

³ Барладяну В. Національно-російська двомовність – смертний вирок народам СРСР. *Сучасність*. 1990. Ч. 5 (349). С. 81–86.

⁴ Н.Д., А.К. Союз нерівноправних: національне питання в СРСР. *Сучасність*. 1989. Ч. 4. С. 63–75.

⁵ О.Ф.Г. Мовна русифікація, або «культурна політика СРСР». *Сучасність*. 1961. Ч. 9. С. 121–122.

⁶ Струмінський Б. Радянська двомовність: добродійство чи прокляття? *Сучасність*. 1985. Ч. 9 (293). С. 99–101.

Надзвичайної колегії щодо припинення українофільської пропаганди, відгуки на Емський указ в іноземній пресі, передано зміст статті М. Грушевського «Ганебній пам'яті»⁷ тощо.

«Сучасність» публікує статтю М. Драгоманова, де український мислитель характеризує Емський указ як вияв царського деспотизму, що ґрунтується на національ-ному централізмі, а однією з причин появи Емського указу вказує інтенсивні доноси⁸.

Численні укази та накази російського уряду мали на меті створення в приреченого на асиміляцію українського народу відчуття культурної неповноцінності, національної меншовартості, переконання, що він є відсталим, коли протиприродне за суттю зречення рідної мови стало видаватися цілком нормальним і «добровільним». Це є система заходів, спрямованих, за М. Рябчуком⁹, на витіснення однієї мови з культури іншої, у чому не можна з ним не погодитися. Автор статті стверджує: документів, які можуть підтвердити, що нібито неросійські народи колись «добровільно» обрали російську мову як засіб між-національного спілкування, не існує.

Про «невмирущість» Емського указу свідчать і події, відбиті в статті О. Старчука «Шевченко і Четверта державна дума»¹⁰: так, клубу «Українська хата» в Одесі заборонили на вечорі, присвяченому Т. Шевченкові, читати про українського поета доповідь українською мовою; у Полтаві заборонено постановку оперети П. Ніщинського «Вечорниці», продавати українські часописи, вийшов наказ про знищення всіх українських часописів, одержаних Мотовилівським старшиною; у нижчих сільськогосподарських школах із бібліотек вилучали книжки українською мовою; на вінницькому кооперативному з'їзді заборонили виступати українською мовою (інспектора, який першим заговорив по-українськи, звільнили з роботи); у Миколаєві українській трупі не дали можливості друкувати афіші українською мовою тощо. Так само «витривалість» Емського указу спостерігається й за радянських часів: в університетах лекції українською мовою не читалися, за вельми рідкісними винятками. Під дію русифікації в Україні потрапили навіть найбільші університети.

Мовно-культурна русифікація впроваджувалася окупаційною владою Москви планово, насильницькими засобами як в Україні, так і в інших республіканських колоніях Радянського Союзу: нова програма потужного наступу на неросійські народи була проголошена саме у 85-ті роковини Емського указу. Зусилля компартії були спрямовані на знищення ознак українського народу, тобто на ліквідацію українців як окремішньої одиниці людства¹¹.

Русифікація України як напрямний вектор політики авторитарно-імперської московської держави за суттю не змінювався десятиліттями, але все-таки мав деякі особливості, відповідно до світогляду головних керманівців СРСР. Кожен із них робив власний «внесок» до етнокультурної ситуації. За Сталіна не дійшло до знищення української мови, вона була формально обов'язковою. Перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов санкціонував шкільну реформу, що спричинила фактично викоринення української національної школи. Стан, що склався завдяки брежнєвській політиці та керівництву КПРС щодо української мови, був навіть гірший за сталінське правління¹². Так, секретар з ідеології ЦК КПРС М. Суслов обурювався, що в Україні є українці, які досі розмовляють українською мовою. В УРСР сусловщину підтримували компартійні діячі В. Маланчук, М. Шамота, А. Скаба та ін. Ще один партійний керівник, – член ЦК КПУ Ю. Єльченко, погрожував українським літераторам і засуджував виступи проти цілеспрямованої русифікаторської політики в УРСР. «Завдяки» Л. Брежнєву ознаки рідної мови викинуто з конституцій республік. Бував «штурм русифікації» за В. Щербицького, який В. Чорновіл окреслює як «руку Москви»¹³. Група Ю. Андропова наголошувала на своєму російському національному характері, відновлюючи концепцію «старшого брата», яким російський народ начебто доводиться українському. Планувалося розчинити весь «радянський народ» у російському. Не бачив різниці між Росією та СРСР і М. Горбачов, розглядаючи «неділимий» Росію як спадкоємицю СРСР; Україна мислилася новим компартійним лідером тільки в цих межах¹⁴.

⁷ LEX IUSPROVINCIA 1876. З приводу 100-ліття заборони українства / Монтаж Р. Сольчаника. *Сучасність*. 1976. Ч. 5 (185). С. 36–68.

⁸ Драгоманов М. Література українська, прокрибована рядом російським. Справозданє, представлене конгресові літературному в Парижі 1878 р. М. Драгомановим (пер. з фр.). *Сучасність*. 1976. Ч. 7–8 (187–188). С. 81–102.

⁹ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. Київ: КРИТИКА, 2000. 304 с.

¹⁰ Старчук О. Шевченко і Четверта державна дума. *Сучасність*. 1961. Ч. 12. С. 15–31.

¹¹ Повідомлення про відзначення в поселеннях українських емігрантів сотих роковин Емського указу і п'ятидесятих роковин смерті Симона Петлюри. *Сучасність*. 1976. Ч. 7–8 (187–188). С. 251.

¹² Гришко В. Українська національна ситуація в СРСР на тлі горбачовської «перебудови». *Сучасність*. 1988. Ч. 2 (322). С. 73–92.

¹³ Чорновіл В. Відкритий лист генеральному секретареві ЦК КПРС Горбачову М.С. *Сучасність*. 1987. Ч. 12 (320). С. 69–88.

¹⁴ Гришко В. Українська національна ситуація в СРСР... С. 73–92.

Характеризуючи антиукраїнську політику М. Хрущова, науковець і публіцист, дійсний член Української вільної академії наук (далі – УВАН) М. Прокоп пише про величезні за розмахом хрущовські депортації українського населення із західних областей, вчинені цим сталінським послідовником: переміщення населення, позбавлення будь-яких прав членів нацменшин – без українських шкіл для дітей, без національних культурних розваг, без своєї преси¹⁵. Літературознавець Ю. Лавріненко також викриває ці факти в доповіді «Національна програма Хрущова на тлі 85-ліття Емського указу Александра II», яку науковець виголосив на конференції, організованій Комісією для вивчення пореволюційної України та СРСР (1961 р., Нью-Йорк).

Про розвиток в Україні лінгвістичної науки у післявоєнні роки взагалі не йшлося. Українські радянські вчені працювали в мовній галузі, але в цьому не було сенсу: їхній доробок не виходив на загальне рівень¹⁶. Російською мовою писали докторські та кандидатські дисертації. Найганебніший факт: українських учених не «викрадають» з України, їх змушують працювати для російської науки; не тільки писати по-російському, а й публікувати свої праці в російськомовних «українських» виданнях¹⁷.

Скажімо, за кордоном навіть у наукових колах про існування в УРСР мовознавства здогадувалися лише поодинокі фахівці. Відомий канадсько-український учений Я. Рудницький вказує на цей факт: так, 16–22 серпня 1964 р. відбувся П'ятий міжнародний конгрес мовознавців-фонетиків, на який не дали можливості приїхати проф. А. Пилипенку з доповіддю «Інтоніяція в українській та англійській мовах»; 29 серпня – 1 вересня того ж року відбувся Сьомий міжнародний конгрес європейської культури (Бользано [Болцено]), і на цьому форумі, присвяченому питанням майбутнього культури, від радянської України учасників не було; Четвертий міжнародний конгрес порівняльної літератури проходив 31 серпня – 5 вересня в Швейцарії й прийняв 300 учених із різних країн – відсутність на форумі науковців із УРСР вразила його учасників¹⁸. Це відбивало загальний стан української мови на її законній території.

Ю. Луцький (літературознавець, Торонто, Канада), якому в 1964 р. вдалося провести тиждень у Києві, констатував враження від міста як неукраїнського за щоденним культурним життям, – такого, що послуговується винятково російською мовою. Поводження у крамницях, книгарнях у відповідь на запитання українською мовою грубе, неввічливе. За свідченням Ю. Луцького, не було чути української мови навіть в університеті¹⁹. Преса, радіо, театр, наука, спорт тощо, підсумовує вчений, в Україні такі самі, як у Москві – одномовні²⁰.

Отже, висловлюють побоювання вчені українського зарубіжжя, може статися так, що українці за кордоном будуть єдиними представниками нації, які розмовляють рідною мовою²¹.

Одномовність вигідна імперії політично, ідеологічно, економічно, адже не потрібно виділяти додаткові кошти, наприклад, на створення навчальних центрів для опанування російської мови юнаками-призовниками із Прибалтики, кавказького регіону тощо; керувати одномовною, безлікою, власне знеособленою масою набагато легше. Який вибір має українець, мобілізований до Червоної армії, український студент вищої школи всесоюзного підпорядкування, український моряк торговельного флоту СРСР тощо?

Політику радянської влади було спрямовано на так зване «злиття націй», одержання монолітної біологічної маси, відкидання української мови на місце «хахлацької», поширення суржику і, врешті, на відмову українців від мови своїх батьків як непотрібної навіть у побуті. Тому І. Земцов подає картину перетворення націй у національно-аморфні маси на тлі суцільної русифікації з причини розмивання національних структур; обґрунтування радянськими вченими погляду на радянські республіки, як уже не держави; плани й заходи Генерального секретаря ЦК КПРС Ю. Андропова щодо прискорення переходу до великоросійської єдності та до одномовності, звичайно, російської²². Паплюжило українську мову й місцеве керівництво, поплічники Москви серед власного народу.

Стрижень гасла «злиття націй» – ліквідація національних мов, із цієї метою батькам надавалося право добровільно визначати – будуть їх діти вивчати національну мову чи ні. «Злиття націй» підживлював і шкільний закон. Підривався престиж неросійських мов у

¹⁵ Прокоп М. Україна, її сусіди і меншости. За справжній інтернаціоналізм у взаєминах між народами. *Сучасність*. 1973. Ч. 10 (154). С. 95–108.

¹⁶ Женин З. Про сучасне становище на Україні. *Сучасність*. 1976. Ч. 7–8 (187–188). С. 209–216.

¹⁷ Процюк С. Продукція української наукової літератури в УРСР. *Сучасність*. 1968. Ч. 5. С. 98–113.

¹⁸ Рудницький Я. Три конгреси. *Сучасність*. 1964. Ч. 10. С. 126–127.

¹⁹ Луцький Ю. Тиждень у Києві (замість репортажу). *Сучасність*. 1964. Ч. 11. С. 70–78.

²⁰ Там само.

²¹ Купчинський Р. Відкритий лист до письменника Бориса Олійника і його земляків, які воюють за правду. *Сучасність*. 1988. Ч. 10 (330). С. 123–127.

²² Земцов І. Андропов і неросійські нації – ставлення та політика. *Сучасність*. 1988. Ч. 3 (323). С. 68–85.

неросійських школах; ці мови переставали бути законними державними мовами, обов'язковими для всього населення республік²³. Русифікація шкільництва, починаючи від ясел, перешкождала розвитку освіти й кадрів у неросійських республіках, гальмуючи розвиток науки і техніки²⁴. Зарубіжні дослідники констатують: більшість депутатів у Верховній Раді УРСР не володіють українською мовою, а їхні діти навчаються в російських школах²⁵. Українською мовою виступають на офіційних заходах лише доярки, трактористи та письменники²⁶. «Російська мова в Україні – великоміська; українська – сільська і часом – селянська; російською мовою спілкуються особи керівні; українською користуються особи непрофесійні і т. д.»²⁷.

Як зазначено у статтях «Сучасності»: народ України й далі перебував у стані рабства. Українці не були готові до відстоювання національної гідності 60 років тому, не готові вони до цього й зараз²⁸. Єдина ефективна та реалістична розв'язка цієї ситуації – реформа, яка б обмежувала економічні, адміністративні зв'язки між Москвою та Україною до зв'язків між їхніми урядами. Відтак механізмом збереження української культури від русифікації українсько-американський економіст І. Коропецький вважає зміну соціально-економічних інституцій²⁹.

Звичайно, дуже престижно й добре бути поліглотом, однак це не має жодного стосунку до білінгвізму, коли викорінюється рідна мова, що є інструментом русифікації. Двомовність – тотальний обман для неросійських народів³⁰. Учені українського зарубіжжя аргументовано доводять до громадськості ілюзії радянського уряду, що згодом СРСР зможе перейти до російської одномовності всього населення, чого не було досягнуто в жодній імперії світу³¹. «Володіння двома мовами» відбиває інтенсивне зростання русифікації. Під прикриттям двомовності зростає процес асиміляції українців³².

Небезпечним є й вплив двомовності на почуттєвий і розумовий розвиток людини (особливо дітей, див., наприклад, праці О. Потебні). У класичних дослідженнях знаних психоаналітиків, філософів, мовознавців доведено, що напівмовність, убогість словника, невикористовування всіх граматичних можливостей, інтерференція, мовна непевність спричиняє низький показник інтелектуального рівня людини тощо. На думку М. Прокопа, білінгвізм веде до перемоги сильнішого³³. Митець Іван Гончар ідею двомовності відверто окреслив як наївно-хитру: «Адже людина двома мовами не говорить ... Іншою мовою користуються тільки для спілкування»³⁴. Іншої думки дотримувалися представники російської інтелігенції, серед них дуже небагато прихильників збереження інших мов і культур народів СРСР³⁵. Колонії Росії починаються одразу за її містами. Росіяни, грамотні й безграмотні, кожну заяву українців про колоніальний статус України сприймають як анекдот³⁶. Більшість росіян уряд переконав у тому, що Київська Русь – їхня прабатьківщина, що й стало однією з головних причин кривавої й масштабної російсько-української війни.

Наведемо дуже показовий приклад ставлення російської еліти до української мови, нестерпно образливий для українців.

Максим Горький (О. Пешков) був категорично проти перекладу свого роману «Мать» «українським наріччям». Російський письменник, ім'я якого непорушно мали деякі українські бібліотеки, вулиці ще навіть за часів Незалежності, був здивований, що люди хочуть зробити з «наріччя» мову. На його думку, українці мають зректися своєї мови, в чому М. Драй-Хмара вбачає «російський, старорежимний, невмирущий шовінізм»³⁷. Цей конфлікт між Максимом Горьким та Олексієм Слюсаренком, який запропонував російському письменникові перекласти українською мовою роман «Мать» і одержав від автора категоричну відмову у доволі непристойній, грубій формі, а також моральну нечистоплотність тих письменників, які продовжували підтримувати з пролетарською знаменитістю стосунки, відбито й у матеріалі І. Кошелівця «П'ятдесят років тому»³⁸.

²³ В.В.Г. До мовного питання в неросійських школах СРСР. *Сучасність*. 1961. Ч. 2. С. 117–120.

²⁴ Камінський А. Загроза для українського шкільництва. *Сучасність*. 1977. Ч. 4 (196). С. 82–85.

²⁵ Розмова з Дмитром Павличком / Розмову веде Ільницький О. *Сучасність*. 1990. Ч. 3. С. 101–113.

²⁶ Кравченко Б. Зміни в структурі робітничої класи на Україні (1897–1970 рр.). *Сучасність*. 1980. Ч. 2. С. 7–25.

²⁷ Шевельов Ю. Українська мова в себе вдома сьогодні й завтра. *Сучасність*. 1986. Ч. 10 (306). С. 28–46.

²⁸ Чапленко В. Мовна політика більшовиків на Україні в 1950–60 рр. Дослідження й публіцистика. Чикаго: Український Публіцистично-Науковий Інститут, 1974. 216 с.

²⁹ Коропецький І. Проблема української мови та управління економікою. *Сучасність*. 1988. Ч. 12. С. 76–84.

³⁰ Купчинський Р. Про двомовність, провінційність і безхребетність. *Сучасність*. 1988. Ч. 1 (321). С. 79–86.

³¹ Струмінський Б. Радянська двомовність: добродійство чи прокляття? С. 99–101.

³² Пірогов С. До питання про «українізацію» Києва. *Сучасність*. 1980. Ч. 6 (234). С. 61–64.

³³ Прокоп М. Про новий ленінський збірник та інше. *Сучасність*. 1970. Ч. 9. С. 92–103.

³⁴ Гончар І. Музей душі. *Сучасність*. 1989. Ч. 10. С. 33–44.

³⁵ Див. напр.: *Дружба народів*. 1988. № 5; *Литературная газета*. 1989. 29 марта.

³⁶ Маркус В. Вільні і невільні гріхи російських антикомуністів. *Сучасність*. 1976. Ч. 2 (182). С. 80–85.

³⁷ Драй-Хмара М. Про лист Максима Горького щодо української мови. *Сучасність*. 1989. Ч. 10. С. 109–111.

³⁸ Кошелівець І. П'ятдесят років тому. *Сучасність*. 1976. Ч. 6 (186). С. 42–48.

Утім, Максим Горький тільки повторив думку, якою були просякнуті російські видання шовіністичного спрямування (що самостійної української мови не існує) та патріарші розпорядження й ухвали соборів, які інкримінували українським авторам «примрачне наречіє», а тому вводили офіційні посібники з правилами «о произношении российских букв», дотримувалися указу Петра I 1720 р., де узаконювалося «внов книг никаких, кроме церковных прежних изданий не печатать». Так зароджувався *лінгвоцид*, що є проблемою, невід’ємною від проблем етноциду та геноциду й тому є проблемою історико-політичною та соціологічною, про що писав, наприклад, відомий канадсько-український вчений Я. Б. Рудницький³⁹, який і ввів у науковий обіг цей, тепер широко вживаний, термін⁴⁰. Ним активно користуються сучасні українські мовознавці: П. Гриценко, Л. Масенко, Я. Радевич-Винницький та ін. Б. Харчук розглядав дефініцію «лінгвоцид» через призму терміна «слово», його історію, мовну традицію: «слово – сорочка духу народу»⁴¹.

Планове мововбивство в Радянському Союзі – то був «витвір» Компартії, зброя боротьби за імперську владу⁴². «Українську мову в Україні – убито: лінгвоцид», – наголошує політв’язень Віталій Калиниченко в заяві про зречення радянського громадянства з причини недотримання в СРСР прав людини⁴³.

Українську людину з її політичного українства перетворювали на «політичного росіянина», Москва відомою винародовлювала українство. Тотальна русифікація здійснювалася під прикриттям ідеології лицемірного інтернаціоналізму, спрямованої на створення держави з єдиною мовою – російською.

С. Пірогов простежує залежність русифікації від урбанізації в Україні. Показники відбивають «незмінно панівне становище російської мови над українською», попри зростання українського населення. Автор указує на пов’язаність мови з іншими ділянками суспільного життя. Людина починає думати про духовні цінності, коли забезпечені її основні потреби: житло, робота, їжа, одяг.

Вживання російської мови в праці підприємств в УРСР не обмежується лише їх зв’язками із союзними зверхниками, воно поширюється й на внутрішню працю організацій та установ: щоб там працювати, людина мала володіти російською мовою. Згодом офіційна російська мова трансформується у мову побутового спілкування.

Виступаючи перед Гельсінкською комісією при Конгресі Сполучених Штатів Америки, Н. Світлична проаналізувала поширення фашистського міфу про винятковість, вищість усього радянського на підставі його ототожнення з російським. Вона оприлюднила один із страшніших документів того часу: рекомендацію Всесоюзної науково-практичної конференції «Російська мова – мова дружби і співробітництва народів СРСР», що відбиває загрозу національної смерті засобами русифікації. Русифікація залишилася традицією російського імперіалізму в своїй радянській версії⁴⁴.

Унаслідок послідовної дискримінаційної політики російська мова власне посіла в УРСР місце державної. Відтак найбільш зрусифікованими стали: Крим, Донецький басейн, Дніпровський промисловий район, Харківська, Одеська області⁴⁵. У Запоріжжі, Миколаєві, Херсоні, Дніпропетровську, Одесі, навіть Чернігові працюють лише поодинокі українські школи. У містах Донбасу та Криму взагалі не було українських шкіл. Не відкрито нових шкіл з українською мовою навчання у Ворошиловграді, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Миколаєві, Сумах, Харкові. Обмаль українських кінострічок у фільмофонді – 7%. Повсюдно: безграмотний суржик і страх, панує відчуття, що любов до рідної мови сприйматиметься як націоналізм. Це аналізував свого часу відомий мовознавець П. Ковалів⁴⁶.

Русифікація в СРСР посіла місце керівної ідеологічної сили. Її засоби: організація Московією штучного голоду в Україні в найхлібніших районах; індустріалізація за рахунок прибулого неукраїнського населення; переселення українців у східні, мало заселені землі Радянського Союзу⁴⁷. Утім, політика примусового (чи планового) переселення росіян у неросійські регіони призводила також і до збіднення російського генофонду власне в етнічних російських регіонах РРФСР.

³⁹ Рудницький Я. До проблеми мововбивства (лінгвоциду). Збірка наукових праць на пошану Є. Вертипороха, президента Головної Ради Наукового товариства ім. Шевченка і Голови Канадського НТШ з нагоди 70-річчя його життя. Торонто, 1972. С. 95–100.

⁴⁰ Радевич-Винницький Я. Лінгвоцид як форма геноциду. Київ: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2011. 78 с.

⁴¹ Харчук Б. Слово і народ. *Сучасність*. 1989. Ч. 3. С. 113–127.

⁴² Прокоп М. Про новий ленінський збірник та інше. С. 92–103.

⁴³ Заява Віталія Калиниченка про зречення радянського громадянства. *Сучасність*. 1978. Ч. 6 (210). С. 97–104.

⁴⁴ Осмецький-Іранек Є. Спільна програма. *Сучасність*. 1977. Ч. 4 (196). С. 87–102.

⁴⁵ Камінський А. Яка революція? *Сучасність*. 1976. Ч. 1 (181). С. 71–91.

⁴⁶ Ковалів П. Теорії виникнення нації і національних мов. *Сучасність*. 1966. Ч. 4 (64). С. 101–117.

⁴⁷ Алексеева Л. В чому виявляється русифікація України? *Сучасність*. 1982. Ч. 3 (255). С. 78–81.

Робітнича маса в Україні – це росіяни або зрусифіковані українці; переважна більшість робітників не читала й не писала українською. Отже, індустріальний пролетаріат належав до російського світу⁴⁸. 70% населення промислових районів і міст становили росіяни, що було спричинено багатокіровою колонізацією. Взагалі, як пише М. Рябчук, «четверту частину населення України в ті роки складають росіяни; приблизно така ж частина русифікованого населення, решта членів суспільства може вважатися українським тільки номінально, оскільки своїх дітей та онуків ці люди мріють реалізувати в умовах російської культури. Прошарок української інтелігенції дуже тонкий і на його потужність важко розраховувати. Втім, українці не ототожнюють себе з росіянами, позаяк українська мова остаточно не втрачена. Отже, процес духовного відродження непростий, оскільки людям треба повернути свою національну гідність, самосвідомість»⁴⁹.

Рідна мова в містах України стала рідкістю, «музейним експонатом», як зазначив у виступі на XIX партконференції, що проходила 28 червня – 1 липня 1988 р. в Москві, уповноважений ЦК КПУ Б. Качур⁵⁰. Міста зросійщені, в них майже немає українських шкіл і преси.

Росіяни українською мовою не володіють. Російська мова – це мова міста, мешканці якого вважають себе соціально вищими за мешканців села. Для міст характерна масова асиміляція населення; руйнування одвічних українських традицій через урбанізацію та винищення голодом українського села. А переходом ще й наголошеного приниження та знецінення людей села, які, зазначав Олесь Гончар, «годують нас хлібом»⁵¹; посилення русифікації низового та середнього господарств⁵². Російська мова фактично відігравала роль мови міжнародного спілкування та співробітництва всіх народів СРСР⁵³.

І. Коропецький дає українській мові ще якийсь час, щоб залишитися мовою спілкування, але на підприємствах у містах дедалі більше «спостерігається зниження проценту вживання української мови». Учений пояснює причину: «...московські органи комунікують буквально всі підприємства в СРСР; Росія має домінуюче керівне положення, а отже – й російська мова, яка поширюється на роботу інституцій». Він бачить єдиний вихід із цієї ситуації: обмеження економічних та адміністративних зв'язків між Москвою та Україною⁵⁴. На погіршення стану з українською мовою суттєво впливає й дедалі зростаюча байдужість до неї молоді. Тогочасний вітчизняний письменник і дослідник В. Абліцов ставив питання руба: «бути українцем не вигідно?»⁵⁵ Черговою лінгвоцидною атакою проти української молоді й шкільництва було засідання Політбюро ЦК КПРС у Москві, де обговорювалися додаткові заходи з поліпшення вивчення російської мови в школах, зростання кількості годин викладання російської мови, викладання нею важливих предметів⁵⁶.

Д. Павличко та І. Драч критикували проєкт Статуту середньої загальноосвітньої школи (де, по суті, узаконювалося ігнорування в школах республіки української мови), аргументуючи тим, що практика звільнення учнів від вивчення української мови суперечить ленінській національній політиці⁵⁷.

На засіданнях педрад УРСР ішлося про викладання у вищих спеціальних дисциплін російською мовою, організацію її вивчення в дошкільних закладах тощо. Усе це відображено в журналі «Русский язык и литература в школах УССР», де, зокрема, опубліковано статтю «Глубокое изучение русского языка – объективная потребность советских людей»⁵⁸. До відома громадськості доводиться, що АН УРСР теж брала участь у підготовці кампанії поширення в Україні «великої мови Леніна»⁵⁹.

⁴⁸ Кравченко Б. Зміни в структурі робітничої класи на Україні... С. 7–25.

⁴⁹ «Навіть якщо один шанс із тисячі». Розмова з Миколою Рябчуком. *Сучасність*. 1990. Ч. 2 (346). С. 98–108.

⁵⁰ Купчинський Р. 19 партійна конференція: що вона принесла Україні. *Сучасність*. 1988. Ч. 10 (330). С. 82–94.

⁵¹ Див.: *Літературна Україна*. 1986. 12 червня.

⁵² Прокоп М. Про одну передумову української політики. *Сучасність*. 1968. Ч. 9. С. 83–94.

⁵³ Майстренко І. Сторінки Комуністичної партії України. КПУ після смерті Сталіна. *Сучасність*. 1974. Ч. 4–5. С. 63–78.

⁵⁴ Коропецький І. Проблема української мови та управління економікою. С. 76–84.

⁵⁵ Абліцов В. Рідна нива: український православний календар-альманах 1992. Вінніпег: Екклесія, [199?].

⁵⁶ Посилення русифікації шкільництва. *Сучасність*. 1983. Ч. 7–8 (267–268). С. 197.

⁵⁷ Матеріали з Червеного пленуму (1987) Спілки письменників України (виступи Д. Павличка і І. Драча в справі української мови і культури). *Сучасність*. 1987. Ч. 9. С. 97–113.

⁵⁸ Глубокое изучение русского языка – объективная потребность советских людей. *Русский язык и литература в школах УССР*. 1979. № 5.

⁵⁹ Сольчаник Р. Шкільництво і мовна політика в УРСР. *Сучасність*. 1980. Ч. 11 (239). С. 100–103.

Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти, прийнята Генеральною конференцією ООН на 11-й сесії в Парижі 15 грудня 1960 р., засуджує як злочин супроти людства застосування освіти як засобу асиміляції⁶⁰. Асиміляція виявлялася навіть у тому, що українські дівчата не могли вийти заміж за українських хлопців, оскільки уряд масово вивозив молодих чоловіків з України. Отже, уряд СРСР порушував конвенції, які сам підписав⁶¹.

В Україні витіснялося все національне: театри, кіно, бібліотеки, музеї, преса. Пресознавець П. Чернов вивчав попит і розповсюдження газет, журналів, взагалі видавничої продукції, поділяючи територію УРСР на міську та сільську. Ним проаналізовано Одеську, Миколаївську, Херсонську, Кримську області щодо національного складу населення, видавничої продукції, шкіл⁶².

У 1969 р. в Україні, за П. Черновим, видано 7615 книг, із них українською мовою – 2944. Негативна ситуація з української мови в технічній та будівельній літературі: згідно зі статистичними даними, у 1972 р. усього видано 446 одиниць літератури. Із цієї кількості українською мовою 36,03%, російською – 57,65%. Двомовних видань – 6,32%⁶³. На одного росіянина припадало 9 книжок російською мовою, на одного українця – 2 книжки, видані українською мовою, останні були переважно партійною пропагандою. Отже, майже вся технічна література в Україні видавалася російською мовою, як і перекладна зарубіжна література. Треба вказати підсумки «процвітання» української мови в технічній та будівельній літературі, жорстокий наступ на такі київські видання, як «Техніка», «Урожай», «Будівельник»⁶⁴.

У статтях в «Сучасності» наведено цифри друкованих українською мовою в УРСР книжок і брошур, що дедалі скорочувалися, але постійно зростала кількість російськомовних: «російське друковане слово заливає Україну»⁶⁵.

Аналіз праці із назвою «Список літератури, випущеної видавництвами України в 1958 р.» (Міністерство культури УРСР, вид-во Книжкової палати. УРСР. Харків, 1959. 515 стор.) відбиває русифікаторську політику в УРСР у видавничій галузі та діяльності бюрократичних організацій в радянській Україні (з поміж п'яти відділів АН УРСР лише перший відділ друкував свої праці українською мовою). Аналогічна ситуація була в інших галузях науки та вищої школи: «Українською мовою в Криму видають тільки плакати для місцевих колгоспників щодо виконання норм кукурудзи та хлібоздачі»⁶⁶. Д. Соловей відображає реалії з книгопродукції: питома вага продукції російською мовою в 1955 р. сягнула 83,8%; у 1960 – 84,5%; у 1964 – 84,5%, що було свідченням дискримінаційної політики радянського уряду щодо неросійських народів⁶⁷.

Від 1977 р. ще сім українських наукових періодичних видань перейшли на російську мову, відповідні українські видання перестали публікуватися. У 1978 р. АН УРСР змусили перевести всі журнали й книжкові видання з галузей природничих, технічних, біологічних наук на друковану російською мовою. Паралельних українських публікацій не планувалося. Ліквідували такі українські видання: «Етика й естетика», «Економічна географія», «Питання атеїзму», «Проблеми правознавства», «Філософські проблеми сучасного природознавства», «Фізична географія та геоморфологія»⁶⁸.

У книгарнях УРСР у цей період видання російською мовою переважають українську книжку від 80 до 90%. Така само пропорція спостерігалася тоді й стосовно періодичних видань⁶⁹.

Сучасні вітчизняні мовознавці (Лариса Масенко та ін.) ввели в науковий і культурний обіг дефініцію: «словник репресованої лексики», що подано у збірнику «Українська мова у XX ст.: історія лінгвоциду: документи і матеріали»⁷⁰, де відбито особливості лексикографічної, термінологічної та правописної практик радянського періоду, метою яких, починаючи від 1930-х рр., була ліквідація питомих рис української лексики, фразеології й навіть деяких словотвірних та граматичних форм і заміна їх кальками з російської мови.

⁶⁰ Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти. *Liga 360*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU60K04U?an=2>.

⁶¹ Майстренко І. Національне питання в еміграції. *Сучасність*. 1972. Ч. 9 (141). С. 59–64.

⁶² Чернов П. Міські газети в УРСР. Трохи цифр і фактів про питання про місто і мову на Україні. *Сучасність*. 1961. Ч. 5. С. 11–22.

⁶³ Купчинський Р. Русифікація технічних видань УРСР. *Сучасність*. 1973. Ч. 2. С. 112–114.

⁶⁴ Прокоп М. Політика злиття націй в дії. *Сучасність*. 1965. Ч. 6. С. 91–97.

⁶⁵ Прокоп М. Про одну передумову української політики. *Сучасність*. 1968. Ч. 9. С. 83–94.

⁶⁶ Гор. Ол. Статистика видавничої русифікації. *Сучасність*. 1962. Ч. 7. С. 115–117.

⁶⁷ Соловей Д. Національні питання в ленінській теорії і практиці. *Сучасність*. 1966. Ч. 10. С. 91–105.

⁶⁸ Прокоп М. Публікація про Львівський університет. *Сучасність*. 1965. Ч. 1. С. 107–120; В.П.С. Русифікація науки, літератури, побуту. *Сучасність*. 1965. Ч. 6. С. 119–122.

⁶⁹ Посилена русифікація книжкових видань і преси в УРСР. *Сучасність*. 1975. Ч. 3 (176). С. 121–122.

⁷⁰ Українська мова у XX ст.: історія лінгвоциду: документи і матеріали / Ред. Масенко Л. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 399 с.

Самооборона – це боротьба. І під нею П. Ковалів, автор понад 550 наукових праць, розуміє «...систему практичних заходів, що мають на меті: дати основи знань про мову в такій мірі, щоб уміти підбирати слова і граматично правильно будувати речення, щоб зрозуміти мову не тільки точною і правильною, але й багатою й виразною»⁷¹. Відомим мовознавцем проаналізовано конкретні випадки неправильного вживання українських слів. Ще раніше, в 1961 р., у канадському журналі «Віра й культура» вийшла стаття П. Ковалева «Мова і діалект», де вчений порушує проблеми методологічного й загального характеру. Мову тут розглянуто як найбільшу ознаку нації, розкрито причини переслідування української мови в імперській Росії, наведено об'єктивні факти її визнання як цілком самостійної, названо прізвиська відомих учених, які відстоювали права української мови: Ф. Міклошич, І. Срезневський, П. Шафарик, О. Шахматов, В. Ягіч та ін. У 1966 р. в Нью-Йорку вийшла друком праця П. Ковалева «Українська мова», де він порушив проблеми «...мови як чинника соціального і національного; українська мова – національна мова народу; лексичний фонд української мови» тощо⁷².

У надрукованій «Сучасністю» статті «Іван Франко в історії боротьби за українську мову» Зіновія Франко, онука українського класика й відома мовознавиця, докладно показала: ще І. Франко боровся за існування української мови як національно свідомої етнічної індивідуальності, чинника національної самовизначеності, національного розвитку, вступаючи в боротьбу проти спроб перетворення її на діалектний компонент мови панівної нації; полемізував із антидемократичною та нігілістичною позицією москвофілів, – не визнаючи української мови як самостійної, що наштовхувало москвофільських письменників звертатися до російської мови та штучного створення т. зв. «язичія». Науковиця розглянула також дослідження І. Франка «Етимологія і фонетика в южноруській літературі», де він розбиває тезу прихильників історичного принципу (т. зв. етимологів) про незмінність за 1000 років системи літер і правописних засад руського (тобто східнослов'янського) письма й доводить, що XVIII ст. було періодом занепаду староукраїнської мови козацьких літописів і канцелярій, коли народна мова не могла затвердитися у вищих стилях. Учений визнає, що, як наслідок недостатньої національної свідомості українців, провідне місце зайняла тоді російська мова; не відділяє мову від економічних і громадських потреб народу. Основою єдиної у майбутньому літературної мови І. Франко визнавав її наддніпрянський варіант⁷³.

Ю. Перфецький проаналізував українське минуле з погляду розуміння історичних термінів, їхньої інтерпретації та адекватного вживання термінології; шкідливості для правдивої історичної науки неправильних перекладів та перекручення історичних термінів, які поширилися в іноземній науковій літературі. Так, Г. Вернадський у 1948 р. видав книгу «Kievan Russia», хоча Київської Росії ніколи не існувало, а була Київська Русь. Ю. Перфецьким наведено приклади (а вони численні) вживання терміну *русская* (тобто російська) замість *Русская* (себто, руська) земля, а термін *Русь* в етнічному та географічному значенні (стара назва України та українців) – як назва Київської землі та її мешканців – застосовувався на цій території від XII до XVII ст.⁷⁴

Про турботу редакції часопису «Сучасність» щодо чистоти української мови свідчить і публікація дослідження Я. Рудницького щодо важливості букви *г* в українській мові⁷⁵, Ю. Шереха⁷⁶ та ін.; історії розробок правил української мови, починаючи з Постанови Ради Народних Комісарів від 23 липня 1925 р., діяльності Правописної комісії (відбулося два пленуми). Правопис, на думку провідних учених, найбільше призначався для спеціалістів, для авторів граматик, перекладачів та ін., але й для того, щоб ним могла користуватися й проста грамотна людина. Уже тоді порушувалося питання щодо апострофу, чужих слів; було розглянуто проекти В. Ганцова, О. Синявського, О. Курилової, М. Сулими та М. Наконечного; заслухано доповіді А. Кримського «Історія українського правопису», О. Синявського «Підсумки правописної дискусії» та «Коротка історія “Українського правопису”»⁷⁷.

⁷¹ Ковалів П. Шляхи і засоби боротьби за культуру української мови. *Сучасність*. 1965. Ч. 6 (54). С. 114–122.

⁷² Ковалів П.К. Українська мова. *Бібліотека українознавства*. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1966. Ч. 19. 216 с. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13084/file.pdf>.

⁷³ Франко З. Іван Франко в історії боротьби за українську мову. *Сучасність*. 1989. Ч. 1 (333). С. 12–18.

⁷⁴ Перфецький Ю. Термін «Русь» – приклад оманної схожості. *Сучасність*. 1977. Ч. 4 (196). С. 47–60.

⁷⁵ Рудницький Я. «Г» – проскрибована буква в СРСР. *Slavistica*. Вінніпег, 1970. Ч. 67–68. С. 67–68.

⁷⁶ Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен, 1971. 402 с.

⁷⁷ Синявський О. Коротка історія «Українського правопису». *Сучасність*. 1982. Ч. 1–2 (253–254). С. 100–116.

«Після розгрому “українізації” партійні відпоручники від мовних справ відкинули як одну, так й іншу номенклатурну систему, а завели в українську мову ще іншу, а саме російську народну номенклатуру з українськими закінченнями слів»⁷⁸. Правописні росіянізми були впроваджені при двох змінах правопису в УРСР: у 1933 та 1946 рр., що негативно вплинуло на українську мову й призвело до калькування винятково з російської мови. А. Вовк робить висновок: у теперішніх (тобто 1970-х роках) сучасних умовах очистити українську термінологію від примусових росіянізмів неможливо.

Д. Баюрський (письменник, літературознавець) викрив підробку «хахлацької» мови під українську, нищівний механізм, «завдяки» якому відбулося таке перетворення, це – «затруєння російським способом думання, винесене з радянської школи й преси та з оточення». Наприклад: «...в українській мові – тверда щільна вимова (а, а не я після ч); хахлацька мова не знає приголосної “г”; до хахлацької мови запроваджено йокання – зйомка, підйом і т. д. замість фільмування, піднесення, піднімання); не визнає давального відмінку чоловічого роду; хахол не вміє відмінювати західноукраїнських прізвищ (Ковалів – Ковалева); замість нормального українського “Я написав статтю” у хахла: “Мною було написано статтю”; “заходи по поліпшенню” замість – “заходи з поліпшення”; “им нічого не стоїть убити човека” – “ім нічого не варто вбити людину” замість: “для них дрібничка вбити людину” тощо. Отже, не можна не погодитися з Ю. Баюрським, – «читаючи хахла, треба носити з собою в голові російську граматику або словник». Є й таке важливе застереження: «хахлаччину не варто плутати із суржилом»⁷⁹.

М. Зеров писав, що «літературні мови, уживані без їхнього розвитку впродовж довгого часу, мали вислови, які вживалися часто й згубили в деяких випадках свою силу естетичного відчуття. Тому молоді письменники цих літератур мали велику проблему зробити живими і оновити ці вислови. Навпаки переклади цих “уживаних” висловів на мову, що формувалася, звучали добре»⁸⁰. Учнів духовних шкіл в Російській імперії змушували за-своювати російську вимову богослужбових текстів. Проповіді було дозволено виголошувати лише російською мовою.

На сторожі збереження чистоти й культури української мови – критичні дослідження одного з найвидатніших лінгвістів і славістів ХХ ст., провідного українського мовознавця Ю. Шевельова. Він розглядає мову як засіб збереження національної ідентичності, охорони національних традицій, політичний прапор. До речі, вкажемо й на те, що на підготовчій конференції в Москві до IV з'їзду славістів російські науковці стали вимагати від Міжнародного комітету славістів виключити професора Ю. Шевельова з доповідачів, оскільки той є борцем проти радянської влади. Однак МКС цю вимогу відхилив.

Книжка Ю. Шевельова «Нарис сучасної української літературної мови» простояла на стенді, виставленому під час Міжнародного славістичного з'їзду в Москві в 1958 р., всього один день і потім безслідно зникла. На запитання американської делегації стосовно ініціденту організатори відповіли, що книгу нібито просили вилучити українці. Американська делегація подала протест щодо брехливих радянських заяв.

Ставлення Ю. Шевельова до російського гноблення України простежується, зокрема, в його статті «Покоління двадцятих років в українському мовознавстві»⁸¹ та ін. Він жорстко критикує радянську політику українізації в 1925–1932 рр.⁸² Аргументи будує на документах, партійних резолюціях, декретах (наприклад, «Про практичні заходи з українізації радянського апарату») з цієї проблеми, опублікованих у радянській пресі, виступах Й. Сталіна, Л. Кагановича, М. Скрипника, С. Косіора, заходах П. Постишева з розгрому українізації, рішеннях конференцій, пленумів КП(б)У, «Тезах про підсумки українізації», «Положеннях про забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української культури» тощо. Учений простежує успіхи та завдання українізації, ставлення до неї різних верств населення, зміну її мотивів, соціальну орієнтацію; початок атак на непартійну інтелігенцію, Академію наук України, процеси «пролетаризації» української культури, т. зв. політику «подвійного дна», що проводила Москва під гаслом «національна за формою, соціалістична за змістом».

Ю. Шевельов не влаштував Москву, бо він «ніби намагається витверезити ситуацію», починає полеміку з радянськими науковцями, які підтримують акцію П. Постишева

⁷⁸ Вовк А. Наукова мова і політика: 55 років української термінології в УРСР. *Сучасність*. 1979. Ч. 7–8 (223). С. 87–96.

⁷⁹ Баюрський Демондор. Prolegomena до характеристики хахлацької мови. *Сучасність*. 1989. Ч. 7–8. С. 158–164.

⁸⁰ Зеров М. «Catalerpton». Київ, 1951. С. 12, 61.

⁸¹ Шевельов Ю. Покоління двадцятих років в українському мовознавстві. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Т. 173 // Праці Історично-Філософської Секції: збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. Осередок праці Наукового Товариства ім. Шевченка в Чикаго / Ред. М. Овчаренко. Париж–Чикаго, 1962.

⁸² Шевельов Ю. Українізація: радянська політика 1925–1932 рр. *Сучасність*. 1983. Ч. 5. С. 36–57.

щодо вилучення з української мови літери *г*. Відмінність української мови від російської учений пояснює на прикладі розрізнення твердості-м'якості перед *і*, де приголосні пом'якшуються перед *і* тощо. Ю. Шевельов пропонує підготувати дослідження про трактування в різних абетках і правописах фонем з малою частотою вживання тощо. Про його значний внесок у справу забезпечення чистоти української мови свідчить і праця, яка стала відома в Україні лише з 2008 р., а саме: «Так нас навчали правильних проізношень»⁸³. На думку вченого, українська мова розвивалася в річищі діалектно-мішаному. Він аналізує діяльність мовознавчого журналу в Києві, де за двадцять років не опубліковано жодної наукової дискусії (мабуть, це так і було задумано). Намагається переконати на прикладах, що біографія, творчість і місце в історії належать до різних площин, і ніщо з цієї тріади не повинно замовчуватися⁸⁴.

До абсурдів віднесено викидання з української мови слів, спільних із російською мовою. Порушено питання правопису, спиняючись на проблемі «частина слів-небіжчиків – жертва моди». Перед Другою світовою війною редакція «Комуніста» друкувала списки слів, які належить вживати, а які ні. В деактивації слів діють різні фактори: від моди до адміністрації. Наведено приклади процесу маскулінізації, маскулінізації з диспалатилізацією, «вокалізації». Наголошено, що багатостолітню тенденцію варто зберегти. Зміни, наприклад, стосувалися написання українською мовою географічних назв.

До інноваційного винаходу радянської системи (у Ю. Шевельова ще вистачає гіркого гумору) вчений відносить втручання у внутрішню структуру підлеглої мови через запровадження нових мовних елементів і заборони інших; намагання спрощувати правопис і граматику; «збагачувати» українську мову за рахунок мови «братнього» народу: усі бар'єри для втручання росіянізмів в українську мову в УРСР було ліквідовано. Він аргументовано коментує затирання її своєрідної семантичної структури в разі підлягання до російської, усунення семантичного розрізнення, притаманного українському слову, в пристосуванні до російського нерозчленування (наприклад, замість *надхнути*: російське незграбне – *надихати*); запровадження інновацій всупереч історичним тенденціям (наприклад, *одвертий* на *відвертий* порушує історично складену будову слова); порушення закономірностей історичного розвитку української фонетичної системи. Свої зауваження вчений ілюструє прикладами перебудови фонемної структури української мови в пристосуванні до фонемної структури російської, не оминає увагою втручання соціолінгвістичних факторів, наголошує на рабському копіюванні російських зразків, застерігає щодо небезпеки перетворення української мови на діалект російської, закидає українським письменникам і перекладачам, які широко вживають церковнослов'янські слова, послуговуючись не церковнослов'янською, а російською мовою⁸⁵.

Усі зміни в статусі української мови Ю. Шевельов, як зазначає І. Кошелівець, подає в контексті історичних подій і розглядає її як засіб збереження національної ідентичності, охорони національних традицій, «політичний прапор»⁸⁶.

Ретельні праці проф. І. Огієнка (митрополита Іларіона) близькі доробку Ю. Шевельова зі збереження природи української мови. Наприклад, грамотне вживання слів *увесь, ввесь*, а не *весь*, прийменників; зміна кінцевого *о* на *і* в прийменниках та префіксах та ін.⁸⁷ І. Огієнко порівнює українські та російські форми прізвищ, занепад кінцевого або початкового голосного; *щоб*, а не *щоби*; називання по батькові; розглядає і захищає українське написання географічних назв тощо⁸⁸.

У цьому ж керунку зроблені й напрацювання О. Горбача. Ним проаналізоване одне з найдискусивніших питань в українській мові, а саме фонологічно обґрунтовані випадки. Кожна мова має свої власні орфоепічні закони. Зважання тут на російську вимову свідчить про введення білінгвізму й літературної культури в правопис: в українській орфоєпії і так вимовляються всі губні перед йотованими голосними твердо, і таку вимову, як доходить висновку О. Горбач, позначати ще й апострофом не варто. Вчений наголошує, що в умовах українсько-російського білінгвізму в Україні апостроф тут виконує радше приховану чуттєву функцію: розрізняє назовні в низці випадків видимо українські написання від російських, що ілюструє прикладами недоречного вживання апострофа⁸⁹. Між іншим,

⁸³ Шевельов Ю. Вибрані праці. Київ, 2008. Кн. 1: Мовознавство.

⁸⁴ Шевельов Ю. У довгій черзі: проблеми реабілітації. *Сучасність*. 1990. Ч. 12 (356). С. 69–78.

⁸⁵ Шевельов Ю. Українська мова в себе вдома сьогодні й завтра. С. 28–46.

⁸⁶ Кошелівець І. Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. *Сучасність*. 1987. Ч. 10. С. 117–119.

⁸⁷ Іларіон [І. Огієнко]. Гнучкість української мови. *Віра й культура*. Вінніпег, 1956. № 1. С. 18–20; № 5. С. 22–24; № 10/11. С. 15–18; № 12. С. 13–16; № 18/20. С. 18–20; № 6. С. 19–20.

⁸⁸ Іларіон [І. Огієнко]. Гнучкість української мови. *Віра й культура*. Вінніпег. 1957. Ч. 5. С. 10–13; Ч. 6; Ч. 8. С. 24–28; Ч. 9; Ч. 10–11; Ч. 12. С. 14–16.

⁸⁹ Горбач О. Сумнівні випадки вживання апострофа в чужомовних неапельятивах. *Сучасність*. 1970. Ч. 1 (109). С. 113–115.

Олексі Горбачу (серед інших українських мовознавців) було закинуто агентурну антирадянську діяльність, можливо, за «апостроф»...

І ще принципове його застереження (з тим же гірким «гумором», що й в Ю. Шевельова): «...при російській передачі прізвищ не можна міняти українських кореневих голосних “по етимологічному” (і на е чи о) ... А тим часом постійно зустрічаємо таку російську “транскрипцію”. Всім безхребетним малоросам в УРСР і поза УРСР, ми б вважали цю нашу заувагу записати в альбом»⁹⁰.

«Хакхлатизацію» української мови примножували й словники. Як пише А. Вовк, «після розгрому українізації чимало словників, підготовлених в Українській академії наук, залишилося невиданими. Утім, у 1923–1932 рр. в УРСР вийшло друком приблизно 52 назви термінологічних і галузевих словників. До друку готувалося ще 13 словників. Тому вказане десятиріччя називають “золотим десятиріччям” української термінології. Ці словники радянська влада віднесла до категорії “національне шкільництво”. Усі надруковані словники було вилучено з книгарень та бібліотек. Переорганізована АН України змушена була випустити в 1934–35 рр. серію термінологічних бюлетенів. Зросійщена мова (“зінтернаціоналізована”) лягла в основу термінологічного вжитку в УРСР за кілька років»⁹¹.

Частину українських слів за радянських часів узагалі було усунено з українських словників, що позиціонувалося компартією як мовне взаємозбагачення⁹². Наприклад, зі «Словника української мови» (1979 р.; за ред. І. Білодіда) вилучено слово *тризуб*, а фігурує лише слово *тризубець* (трава), що пояснюється страхом Москви перед давніми українськими традиціями, відновленням Української Народної Республіки: кількість томів цього видання значно менша за аналогічний російський словник⁹³.

Русифікація української мови простежується й за українськими словниками Б. Грінченка⁹⁴ та М. Подвезька⁹⁵, російськими словниками Д. Ушакова⁹⁶, С. Ожегова⁹⁷, працями Ю. Жлуктенка⁹⁸, Г. Їжакевич⁹⁹ тощо. З українських словників, які видавалися в радянській Україні, вилучалися «політично неблагодійні слова», українська мова була беззахисною, що підтверджує аналіз «Російсько-українського словника» М. Калиновича (Київ, 1962), 11-ти томного «Академічного словника української мови» (Київ, 1970–1980), 3-х томного «Російсько-українського словника» АН УРСР (Київ, 1968). Багато слів і висловів української мови, які застосовуються в російській мові, привласнюються нею; як канон вживання російські слова замість українських. Словники перераховувалися з метою наближення українських слів до російських. Частину українських слів за радянських часів узагалі було усунено зі словників. Правописні росіянізми були впроваджені за двох змін правопису в УРСР: у 1933 та 1946 рр. Негативно вплинуло на українську мову й калькування з російської мови.

У доповіді «Статус української мови в СРСР» Ю. Перфецький (Ласальський університет, штат Пенсільванія, США) на VII Світовому конгресі прикладної лінгвістики підтверджує аналіз «Російсько-українського словника» М. Калиновича (Київ, 1962), 11-ти томного «Академічного словника української мови» (Київ, 1970–1980), 3-х томного «Російсько-українського словника» АН УРСР (Київ, 1968): багато слів і висловів української мови тепер застосовуються в російській мові й привласнюються нею. Українські слова замінені запозиченнями з російської мови; вони стоять на першому місці, а українські – на другому¹⁰⁰.

У виданих у 1960-ті рр. російсько-українських словниках О. Пономарів помічає доволі грубі й численні помилки, недогляди, неправильне вживання слів у засобах масової інформації, на радіо, навіть у літературі, некісні переклади¹⁰¹. І. Кошелівець теж критикує «Українсько-російський словник» 1962 р., де, як канон, російські слова стоять замість українських¹⁰².

⁹⁰ Горбач О. Післявоєнні мовознавчі публікації в СРСР (прод.). *Сучасність*. 1962. Ч. 1. С. 95.

⁹¹ Вовк А. Наукова мова і політика... С. 87–96.

⁹² Перфецький Ю. «Мовне взаємозбагачення» чи русифікація української мови? *Сучасність*. 1976. Ч. 9. С. 34–49.

⁹³ РМт. Слова, яких не було. *Сучасність*. 1980. Ч. 6. С. 65–66.

⁹⁴ Словарь української мови. Т. 1–4 / Упор. Грінченко Б. Київ, 1907–1909 (фотомех. перевидання. Київ, 1958).

⁹⁵ Подвезько М. Українсько-англійський словник. Київ, 1962; Подвезько М., Балла М. Англо-український словник. Київ, 1974.

⁹⁶ Ушаков Д., et al. Толковый словарь русского языка. Т. 1–4. Москва, 1935–1940.

⁹⁷ Словарь русского языка / Ред. Ожегов С. Москва: АН СССР, 1968 (7 изд.); Словарь русского языка в четырех томах / Ред. Евгеньев А. Москва, 1957–1961.

⁹⁸ Жлуктенко Ю. Ukrainian: підручник української мови для англомовців (у співавторстві з Н. І. Тоцькою, Т. К. Молодіди). К., 1973

⁹⁹ Їжакевич Г. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу. Київ, 1969. 304 с.

¹⁰⁰ РМт. Доповідь на Світовому конгресі про сучасні проблеми української мови. *Сучасність*. 1985. Ч. 1. С. 128.

¹⁰¹ Пономарів О. Наша спільна нива. *Сучасність*. 1965. Ч. 2. С. 122–124.

¹⁰² Кошелівець І. Сумний коментар з додатком. *Сучасність*. 1965. Ч. 3. С. 122–123.

Така ж тенденція замінювання слів і назв простежується в 1960–1970-х рр. і в містах, містечках і селах України, «де зберігаються давні і постають нові пам'ятники росіянам та хохляцьким "героям" з російськими написами, а водночас руйнуються пам'ятки української культури та політичних традицій»¹⁰³. «Суто російських назв на карті УРСР стільки, що ніякий декларативний інтернаціоналізм не приховає страшною дійсністю»: колгосп біля Вінниці має ім'я царського реакційного генерала Суворова; багато «вулиць по українських містах названо іменем Пушкіна й інших російських дворян, а в містах Росії нема вулиць з назвами будь-яких українських навіть "пробуджених" діячів чи письменників». Публіцист Р. Рахманний підсумовує: «Так поводяться тільки колоніялісти в загарбаній Україні»¹⁰⁴.

Більшовицьку топонімію щодо українських географічних назв констатує в статті «Топонімний патріотизм в Українській РСР» О. Горбач, рецензуючи довідник «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ»¹⁰⁵: «...близько 890 назв припадає на утворення, в корені яких є слова: радянський, радгосп, пролетар, перше травня, перемога, комунa, комсомолець, красний / червоний, жовтень, жовтневий; понад 630 назв звеличує прізвиська ідеологів комунізму (Маркса, Рози Люксембург і т. д.); більшовизму (Леніна, Ворошилова, Кірова, Сталіна, Калініна, Артема та ін.). Дореволюційні назви населених пунктів, як правило, змінено. Запроваджено в довіднику і новий радянський принцип: стирання слідів іншонаціональних поселень в Україні; т. зв. переназивний шал не пощади жодних історичних назв, їх національних відмінностей»¹⁰⁶. Викриває русифікацію деяких географічних назв у радянських енциклопедіях і В. Маркусь¹⁰⁷.

На з'їзді Спілки письменників України (далі – СПУ) у 1986 р. вказано на трагічний стан української мови в Києві. Письменники закликають до концентрації зусиль із популяризації творчих надбань усіх народів Радянського Союзу¹⁰⁸. На різного роду засіданнях починають звучати слова про інтернаціоналізм і національну гордість.

Так, на спільному засіданні СПУ та Київської організації СПУ його учасники виступили проти нав'язування поняття «радянський народ» (1988); вимагали надання українській мові статусу державної, на що оперативно відреагували українські вчені за кордоном¹⁰⁹.

Комісія СПУ спільно з навчальними закладами подала лист до Президії Верховної ради УРСР із пропозиціями щодо поліпшення становища української мови. Однак у новій Програмі ЦК КПРС ішлося про необхідність «оволодіння поряд з мовою своєї національності російською мовою як засобом міжнаціонального спілкування». Слово «поряд» зачіпає національну гідність і не проходить повз увагу письменників в УРСР та за кордоном¹¹⁰. Провідні українські літератори викривають замасковані русифікаторські постанови Центру, цілеспрямовані засоби придушення української мови, що не збігалося з поглядами партійного керівництва, яке наполегливо боронило двомовність¹¹¹. Ще раніше висловлювали протест проти політики Москви й українські письменники Канади¹¹².

Червневий пленум правління Спілки письменників України 1989 р. вважається історичним, оскільки на ньому було порушено проблему надання українській мові статусу державної мови УРСР.

Учасники харківської конференції, присвяченої проблемам функціонування української мови, підтримали вимогу СПУ та широкої громадськості прийняти «Закон про надання українській мові статусу єдиної державної мови УРСР», проголосити й забезпечити українській мові та культурі державне сприяння, перевести на українську мову навчання не менше половини дитсадків; повернути викладання в школах та вишах українською мовою тощо¹¹³. Проект закону «Про мови народів СРСР» суперечив Конституції УРСР і перекреслював здобутки перебудови в національній політиці. Він був антиконституційним і антинародним: саме такі закони змушували республіки порушувати питання про вихід зі складу СРСР. «Закон про мови в Українській РСР» мав би називатися «Закон про держав-

¹⁰³ Рахманний Р. Не словом єдиним (II). *Сучасність*. 1971. Ч. 2 (122). С. 79–106.

¹⁰⁴ Там само. № 1 (121). С. 78.

¹⁰⁵ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ / Ред. Попівський М. Київ: Укрполітвидав, 1947. Ч. 6.

¹⁰⁶ Горбач О. Топонімний патріотизм в Українській РСР. *Сучасність*. 1967. Ч. 6 (87). С. 119–123.

¹⁰⁷ Маркусь В. УРЕ в порівнянні з іншими енциклопедіями. *Сучасність*. 1961. Ч. 1. С. 118–125.

¹⁰⁸ Матеріали з Червневого пленуму (1987)... С. 97–113.

¹⁰⁹ Прокоп М. Межі політичної думки і громадської активності в Україні. *Сучасність*. 1988. Ч. 12 (322). С. 58–75; Купчинський Р. Про двомовність, провінційність і безхребетність. С. 79–86.

¹¹⁰ Купчинський Р. В окопах перебудови. *Сучасність*. 1987. Ч. 7–8. С. 150–163.

¹¹¹ Сокіл В. Важко йти проти течії. *Сучасність*. 1988. Ч. 3 (323). С. 99–103.

¹¹² Резолюція з'їзду об'єднання українських письменників у Канаді «Слово», що відбувся 1–3 червня 1973 р. в Торонто, Онтаріо. *Сучасність*. 1973. Ч. 7–8. С. 194–195.

¹¹³ Звернення учасників харківської конференції, присвяченої проблемам функціонування української мови. *Сучасність*. 1989. Ч. 10. С. 105–109.

ність української мови в Україні». Прийнятий закон був спрямований, наголошували автори «Сучасності», проти існування українського народу й української мови¹¹⁴.

Відкритого листа до Верховної Ради СРСР щодо становища української мови написали представники Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР В. Русанівський, О. Безпояско, В. Чумак.

Про історію насильницького винародовлення Москвою української нації, тотальну русифікацію, політику лицемірного сусловського інтернаціоналізму, спрямовану на створення держави з єдиною мовою, – російською – йшлося у Зверненні Товариства української мови ім. Т. Шевченка до Верховної Ради УРСР, до Верховної Ради РРФСР, до всіх громадян України¹¹⁵.

Показовими є перебіг подій та атмосфера Установчої конференції Товариства української мови ім. Т. Шевченка (приблизно 700 учасників: письменники, діячі культури, представники уряду УРСР, делегати неформальних об'єднань) 11–12 лютого 1989 р. Головний доповідач – Олесь Гончар. Проблеми української мови порушили також у своїх виступах Д. Павличко, Р. Іваничук, О. Гурчанський, В. Русанівський. Висувається вимога, щоб українська мова була державною на всій території УРСР, а російській відведена функція мови міжнаціонального спілкування поза межами України. Секретар КПУ Ю. Єльченко¹¹⁶ намагався посіяти розбрат між Товариством української мови та Народним Рухом, хоча товариство сприймалося як частина Народного Руху. Телебачення дало брехливу інформацію про цей епізод на конференції, що було не поодиноким випадком інсинуацій¹¹⁷. Дезінформація входила до арсеналу боротьби московського центру, офіційних партійних органів та підвладної їм преси з українством: метою російської великодержавної політики залишалося «розукраїнення» України, яка мала, за словами Ліни Костенко, «пройти через усі болі й укріпитися духом»¹¹⁸.

Отже, представлені в статті праці науковців українського зарубіжжя відбивають українське понівечення стан української мови напередодні відродження Україною незалежності, спричинений політикою радянської влади. Проблема посилювалася також і психологічним станом, і ментальністю доволі багатонаціонального населення УРСР і зросійщених українців, які, здебільшого, не знали історії України, її багатой культури, не сприймали українську мову як рівноправну з російською. Однак неможливо в операційному режимі запровадити українську мову в масову культуру, в міжособистісне спілкування, у свідомість людей – це є складний, делікатний і доволі довгий процес власного розуміння особистої гідності, відчуття того, що ти є представником країни, яку поважають у світі, що ти є українцем. Російсько-українська війна надзвичайно прискорила процес самоідентифікації українців, які надавали перевагу російській мові, та процес адаптації людей інших національностей до мови країни свого постійного проживання. Утім, ціна цього процесу виявилася занадто дорогою.

References

- Aleksieieva, L. (1982). V chomu vyivliaietsia rusyfikatsiia Ukrainy? [How is the Russification of Ukraine manifested?]. *Suchasnist – Modernity*, 3 (255), P. 78–81.
- Barladianu, V. (1990). Natsionalno-rosiiska dvomovnist – smertnyi vyrok narodam SRSR [National-Russian bilingualism – a death sentence for peoples of the USSR]. *Suchasnist – Modernity*, 5 (349), P. 81–86.
- Chaplenko, V. (1974). Movna polityka bilshovykiv na Ukraini v 1950–60 rr. Doslidzhennia y publitsystyka [Language policy of Bolsheviks in Ukraine in 1950–60. Research and journalism]. Chicago, USA.
- Chernov, P. (1961). Miski hazety v URSR. Trokhy tsyfr i faktiv pro pytannia pro misto i movu na Ukraini [City newspapers in the Ukrainian SSR. Some figures and facts about the issue of cities and language in Ukraine]. *Suchasnist – Modernity*, 5, P. 11–22.
- Chornovil, V. (1987). Vidkrytyi lyst heneralnomu sekretarevi TsK KPRS Horbachovu M.S. [Open letter to Mikhail Gorbachev, general secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union]. *Suchasnist – Modernity*, 12 (320), P. 69–88.
- Drai-Khmara, M. (1989). Pro lyst Maksyma Horkoho shchodo ukrainskoi movy [On Maxim Gorky's letter regarding the Ukrainian language]. *Suchasnist – Modernity*, 10, P. 109–111.
- Franko, Z. (1989). Ivan Franko v istorii borotby za ukrainsku movu [Ivan Franko in the history of the struggle for the Ukrainian language]. *Suchasnist – Modernity*, 1 (333), P. 12–18.
- Honchar, I. (1989). Muzei dushi [Museum of soul]. *Suchasnist – Modernity*, 10, P. 33–44.

¹¹⁴ В обороні української мови. Заява з приводу закону «Про мови народів СРСР». *Сучасність*. 1990. Ч. 6 (350). С. 192–193.

¹¹⁵ Звернення Товариства української мови ім. Т. Шевченка до Верховної Ради УРСР, до Верховної Ради РРФСР, до всіх громадян України. *Сучасність*. 1990. Ч. 7–8 (351–352). С. 194–195.

¹¹⁶ Свого часу він з уже зверстаного журналу «Зміна» викреслив вірші Василя Симоненка: «Злодій», «Некролог кукурудзяному качанові», «Дивлюсь я в твої зіниці» тощо.

¹¹⁷ Установча конференція товариства Української мови ім. Т. Шевченка / Зібр. Анна-Галія Горбач. *Сучасність*. 1989. Ч. 11. С. 116–121.

¹¹⁸ Рymaruk І. Інтерв'ю з Ліною Костенко. *Сучасність*. 1990. Ч. 1. С. 113–118.

- Horbach, O. (1967). Toponimnyi patriotyzm v Ukrainskii SRSR [Toponymic patriotism in the Ukrainian SSR]. *Suchasnist – Modernity*, 6 (87), P. 119–123.
- Horbach, O. (1970). Sumnivi wypadky vzhyvannia apostrofa v chuzhomovnykh neapeliatyvakh [Doubtful cases of apostrophe usage in foreign non-appealatives]. *Suchasnist – Modernity*, 1 (109), P. 113–115.
- Hryshko, V. (1988). Ukrainska natsionalna sytuatsiia v SRSR na tli horbachovskoi «perebudovy» [The Ukrainian national situation in the USSR against the backdrop of Gorbachev's “perestroika”]. *Suchasnist – Modernity*, 2 (322), P. 73–92.
- Kaminskyi, A. (1976). Yaka revoliutsiia? [What revolution?]. *Suchasnist – Modernity*, 1 (181), P. 71–91.
- Kaminskyi, A. (1977). Zahroza dlia ukrainskoho shkilnytstva [Threat to Ukrainian education]. *Suchasnist – Modernity*, 4 (196), P. 82–85.
- Kharchuk, B. (1989). Slovo i narod [The word and the people]. *Suchasnist – Modernity*, 3, P. 113–127.
- Koropetskyi, I. (1988). Problema ukrainskoi movy ta upravlinnia ekonomikoiu [The problem of the Ukrainian language and economic management]. *Suchasnist – Modernity*, 12, P. 76–84.
- Koshelivets, I. (1965). Sumnyi komentar z dodatkom [Sad commentary with appendix]. *Suchasnist – Modernity*, 3, P. 122–123.
- Koshelivets, I. (1987). Shevelov Yurii. Ukrainska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900–1941). Stan i status [Shevelov Yuri. The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941). Condition and status]. *Suchasnist – Modernity*, 10, P. 117–119.
- Kovaliv, P. (1965). Shliakhy i zasoby borotby za kulturu ukrainskoi movy [Ways and means of fighting for the culture of the Ukrainian language]. *Suchasnist – Modernity*, 6 (54), P. 114–122.
- Kovaliv, P. (1966). Teorii vynyknennia natsii i natsionalnykh mov [Theories of the emergence of nations and national languages]. *Suchasnist – Modernity*, 4 (64), P. 101–117.
- Kravchenko, B. (1980). Zminy v strukturi robinychoi klasy na Ukraini (1897–1970 rr.) [Changes in the structure of the working class in Ukraine (1897–1970)]. *Suchasnist – Modernity*, 2, P. 7–25.
- Kupchynskyi, R. (1973). Rusyfikatsiia tekhnichnykh vydan URSR [Russification of technical publications in the Ukrainian SSR]. *Suchasnist – Modernity*, 2, P. 112–114.
- Kupchynskyi, R. (1987). V okopakh perebudovy [In the trenches of perestroika]. *Suchasnist – Modernity*, 7–8, P. 150–163.
- Kupchynskyi, R. (1988). 19 partiina konferentsiia: shcho vona prynesla Ukraini [The 19th party conference: what it brought to Ukraine]. *Suchasnist – Modernity*, 10 (330), P. 82–94.
- Kupchynskyi, R. (1988). Pro dvomovnist, provintsiiinist i bezkhrebetnist [On bilingualism, provincialism and spinelessness]. *Suchasnist – Modernity*, 1 (321), P. 79–86.
- Kupchynskyi, R. (1988). Vidkryty lyst do pysmennyya Borysa Oliinyka i yoho zemliakiv, yaki voiuut za pravdu [Open letter to writer Boris Oliynyk and his fellow countrymen who are fighting for the truth]. *Suchasnist – Modernity*, 10 (330), P. 123–127.
- Lutskyi, Yu. (1964). Tyzhden u Kyievi (zamiest reportazhu) [A week in Kyiv (instead of a report)]. *Suchasnist – Modernity*, 11, P. 70–78.
- Maistrenko I. 1974. Storinky Komunistychnoi partii Ukrainy. KPU pislia smerti Stalina [Pages of the communist party of Ukraine. The CPU after the death of Stalin]. *Suchasnist – Modernity*, 4–5, P. 63–78.
- Maistrenko, I. (1972). Natsionalne pytannia v emihratsii [The national question in emigration]. *Suchasnist – Modernity*, 9 (141), P. 59–64.
- Markus, V. (1961). URE v porivnanni z inshymy entsyklopediiamy [URE in comparison with other encyclopaedias]. *Suchasnist – Modernity*, 1, P. 118–125.
- Markus, V. (1976). Vilni i nevilni hriky rosiiskykh antykomunistiv [Free and unfree sins of Russian anti-communists]. *Suchasnist – Modernity*, 2 (182), P. 80–85.
- Masenko, L. (Ed.). (2005). Ukrainska mova u XX st.: istoriia lnhvotsydu: dokumenty i materialy [Ukrainian language in the 20th c.: history of linguicide: documents and materials]. Kyiv, Ukraine.
- Osmetskyi-Iranek Ye. (1977). Spilna prohrama [Joint programme]. *Suchasnist – Modernity*, 4 (196), P. 87–102.
- Perfetskyi, Yu. (1976). «Movne vzaïemobahachennia» chy rusyfikatsiia ukrainskoi movy? [“Linguistic enrichment” or Russification of the Ukrainian language?]. *Suchasnist – Modernity*, 9, P. 34–49.
- Perfetskyi, Yu. (1977). Termin «Rus» – pryklad omannoi skhozhosti [The term “Rus” – an example of deceptive similarity]. *Suchasnist – Modernity*, 4 (196), P. 47–60.
- Pirohov, S. (1980). Do pytannia pro «ukrainizatsiiu» Kyieva [On the question of the “Ukrainisation” of Kyiv]. *Suchasnist – Modernity*, 6 (234), P. 61–64.
- Podvezko, M. (1962). Ukrainsko-anhliiskyi slovnyk [Ukrainian-English dictionary]. Kyiv, Ukraine.
- Podvezko, M., Balla, M. (1974). Anhlo-ukrainskyi slovnyk [English-Ukrainian dictionary]. Kyiv, Ukraine.
- Ponomariy, O. (1965). Nasha spilna nyva [Our common field]. *Suchasnist – Modernity*, 2, P. 122–124.
- Popivskyi, M. (Ed.). (1947). Ukrainska PCP. Administratsiino-terytorialnyi podil [Ukrainian PCP. Administrative-territorial division]. Kyiv, Ukraine.
- Prokop, M. (1965). Polityka zlyttia natsii v dii [The policy of merging nations in action]. *Suchasnist – Modernity*, 6, P. 91–97.
- Prokop, M. (1965). Publikatsiia pro Lvivskiy universytet [Publication about Lviv university]. *Suchasnist – Modernity*, 1, P. 107–120.
- Prokop, M. (1968). Pro odnu peredumovu ukrainskoi polityky [On one prerequisite of Ukrainian politics]. *Suchasnist – Modernity*, 9, P. 83–94.
- Prokop, M. (1968). Pro odnu peredumovu ukrainskoi polityky [On one prerequisite of Ukrainian politics]. *Suchasnist – Modernity*, 9, P. 83–94.

- Prokop, M. (1970). Pro novyi leninskyi zbirnyk ta inshe [On the new Lenin collection and other matters]. *Suchasnist – Modernity*, 9, P. 92–103.
- Prokop, M. (1973). Ukraina, yii susydy i menshosty. Za spravzhnii internatsionalizm u vzaiemynakh mizh narodamy [Ukraine, its neighbours and minorities. For true internationalism in relations between nations]. *Suchasnist – Modernity*, 10 (154), P. 95–108.
- Prokop, M. (1988). Mezhi politychnoi dumky i hromadskoi aktyvnosti v Ukraini [Limits of political thought and civic activism in Ukraine]. *Suchasnist – Modernity*, 12 (322), P. 58–75.
- Protsiuk, S. (1968). Produktiia ukrainskoi naukovoï literatury v URSR [Ukrainian scientific literature in the Ukrainian SSR]. *Suchasnist – Modernity*, 5, P. 98–113.
- Radevych-Vynnytskyi, Ya. (2011). Linhvotsyd yak forma henotsydu [Linguicide as a form of genocide]. Kyiv, Ukraine.
- Rakhmannyi, R. (1971). Ne slovom yedynym (II) [Not by a single word (II)]. *Suchasnist – Modernity*, 2 (122), P. 79–106.
- Riabchuk, M. (2000). Vid Malorossii do Ukrainy: paradoksy zapizniloho natsiietvorennia [From Malorossia to Ukraine: paradoxes of belated nation building]. Kyiv, Ukraine.
- Rudnytskyi, Ya. (1964). Try konhresy [Three congresses]. *Suchasnist – Modernity*, 10, P. 126–127.
- Rudnytskyi, Ya. (1970). «H» – proskrybovana bukva v SRSR [“G” – a proscribed letter in the USSR]. *Slavistica*. Ч. 67–68. С. 67–68.
- Sherekh, Yu. (1971). Narys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy [An essay on contemporary Ukrainian literary language]. Munich, Bavaria.
- Shevelov, Yu. (1983). Ukrainizatsiia:adianska polityka 1925–1932 rr. [Ukrainisation: Soviet policy 1925–1932]. *Suchasnist – Modernity*, 5, P. 36–57.
- Shevelov, Yu. (1986). Ukrainska mova v sebe vdoma sohodni y zavtra [The Ukrainian language at home today and tomorrow]. *Suchasnist – Modernity*, 10 (306), P. 28–46.
- Shevelov, Yu. (1990). U dovhii cherzi: problemy reabilitatsii [In a long queue: rehabilitation issues]. *Suchasnist – Modernity*, 12 (356), P. 69–78.
- Shevelov, Yu. (2008). Vybrani pratsi [Selected works]. Kyiv, Ukraine.
- Shevelov, Yu. (2009). Z istorii nezakinchenoï viiny [From the history of an unfinished war]. Kyiv, Ukraine.
- Sokil, V. (1988). Vazhko yty proty techii [It is difficult to go against the tide]. *Suchasnist – Modernity*, 3 (323), P. 99–103.
- Solchanyk, R. (1980). Shkilnytstvo i movna polityka v URSR [Schooling and Language Policy in the Ukrainian SSR]. *Suchasnist – Modernity*, 11 (239), P. 100–103.
- Solovei, D. (1966). Natsionalni pytannia v leninskii teorii i praktysi [National issues in Lenin's theory and practice]. *Suchasnist – Modernity*, 10, P. 91–105.
- Starchuk, O. (1961). Shevchenko i Chetverta derzhavna дума [Shevchenko and the Fourth state дума]. *Suchasnist – Modernity*, 12, P. 15–31.
- Strumynskyi, B. (1985). Radianska dvomovnist: dobrodiistvo chy prokliattia? [Soviet bilingualism: a blessing or a curse?]. *Suchasnist – Modernity*, 9 (293), P. 99–101.
- Syniavskiy, O. (1982). Korotka istoriia «Ukrainskoho pravopysu» [A brief history of “Ukrainian orthography”]. *Suchasnist – Modernity*, 1–2 (253–254), P. 100–116.
- Vovk, A. (1979). Naukova mova i polityka: 55 rokiv ukrainskoi terminolohii v URSR [Scientific language and politics: 55 years of Ukrainian terminology in the Ukrainian SSR]. *Suchasnist – Modernity*, 7–8 (223), P. 87–96.
- Yyzhakevych, H. (1969). Ukrainsko-rosiiskii movni zviazyky radianskoho chasu [Ukrainian-Russian linguistic ties during the Soviet era]. Kyiv, Ukraine.
- Zemtsov, I. (1988). Andropov i nerosiiskii natsii – stavlennia ta polityka [Andropov and Non-Russian nations – attitudes and policy]. *Suchasnist – Modernity*, 3 (323), P. 68–85.
- Zhenin, Z. (1976). Pro suchasne stanovyshche na Ukraini [On the current situation in Ukraine]. *Suchasnist – Modernity*, 7–8 (187–188), P. 209–216.

Солонська Наталія Гаврилівна – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства, Національна бібліотека України ім. В. Вернадського (вул. Володимирська, 62, м. Київ, Україна)

Solonska Natalia – candidate of historical sciences, senior research fellow, department of foreign Ukrainian, Institute of bibliology V. Vernadsky National library of Ukraine (62 Volodymyrska str., Kyiv, Ukraine).

E-mail: solonska.n@ukr.net

Дата подання: 21 травня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 25 жовтня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Солонська, Н. На захисті мовного простору історичної батьківщини: українська діаспора. *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 128–143. DOI: 10.58407/litopis.250511.

Цитування за стандартом APA

Solonska, N. (2025). Na zakhysti movnoho prostoru istorychnoi batkivshchyny: ukrainska diaspora [Protecting the language space of the historical homeland: Ukrainian diaspora]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 128–143. DOI: 10.58407/litopis.250511.

УДК 821.161.2

Ольга Циганок

«ПРОФАЗИС» ЙОСИПА ТУРОБОЙСЬКОГО. Частина 1

“PROPHASIS” OF YOSYP TUROBOISKYI. Part 1

DOI: 10.58407/litopis.250512

© О. Циганок, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4688-1953>

Метою статті є введення в науковий обіг та часткове дослідження нового історико-літературного матеріалу – латиномовного твору «Профазис» Йосипа Туробойського з рукописної поетики «Гіметт» (1699/1700), який є частиною поетичного циклу про Страсті Христові. **Методологічну основу** дослідження становлять історико-літературний, текстологічний, філологічний та культурно-історичний підходи із застосуванням принципів порівняльного літературознавства. **Наукова новизна:** вивчення твору в контексті розвитку барокової поетики та освітньої традиції Києво-Могилянської академії кінця XVII ст., публікація першої частини пам'ятки в оригіналі та українському перекладі. Йосип Туробойський як латиномовний поет був визнаний сучасниками й викликає значний науковий інтерес. **Зроблено висновок**, що «Профазис» Йосипа Туробойського – важлива історико-літературна пам'ятка, яка вносить нове в давню українську поезію.

Ключові слова: «Профазис», Йосип Туробойський, «Гіметт» (1699/1700), Києво-Могилянська академія, Страсті Христові, давня українська поезія.

The purpose of the publication is to introduce and examine a previously unstudied historico-literary material – the Latin “Prophasis” by Josyp Turoboiskyi from the manuscript poetics “Hymettus” (1699/1700), which is part of a poetic cycle on the Passion of Christ. The study is grounded in a multidisciplinary **methodological framework** combining historico-literary, textual, philological, and cultural-historical approaches, alongside principles of comparative literary analysis. **The scientific novelty** lies in situating the work within the development of Baroque poetics and the educational tradition of the Kyiv-Mohyla academy at the turn of the 17th c., as well as in the publication of the first part of the text in both the original Latin and Ukrainian translation. Josyp Turoboiskyi, as a Latin-language poet, was recognized by his contemporaries and continues to attract significant scholarly interest. **It is concluded** that Turoboiskyi’s “Prophasis” represents an important historico-literary monument, introducing a new form within early Ukrainian poetry.

Key words: “Prophasis”, Josyp Turoboiskyi, “Himett” (1699/1700), Kyiv-Mohyla academy, Passion of Christ, ancient Ukrainian poetry.

Літературна спадщина Києво-Могилянської академії все більше приваблює дослідників. Важливе місце посідають рукописні підручники віршування (поетики) та красномовства (риторики), які засвідчують перехід частини української культури в русло латинської освіченості. Науковці знаходять невідомі раніше курси лекцій¹, аналізують та перекладають тексти. Особливий інтерес становлять праці відомих тогочасних авторів. Серед них – Йосип Туробойський², київський період творчості якого малодосліджений.

¹ Кисельов Р. Про киево-могилянський курс риторики Лазаря Барановича. *Слово і Час*. 2025. № 1 (739). С. 3–16.

² Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: енциклопедичне видання / Відп. ред. В. Брюховецький. Київ: КМ Академія, 2001. С. 548–549.

У поезії «Гіметт» (1699/1700)³ після основного тексту подається поетичний цикл з інформативною подвійною назвою⁴. Умовно її можна поділити на три частини: барокову, класицистичну й загальну.

Початок першої назви FASCICULUS MYRRAE має біблійне коріння та багату літературну історію. У біблійній «Пісні пісень» говориться: «Торбинка (пучечок?) мирри – любий мій для мене, на моїх грудях спочиває»⁵. Популярною в першій половині XVI ст. (більше 30 видань!) була німецька релігійна книга «Fasciculus mугае» (найдавніша відома друкована версія – близько 1500 р., Делфт, Нідерланди)⁶. Прозовий текст містить роздуми про життя Ісуса Христа, особливо про Страсті. Кожне ключове слово заголовка, зокрема, також викликає низку асоціацій. Як свідчать латинські словники, «пучечок» має стосунок до Цицерона, у якого вживається «fasciculus florum» [пучок квітів]. Очевидно, авторитет видатного оратора допоміг цій словосполучці утвердитися в заголовках творів XVII ст. Щодо мирри (смирни)⁷, то вона неодноразово згадується на сторінках Святого Письма й має широке застосування в релігійній практиці, зокрема в погребальних ритуалах⁸.

Друга назва EPIGRAMMATA... нагадує про класицистичне крило⁹ літературної традиції Києво-Могилянської академії. І, нарешті, спільна частина – своєрідний «дах». У ній чітко зазначена належність творців цих релігійних епіграм до Києво-Могилянської академії: «створені трудом Києво-Могилянського Аполлона». Привертає увагу також кінцевий хроновірш (хроностих), у якому зашифровано 1700 р. (виділено жирним шрифтом MDCLL). Уже сама назва демонструє літературну майстерність Йосипа Туробойського та ті стовпи, на яких стояв його духовний світ. Заголовок записаний трьома різними видами шрифту (візуальний ефект, інтермедіальність!) із записом по центру в стилі елогії¹⁰.

Після назви «FASCICULUS MYRRAE...» міститься присвячений Йоасафу Кроковському¹¹ «ПРОФАЗИС». Глибинні змісти цього слова можна глумачити по-різному. Як засвідчують авторитетні лексикографічні джерела, термін має кілька нашарувань значень. У давньогрецькій мові *πρόφασις* буквально означає «привід», «попередній привід», «виправдання», «зовнішня причина», «обґрунтування» тощо¹². У біблійному контексті слово нерідко вживається в значеннях «причина», «мотивація»¹³. Тобто початково напрошується така інтерпретація: мотивацією до написання поетичного циклу про Страсті Христові для Йосипа Туробойського слугувала внутрішня потреба вшанувати Йоасафа Кроковського, видатного церковного діяча. Текст мав би виконувати функцію посвяти. Однак, на нашу думку, у процесі написання твору «ПРОФАЗИС» задум Йосипа Туробойського еволюціонував і був створений самостійний твір епічного характеру. Це підтверджує об'єм тексту: у незавершеному вигляді «ПРОФАЗИС» складається із заголовка, записаного у

³ Hymettus extra Atticam duplici tramite neovatibus scandendus sive Poësis bipartite tum ligatae tum solutae orationis praeseptionibus instructa Roxolanaeque juventuti in Collegio Kijovo-Mohilaeanae proposita [...] (1699). Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, шифр 315 П/122. Арк. 1–78 (зв.).

⁴ FASCICULUS MYRRAE in patientis Dei nominis Viridario collectus Seu EPIGRAMMATA in totam Domini nostri Iesu Christi passionem labore Kijovomohilaeani Apollinis conscripta anno quo Collecta a Jesu defuncti in Myrrha madore: haec Terae ColLabsae Magna ferenDa bona (ПУЧЕЧОК МИРРИ, зібраний в саду імені Бога, який страждав, або ЕПІГРАМИ про всі Страсті Господа нашого Ісуса Христа, створені працею Києво-Могилянського Аполлона, у рік, коли зібрана з померлого Ісуса мирра: ці великі блага мають бути принесені зруйнованій Землі). Арк. 67–76 (зв.).

⁵ Canticum Cantorum Salomonis 1:13: Fasciculus myrrhae dilectus meus mihi...

⁶ Fasciculus mirre. Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Fasciculus_mirre.

⁷ Дерево з колочками й червоними квітами, із якого добувають ароматичну смолу. Уважається, що через гіркуватий запах і смак мирра асоціюється із сумом. А ще – має цілющі, лікувальні властивості.

⁸ Мирра (смирна) була одним із дарів волхвів Немовляті Христу (Матвія 2:11), вона мала притупити страждання Господа під час розп'яття (Марка 15:22–23), смирна використовувалася для його погребального сповивання (Іоанна 19:38–40).

⁹ Rothe H. Vom Barock zum Klassizismus in der polnischen Dichtung der Ukraine. Lazar Baranovych und Jan Ornowski. *Necessitas et ars. Studia staropolskie dedykowane prof. J. Pelcowi, hg. v. B. Otwinowska, A. Nowicka-Jezowa, J. Kowalczyk, A. Karpinski*. Warszawa, 1993. Bd. 1. P. 47–55.

¹⁰ Див.: Cyganok O. Miejsce elogium w wybranych ukraińskich traktatach retorycznych z końca XVII i z pierwszej połowy XVIII w. *Tematy i konteksty. Zeszyty naukowe uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria filologiczna. Historia literatury*. 2014. N. 4 (9). S. 307–318.

¹¹ Про інші академічні твори, присвячені тогочасному архимандриту Києво-Печерської лаври Йоасафу Кроковському, див.: Siedina G. School poetry devoted to Ioasaf Krokovs'kyi. *Znyva. Essays presented in honor of George G. Grabowicz on his seventieth birthday, Harvard Ukrainian studies*. 2011–2014. P. 681–703. У цій публікації проаналізовано поетичні твори, присвячені Йоасафу Кроковському, які містяться в таких поетиках, як «Idea artis poeticae» (1707–1708) Лаврентія Горки, «Lyra Heliconis» (1709) і «Libri tres de arte poetica» (1714). Див. також: Седіна Дж. Панегіричне звеличення Йоасафа Кроковського. *Слово і Час*. 2020. № 3. С. 65–90. Уперше опубліковано англійською мовою у виданні: *Ukraine and Europe. Cultural encounters and negotiations* / Ed. by G. Brogi Bercoff, M. Pavlyshyn, and S. Plokhly. Toronto: University of Toronto Press, 2017. P. 182–207. Перекладено й передруковано з дозволу видавця. Стаття доповнена й уточнена. У двох останніх публікаціях проаналізовано панегірик «Entheus poeta» з поезики «Hymettus» (1699/1700), де він наведений як приклад епічного твору (епопеї).

¹² A Greek–English lexicon: 9th ed., with revised supplement / Ed. by Liddel H., et al. Clarendon Press, 1940–1996. P. 1511; The Cambridge Greek lexicon: In 2 vols. / Ed. by Diggle J. Cambridge University Press, 2021. T. 2. P. 1235.

¹³ Meaning of prophasis in Bible Greek. *Ministry voice*. URL: <https://www.ministryvoice.com/uk/prophasis-in-greek/>.

формі 7 рядків, і 212 гекзаметрів. Для порівняння: епіграми про Страсті Христові складаються з 250 поетичних рядків, включно з заголовками.

Літературознавчий аналіз твору «ПРОФАЗИС» – справа майбутнього. Подаємо латинський текст і переклад першої частини твору (99 рядків), які публікуються вперше. Орфографію оригіналу збережено. Явні описки усунені, але сумнівні форми зазначені в примітках. Пунктуація подекуди змінена для надання тексту більшої читабельності. Знаки пунктуації, які пропонує видавець, наводяться у квадратних дужках. Правопис великої літери подекуди уніфікується. Сумнівні місця в оригінальному тексті позначені знаком «(?)».

* * *

PROPHASIS

AD

Illustrissimum ac reverendissimum in Christo Patrem

Ioasaphum Krokowski[,]

Mariano peczariensis Viridarii Abbatem ac Cul-

torem vigilantissimum, Dominum ac Patronum

Clementissimum.

- f. 67 Non¹⁴ hic bellatum¹⁵ celebrat mea musa cohortes
Bellica quos virtus fecit super astra referri
Ac celebres per totum promulgaverat orbem
Non Anchisiades fatorum victor et hostis
- 5 Non fulmen Troiae nobis laudatur Atrides
Non victo Argolicus laudes fert Hectore Achilles,
Aut quo tuta fuit vivo sub Troia Pelasgis
Priamides Turnusve Phrigum tot qui agmina stravit.
Herculeum sileo robur, durique tacentur,
- 10 Quos tulit adversa impavidus Junone labores,
Persea¹⁶ praetereo Andromeden qui morte redemit
f. 68v Sustulit et multos fecit quos axa Medusam
Non has musa canit sacris devota cothurnis.
Caelicolum loquor Heroem qui venit ab oris¹⁷
- 15 Immensaeque tulit Dia¹⁸ virtute labores
Bellaque Cimmerii Ditis quae moverant¹⁹ oras(?).
Victus sed Victor, post funera funus Averno
Attulit, et fuso hostilem quoque sanguine fudit.
Nudatus nudum fecit, caesusque cecidit,
- 20 In cruce sublatus, Ditem suffixit in illa,
Amisit vitam, tamen hanc functo attulit orbi.
Haec breviter (multis nam non eget) eloquor, et si
Quaesieris reducem sileam cur a nece Jesum
Nec referam victo Diti sublata trophea.
- 25 Magne PATER facti liceat mihi dicere causam.
Hic ubi suffixus Libitinam adscivit iniquam,
Ac aninam Ditis bellatum misit ad oras,
Sindone volutum Petrae hunc inclusimus antro
Iustaque solventes lacrimis quae facta clientum
- 30 Addita post saxo teneri post cordisque sigilla
Cessimus, et trinam cupientes cernere lucem,
Qua, sumpta voti repleta Pixide nardo,
Aut Arabum donis quae dat Cynareia Virgo,
Grata manus tandem defunctos urgeret artus
- 35 Aut vere surgentis pateat quo gloria nobis,
Iraximus²⁰ inde moram; sterilis quod mentis agellus
Non cito quae situm dederat multisque retracta
Musa suos voluit non accelerare cothurnos[.]
Sic ubi post modicum seri tumuli antra subimus

¹⁴ Кожна перша літера рядка в оригіналі подана жирним шрифтом.

¹⁵ В оригіналі bellantum.

¹⁶ Закінчення знахідного відмінка, як у давньогрецькій мові.

¹⁷ Порівняймо в Овідія «orae caelestes» – (далекі) небесні краї.

¹⁸ Давньогрецька форма знахідного відмінка від Ζεύς – Зевс.

¹⁹ В оригіналі moverat.

²⁰ Очевидно, intraximus.

- 40 Notaque spectamus claustrum saxoque soluto
Quaerimus uncturi functum, ast reperire negatum
Sindone nam praeter, fuerat nil marmore visum.
Miramur tandem positum qui sustulit inde
Aut quo non Charo se forte revolvimus antro
- 45 Transtulit²¹. Ignara verum non mente dolemus
Nos traxisse moras redivivi neque triumphos
- f. 68 Vidisse haud caepit, quantos de prole dolores
Amisssa Niobe: Phaetonides atque Necati
Non sic plorabant a lapsu funera fratris
50 Ac nos non visos rediviva luce triumphos
Flevimus. En rutile corruscus luce micante
Labitur ex altis demissus sedibus Hermes:
Ora micant, Phoebus medio velut axe locates
Ac oculi stellis similes, nive fulget amictus
- 55 Cujus ad adventum Marpesus dissilit ultro
Perque suum culmen callem sibi praebuit altum
Fit fragor immodicus qui totum mugit antrum
Hinc gelidus multum suspensa mente subintrat
Membra pavor, steteruntque comae, plantaeque tremebant²².
- 60 Non secus ac vibrat dum fulmina Juppiter astris
Immugitque aer excussa nube sagitta
Stans tremulus cursor riget inter spemque metumque.
Sic ubi nos multo vidit trepidare pavore,
Confirmaturus rutilo sic ore locutus:
- 65 [“]Aonidum soboles, magnique propago Terapnaei
Parce metu nostrisque aures intende loquelis
Ut primum ardentes istud venistis ad antrum,
Non vacui manibus, vacuo non corde clientes,
Intentique oculos animosque levastis in illud.
- 70 Agnita sunt superis vestrae conamina mentis,
Nec latuit stupor, affecti(?) cordisque favores,
Attulit hoc absens clauso quos marmore mortis
Magna Deum soboles vobis post fata sepulta
Hinc placuit caelo vestros lenire labores
- 75 Terrae et contritae multum solatia mentis
Quae collaturus superis sum missus ab oris
Prima quidem vestros pressit dubitatio sensus
Quis tulerit vel quo nupera quod luce sepultum
Numen, non latuit sed surrexisse sepulchro,
- 80 Haud potuit victrix mortis nam vita teneri
Marmore, neque etiam non morte renascier ipsa
Non secus ac Phoebus pelagi submersus in undis
Haud illis praemittitur: capit et rutilantior ortum
Bustaque post volucris Pharia ipso surgit ab igne
- 85 Quid tristes lacrymas vestra ergo palpebra fundit
Aut cor languescit cur grande dolore sepultum
Dum vitae, vitam restaurans reditur augi(?)
Victoris plaudens resonat quoque terra trophea
Et victo nimium Taenaro fata gemente.
- 90 Eia agite et laetum resonantes corde triumphos
Congaudete simul victori mortis et Orci
Plausus augete et Laurus super addite lauris.
Quae struit ingenti volo celebrare trophaea.
Hic ubi flammigero nobis haec protulit ore[“].
- 95 Cesserat inde timor nimii cessere pavores
Primaque cura fuit Plaudentem nempe videre,
Quod tamen haud licuit, nam quo post praelia victor
Se tulit actarus devicto Dite triumphos,
Haud notum fuerat. Genii ergo verba requiro...

²¹ Тут і далі поет порівнює образи з міфології та євангельської сцени воскресіння.

²² В оригіналі tremebat.

ПРОФАЗИС

ДО

найславнішого й найшановнішого Отця в Христі
Йоасафа Кроковського,
настоятеля й невтомного плекальника Печерського саду Марії,
наймилосерднішого пана й покровителя.

- Моя муза не славить тут бойові когорти,
Яких військова доблесть зробила гідними вознести вище зір
І звеличила, прославила на весь світ.
Ані не величаємо переможця й ворога смерті Енея, нащадка Анхіса,
5 Ані грозу Трої Агамемнона, сина Атрея.
Ані не отримує похвали Ахілл із Арголіди²³, який здолав Гектора,
Ані сам нащадок Пріама, що жив у Трої за часів, коли вона не знала
Греків-пеласгів, чи Турн, який розбив стільки загонів фрїгійців-троянців.
Не говорю про силу Геркулеса, замовчуються трудно-подвиги,
10 Які він, безстрашний, звершив проти волі Юнони,
Я оминаю мовчанкою Персея, що врятував від смерті Андромеду
арк. 68 (зв.) І здолав Медузу, яка багатьох перетворила в камені.
Не їх оспівує муза, присвячена святим трагедіям-котурнам²⁴.
Я говорю про небесного Героя, який прийшов із далеких країв
15 І завдяки чесноті виніс безмірні труди-страждання за Зевса-Бога,
А також війни кіммерійського²⁵ Діта-Аїда, які потрясли краї.
Переможений, він, однак, переможець, після своєї смерті приніс смерть
Пеклу-Аверну, а проливши власну кров, розбив ворога.
Хоч із нього зняли одяг, він сам зробив безпорадним, а побитий – розбив,
20 Піднятий на хрест, прибив на ньому Діта,
Він втратив життя, проте, померши, приніс його світові.
Я кажу про це коротко (бо багатьом немає потреби в деталях), і якщо
Ти запитаєш, чому Ісус воскрес із мертвих, я промовчу,
І не розкажу про трофеї, знаки перемоги над переможеним Дітом.
25 Великий БАТЬКУ, дозволь мені говорити про причину того, що сталося.
Тоді, коли, розп'ятий, він прийняв несправедливу смерть-Лібїтіну
І душу послав у краї Діта, щоб боротися,
Ми замкнули його в гробі в скелі, загорненого в плащаницю,
І зі сльозами здійснивши все, що годилося зробити вірним.
30 Після того, як приставили камінь і наклали печатки серця,
Ми пішли, прагнучи побачити потрібне світло.
Узявши святу посудину, наповнену народом
Або арабськими дарами, які дає Кінарейська Діва – Богородиця,
Приємна рука нарешті торкнулася померлого тіла,
35 Або, точніше кажучи, цим для нас відкрилася слава воістину воскреслого.
Після цього ми відклали віршові мори, тому що безплідне поле розуму
Не швидко давало посів, і, часто відволікаючись,
Муза не хотіла прискорити свої котурни, дати натхнення.
Таким чином, коли невдовзі перед світанком ми зайшли до гробниці в скелі
40 І помітили зламані печатки та відвалений від гробу камінь,
То шукали померлого, щоб помастити його, але знайти було неможливо,
Бо, крім плащаниці, нічого не було видно в кам'яному гробі.
Зрештою ми дивувалися, хто забрав звідси того, кого ми поклали,
Або куди його переніс із печери, хвилюємося – чи не Харон
45 До себе. Однак ми жаліємо, будучи тепер обізнаними,
Що відклали віршові мори й не бачили
Арк. 69 Тріумфи воскреслого. Не так Ніоба, яка сильно страждала,
Втративши дітей, і навіть дочки Фаетона
Не так ридали над братом, що загинув від падіння,
50 Як плакали ми, не знаючи ще про тріумф
Після його воскресіння. У сяйві іскристому, у блиску мінливім
Спускається з високих осель Гермес:
Обличчя його сяє, мов Феб у зеніті,
А очі подібні до зір, і білизною світиться його плащ.

²³ Прямого зв'язку між Ахіллом й Арголідою немає.

²⁴ Котурни (взуття акторів трагедій) символізують певну трагічність, жертвовність. У ширшому розумінні – трагедія. Високі трагедійні сандалі були також символом урочистої поезії.

²⁵ Зазвичай Кіммерію пов'язують із північними Причорномор'ям. Відомо, що давні кіммерійці були кочівниками та пересувалися степами між Дніпром і Доном.

- 55 На його прихід Марпес-гора сама по собі розколюється
І через свою вершину відкриває високу стежку.
Виникає величезний гуркіт, що гулом наповнив усю печеру.
Звідси дуже холодний страх, проникнувши в серце,
Скував члени тіла, волосся стало дибом, і ноги затремтіли.
- 60 Так само, як Юпітер метає блискавки серед зір
І гримить повітря, коли з хмари вихоплюється стріла,
Стоїть тремтячий бігун, закам'янівши між надією й страхом.
Так, коли він побачив, що ми тремтимо від великого страху,
Бажаючи підкріпити нас, так промовив сяйливим обличчям:
- 65 «Нащадку Муз-Аонід і потомку великого Аполона-Терапнея,
Стримай страх і слухай уважно мої слова.
Як тільки ви, ревні прихильники, прийшли до цієї печери,
Не з порожніми руками й не з порожнім серцем,
І, зосереджені, звели очі й душі до неї,
- 70 Стали відомі вишнім ваші душевні пориви
І не сховалися здивування, співчуття та прихильність вашого серця.
Це приніс той, кого зараз немає, хоч був замкнений у мрамурі смерті,
Велика Божа Дитина, що після загибелі була похована вами,
Тому небові сподобалось полегшити ваші трудно.
- 75 Землі й зболеного серця велика утіха,
Яку, щоб передати небесам, я посланий із тих країв.
Зрештою, спершу сумнів пригнічував ваші відчуття:
Хто виніс, і куди поділи недавно поховане при світлі дня
Божество, воно не заховане, а воскресло з гробу.
- 80 Бо життя, яке перемогло смерть, не могло бути замкнене
У мармуровій гробниці, навіть смерть не може завадити життю відродитися.
- р. 68v Так само, як Феб, що заходить у хвилях моря,
Не зникає там, а сходиться із ще яскравішим світлом,
Так єгипетський птах Фенікс²⁶ згорає й народжується з попелу знову,
- 85 Чому ж тоді сумні сльози заливають ваші вії,
І навіть серце в'яне від великої скорботи за похованим,
Коли Життя, відновивши життя²⁷, повертається до світла,
Земля гуде, аплодуючи тріумфу переможця²⁸,
У той час як підкорений Тенар-пекло дуже оплакує смерть.
- 90 Ну ж бо, вперед, і, весело відлунюючи в серці тріумфи,
Радійте разом із Переможцем смерті й Аїда!
Примножуйте оплески й додавайте лаври до лаврів.
Бо хочу прославити трофеї, які він велично здобуває
Про які звістив нам тут вогненними устами».
- 95 Зник тоді страх, відступили надмірні тривоги.
І першою турботою було побачити Того, Хто святкує перемогу.
Та цього не судилося: бо куди після битви
Він, переможець, звершивши тріумф над Дітом, подався –
То було невідомо. Тому й шукаю слова Духа...

References

- Briukhovetskyi, V. (Ed.). (2001). *Kyievo-Mohylianska akademiiia v imenakh, XVII–XVIII st.: entsyklopedychne vydannia* [Kyiv-Mohyla academy in names, 17th–18th c.: encyclopedic edition]. Kyiv, Ukraine.
- Cyganok, O. (2014). *Miejsce elogium w wybranych ukraińskich traktatach retorycznych z końca XVII i z pierwszej połowy XVIII w.* [The place of Elogium in selected Ukrainian rhetorical treatises from the late 17th and the first half of the 18th c.]. *Tematy i konteksty. Zeszyty naukowe uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria filologiczna. Historia literatury – Topics and contexts. Scientific papers of the university of Rzeszów. Philological series. History of literature*, 4 (9), P. 307–318.
- Diggle, J. (Ed.). (2021). *The Cambridge Greek lexicon*: In 2 vols. Cambridge, England.
- Kyselov, R. (2025). Pro kyievo-mohylianskiy kurs rytoryky Lazaria Baranovycha [About the Kyiv-Mohyla rhetoric course by Lazar Baranovich]. *Slovo i Chas – Word and Time*, 1 (739), P. 3–16.
- Liddel, H. (Ed.). (1940–1996). *A Greek–English lexicon*: 9th ed., with revised supplement. Oxford, England.
- Rothe, H. (1993). Vom Barock zum Klassizismus in der polnischen Dichtung der Ukraine. Lazar Baranovych und Jan Ornowski [From Baroque to Classicism in Polish poetry in Ukraine. Lazar Baranovych and Jan Ornowski]. *Necessitas et ars – Necessity and art*, 1, P. 47–55. Warsaw, Poland.
- Siedina, D. (2020). *Panehyrychne zvelychennia Yoasafa Krokovskoho* [Panegyric glorification of Joasaph Krokowski]. *Slovo i Chas – Word and Time*, 3, P. 65–90.
- Siedina, G. (2011–2014). *School poetry devoted to Ioasaf Krokovsk'kyi*. Harvard, USA.

²⁶ Фенікс, що відроджується з вогню, – символ воскресіння. Середньовічні бестіарії часто малювали фенікса як доказ Божої сили: навіть у природі є приклад воскресіння.

²⁷ Тобто, перемігши смерть,

²⁸ Святкує перемогу над смертю.

Циганок Ольга Михайлівна – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри іноземної філології та перекладу Державного торговельно-економічного університету (вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна).

Tsyhanok Olha – doctor of philological sciences, professor, professor of the department of foreign philology and translation at the State university of trade and economics (19 Kyoto str., Kyiv, 02156, Ukraine).

E-mail: olga.tsyganok@gmail.com

Дата подання: 16 вересня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 10 жовтня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Циганок, О. «Профазис» Йосипа Туробойського. Частина 1. *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 144–150. DOI: 10.58407/litopis.250512.

Цитування за стандартом APA

Tsyhanok, O. (2025). «Profazys» Iosypa Turoboiskoho. Chastyna 1 [“Prophasis” of Yosyp Turoboisky. Part 1]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 144–150. DOI: 10.58407/litopis.250512.

Катерина Нагайко

ШЕВЧЕНКІАНА ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО В ЧАСОПИСІ «КИЇВСЬКА СТАРОВИНА»

SHEVCHENKO STUDIES BY VASYL DOMANYTSKY IN THE JOURNAL "KYIV ANTIQUITY"

DOI: 10.58407/litopis.250513

© К. Нагайко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4560-6060>

Метою статті є аналіз шевченкознавчих студій В.М. Доманицького на сторінках часопису «Київська Старовина» (1882–1906), який редагувався представниками Київської Громади – неофіційної українофільської організації, що виникла в кінці 1850-х рр. в Університеті Св. Володимира. Використано загальноісторичні та спеціальні (просопографічний та біографічний) **методи**. Окреслено роль ученого в редагуванні та наповненні журналу, розглянуто зміст його авторських матеріалів. **Наукова новизна** публікації полягає в тому, що в ній уперше проаналізовано весь обсяг шевченкознавчих праць В.М. Доманицького, опублікованих у часописі «Київська Старовина». У **висновку** зазначено, що інтелектуальний доробок дослідника, спрямований на вивчення та популяризацію образу Т.Г. Шевченка, є важливою складовою наукової шевченкіани, підкреслено роль Київської Громади в процесі осмислення творчої спадщини Кобзаря як національного поета.

Ключові слова: Василь Доманицький, Тарас Шевченко, часопис, «Київська Старовина», публікації, дослідження.

The aim of the article is to analyze the Shevchenko studies of V.M. Domanytskyi on the pages of the journal «Kyiv Antiquity» (1882–1906), whose editors were representatives of the Kyiv Community – an unofficial Ukrainophile organization that emerged in the late 1850s within the environment of St. Volodymyr's University. General historical and special (prosopographic and biographical) **methods** were used. The role of the scientist in editing and filling the journal is outlined, the content of his author's materials is considered. **The scientific novelty** of the publication lies in the fact that it is the first to comprehensively analyze the Shevchenko-related works of V.M. Domanytskyi, published in the journal «Kyiv Antiquity». **The conclusion** states that the researcher's intellectual achievements are aimed at studying and popularizing the image of T.G. Shevchenko, are an important component of scientific Shevchenko studies, and the role of the Kyiv Community in the process of understanding the creative heritage of the Kobzar as a national poet is emphasized.

Key words: Vasyl Domanytskyi, Taras Shevchenko, magazine, «Kyiv Antiquity», publications, research.

Період українського національного відродження др. пол. XIX – поч. XX ст. позначено виникненням інтелектуальних осередків, які провадили свою діяльність у сфері освіти, науки, культури, мистецтва та просвітництва. Одним із них була Київська Громада – неофіційна українофільська організація, що утворилася в стінах Університету Св. Володимира в Києві в кінці 1850-х рр. Її відомими представниками були: В. Антонович, Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Лисенко, К. Михальчук, Б. Познанський, Т. Рильський, О. Русов, П. Чубинський та ін. З 1882 до 1906 рр. члени організації брали участь у створенні часопису «Київська старовина». Зокрема, його редакторами були громадівці: Ф. Лебединцев (1882–1887 рр.), О. Лашкевич (1887–1889 рр.), Є. Кивлицький (1890–1893 рр.), В. Науменко (1893–1906 рр.). Одним із напрямів роботи було висвітлення на сторінках видання значення постаті Т. Шевченка та його творчості. У покажчику до журналу, опублікованому 1911 р., у підрозділі «Статті и заметки о Т.Г. Шевченке» упорядниками наведено 167 бібліографічних позицій, із них 8 – належать представнику молодого покоління Київської Громади В. Доманицькому¹, який був не лише дописувачем часопису, а й брав

¹ Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882–1906 г.) / Сост. И. Павловский, В. Щепотьев, А. Явойский, В. Чигринцев. Полтава, 1911. 201 с.

активну участь у його редагуванні та наповненні. Зокрема, з 1899 р., за його ініціативи було започатковано рубрику «Текущие заметки». С. Єфремов зазначав: «У нас перед очима проходило це захоплення Вітрове (один із псевдонімів В. Доманицького – К.Н.) цим журналом. Почав він з коректи, потім перейшов до дрібних заміток наукового змісту й нарешті почав заповняти другий відділ журналу звістками й замітками на злобу дня. Треба признати, що оживлення “Киевской старины” почав Доманицький і спершу боровся за його сам-один»². За оцінкою М. Палієнко, так громадівець «прагнув розширити коло читачів “Киевской старины” та вплинути на формування їх національної самосвідомості»³. Загалом згаданий покажчик, за нашими підрахунками, уміщує назви 112 його публікацій. Це розвідки з археології, історії, історії науки та медицини, джерелознавства, документознавства, релігієзнавства, літературознавства, етнографії, бібліографістики⁴.

В. Доманицький (1877–1910) – історик, фольклорист, бібліограф, літературознавець, громадсько-політичний діяч, учень В. Антоновича та О. Кониського, належав до когорти представників Київської Громади. З 1895 р. став співробітником журналу «Київська старовина»⁵, з кінця 1890-х рр. до кінця 1901 р. – був секретарем цього часопису⁶. Співробітник видавництва «Вік», видань «Нова громада», «Рада», «Громадська думка», член Історичного товариства Нестора-літописця (з 1900 р.)⁷. У 1900 р. закінчив історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира. Завдяки опублікованим працям про творчий спадок та життя Т. Шевченка⁸ й укладанню «Кобзаря» 1907–1908 рр.⁹ дослідник є одним із найвідоміших шевченкознавців. Його роботу над творами поета близький товариш, науковий та громадсько-політичний діяч О. Лотоцький назвав «справою великої національної ваги»¹⁰. І. Франко стверджував, що «для уважного і серйозного читача “Кобзаря” ім'я Доманицького буде завжди стояти опліч з іменем автора»¹¹. Оцінюючи його інтелектуальний внесок, він же відзначив, що опублікований у 1906 р. у «Київській старовині» матеріал «Критичний розслід над творами Т.Г. Шевченка» є «першою нашою культурною гордістю»¹². Свої шевченкознавчі розвідки вчений друкував у часописах та наукових виданнях Києва, Львова, Ялти та інших міст. Це «Громадська думка», «Записки НТШ», «Зоря», «Київська старовина», «Кримський кур'єр», «Літературно-науковий вісник», «Нова громада», «Рада», «Україна».

Шевченкіана В. Доманицького ставала предметом розгляду низки досліджень. Загальний контекст проблеми порушено в наукових публікаціях В. Іскорко-Гнатенко та В. Поліщука¹³. Окремі праці спрямовані на розгляд його роботи над повним виданням «Кобзаря»¹⁴. Частина публікацій стосується участі вченого у виданні часопису «Київська старовина». Зокрема, цьому аспекту присвячено статтю І. Терешка, де розглянуто етнографічні студії вченого¹⁵, та А. Болабольченка – у ній згадано назви його трьох шевченкознавчих досліджень¹⁶. Про публікацію В. Доманицьким у «Київській старовині» статей, рецензій, оглядів та джерел, пов'язаних із постаттю Т. Шевченка, ідеться також у статті Г. Улюри,

² Палієнко М. Образ «Киевской старины» у спогадах та епістолярії сучасників. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 233–247, 239.

³ Там само. С. 239.

⁴ Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882–1906 г.). 201 с.

⁵ Болабольченко А. Василь Доманицький і «Киевская старина». *Київська старовина*. 2006. № 4. С. 150.

⁶ Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – поч. XX ст.). Київ: Темпора, 2005. С. 226; Його ж. Образ «Киевской старины» у спогадах та епістолярії сучасників. С. 241; Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у др. пол. XIX – на поч. XX ст.: У 2-х кн. Київ: Науковий світ, 2000. Кн. 1: Київська Громада. С. 272.

⁷ Козар Л. Василь Доманицький як громадський діяч і фольклорист. *Народна творчість та етнологія*. 2012. № 3. С. 16, 25.

⁸ Доманицький В. Життя Тараса Шевченка. Київ: Книгарня Т-ва «Криниця», 1917. 31 с.: іл.; Його ж. Критичний розслід над текстом «Кобзаря». Київ: Друкарня Т-ва «Просвещение», 1907. 365 с.

⁹ Повне видання творів Т. Шевченка – «Кобзар» під редакцією В. Доманицького вийшло в Петербурзі 1907–1908 рр., у кількості 35 тис примірників.

¹⁰ Сторінки минулого = Pages from the Past / О. Лотоцький; Наук.-богосл. ін-т Укр. православ. церкви в США. [Б.м.]: Вид. Укр. православ. церкви в США, 1966. Ч. 2. [2-ге вид.]. С. 260.

¹¹ Цит. за: Козар Л. Василь Доманицький як громадський діяч і фольклорист. С. 17.

¹² Там само.

¹³ Іскорко-Гнатенко В. Шевченкознавчі студії В. Доманицького. *Київський університет*. 1997. Березень (№ 4). С. 1, 3; Поліщук В. Василь Доманицький як шевченкознавець. Повернення і відкриття: статті. Черкаси, 2008. С. 132–142.

¹⁴ Дучимінська О. В. Доманицький – редактор першого повного «Кобзаря» Шевченка. *Записки НТШ*. Торонто, 1965. Т. CLXXX (70). С. 126–134; Іскорко-Гнатенко В. Перше повне видання «Кобзаря»: до 125-річчя від дня народження В. Доманицького. *Українська мова та література*. 2002. Березень. № 9. С. 8; Качор А. В. Доманицький (1877–1910): редактор першого повного видання «Кобзаря» Т. Шевченка. *Черкаський край – земля Богдана і Тараса*. Київ, 2002. С. 144–147; Франко І. В. Доманицький «Критичний розслід над текстом “Кобзаря”». Зібрання творів: У 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 37. С. 372–373.

¹⁵ Терешко І. Етнографічні дослідження В. Доманицького на сторінках часопису «Киевская старина». *Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина*. Черкаси, 2011. С. 135–140.

¹⁶ Болабольченко А. В. Доманицький і «Киевская старина». *Київська старовина*. 2006. № 4. С. 149–165.

де вказано на шість таких публікацій¹⁷. Також у дисертації Н. Токар, присвяченій постаті вченого, у розділі «В. Доманицький – шевченкознавець» зауважено на трьох його відповідних працях у часописі «Київська старовина» та подано їх аналіз¹⁸. Окрім цього, інформацію про інтелектуальний спадок В. Доманицького містить низка довідкових видань¹⁹.

Нижче, у хронологічному порядку, проаналізуємо публікації, присвячені постаті Т. Шевченка та його творчості, опубліковані В. Доманицьким у часописі «Київська старовина» упродовж 1900–1906 рр. Окрім того, у межах заявленої теми статті зауважимо на матеріалі, наведеному в журналі «Україна» за 1907 р.

Найранішою з виявлених праць дослідника, яка належить до його шевченкіани, є огляд «Записки Наукового Товариства імені Шевченка, т.т. XXXIII і XXXIV. Львів, 1900 р., книжки I і II»²⁰, опублікований в одинадцятому номері часопису за 1900 р. у рубриці «Бібліографія». У ньому В. Доманицький проаналізував шевченкознавчі розвідки: О. Кониського «Варіанти на декотрі Шевченкові твори» та Ю. Романчука «Де-які причинки до поправішого видання поезій Тараса Шевченка». Щодо першої з них дослідник зауважив наявність у її автора трьох рукописних збірок – «книжечок» творів Т. Шевченка, переданих йому М. Жемчужниковим, які, за припущенням О. Кониського, були укладені поетом. Зауважено, що вони написані різними почерками з виправленнями, зробленими поетом. Також від сина Я. Кухаренка, О. Кухаренка, він отримав листи Т. Шевченка, у яких були вміщені поеми: «Москалева Криниця», «Чернець» та вірш «Вечір». У проаналізованій публікації О. Кониський навів варіанти творів, що містили відмінності з раніше опублікованими: «Чернець», «Москалева Крыныця», «Княжна», «Неофитъ», «Русалка», «Лилія», «Петрусь»²¹. В. Доманицький указав на значний інтерес до названих поезій та висловив намір про необхідність їх публікації на сторінках часопису «Київська старовина». Щодо статті Ю. Романчука зазначено, що її автор звернув увагу на раніше не зауважені помилки у виданні «Кобзаря» Т. Шевченка. Такими було визначено: вади передачі текстів, пропуски (відсутність) творів, неправильне їх розташування, наведення віршів, що не належали поетові. Попри відзначення неповноти дослідницького аналізу, В. Доманицький указав на цінність цієї праці для встановлення оригінального вигляду поезій Т. Шевченка²².

У другому номері часопису за 1901 р. у рубриці «Документы, известия и заметки» надруковано рецензію В. Доманицького «Некоторые данные для биографии Т.Г. Шевченка». У ній автор проаналізував працю польського історика і письменника Ф. Гавронського-Равіті «*Studia i szkice historyczne, serya II*» (Lwów–Warszawa–Poznań, 1900). Зокрема, звернув увагу на інтерпретацію походження прізвища «Шевченко», місце народження поета та соціальний статус його батьків. Він зауважив, що основним джерелом, яким послуговувався автор, є «інвентарь» с. Кирилівки за 1779 та 1780 рр., який належав полковнику Ксаверію Любомирському²³.

У цьому ж номері, у згадуваній рубриці, дослідником опубліковано лист В. Тарновського до Т. Шевченка²⁴, у якому йдеться про один із творів поета, який відправник сприйняв критично: «Теперь я убедился, что самый высокий талант падает, когда избирает ложный путь: исполнение ниже Вашего таланта. – Умоляю Вас, сожгите Вашу рукопись. Горько нам было бы, если бы мимолетное заблуждение положило пятно на Вашу славу и вместе с тем и на нашу народную литературу»²⁵. Зазначимо, що в листі не вказано ні дати, ні місця його створення. В. Доманицький висловив припущення, що йдеться про одну із російськомовних повістей письменника.

У п'ятому номері того ж 1901 р. В. Доманицьким було опубліковано рецензію на працю В. Краніхфельда «Т. Шевченко, певец Украины и Запорожья. [1814–1861]». Це додаток до щотижневої громадської, політичної та літературної газети «Вестник Казачьих войск», що видавалася в Петербурзі. Не зауважуючи повної структури праці, дослідник відзначив, що, окрім біографії поета, дві її глави містять аналіз поетичних творів Т. Шев-

¹⁷ Улюра Г. «Киевская старина». *Шевченківська енциклопедія*: У 6 т. Київ, 2013. Т. 3: І–Л. С. 379–384.

¹⁸ Токар Н. Наукова і громадська діяльність В. Доманицького в контексті суспільно-політичного життя України останньої чверті XIX – поч. XX ст. Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008. 206 арк.

¹⁹ Основоположник Шевченкознавства: (до 125-річчя від дня народження В. Доманицького): бібліографічний покажчик / Ред. Г. Круглякова. Черкаси, 2002. 12 с.; Невтомний робітник на рідній ниві: Василь Миколайович Доманицький (до 100-річчя від часу смерті) / Уклад.: Л. Демченко, Н. Адешелідзе. Черкаси, 2010. С. 38–39, 47, 50.

²⁰ В. Д. Записки наукового товариства імені Шевченка (далі – НТШ). Т. XXXIII і XXXIV. Львів, 1900 р. Кн. І–II. *Киевская старина*. 1900. № 11. С. 83–87.

²¹ Там само. С. 84–85.

²² Там само. С. 86.

²³ В. Д. Некоторые данные для биографии Т. Шевченка. *Киевская старина*. 1901. № 2. С. 65–68.

²⁴ У виданні «Систематический указатель журнала “Киевская старина” (1882–1906)», яке було опубліковане в Полтаві в 1911 р., цей матеріал позначений під прізвищем «Доманицкий».

²⁵ Письмо В. Тарновского к Т. Шевченку. *Киевская старина*. 1901. № 2. С. 72.

ченка. В одній із них подано відгук про загальний зміст поезій, розглянуто відображення в них подій з історії України XVI–XVIII ст., протиріччя, зауважені поетом у тогочасному суспільстві. В іншій – проаналізовано стиль, форму, основні мотиви та ліричні відступи у творях Кобзаря. Також дослідник узяв до уваги останній розділ праці, де зауважено на значенні творчості Т. Шевченка для «великороссов» та культурного життя «Малоросії». В. Доманицький позитивно характеризує автора праці та його підхід. Він уточнює, що вірш «До сестры», про який згадано у праці, не належить Т. Шевченку. Разом з тим зауважує візуальну складову видання: портрет поета з літографії А. Мюнстера, його зображення у військовому строї із штиком на лівій руці, малюнок хати, де він провів дитинство, Новопетровське укріплення, портрет Кобзаря після його повернення із заслання, чотири малюнки М. Микешина до творів «Наймичка», «Причинна», «Катерина», «Думи мої, думи». Також у цьому огляді В. Доманицьким зауважено на існуванні брошур російською мовою про Т. Шевченка, із указуванням авторів: Павленков (ім'я не вказано), В. Ветринський, В. Яковенко, А-ра (так у тексті), С. Кулябка, а також двох – українською (на жаль, авторів не зазначено), що вийшли в Петербурзі та Києві²⁶.

У номері 7–8 часопису за 1901 р. у рубриці «Бібліографія» В. Доманицьким надруковано матеріал «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т.т. XXXIX, XL і XLI. Львів, 1901 (I–III томи за 1901 р.)»²⁷. У ньому дослідник зауважив на двох шевченкознавчих розвідках О. Кониського. Відзначено, що в першій з них, «Недруковані поезії Т.Г. Шевченка», опубліковано твори поета: «Подражаніє Іезекиїлю» (глава 19), «Возстань пророче, сине Божий», «N.N. О думы мои, о слава злая» (у тексті висловлено сумнів щодо авторства поета), частина поеми «Юродивий». Інша стаття, «Варианти на декотрі Шевченкові твори», є закінченням праці, опублікованої в XXXIII томі «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка», розглянутої нами вище. У ній зроблено зауваження щодо 60-ти творів Т. Шевченка. В. Доманицький зазначив, що ця праця вміщує цінний матеріал для майбутнього критичного видання «Кобзаря»²⁸.

У другому номері часопису за 1904 р., у частині «Бібліографія», опубліковано статтю В. Доманицького, що є рецензією на працю М. Комарова «Т. Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченка», видану в Одесі 1903 р. У ній автор зауважує на цінності цієї роботи, проте вказує на те, що зазначений покажчик не можна назвати повним, оскільки в ньому відсутня інформація про літературу, видану в Галичині після 1883 р. та про деякі твори, перекладені іноземними мовами. У рецензії автор проголосив першочерговість ідеї критичного наукового видання поезії Т. Шевченка. Також навів певні уточнення до згаданої праці: «Желая и с своей стороны внести малую лепту в это дело, отмечаем в нижеследующих строках замеченные нами пробелы, питаая надежду, что и иные лица не откажут в своей почасной помощи»²⁹.

У третьому номері журналу за 1904 р. у рубриці «Бібліографія» у матеріалі «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Томи LIV, LV, LVI (кн. V–VI за р. 1903). У Львові, 1903»³⁰ В. Доманицький проаналізував шевченкознавчі праці: М. Кр-ського (Микола Крупський – К.Н.) «Примітки до поправнішого видання поезій Тараса Шевченка» та Ю. Романчука «Уваги до “заміток” д. М. Кр-ського». Дослідник зазначив, що вони вміщують багатий матеріал для критичного видання творів Т. Шевченка, зокрема вказує, що М. Кр-ський у своєму матеріалі зауважив на 300 виправленнях у текстах творів поета. В. Доманицький відзначає, що 60 з них узгоджено Ю. Романчуком, який до того ж подав 120 власних поправок. У публікації В. Доманицький наводить ті правки Ю. Романчука, які не були враховані М. Кр-ським, звертає увагу на правопис окремих слів та інтерпункцію³¹. Також дослідником зауважено на статті М. Грушевського «Варіанти до “Богданової могили” Шевченка» з опублікованими в ній творами поета, за його рукописами: «Не за-видуй багатому», «Не женися на багатій», «Стоїть в селі Суботови». Указано на наявність «варіантів» у порівнянні з виданням Ю. Романчука³².

²⁶ Доманицький В. Т. Шевченко, певец Украины и Запорожья. [1814–1861]. Очерк В. Кранихфельда. С портретом и 8 иллюстрациями в тексте. Санкт-Петербург, стр. 1–64. Издание «Вестника Казачьих войск». *Киевская старина*. 1901. № 5. С. 101–103.

²⁷ В. Д. Записки НТШ. Т. XXXIX, XL і XLI. Львів, 1901 (I–III томи за 1901 р.). *Киевская старина*. 1901. № 7–8. С. 54–57.

²⁸ Там само. С. 54–55.

²⁹ Доманицький В. Т. Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченка. Одесса, 1903. 1–143. *Киевская старина*. 1904. № 2. С. 77–78.

³⁰ Доманицький В. Записки НТШ. Т. LIV, LV, LVI (кн. V–VI за р. 1903). Львів, 1903. *Киевская старина*. 1904. № 3. С. 135–141.

³¹ Там само. С. 137–141.

³² Там само. С. 141.

У цьому ж номері часопису вміщено матеріал «Rutenische Revue Halbmonatschrift. I. Jahrgang, im Wien»³³, у якому дослідником опубліковано інформацію стосовно статей видання «Rutenische Revue», серед яких праці про життя та творчість Т. Шевченка. Він зауважує на ґрунтовній публікації І. Брика «Украина и Шевченко», що вийшла в п'ятому та восьмому номерах «Rutenische Revue», де автор відмітив особливості творів поета, та невеликій статті І. Франка «Тарас Шевченко и его “Заповит”», де подано біографію поета та власний переклад вірша «Заповіт». В. Доманицький також зазначив, що в шостому та одинадцятому номерах видання опубліковано переклади поезій Кобзаря: «Минають дні, минають ночі», «Садок вишневий коло хати» С. Шпойнарівського та «І небо невмите, і за спані хвилі» І. Франка³⁴.

У п'ятому номері журналу того ж 1904 р. вміщено продовження рецензії В. Доманицького на дослідження М. Комарова «Т. Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченко»³⁵, у якій наведено відгук І. Франка на цю ж працю, попередньо опублікований у LVII номері «Записок Наукового товариства ім. Шевченка». Цю працю дослідник характеризує як об'ємну та солідну. Водночас відмічає її недостатню поширеність, через що подає її переклад. В. Доманицький також зауважує про інші рецензії на працю М. Комарова, надруковані в часописах: «Літературно-науковий вісник» (1903, кн. XI), «Русская мысль» (1903, кн. XII), «Южные записки» (1904, № 2), «Журнал для всех» (1904, № 2), «Вестник Юга» (точний номер і рік видання невідомі)³⁶.

У номері 7–8 часопису за 1904 р. було опубліковано працю В. Доманицького «Как читается Шевченко», що ґрунтується на аналізі вищезазначеної роботи М. Комарова. У ній наведено статистичні дані – кількість екземплярів виданих творів Т. Шевченка – «Кобзаря» та окремих віршів з 1840 р. до поч. XX ст. як в Російській імперії, так і за кордоном. Також автор робить висновок про загальну кількість опублікованих на той час творів митця: «...можно без преувеличения сказать, что издание произведений Шевченко донныне достигло количества полумиллиона экземпляров»³⁷.

У дев'ятому номері журналу за 1906 р., у рубриці «Документы, известия и заметки», як чергове доповнення до відгуку на бібліографічний покажчик М. Комарова, В. Доманицький опублікував матеріал «До бібліографії літератури про Т. Шевченка»³⁸. У ньому дослідник подав аналіз матеріалів чотирьох розділів покажчика – IV «Малорусскія произведения Т.Г. Шевченка, помещенныя в сборниках и журналах», VIII «Переводы малорусских произведений Т. Шевченка», III «Собрание сочинений Т. Шевченка» та XIV «Статті про Шевченка». Автор приділив увагу уточненню відомостей щодо творів поета, наведених у виданнях: «Ластовка», «Молодик», «Народное чтение», «Русская беседа», «Основа», «Вечерньці», «Мета», зокрема навів повний перелік поезій, опублікованих у журналі «Основа»; перекладів на польську мову; рецензій на зібрання творів поета; праць щодо його постаті. Також автор зауважує на рецензії І. Франка щодо праці М. Комарова.

Значимим у вітчизняному шевченкознавстві вважається дослідження В. Доманицького «Критичний розслід над текстом “Кобзаря” Шевченка». Уперше воно було опубліковано на сторінках часопису «Київська старовина» у 1906 р. Першу частину цієї роботи вміщено в дев'ятому номері часопису. У ній дослідник передовсім акцентує на тому, що до 1911 р. потрібно «потурбуватися українському громадянству про найповніше, найправдивіше критичне видання поезій Шевченка – попереду всього популярне, а потім і критично-наукове»³⁹. Зокрема, він апелює до такої ж думки редактора журналу, громадівця В. Науменка⁴⁰. Автор згадує про вихід «Кобзаря» Т. Шевченка в Петербурзі, який уже мав дозвіл цензури: «...видавці “Кобзаря” допомогли мені здійснити моє давнє бажання – узятися до перегляду текста “Кобзаря” спеціально по автографах, для чого я обслідував увесь Шевченківський матеріал в музею імени В. Тарновського в Чернигові, а крім того, користувався матеріалами (автографами та копіями – К.Н.) приватних людей, а найголовніше – дорогоцінним скарбом, що мається у редактора “Кіевской Старини” В.П. Науменка: – власними рукописами Т.Г. Шевченка, тими автентичними книжечками, які Шевченко нищечком “мережав” та “начинав віршами” на засланні в рр. 1847–1850, та ще одного його ж таки, Шевченка, книжкою – альбомом, куди поет попереписував більшу частину своєї не-

³³ Доманицький В. Rutenische Revue Halbmonatschrift. I. Jahrgang, im Wien. (№ 1–16). *Киевская старина*. 1904. № 3. С. 142–146.

³⁴ Там само. С. 145.

³⁵ В. Д. Т. Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченка. Одесса, 1903. 1–143. *Киевская старина*. 1904. № 5. С. 79–90.

³⁶ Там само. С. 90.

³⁷ Доманицький В. Как читается Шевченко. *Киевская старина*. 1904. № 7–8. С. 18–19.

³⁸ Доманицький В. До бібліографії літератури про Т. Шевченка. *Киевская старина*. 1906. № 9. С. 5–10.

³⁹ Доманицький В. Критичний розслід над текстом «Кобзаря» Шевченка. *Киевская старина*. 1906. № 9. С. 22.

⁴⁰ Науменко В. Къ вопросу о научномъ издании «Кобзаря». *Киевская старина*. 1892. № 2. С. 314–319.

вільницької поезії і вписував усі свої поетичні твори з р. 1857 аж до р. 1861»⁴¹. В. Доманицький наголошував, що ці матеріали мають велику цінність, оскільки за ними можна встановити хронологію та дійсний текст поезій Т. Шевченка. «Крім цих дуже цінних автографів Шевченкових, д. В.П. Науменко ласкаво дозволив мені покопирсатися для моєї праці деяким матеріалом для критичного видання “Кобзаря”, що, при його близькій участі, зібрано було громадкою київських українських діячів, ще при кінці 80-тих років, а також і деякими копіями з автографів, які знайдено було в паперах М. Максимовича та здебільшого з приватних рук»⁴². Дослідник відзначає роль окремих громадівців у справі пошуку та опрацювання джерел: «...вважаю за конешний і приємний обов'язок скласти щиру подяку д.д. О.І. Лотоцькому, В.П. Науменкові та П.Я. Стебницькому за ту велику поміч, якої вони уділяли мені своїми вказівками та матеріалами для моєї праці, – д. В.П. Науменкові подяку тим більшу, що без його щирої мені допомоги всім, що стосувалося до “Кобзаря”, не було б і цієї моєї праці»⁴³. У статті автор обґрунтовує намір створення «Кобзаря» з передмовою, підготовленою Т. Шевченком у березні 1847 р. до збірки поезій «Три літа». Ним наголошено, що саме цього року (1906 р) рукопис цих творів було знайдено в архіві департаменту поліції в Петербурзі. Дослідник подав відомості щодо історії публікування згадуваної передмови, зокрема, відмітив власну участь у цій справі⁴⁴. У статті В. Доманицький запропонував «хронологічний порядок» представлення віршів Т. Шевченка в майбутньому виданні «Кобзаря». Водночас ним відзначено історію публікування та відмінності варіантів творів. У цій публікації подано відповідний аналіз двадцяти поезій, які автором статті вміщено до розділу I «До заслання»: «Причина», «Вітре буйний», «На вічну пам'ять Котляревському», «Гече вода в синє море», «Катерина», «Нащо мені чорні брови» (Думка), «Іван Підкова», «Тополя», «Перебендя», «До Основ'яненка», «Тарасова ніч», «Думи мої, думи мої», «В.І. Штейнбергу» (Не забудь), «Гайдамаки», «Черниця Марьяна», «Тяжко, важко в світі жити», «Н. Маркевичу» (Бандуристе, орле сизий), «Утоплена», «Гамалія», «Розрита могила».

У 10 та 11–12 номерах часопису за той же 1906 р. В. Доманицьким подано продовження цього матеріалу⁴⁵. Так, у десятому номері проаналізовано сімнадцять творів: «Чигирин», «Сова», «Дівочії ночі», «Сон», «Хустина» (У неділю не гуляла), «Чого мені тяжко», «Пустка (М.С. Щепкину)» (Заворожи мені, волхве), «Н. Гоголю» (За думою дума), «Не завидуй багатому», «Не женися на багатій», «Єретик» або «Іван Гус», «Невольник», «Великий Лях», «Суботів», «Наймичка», «Кавказ», «До мертвих, і живих, і ненароджених». У наступному – сто вісімдесят дві: «Холодний Яр», «Маленькій Марьяні», «Псалми Давидови», «Минають дні», «Три літа», «Заповіт» («Як умру, то поховайте...»), «Вітер в гаї нагинає», «Лілея», «Русалка», «Відьма», «Ой одна я, одна», «За байраком байрак», «Мені однаково», «Не кидай матері», «Чого ти ходиш на могилу», «Ой три шляхи», «Веселе сонечко ховалось» (Н. Костомарову), «Садок вишневий коло хати», «Не спалося, а ніч як море», «Рано в-ранці новобранці» (Пустка), «В неволі тяжко, хоча й волі», «Чи ви ще зійдетеся знову», «Понад полем іде» (Косарь). У виділеному автором розділі II «Невільницька поезія. (1847–1850)» проаналізовано твори: «Думи мої, думи мої, Ви мої єдині», «Княжна», «Згадайте, братія моя» (Моїм союзникам), «Сонце заходить, гори чорніють», «Мені тринадцятий минало», «Не гріє сонце на чужині», «Сон» (Гори мої високий), «Іржавець», «О думи мої, о славо злая!», «Ще як були ми козаками», «Чернець» (П. Кулішу), «Один у другого питаєм», «Самому чудно», «Ой стрічечку до стрічечки», «Хустина» (Чи то на те Божа воля), «А. Козачковському», «Москалева криниця» (Я. Кухаренку), «То так і я тепер пишу», «А нумо знову віршовать...», «У Бога за дверима лежала сокира», «Варнак», «Ой гляну я, подивлюся», «Та не дай, Господи, нікому», «Царі», «Добро у кого є господи», «Титарівна», «Ну що б здавалося слова?», «Мов за подушне оступили», «П.С. Не жаль на злого», «Г.З. Немає гірше, як в неволі», «Як би зустрілися ми знову», «Марина», «Пророк» (Неначе праведних дітей), «Сичі», «Між скалами неначе злодій», «І небо невміте», «І виріс я на чужині», «Не для людей, тієї слави», «Коло гаю, в чистім полі», «Як би мені черевиків», «І багата я», «Полюбила мене мати», «Ой я свого чоловіка», «Ой виостро товариша», «По улиці вітер віє», «Ой саду я під хатою», «Закувала зозуленька», «Швачка», «Ой не п'ються пива, меда», «На улиці не весело», «У тієї Катерини», «Із-за гаю сонце сходить», «Ой пішла я у яр за горою», «Не так тії вороги», «Ой, люлі, люлі, моя дитино», «Ой чого ти почорніло», «Туман, туман долиною», «У неділеньку, у святую», «У перетику ходила», «У неділеньку та ранесенько», «Не тополю висо-

⁴¹ Доманицький В. Критичний розслід над текстом «Кобзаря» Шевченка. С. 24.

⁴² Там само. С. 25.

⁴³ Там само. С. 26.

⁴⁴ Там само. С. 27.

⁴⁵ Доманицький В. Критичний розслід над текстом «Кобзаря» Шевченка. *Киевская старина*. № 10. С. 198–268; № 11–12. С. 331–564.

кую», «Утоптала стежечку», «І широку долину», «Навгороді коло броду», «Як би мені, мамо, намисто», «Не хочу я женитися», «Чума», «І знов мені не привезла», «В неволі, в самоті немає», «Ой умер старий батько», «Не вернуся із походу», «Заступила чорна хмара», «Не додому в ночі йдучи» (На Різдва), «Неначе степом чумаки», «Сотник», «За сонцем хмаронька пливе», «Як маю я журитися», «На що мені женитися» (Козацька доля), «Ой крикнули дикі гуси» (Удовиця), «Як би тобі довелося», «Заросли шляхи тернами», «Зацвіла в долині», «У нашім раї на землі» (Мати покритка), «На великдень на соломі», «Було роблю що, чи гуляю», «Буває, іноді старий», «Хіба самому написати», «І золотої й дорогої», «Ми в-купочці колись росли», «Готово! Парус розпустили», «Ми в осени такі похожі», «Лічу в неволі дні і ночі», «Ми заспівали, розійшлися», «Не молилася за мене» (Хатина), «Петрусь», «Мені здається, – я не знаю», «Як би ви знали, паничі», «Буває, в неволі іноді згадаю», «І станом гнучим, і красою», «Огні горять», «Чи то недоля та неволя», «На батька бісового я трачу», «І досі сниться». У розділі III «На волі (1857–1861)» – «Москалева криниця» (Я. Кухаренкови), «Неофіти», «Юродивий», «Доля», «Муза», «Слава», «Сон» (Н.А. Маркович), «Я не здужаю, нівроку...», «Подражаніє XI псалму», «Марку Вовчку» (На пам'ять 24 генваря 1859), «Подражаніє Ісаї, глава 35», «NN.» (Така як ти, колись лілей), «Ой по горі ромен цвіте» (Федору Івановичу Черненку), «Ой маю, маю я оченята», «Сестрі», «Колись дурною головою...», «Якби то ти, Богдане п'яний», «Та головонька моя бідна», «Во Іудеї, во дні они», «Марія», «Подражаніє Едуарду Сові», «Подражаніє Іезекілю», «Осії глава XIV (подражаніє)», «Дівча любе, чорнобриве», «Ой, діброво, темний гаю», «Подражаніє Сербському», «Молитви», «Колись то ще во время оно», «Плач Ярославни», «На смерть Григорія, митрополита петербургського», «Гімн черничій», «Над Дніпрового сагою», «Росли у-купочці», «Світе ясний! Світе тихий!», «Ликері» (На пам'ять 5 августа 1860), «Н.Я. Макарову» (На пам'ять 14 сентябрі), «І Архимед, і Галілей», «Л.» (Поставлю хату і кімнату), «Не нарікаю я на Бога», «Саул», «Минули літа молодії», «Титарівна-Немирівна», «Хоча лежачого й не б'ють», «І тут, і всюди – скрізь погано», «О люде, люде небораки», «Як би з ким сісти, хліба зїсти», «І день іде, і ніч іде», «Тече вода згід явора», «Якось-то йду я у-ночі», «Бували війни», «N.T. Великомучинице кумо!», «Зійшлися, побралися», «Чи не покинуть нам, небого». Усього до критичного «розсліду» потрапило 219 поезій Т. Шевченка, які згодом увійшли до кількох редакцій «Кобзаря» (1907, 1908, 1910, 1914), укладеного В. Доманицьким.

У 1907 р. часопис змінив свою назву на «Україна». На сторінках його другого тому було надруковано ще один матеріал, який належить до шевченкознавчих розвідок В. Доманицького. Це публікація «Науковий аналіз проф. Т. Флоринського. (Рецензія на статтю Т. Флоринського “Славянофільство Т.Г. Шевченка”）」⁴⁶. Аналізуючи працю російського славіста, у якій той торкнувся питання щодо суспільно-політичного світогляду Т. Шевченка, дослідник зазначає: «Не в тому головна ціль автора, щоб рівняти Шевченка до велетнів російського слова, – спеціальним його завданням було, розглянувши поезію Шевченка, дати відповідь на такі питання: в чому містилось славянофільство поета? Що він знав про славянство? Що він думав про взаємні стосунки славян і про славянське питання? Як постали і як склались славянські спочування поета?». Ці питання висвітлювалися на основі поетичних творів Т. Шевченка: «Іван Гус», «Посланіє П.І. Шафарикові», «До мертвих і живих»⁴⁷, «Ляхам», «Подражаніє сербському» і «Слав'янам». Стосовно останньої поезії В. Доманицький зауважує, що вона не належить Кобзареві, наголошуючи, що це питання неодноразово було висвітлено на сторінках «Київської старовини», зокрема у працях М. Стороженка та В. Науменка⁴⁸. Щодо рецензованої праці він указує: «Пора б уже професорові Флоринському заспокоїтися з цією справою, бо от скільки вже часу псує він даремно собі нерви, а українці ніяк не хочуть його слухатися та покинути зовсім свою літературну мову і перейти до “общепринятого языка Пушкина и Гоголя”. ... Стаття проф. Флоринського такий “неисчерпаемый клад” мудрощів усяких та юмористики, що дотепному критикові постачило б на добру низку газетних фейлетонів»⁴⁹.

У четвертому томі часопису «Україна» за той же 1907 р. за підписом В. Доманицького вміщено матеріал під назвою «До історії “Тарасової книгарні” (Рахуба Киянам книгаря

⁴⁶ Доманицький В. Науковий аналіз проф. Т. Флоринського. (Рецензія на статтю Т. Флоринського «Славянофільство Т.Г. Шевченка»). *Україна*. 1907. Т. II. Кн. 2. Част. 1. С. 172–179.

⁴⁷ Поема Т.Г. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» (с. В'юнище, 14 грудня 1845 р.).

⁴⁸ Стороженко Н. Слав'янам. Неизданное стихотворение Т. Шевченка. *Киевская старина*. 1897. № 10. С. 1–5; Науменко В. О приписанном Шевченку стихотворении «Слав'янам». *Киевская старина*. 1899. № 7. С. 1–3; Стороженко Н. О стих. «Слав'янам», приписываемом Шевченку. *Киевская старина*. 1899. № 12. С. 123–125; Письмо к редактору Киевской Старини о стих. «Слав'янам». *Киевская старина*. 1899. № 12. С. 123–124.

⁴⁹ Доманицький В. Науковий аналіз проф. Т. Флоринського... С. 179.

Щербак про книгарню й запросини для дальшої послуги)»⁵⁰. Ця публікація є нотаткою М. Щербак, ініціатора заснування «Тарасівської громадської книгарні» у Петербурзі, де автор роз'яснює власну ідею утворення тематичної книгозбірні та її подальшого функціонування в Києві. В останньому коментарі до тексту вказується місце виявлення документа – архів Музею української давнини В. Тарновського в Чернігові. Відзначимо, що з трьох коментарів до тексту спогадів перші два, вочевидь, належать автору – М. Щербаку, а останній – В. Доманицькому. У покажчику до журналу «Україна» цей матеріал представлено без авторства. В іншому довідковому виданні – «Архіви. Бібліотеки. Бібліографічні посібники. Історіографія» – указано, що автором матеріалу є М. Щербак, прізвище якого зазначено в заголовку. Ця публікація є найпізнішою відповідно до часу оприлюднення з-поміж усіх виявлених нами шевченкознавчих матеріалів, підготовлених ученим для зауважених часописів.

Завершуючи огляд шевченкіани В. Доманицького, оприлюдненої ним на сторінках журналу «Киевская старина», відмітимо наявність ще двох матеріалів, що мають певну специфіку, утім можуть становити відповідний дослідницький інтерес у межах означеної теми. Так, у четвертому номері за 1902 р. у рубриці «Документы, известия и заметки» вміщено огляд «Сорок первая годовщина смерти Т.Г. Шевченка в южно-русской печати», де проаналізовано десять публікацій, з-поміж яких і фейлетон В. Доманицького «Культурно-историческое значение поэзии Т.Г. Шевченка», надрукований в Ялті в газеті «Крымский курьер». Його оцінка подана редакцією в такому вигляді: «Это краткий очерк развития того национального самосознания малорусской народности, какое пробуждено было поэзией Шевченка в пределах России и в особенности в Руси Галицкой. Здесь названы важнейшие научные и литературные издания последнего времени на малорусском языке»⁵¹. В одинадцятому номері журналу за 1903 р. вміщено відгук В. Доманицького на драматичний твір І. Пухальського «Катерина. Драма перероблено с “Катерины” Шевченка». У ньому дослідник дає оцінку художній інтерпретації поеми Т. Шевченка. Попри відсутність художніх переваг п'єси, відмічає вдале використання автором текстів із оригіналу поеми та робить висновок про її «не останнє» місце з-поміж інших драматичних творів⁵².

Ми виявили та проаналізували сімнадцять публікацій, підготовлених В. Доманицьким у період 1900–1907 рр., опублікованих у журналі «Київська старовина» та його продовженні – «Україна». Більша їх частина – дванадцять – рецензії та огляди автора, що стосуються шевченкознавчих розвідок інших дослідників, три – наукові статті щодо творчої спадщини Т. Шевченка, дві – публікації джерел з коментарями дослідника.

Отже, здійснивши аналіз наявної бібліографії, ми визначили, що на початку минулого століття громадєць В. Доманицький був одним із провідних дослідників та популяризаторів Шевченкового слова. Використовуючи науково-критичний підхід у вивченні творчості Т. Шевченка, заклав фундаментальні основи для її об'єктивного сприйняття та оприлюднення. Його студії, опубліковані на сторінках часопису «Київська старовина», складають важливий сегмент наукової шевченкіани та засвідчують внесок Київської Громади у вивчення та популяризацію образу Т. Шевченка в українофільському середовищі Російської імперії та з-поміж широкого загалу. Ставлення українських інтелектуалів до творів Кобзаря як до національного культурного надбання в подальшому дозволили зберегти цей творчий спадок та закласти підвалини його осмислення як складової державницької ідеології.

References

- Adeshelidze, N. (2002). Osnovopolozhnyk Shevchenkoznavstva: (do 125-richchia vid dnia narodzh. V. Domanyskoho): bibliohr. pokazhch [The founder of Shevchenko studies: (up to the 125th anniversary of the birth day V. Domanysky): bibliography index]. Cherkasy, Ukraine.
- Bolabolchenko, A. (2006). Vasyly Domanyskyi i «Kyevskaia staryna» [Vasyl Domanyskyi and «Kyiv antiquity»]. *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*, 4, P. 149–165.
- V.D. (1904). T. Shevchenko v literature i iskusstve. Bibliograficheskij ukazatel materialov dlja izucheniia zhizni i proizvedenij T. Shevchenka [T. Shevchenko in literature and art. Bibliographic index of materials for studying the life and works of T. Shevchenko]. *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*, 5, P. 79–90.
- V.D. (1900). Zapysky naukovohto tovarystva im. Shevchenka [Notes of the Shevchenko scientific society]. *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*, 11, P. 83–87.
- V.D. (1901). Nekotorye dannyya dlja biografii T. Shevchenka [Some data for the biography of T. Shevchenko]. *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*, 2, P. 65–68.

⁵⁰ Доманицький В. До історії «Тарасової книгарні» (Рахуба Киянам книгаря Щербак про книгарню й запросини для дальшої послуги). *Україна*. 1907. Т. IV. Кн. 2–3. Част. 1. С. 222–224.

⁵¹ Сорок первая годовщина смерти Т. Шевченка в южно-русской печати. *Киевская Старина*. 1902. № 4. С. 28.

⁵² Пухальський І. Катерина. Драма перероблено с «Катерины» Шевченка. Полтава 1903 *Киевская Старина*. 1903. № 11. С. 111–113.

- V.D. (1901). Zapysky NTSh. T. XXXIX, XL i XLI. Lviv, 1901 (I–III tomy za 1901 r.) [Notes of the Shevchenko Scientific Society]. *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*, 7–8, P. 54–57.
- Demchenko, L. (Ed.). (2010). Nevtomnyi robitnyk na ridnii nyvi: Vasyl Mykolaiovych Domanyskyi (do 100-richchia vid chasu smerti): Naukovo-dopomizhnyi biobibliografichni pokazhchyk [Tireless worker in his native field: Vasyl Mykolayovich Domanitsky (up to 100 years at the time of death): Scientific-auxiliary bibliography index]. Cherkasy, Ukraine.
- Domanickij, V. (1903). T. Shevchenko v literatury i iskusstve. Bibliograficheskij ukazatel materialov dlja izuchenija zhizni i proizvedenij T. Shevchenka [T. Shevchenko in literature and art. Bibliographic index of materials for studying the life and works of T. Shevchenko]. *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*, 2, P. 77–80.
- Domanickij, V. (1904). Kak chitaetsja Shevchenko [How to read Shevchenko]. *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*, 7–8, P. 18–19.
- Domanitskyi, V. (1901). T. Shevchenko, pevec Ukrainy i Zaporozhja. [1814–1861]. Ocherk V. Krahnihelda. S portretom i 8 iljustracijami v tekste [T. Shevchenko, singer of Ukraine and Zaporozhye. [1814–1861]. Essay by V. Krahniheld. With a portrait and 8 illustrations in the text]. *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*, 5, P. 101–103.
- Domanitskyi, V. (1904). Rutenische Revue Halbmonatschrift. I. Jahrgang, im Wien. (№ 1–16) [Rutennian Revue semi-monthly. 1st year, in Vienna. (№ 1–16)]. *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*, 3, P. 142–146.
- Domanitskyi, V. (1906). Do bibliografii literatury pro T. Shevchenka [To the bibliography of literature about T. Shevchenko]. *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*, 9, P. 5–10.
- Domanitskyi, V. (1906). Krytychnyj rozslid nad tekstem «Kobzaria» Shevchenka [A critical investigation of the text of Shevchenko's «Kobzar»]. *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*, 9, P. 21–82.
- Domanitskyi, V. (1907). Do istorii «Tarasovi knyhnari» (Rakhuba Kyianam knyharia Shcherbaka pro knyhnariu y zaprosyny dlja dalshoi posluhy) [To the history of the «Tarasova bookstore» (Rahuba Kyivans of the bookshop Shcherbak about the bookstore and requests for further service)]. *Ukraina – Ukraine*, IV, 2–3, 1, P. 222–224.
- Domanitskyi, V. (1907). Krytychnyj rozslid nad tekstem «Kobzaria» [Critical investigation of the text of «Kobzar»]. Kyiv, Ukraine.
- Domanitskyi, V. (1907). Naukovyi analiz prof. T. Florynskoho. (Retsenziia na stattiu T.D. Florynskoho «Slavianofylstvo T.H. Shevchenka») [Scientific analysis by prof. T. Florinsky. (Review of T.D. Florinsky's article «T.G. Shevchenko's Slavophilism»)]. *Ukraina – Ukraine*, II, 2, 1, P. 172–179.
- Domanitskyi, V. (1917). Zhyttia Tarasa Shevchenka [The life of Taras Shevchenko]. Kyiv, Ukraine.
- Duchyminska, O. (1965). V. Domanitskyi – redaktor pershoho povnoho «Kobzaria» Shevchenka [V. Domanitskyi – editor of the first complete edition of Shevchenko's «Kobzar»]. *Zapysky NTSh – Notes of the Shevchenko scientific society*, CLXXX (70), P. 126–134.
- Duchyminska, O. (1965). Vasyl Domanitskyi – redaktor pershoho povnoho «Kobzaria» Shevchenka [Vasyl Domanitskyi – editor of the first complete «Kobzar» by Shevchenko]. *Zapysky NTSh – Notes of the Shevchenko scientific society*, 70, P. 126–134.
- Iskorko-Hnatenko, V. (1997). Shevchenkoznavchi studii Vasylia Domanitskoho [Vasyl Domanitskyi's Shevchenko studies]. *Kyivskiy universytet – Kyiv university*, 4, P. 1–3.
- Iskorko-Hnatenko, V. (2002). Pershe povne vydannia «Kobzaria»: do 125-richchia vid dnia narodzhennia V. Domanitskoho [The first complete edition of «Kobzar»: to the 125th anniversary of the birth of V. Domanitskyi]. *Ukrainska mova ta literatura – Ukrainian language and literature*, 9, P. 5–29.
- Kachor, A. (2002). V. Domanitskyi (1877–1910): redaktor pershoho povnoho vydannia «Kobzaria» T. Shevchenka [V. Domanitskyi (1877–1910): editor of the first complete edition of T. Shevchenko's «Kobzar»]. Cherkasy, Ukraine.
- Kozar, L. (2012). Vasyl Domanitskyi yak hromadskyi diiac i folklorist [Vasyl Domanitskyi as a public figure and folklorist]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia – Folk art and ethnology*, 3, P. 16–28.
- Kruhliakova, H. (Ed.). (2002). Osnovopolozhnyk Shevchenkoznavstva: (do 125-richchia vid dnia narodzh. V. Domanitskoho): bibliohr. pokazhch. [Founder of Shevchenko studies: (on the 125th anniversary of the birth of V. Domanitskyi): bibliographic index]. Cherkasy, Ukraine.
- Lototskyi, O. (1966). Storinky mynuloho [Pages from the Past].
- Maiboroda, R. (Ed.). (1993). Naukovyi chasopys ukraïnoznavstva «Ukraina» (1907–1932). Pokazhchyk zmistu [Scientific journal of Ukrainian studies «Ukraine» (1907–1932). Table of contents]. Kyiv, Ukraine.
- Naumenko, V. (1892). K voprosu o nauchnom izdaniï «Kobzarja» [On the issue of the scientific publication of «Kobzar»]. *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*, 2, P. 314–319.
- Naumenko, V. (1899). O pripisannom Shevchenku stihotvorenniu «Slavjanam» [About the poem «To the Slavs» attributed to Shevchenko]. *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*, 7, P. 1–3.
- Paliienko, M. (2005). «Kyevskaia staryna» u hromadskom ta naukovomu zhytti Ukrainy (kinets XIX – poch. XX st.) [«Kyiv antiquity» in public and scientific life of Ukraine (the end of the 19th – the beginning of the 20th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Paliienko, M. (2014). Obraz «Kyevskoi staryny» u spohadakh ta epistolarii suchasnykh [The image of «Kyiv antiquity» in the memory and epistolary of the present day]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 233–247.
- Pavlovskij, I., Shhepotev, V., Javojiskij, A., Chigrincev, V. (Eds.). (1911). Sistematicheskij ukazatel zhurnalna «Kievskaja starina» (1882–1906 g.) [Systematic index of the magazine «Kyiv antiquity» (1882–1906)]. Poltava, Ukraine.

Pobirchenko, N. (2000). Pedagogichna i prosvitnytska diialnist ukrainskykh Hromad u dr. pol. XIX – na poch. XX st. [Pedagogical and educational activities of Ukrainian Communities in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th c.]. Kyiv, Ukraine.

Polishchuk, V. (2008). Vasyl Domanytskyi yak shevchenkoznavets [Vasyl Domanitsky as shevchenko-znavets]. Cherkasy, Ukraine.

Puhalskij, I. (1903). Katerina. Drama pererobleno s «Kateryny» Shevchenka. Poltava 1903 [Katerina. The drama is adapted from “Katerina” by Shevchenko. Poltava 1903]. *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*, 11, P. 111–113.

Storozhenko, N. (1897). Slavjanam. Neizdannoe stihotvorenie T. Shevchenka [To the Slavs. Unpublished poem by T. Shevchenko]. *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*, 10, P. 1–5.

Storozhenko, N. (1899). O stih. «Slavjanam», pripisyvaemom Shevchenku [About the poem «To the Slavs», attributed to Shevchenko]. *Kievskaja starina – Kyiv antiquity*, 12, P. 123–125.

Tereshko, I. (2011). Etnohrafichni doslidzhennia V. Domanytskoho na storinkakh chasopysu «Kyevskaia staryna» [Ethnographic studies of V. Domanytskyi on the pages of the magazine “Kyiv antiquity”]. Cherkasy, Ukraine.

Tokar, N. (2008). Naukova i hromadska diialnist V. Domanytskoho v konteksti suspilno-politychnoho zhyttia Ukrainy ostannoï chverti XIX – poch. XX st. [Scientific and public activity of V. Domanytskyi in the context of the social and political life of Ukraine in the last quarter of the 19th – the early 20th c.]. Kyiv, Ukraine.

Uliura, H. (2013). «Kyevskaia staryna» [“Kyiv antiquity”]. Kyiv, Ukraine.

Нагайко Катерина Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музей Заповіту Т. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Шевченка, 8, м. Переяслав, 08400, Україна).

Nahaiko Kateryna – candidate of historical sciences (PhD), senior researcher of the scientific and research department museum of testament of T. Shevchenko, National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav» (8 Shevchenko str., Pereiaslav, 08400, Ukraine).

E-mail: caterina.nahaiko@ukr.net

Дата подання: 6 лютого 2025 р.

Дата затвердження до друку: 14 серпня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нагайко, К. Шевченкіана Василя Доманицького в часописі «Київська Старовина». *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 151–160. DOI: 10.58407/litopis.250513.

Цитування за стандартом APA

Nahaiko, K. (2025). Shevchenkiana Vasyliia Domanytskoho v chasopysi «Kyivska Starovyna» [Shevchenko studies by Vasyl Domanytskyi in the journal «Kyiv Antiquity»]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 151–160. DOI: 10.58407/litopis.250513.

Тетяна Вірченко

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ: ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ VS ЖАНРОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

INTELLECTUAL BIOGRAPHY: THEORETICAL MODEL VS GENRE TRANSFORMATIONS

DOI: 10.58407/litopis.250514

© Т. Вірченко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7953-2285>

Метою статті є окреслити теоретичну модель жанру інтелектуальної біографії, з'ясувати існування або відсутність жанрових трансформацій на матеріалі інтелектуальних біографій 2014–2025 рр. Для окреслення теоретичної моделі послуговувалися категоріями функції, автора, методів дослідження, постаті, предметного поля, змісту, структури, реципієнта. **Методологічно робота** базується на студіях Н. Копистянської, Т. Бовсунівської, Є. Васильєва. Під час дослідження використані **методи** аналізу, синтезу, історико-порівняльний та історико-генетичний. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що здійснена спроба реконструювати теоретичну модель жанру інтелектуальної біографії; здійснити відповідь на питання: «Чи розвиток жанру інтелектуальної біографії спричинив появу жанрових трансформацій?» **Висновки.** У ході дослідження проаналізовано інтелектуальні біографії істориків, музиколога, літературознавця, письменників. Вдалось не лише запропонувати теоретичну модель цього жанру, а й стверджувати, що варіації функцій, мети, структури інтелектуальних біографій не спричиняють жанрових трансформацій. Запропонована відповідь у перспективі може зазнати змін, але на сьогодні – це один із кроків на шляху до методологічної прозорості та поступу теорії біографістики.

Ключові слова: інтелектуальна біографія, теоретична модель, жанрова трансформація, біографічна реконструкція, біографіка, інтелектуальна біографія літературознавця, жанрові параметри.

The purpose of this article is to outline a theoretical model of the intellectual biography genre and to determine the existence or absence of genre transformations based on intellectual biographies from 2014 to 2025. To outline the theoretical model, the categories of function, author, research methods, figure, subject field, content, structure, and recipient are used. Methodologically, the work is based on the studies of N. Kopystianska, T. Bovsunivska, and E. Vasilyeva. The research uses **methods** of analysis, synthesis, historical-comparative, and historical-genetic analysis. **The scientific novelty** of the work lies in the attempt to reconstruct the theoretical model of the intellectual biography genre and to answer the question: “Did the development of the intellectual biography genre cause genre transformations?” **Conclusions.** The study analyzed the intellectual biographies of historians, musicologists, literary scholars, and writers. It was possible not only to propose a theoretical model of this genre, but also to assert that variations in the functions, purposes, and structures of intellectual biographies do not cause genre transformations. The proposed answer may change in the future, but today it is one of the steps towards methodological transparency and the advancement of biographical theory.

Key words: intellectual biography, theoretical model, genre transformation, biographical reconstruction, biographica, intellectual biography of a literary scholar, genre parameters.

У 2011 році історик Віталій Андреев висловив сподівання, що «поняття “інтелектуальна біографія” незабаром буде прийнято й більшістю українських істориків»¹. З того часу минуло понад 10 років і прогнози вченого, ґрунтовані на аналітичному огляді дефініцій, що побутували в науці, справдились. Більше того, за цей час змінились і читачькі запити до біографічної літератури, що «сприяє розширенню проблемно-тематичного діапазону та іменних / персональних рядів, стимулює впровадження новаторських прийомів комунікації авторів-дослідників із читачькими аудиторіями, трансформації жанрів біографічного

¹ Андреев В. «Інтелектуальна біографія» історика: експлікація поняття. *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки*. 2010/2011. Вип. 5. С. 341.

письма»². Видається, що жанротвірні процеси відбуваються ще динамічніше, і моделі певних жанрів зазнають трансформацій, щоб відповідати запитам як окремого вибагливого читача, так і національним потребам. Саме тому це дослідження зумовлене теоретико-методологічними потребами подальшого розвитку жанрології біографічних досліджень, що сприятиме виробленню методики досліджень, які ґрунтуватимуться не на хронологічно-описовій моделі біографічного аналізу, а на контекстуально-просторовій.

Засадничо послугуємо тезою Нонни Копистянської, що змістові й формальні компоненти твору у їхній взаємозумовленості є жанротворчими. Дослідниця вважає обмеженою точку зору, відповідно до якої звичайне «накладання» змістових і формальних ознак становить сутність жанру. Її підхід позбавлений механістичного уявлення, а спрямований на осягнення сутності явища: «Це не комбінація елементів змісту і форми, не статичний їх набір чи склад, не механічне їх поєднання, не “накладання” одного на інше, не “наповнення старої форми новим змістом”, а органічне взаємопроникнення їх і взаємопідпорядкування, динамічна співвіднесеність та інтеграція»³.

Науковці усвідомлюють, що мінливий світ зумовлює жанрові зміни – трансформації та модифікації, межа між якими тонка, а інколи й хистка. Найближче до сутності їхнього розмежування наблизились Тетяна Бовсунівська й Євгеній Васильєв. Жанрова модифікація – складна форма видозмін, для розмови про яку може знадобитися дистанція в часі й готовність визнавати утворення нового жанру, тоді як трансформації «мають наскрізний характер, примножуючись з часом, втім, вони переходять із твору в твір, у різні за жанром тексти, при цьому не створюючи нового жанру»⁴.

Відзначимо, що на сьогодні інтелектуальна біографія побутує як жанр (О. Харитоненко), вид інтелектуальної історії (І. Демуз), модель біографічного аналізу (В. Левченко), зажежно від обраного дослідницького підходу.

Зважаючи на стан розвитку проблеми, вважаємо за доцільне в межах цієї розвідки визначити теоретичну модель жанру інтелектуальної біографії, окреслити жанрові трансформації (або констатувати їхню відсутність) на матеріалі інтелектуальних біографій 2014–2025 років (Ю. Капарулін «Олександр Рябінін-Скляревський: інтелектуальна біографія історика (1878–1942 рр.)» (2014), Д. Сачко «Докія Гуменна: інтелектуальна біографія» (2018), У. Граб «Мирослав Антонович: інтелектуальна біографія. Еміграційне музикознавство в українському культуротворенні повоєнних десятиліть» (2019), О. Баган, П. Іванишин «Василь Іванишин: інтелектуальна біографія» (2023), І. Чедолума «Дилеми українського Мефістофеля: інтелектуальна біографія Михайла Рудницького» (1889–1975) (2024), В. Ададурова «Переставляючи слова у століттях: інтелектуальна біографія Ілька Борщака» (2024) та інші).

Реконструкцію *теоретичної моделі інтелектуальної біографії* здійснюватимемо з урахуванням теоретичних здобутків істориків у цій царині. Основними жанровими параметрами оберемо ті, які вже пройшли апробацію в нашій іншій студії⁵.

Місію (функцію) інтелектуальної біографії найточніше сформульовано В. Андрєєвим унаслідок пошуку дефініції й окреслення відмінностей інтелектуальної й традиційної біографії. Оскільки в інтелектуальній біографії «життя окремої людини, формування її внутрішнього світу, внесок у розвиток зовнішнього світу виступають одночасно і як мета, і як засіб пізнання історичного соціуму, який твориться ним і включає їх самих»⁶, то завдяки цьому жанру можна як пізнати соціальний контекст та культурну ситуацію, так і розкрити особистість у всіх її проявах, «як громадянина, науковця, людини, що здатна самостійно мислити, приймати усвідомлені рішення та відстоювати свої позиції»⁷. Варто відзначити, що за Стефаном Гаукрогером інтелектуальний контекст важливий не лише як фон і об'єкт пізнання, а й як мотивація формування інтелектуальних ідей. Завдяки цьому вдасться встановити кореляцію між ідеями, сформульованими в наукових студіях інтелектуала, з панівними ідеями історичної епохи. Пізнання ідентичності особистості й текстуалізація здобутої інформації – потужний інструмент збереження культурної пам'яті або розвінчання міфів. Так, наприклад, надзвичайно цінним є дослідження Вадима Ададурова про Ілька Борщака, адже в борщакознавстві існувала недобра тенденція «змальовувати Борщака ...

² Попик В. Біографіка в інтелектуальній і духовній культурі сучасної України. *Українська біографістика*. 2024. Вип. 25. С. 22.

³ Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства: монографія. Львів: ПАІС, 2005. С. 28.

⁴ Васильєв Є. Сучасна драматургія: жанрові трансформації, модифікації, новації: монографія. Луцьк: Твердиня, 2017. С. 51.

⁵ Вірченко Т. Літопис життя і творчості у вітчизняній біографії: біфуркація жанрових меж. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.)*. 2024. Т. 1. С. 548–552.

⁶ Андрєєв В. «Інтелектуальна біографія» історика: експлікація поняття. С. 338.

⁷ Там само. С. 339.

в ідеалізованому та критичному ракурсах», що віддаляло вчених від фактів і, відповідно, об'єктивної оцінки історіографічного образу Борщака⁸.

Автором інтелектуальної біографії є науковець, який може представляти різні наукові спеціальності (мистецтвознавство, історію, філологію, зокрема літературознавство), мати відмінний рівень досвідченості, але навряд чи це може і мусить позначатися на дотриманні методології дослідження. Разом із тим, зменшена часова дистанція з особою, обраною для дослідження, можливість контактувати з рідними або наявність родинного зв'язку матиме вплив на спосіб викладу матеріалу, адже набуття автором статусу очевидця подій сприяє тому, що слова набувають іншої ваги.

Базовими методами дослідження учені обирають історико-порівняльний, проблемний, історико-генетичний та проблемно-хронологічний; домінантними науковими принципами – об'єктивність, багатогранність.

Важливо відзначити, що методологію дослідження частково визначає рівень суперечливості документальних свідчень, парадоксальність граней діяльності постаті. Особливо виражено до цього поставився В. Ададуrow. Дослідник розподілив усі документальні свідчення на три типи: власні історії, оповіді очевидців та документи інституційного походження, що уможливило «погляд на об'єкт дослідження – ніби зсередини, ззовні та загально»⁹. Як наслідок – отримуємо «версії біографії, серед яких найбезстороннішою виглядає інституційна, котра дозволяє верифікувати інформацію, подану в двох попередніх, значно суб'єктивніших типах оповідей»¹⁰.

Процес дослідження, відповідно до поглядів Віталія Чижика, передбачає три стадії: емпіричну; реконструкцію життя, діяльності (в усіх напрямках!) й психічного складу особистості; реконструкцію світоглядних поглядів постаті, зокрема у професійній діяльності; вираження морально-етичних якостей. Усе це в комплексі сприятиме репрезентації особи в усіх гранях ідентичності.

Постать. Вважаємо, що ефективний підхід у пошуку й оцінці діяльності постаті, обраній для дослідження, передбачає відповіді на низку питань. Доцільним видається підхід за Полем Рікером, який «полягає в ідентифікації ланцюга питань, які можуть бути звернені до суб'єкта дії: хто робить чи зробив щось, для чого, як, за яких обставин, якими засобами і з якими результатами?»¹¹ Першочергово дослідники зосереджують увагу на тих постатях, щодо життя й діяльності яких варто ліквідувати «білі плями»; тих особистостях, які зазнали кардинальних світоглядних змін. Наприклад, Олександр Рябінін-Скляревський зазнав трансформацій від «ученого, який мислив і писав виключно в контексті офіційної російської історіографії, на людину, яка почала позиціонувати себе як український історик-державник»¹². Не менше уваги заслуговують ті, хто вченими був вилучений із наукового дискурсу. Така доля, наприклад, спіткала музиколога Мирослава Антоновича, повернення ім'я якого стало можливим лише в незалежній Україні.

Предметне поле інтелектуальних біографій доволі широке: життєва історія носія ідей (постаті); історія ідей, значимих в історико-культурному розвитку, досвід комунікації героя інтелектуальної біографії з суспільством. Разом із тим, «у предметне поле інтелектуальної історії потрапляють і казуси примітивізованої інтелектуальної діяльності “неінтелектуалів”, що знаходяться “на межі” з суспільною історичною свідомістю»¹³.

Зміст. Уявлення про зміст формується на основі формули, запропонованої Дональдом Вокером, згідно з якою інтелектуальна біографія передбачає сукупність анкетної біографії особистості та професійної, бібліографічної й ситуаційної біографії.

Візуалізація моделі змісту інтелектуальної монографії могла б виглядати так: горизонтальна вісь відображала б подієву історію доби, на яку б були нанесені факти анкетної біографії, тоді як вертикальна вісь відображала б ситуаційні факти й інтелектуальні ідеї. Для цього дослідниками залучаються архівні та его-документи.

Корекцію завдань інтелектуальної біографії, які позначаються на змісті, маємо в тому випадку, якщо йдеться про постать науковця: життя має постати «як лабораторія думки, як контекст для виявлення прихованих і явних спонукальних мотивів для наукових ідей, згодом втілених (або й ні) у друкованих працях»¹⁴.

⁸ Ададуrow В. «Переставляючи слова в століттях»: інтелектуальна біографія Ілька Борщака. Львів: Вид-во УКУ, 2024. С. 19–20.

⁹ Там само. С. 23.

¹⁰ Там само.

¹¹ Рікер Поль. Сам як інший. Київ: Дух і літера, 2002. С. 73.

¹² Капарулін Ю. Олександр Рябінін-Скляревський: інтелектуальна біографія історика (1878–1942): монографія. Херсон, 2014. С. 162–163.

¹³ Андрєєв В. «Інтелектуальна біографія» історика: експлікація поняття. С. 341.

¹⁴ Граб У. Мирослав Антонович: інтелектуальна біографія. Еміграційне музикознавство в українському культуротворенні повосенних десятиліть. Львів: УКУ, 2019. С. 32.

Аналіз *структури* інтелектуальних біографій дає право стверджувати існування двох моделей. Основна відмінність між ними – це принцип структурування розділів: він може бути або хронологічний, або за видами діяльності. Відзначимо, що автори здебільшого послугуються першим принципом. Разом із тим, Юрій Капарулін послідовно розмежував життя й діяльність Олександра Рябініна-Скляревського та його професійну біографію: діяльність як воєнного ученого та як дослідника історії України.

Також відмінність помічаємо на рівні окреслення історіографії, джерел та методології дослідження. Варто відзначити, що ці дослідницькі завдання можуть бути виконані у вступі (наприклад, розділ «Інтелектуал у “лабіринтах ідентичностей”» в інтелектуальній біографії Ілька Борщака), або взагалі бути відсутніми (інтелектуальна біографія Василя Іванишина). Причин відсутності може бути кілька: дослідження виконане поза межами опанування наукової програми і не пов'язане зі здобуттям наукового ступеня; часова дистанція з героєм інтелектуальної біографії незначна, а наукова студія є першою спробою системно осмислити науковий здобуток вченого.

Реципієнт інтелектуальної біографії має, за Сереном К'єркегором, бути налаштованим на розуміння генези, сутності інтелектуальних ідей постаті, яка стала об'єктом дослідження. Будь-який інший класифікаційний поділ навряд чи є доречним. Автор інтелектуальної біографії також має пам'ятати, що сучасний читач потребує не лінійної, ановимірної оповіді, а соціокультурних, політичних та інтелектуальних контекстів.

Інтелектуальна біографія літературознавця. Автори інтелектуальної біографії Василя Іванишина визначають *місію* (функцію) видання так: «Привідкрити таємниці формування світогляду особистості, що справила могутній, передусім інтелектуальний, вплив на покоління педагогів, творців нової національної свідомості та борців за українську ідею на зламі буремних двадцятого та двадцять першого століть»¹⁵. Зважаючи на таке магістральне завдання, стає очевидним, що «лабораторія» формування світоглядних поглядів, життя за проголошеними ідеями стануть первинними в цьому дослідженні.

Автори біографії – колега й однодумець Олег Баган і син та учень Петро Іванишин. Загалом, ролі соціальної співпраці можна було б і розширювати, зважаючи на активну різновекторну діяльність Василя Іванишина. Важливо, що автори володіли тими фактами, були учасниками спільних подій, які дозволили об'єктивно, без упереджень (цьому сприяв науковий досвід) висвітлити грані діяльності героя інтелектуальної біографії – «мислитель, педагог, учений, журналіст, націоналіст, письменник, політик, редактор, видавець, громадський діяч»¹⁶.

Відсутності суб'єктивності сприяє й те, що до аналізу залучені не лише власні спогади авторів інтелектуальної біографії, документи, фотоархів, наукові й публіцистичні праці Василя Іванишина, а й спогади учнів, журналістів, богословів, науковців, громадсько-політичних діячів, які увиразнили не лише різні грані діяльності Василя Іванишина, а й розкрили риси характеру особистості. Видання книжки спогадів¹⁷ та біобібліографічного покажчика передували появі інтелектуальної біографії, що є закономірним з точки зору системного осмислення ролі інтелектуала в житті суспільства.

У колі літературознавців Василь Іванишин відомий як учений, що послідовно розвивав національно-екзистенціальну методологію, автор «Нарисів з теорії літератури», «Гезаурусу до курсу “Теорія літератури”», у якому добір понять і їхнє тлумачення спрямоване на вміння розмежовувати художній твір від твору графоманського. У 1990-х роках гуманітарії в університетах опановували курс «Мова і нація», викладання якого базувалося на низці стратегічних студій, серед яких вагоме місце займала праця Василя Іванишина у співваторстві з Ярославом Радевичем-Винницьким «Мова і нація». Увага до питання мови не випадкова, адже це те, що «поєднує сучасне з минулим, програмує майбутнє і забезпечує буття нації у вічності»¹⁸.

Осмислення феномену літератури учений здійснював виключно з урахуванням національної специфіки. Саме тому, при вибудові теоретичної моделі літератури, вдалось визначити атрибутивні характеристики на генетичному, субстанціональному та функціональному рівнях. Національне світосприйняття дозволило ученому бачити в художньому творі механізм «активізації національних архетипів, культивування національних культурних кодів», що, як наслідок, має духовно консолідувати націю¹⁹.

¹⁵ Баган О., Іванишин П. Василь Іванишин: інтелектуальна біографія: монографія. Тернопіль: Крила, 2023. С. 6.

¹⁶ Там само. С. 5.

¹⁷ Мислитель. Воїн. Учитель. Спогади про Василя Іванишина / За ред. П. Іванишина. Дрогобич: Посвіт, 2019. 320 с.

¹⁸ Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація: тези про місце і роль мови в національному відродженні України. Тернопіль: Крила, 2024. С. 87.

¹⁹ Іванишин В. Нариси з теорії літератури: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 127.

Практичне застосування сповідуваної методології зустрічаємо в низці розвідок, де знаковою є «Непрочитаний Шевченко. Спроба структурно-функціонального прочитання з позицій національно-екзистенціальної методології», де автору вдалось розкодувати не лише макро-, а й мікрообрази, які мають самостійне функційне навантаження, і як наслідок, стверджувати ідейну відмінність поеми і картини.

Предметне поле інтелектуальної біографії: життєва історія Василя Іванишина; історія формування визначальних світоглядних поглядів, значимих в становленні української нації, досвід комунікації інтелектуала з суспільством.

Структура. Реконструкція життєвої історії здійснена з дотриманням хронологічного підходу. Авторами виокремлено п'ять періодів (1944–1973; 1973 – кінець 1980-х; кінець 1980-х – 1991; 1991–2000; 2000–2007). Підстави для виокремлення періодів прочитуються в назвах розділів – «Юність і формування особистості», «Входження в академічний світ і літературну критику», «Початок політичної боротьби» тощо. Очевидно, щоразу йдеться про вияснення нового вектору діяльності. Відзначу, що зміст кожного розділу – синтез аналізу життєвих подій (фактів), поглядів (наприклад, педагогічних, літературознавчих тощо) з увагою до контексту. На кожному життєвому етапі Василь Іванишин поставав у колі однодумців, або людей, які сприяли становленню (Роман Іваничук, Богдан Стельмах, Тарас Салига, Микола Ільницький – викладацьке й наукове становлення; Петро Бобик, Любомир Сікора, Євген Гнатик, Левко Клепак, Микола Муль – дрогобицькі патріоти²⁰, Ярослав Радевич-Винницький, Зенон Гузар – великі друзі).

Серед граней життєдіяльності, перерахованих авторами у вступі, відсутні грані приватного життя – ролі сина, чоловіка й батька, хоча цим фактам також є місце в життєписі. Наприклад, наявні факти допомоги батькові в столярній справі, власноручного умеблювання кімнат у квартирі, отриманні після народження третьої дитини; принципи виховання дітей: «Змалку привчав дітей до книжки, до шанування греко-католицької традиції, до української пісні, до рідної історії, до сільської роботи ... до техніки ... до освоєння комп'ютерних технологій»²¹.

Контекст доби є тлом у кожному розділі інтелектуальної біографії, увиразнюючи таким чином причини формування рис характеру, світоглядних поглядів, прийнятих рішень тощо. Так, «малий Василь формувався у голодний та холодний повоєнний час жорстокої московсько-комуністичної окупації»²²; під час військової служби мав змогу пізнати сутність москвитів; як літературний критик мусив вдумливо формулювати думку, адже в 1972–1973 роках «в Україні відбулися другі (після 1945-го) масові арешти дисидентів, інтелігенції, студентства і настала “ера В. Щербицького”, в науку й літературну критику прийшли тотальні заборони, фальш, агітаторство»²³. В усі історичні періоди, у які доводилось працювати В. Іванишину, було місце фальшу, тому авторам було вкрай цінно окреслити систему сповідуваних цінностей. Ними виявились Бог, Батьківщина і Свобода.

Отже, за період 2014–2025 роки наукові дослідження поповнилися інтелектуальними біографіями істориків, музиколога, літературознавця, письменників. Наукові студії, у яких осмислюються методологічні засади інтелектуальних біографій, прикметно зосереджені або на постатях істориків, або музикологів. Усе це породило гіпотезу, що наукова діяльність об'єкта дослідження може зумовити жанрові трансформації інтелектуальної біографії. Разом із тим, аналіз матеріалів дослідження показав, що усі автори послідовно дотримуються єдиної теоретичної моделі інтелектуальної біографії.

Запропонована відповідь про відсутність жанрових трансформацій не претендує на вичерпність, але це ще один крок задля методологічної прозорості, що, сподіваємось, сприятиме поступу теорії біографістики.

Перспективи дослідження. На увагу заслуговують не лише наукові тексти, де жанр винесений у назву праці, а й ті дослідження, які своїми змісто-формальними чинниками відповідають жанру інтелектуальні біографії. Вважаємо, що такий аналіз має стати перспективним кроком в осягненні сутності жанру.

References

- Adadurov, V. (2024). «Perestavliaiuchy slova v stolittiakh»: intelektualna biohrafia Ilka Borshchaka [«Performing Words Across Centuries»: Ilko Borshchak's Intellectual Biography]. Lviv, Ukraine.
- Andriev, V. (2010/2011) «Intelektualna biohrafia» istorika: eksplikatsiia poniattia [«Intellectual biography» of a historian: explication of the concept]. *Eidos: almanakh teorii ta istorii istorichnoi nauky*, 5, P. 333–341.

²⁰ Баган О., Іванишин П. Василь Іванишин: інтелектуальна біографія: монографія. С. 47, 89.

²¹ Там само. С. 5.

²² Там само. С. 18.

²³ Там само. С. 55

Bahan, O., Ivanyshyn, P. (2023). *Vasyl Ivanyshyn: intelektualna biohrafia* [Vasyl Ivanyshyn: intellectual biography]. Ternopil, Ukraine.

Hrab, U. (2019). *Myroslav Antonovych: intelektualna biohrafia. Emihratsiine muzykoznavstvo v ukrainskomu kulturotvorenni povoiennykh desiatylyt* [Myroslav Antonovych: intellectual biography. Emigration musicology in Ukrainian cultural creation of the post-war decades]. Lviv, Ukraine.

Ivanyshyn, V. (2010). *Narysy z teorii literatury* [Essays on Literary Theory]. Kyiv, Ukraine.

Ivanyshyn, V., Radevych-Vynnytskyi, Ya. (2024). *Mova i natsiia: tezy pro mistse i rol movy v natsionalnomu vidrodzhenni Ukrainy* [Language and Nation: Theses on the Place and Role of Language in the National Revival of Ukraine]. Ternopil, Ukraine.

Kaparulin, Yu. (2014). *Oleksandr Riabinin-Sklyarevskyi: intelektualna biohrafia istorika (1878–1942)* [Olexander Ryabinin-Sklyarevsky: an intellectual biography of a historian (1878–1942)]. Kherson, Ukraine.

Kopystianska, N. (2005). *Zhanr, zhanrova systema u prostori literaturoznavstva* [Genre, genre system in the space of literary studies]. Lviv, Ukraine.

Myslytel. Voin. Uchytel. Spohady pro Vasylia Ivanyshyna [Thinker. Warrior. Teacher. Memories of Vasyl Ivanishyn]. Drohobych, Ukraine.

Popyk, V. (2024). *Biohrafika v intelektualnii i dukhovnii kulturi suchasnoi Ukrainy* [Biography in the intellectual and spiritual culture of modern Ukraine]. *Ukrainska biohrafistyka*, 25. P. 15–37.

Riker, Pol (2002). *Sam yak insyi* [Himself as another]. Kyiv, Ukraine.

Vasyliiev, Ye. (2017). *Suchasna dramaturhiia: zhanrovi transformatsii, modyfikatsii, novatsii* [Modern dramaturgy: genre transformations, modifications, innovations]. Lutsk, Ukraine.

Virchenko, T. (2024). *Litopys zhyttia i tvorchosti u vitchyzniani biohrafitsi: bifurkatsiia zhanrovyykh mezh* [Chronicle of life and creativity in domestic biography: bifurcation of genre boundaries]. *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia. Intehratsiia u mizhnarodnyi bibliotechnyi prostir*, 1, P. 548–552.

Вірченко Тетяна Ігорівна – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української літератури, компаративістики і грінченкознавства факультету української філології, культури і мистецтва Київського столичного університету імені Бориса Грінченка (вул. Левка Лук'яненка 13-Б, м. Київ, 04053, Україна).

Virchenko Tetiana – Doctor of Philology, Professor, Professor of the Department of Ukrainian Literature, Comparativistics and Grinchenko Studies at the Faculty of Ukrainian Philology, Culture and Art at Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, (13-B, Levka Lukianenka Str., Kyiv, 04053, Ukraine)

E-mail: t.virchenko@kubg.edu.ua

Дата подання: 12 квітня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 14 жовтня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Вірченко, Т. Інтелектуальна біографія: теоретична модель VS жанрові трансформації. *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 161–166. DOI: 10.58407/litopis.250514.

Цитування за стандартом APA

Virchenko, T. (2025). *Intelektualna biohrafia: teoretychna model VS zhanrovi transformatsii* [Intellectual Biography: Theoretical Model VS Genre Transformations]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 161–166. DOI: 10.58407/litopis.250514.

УДК 821.161.2-92.09«19»Т.Франко:[796.01:37.01]

Наталя Тихолоз

●

«ДЕ СИЛА – ТАМ ВОЛЯ»: НАЦІОТВОРЧЕ ЗНАЧЕННЯ РУХАНКИ І СПОРТУ У ПРАЦЯХ ТАРАСА ФРАНКА

●

“WITH STRENGTH COMES WILL”: THE NATION-BUILDING SIGNIFICANCE OF PHYSICAL TRAINING AND SPORTS IN WORKS OF TARAS FRANKO

DOI: 10.58407/litopis.250515

© Н. Тихолоз, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3968-9162>

Статтю присвячено публіцистичному і науковому доробку Тараса Франка (1889–1971), старшого сина Івана та Ольги Франків, у контексті формування українського спортивного руху в ХХ ст. **Мета студії** – розкрити творчу індивідуальність Т. Франка як громадського діяча, спортивного журналіста, творця українського національного спорту, представника літературної династії Франків. **Методологія** дослідження базується на історико-документальних розшуках з використанням біографічного, бібліографічного, культурно-історичного та генологічного підходів. **Наукова новизна** дослідження полягає в системному осмисленні публіцистичного і наукового доробку Т. Франка на підставі маловідомих та уперше введених у науковий обіг джерел і фактів, які показують роль і значення його у творенні історії українського національного спорту.

Висновки. На основі аналізу біографічних даних та зібраного комплексу джерел встановлено, що спорт був наскрізною темою зацікавлень, громадської діяльності, публіцистичної, наукової, мalarської, мемуарної творчості Тараса Франка упродовж усього його життя: від юності до старості. Різноманітні публікації (анонси, репортажі, замітки, статті, нариси, спогади) засвідчують бажання автора інформувати суспільство про стан спортивного руху, розбуджувати зацікавлення спортом, стимулювати розвиток різних його видів, а також гуртувати українців на ниві спорту. З'ясовано, що Т. Франко у 1920-х рр. був головою термінологічної комісії, яка мала на меті виробити й усталити українську спортивну термінологію для Галичини і УРСР, а також неодноразово артикулював потребу об'єднання українців як бездержавної нації, розділеної Збручем, на спортивному ґрунті. Як «філософ» спорту, наголошував на тому, що спорт є шляхом для національного відродження українців та важливою базою для мілітарної сили нації.

Ключові слова: літературна династія Франків, спорт, руханка, спортивна термінологія, тіло-виховання, спортивна журналістика.

●

The article is dedicated to the journalistic and scholarly legacy of Taras Franko (1889–1971), the eldest son of Ivan and Olga Franko, in the context of the formation of the Ukrainian sports movement in the 20th c. **The purpose of the publication** is to reveal the creative personality of T. Franko as a social activist, sports journalist, creator of Ukrainian national sports, and representative of the Franko literary family. **The research methodology** is based on historical and documentary investigations using biographical, bibliographic, cultural and historical, and genealogical approaches. **The scientific novelty** of the research lies in the systematic analysis of T. Franko's journalistic and scholarly contributions, based on previously unknown and newly introduced sources and facts that reveal his role and significance in the creation of the history of Ukrainian national sport.

Conclusions. Based on the analysis of biographical data and the collected set of sources, it has been established that sport was a central theme in interests, public activities, journalistic, scholarly, artistic, and memoir writings of Taras Franko throughout his life, from youth to old age. The various types of publications (announcements, reports, notes, articles, essays, memoirs) demonstrate the author's desire to inform the public about the state of the sports movement, spark interest in sports, encourage the development of different types of sport, and unite Ukrainians in the field of sports. In the 1920s, Franko chaired a terminology commission tasked with developing and standardizing Ukrainian sports terminology for both Galicia and the Ukrainian SSR. He repeatedly articulated the need to unite Ukrainians – a stateless nation divided by the Zbruch river – on the foundation of sport. As a “philosopher” of sport, he emphasized that sport is a means of national revival for Ukrainians and an important foundation for the military strength of the nation.

Key words: the Franko literary dynasty, sport, physical exercise, sports terminology, physical education, sports journalism.

Дітям класиків української культури уже наперед відведено місце мемуаристів. Проте вони також заслуговують на свій голос у нашій історії і на особливий розгляд їх індивідуальної діяльності і творчості. Тарас Франко (1889–1971) був другим сином Івана і Ольги Франків. Йому судилося довге життя, значна частина якого припала на радянський період історії України. Відтак його діяльність найперше відома нам як наукового працівника Інституту літератури ім. Т. Шевченка, що займався упорядкуванням до друку творів свого батька. Поза тим діяльність сина І. Франка як активного творця спортивного руху та публіциста довгий час перебувала на маргінесі наукових досліджень. Перший почин у дослідженні цієї теми належить науковцям О. Вацебі¹, А. Сові, Я. Тимчаку², які поставили питання про необхідність дослідження історії українського національного спорту в Західній Україні на поч. ХХ ст. і привернули увагу до постатей Тараса і Петра Франків як спортсменів. Окремі аспекти футбольної термінології стали предметом дослідження мовознавця І. Процик³. Проте на сьогодні немає системної студії, яка б висвітлювала спортивно-публіцистичну діяльність Т. Франка від його раннього періоду творчості і аж до останніх років життя. Тож це і становить мету цієї статті.

Від юнацького віку поруч із класичною філологією Т. Франко був безмежно залюблений у спорт. Руханка (себто гімнастика; ширше кажучи – фізкультура загалом) була для нього всежиттєвим хобі, улюбленою справою, а у складні моменти – навіть професією. У кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. спортивний і пластовий рух набував дедалі більшого поширення. Виконувати руханкові вправи під керівництвом основоположника української національної фізичної культури проф. І. Боберського було цікаво і модно. Уся активна гімназійно-студентська молодь завзято займалася різними «спортами». Це був корисний і веселий спосіб проведення дозвілля, добра можливість для розвитку фізичних і духовних якостей, вияву лідерських та організаторських здібностей молоді. У магічному полоні руханки ще з гімназійної лави опинився й Т. Франко – пильний учень, вихованець і послідовник проф. І. Боберського.

Одразу по закінченні Академічної гімназії, з 23 жовтня 1907 р., він вступив до українського спортивного товариства «Сокіл-Батько», при якому у 1908–1909 рр. під керівництвом І. Боберського відвідував дворічний руханковий курс, що готував своїх кандидатів на учителів фізкультури⁴. А далі захоплення спортом переросло у фах. Тож 28–29 грудня 1910 р. Т. Франко склав державний іспит з фізкультури при Львівському університеті, який давав можливість викладати руханку в школах і гімназіях Галичини. Сучасники свідчили, що Т. Франко був «визначним спортсменом і, як член спортивної секції “Сокола-Батька”, у вечірні години керував руханковими вправами в залі товариства “Дністер”»⁵. Цей спортивний зал знаходився у Львові на вул. Руській, 20. Його частими відвідувачами були усі Франчата (так називали дітей Івана Франка), особливо брати Андрій, Тарас і Петро Франки.

У полі особливої уваги Т. Франка від гімназійної лави і до кінця життя як спортсмена, педагога і спортивного оглядача перебували футбол (союзняк, гарпаст, копаний м'яч) та великий теніс (ситківка). Анна Франко-Ключко згадувала про свого брата: «Був, як і всі ми, захопленим гімнастиком і спортсменом; усі вільні від праці хвилини проводив або в

¹ Вацеба О. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. 232 с.

² Сова А., Тимчак Я. Сини Івана Франка – перші українські фахівці з руханки та змагу. Вісник НТШ. 2016. Чис. 56. С. 43–47.

³ Процик І. Футбольна лексика в ідіостилі Тараса і Петра Франків. Проблеми української термінології. Зб. наук. пр. XXVII наук. онлайн-конф. «Словосвіт» 2022 «Проблеми української термінології» (Львів, 6–8 жовтня 2022 р.). Львів, 2022. С. 113–121.

⁴ Сова А., Тимчак Я. Сини Івана Франка – перші українські фахівці з руханки та змагу. С. 44.

⁵ Чубатий Р. Спогади про Івана Франка. Львів: Каменярь, 1997. С. 532.

гімнастичній залі «Сокола-Батька» на вправах, або на площі, граючи футбол, а пізніше теніс»⁶.

Т. Франко, і справді, досить добре грав у футбол (може не так професійно як його брат Петро, але усе ж доволі активно; дослідниця футбольної термінології І. Процик слушно означає Т. Франка як «активного гравця-аматора»⁷ поруч із його молодшим братом професіоналом). Окрім того Т. Франко нерідко виступав і як футбольний суддя. Саме з копанним м'ячем пов'язані були і його перші публікації на спортивну тематику, що з'явилися 1911 р. у газетах «Вісті Запорожжя» та «Діло» і документували перебіг спортивних матчів між футбольними дружинами Галичини «Погонь» і «Краковія»⁸, «УСК І» і «Сянова Чайка І»⁹.

У той самий час Т. Франко захопився також і «ситківкою» (тенісом), так що його справедливо можна уважати одним із піонерів і цього виду спорту в Галичині. Неодноразово не лише брав участь у змаганнях з тенісу, а й перемагав. 24 вересня 1912 р. він разом зі своїм молодшим братом Петром взяв участь у перших ситківкових (тенісних) змаганнях, що їх організувало товариство «Сокил-Батько» у Львові. А 29 червня 1914 р. під час Других Запорізьких ігрищ у Львові двічі здобув друге місце з тенісу – в індивідуальній грі та у парних змаганнях разом з братом П. Франком. Відомо також, що 1908-го р. Т. Франко належав до організаторів облаштування першого ситківкового току (тенісного корту) перед Академічним домом (на вул. Ю. Супінського – нині вул. М. Коцюбинського) у Львові¹⁰.

Прикметно, що порівняно із своїм молодшим братом Петром, який у період до Першої світової війни зарекомендував себе як активний організатор і творець спортивного життя Галичини, а також як спортивний журналіст цілою низкою дописів, Тарас у цей самий час висвітлював спортивні події значно менше. Проте у період між двома світовими війнами спостерігаємо зворотну ситуацію, так начебто брати Франки помінялися ролями і підмінили один одного на полі спортивної журналістики, передали один одному естафету у популяризації спорту: значно менше публікацій на спортивну тематику у Петра і натомість кількісна перевага у Тараса.

Вочевидь різна міра спортивної активності до Першої світової війни та у міжвоєнні Петра і Тараса Франків була пов'язана з тими пріоритетами, які обирав кожен з них для себе у певний період свого життя та реальними життєвими обставинами, в яких опинився кожен з братів. Так, Тарас до Першої світової війни був більше зосереджений на навчанні і здобутті знань з класичної філології, яку студював у Львівському та Віденському університетах (він, до речі, ще встиг закінчити університетське навчання до війни!)¹¹, а також на реалізації власних поетично-перекладацьких проєктів (зокрема 1913 р. вийшли одразу три його збірки – «На крилах гумору», «Старе вино в новім місі» і «З чужої левади!»), і на спорт у нього залишалося менше часу. Натомість Петро Франко, максимально віддавшись стихії спорту у час свого студентства, у міжвоєнний період змушений був спрямовувати свої сили головню на здобуття диплома інженера-хіміка (отримав диплом 1923 р.) та шукати шляхів реалізації себе як науковця-винахідника (звісно, не покидаючи при цьому свого захоплення руханкою, однак була та діяльність у нього усе ж не така фонтануюча, як до Першої світової війни)¹².

Отож спортивна діяльність Т. Франка розвинулася наповну у період міжвоєнн, проявившись у різних своїх формах та творчих активностях: від участі у спортивних організаціях, викладання фізкультури у школах та гімназіях до читання просвітницьких лекцій та написання цілої низки публікацій у пресі, важливих теоретико-методичних та наукових працях, накреслення перспектив розвитку спорту тощо. І найважливіше – у чіткому усвідомленні консолідуючої ваги спорту для українців як нації.

Звісно, не можна сказати, що у довоєнний період Т. Франко недооцінював значення спорту. У замітці «Здвигіві вправи» (1911) він ще тоді писав про те, що спорт стає добрим вишколом для молоді, вчить «карності і спільного підпорядкування під розкази одного»¹³. Проте маючи за плечима досвід поразки як вояка УГА, досвід перебування у підмосковному концтаборі «Кожухів», помножений на досвід праці і життя в радянській Україні на поч. 1920-х (де, між іншим, працював також і як учитель фізкультури у школах Харкова

⁶ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини. Торонто, 1956. С. 92–93.

⁷ Процик І. Футбольна лексика в ідіостилі Тараса і Петра Франків. С. 113.

⁸ Франко Т. Змагання. *Вісти з Запорожжя*. 1911. Чис. 59. Від 31. VII. С. 7.

⁹ Франко Т. Стріча між «УСК І» а «Сяновою Чайкою І»... *Діло*. 1911. Чис. 224. Від 10. X. С. 7.

¹⁰ Сова А., Тимчак Я. Сини Івана Франка – перші українські фахівці з руханки та змагу. С. 47.

¹¹ Тихолоз Н. Творчий феномен Т. Франка: профілі і маски. *Науковий вісник Національного музею І. Франка*. Львів, 2019. Вип. 2 (22). С. 15–59.

¹² Тихолоз Н. Петро Франко: Формула долі. (Життєпис на тлі доби): монографія. Львів: Львівський національний літературно-меморіальний музей І. Франка, 2021. 288 с.

¹³ Франко Т. Здвигіві вправи. *Діло*. 1911. Чис. 202. Від 12. IX. С. 4.

та виступав з лекціями про тіловиховання для учителів!) він артикулював і ословлював свою позицію значно гостріше і виразніше, ніж до війни.

Симптоматично, що, коли в липні 1922 р. Т. Франко повернувся з Харкова і виступив у львівській пресі із шокуючим циклом антирадянських нарисів «З Харкова до Львова», «По той бік добра і зла (Замітки з Великої України)», «Чим держаться большевики?»¹⁴, у яких висвітлював страшну ситуацію на Великій Україні, визискуваній і виморюваній голодом, то у той самий час він написав також і статтю «*Руханкова справа на Вел[икій] Україні*»¹⁵. Цю публікацію з повним правом можна зачислити до того-таки антирадянського циклу нарисів Франкового сина, бо вона виявляла не лише пильну увагу Т. Франка до проблем розвитку тіловиховання, показуючи цілу низку проблем (занепад і недофінансування руханки на Великій Україні, ставлення до неї як до «знаряддя комуністичного виховання», заборона окремих видів спорту як «непролетарських», як-от тенісу, неможливість розвитку пластових і сокільських гуртків, байдужість виснаженої голодом молоді до спорту, нерозуміння «національного значення гімнастики»¹⁶, засилля російської мови на рівні спортивної термінології та ін.), а й вказувала на те, що автор шукав шляхів виходу з кризи і бачив перспективу розвитку українців як нації у згуртуванні довкола спортивних ідей.

Тож ще у Харкові 1920 р. Т. Франко активізував свою працю над українським підручником з гімнастики і здав його до друку. Проте книга, що мала назву «Гімнастика і спорт»¹⁷ і була певним підсумком довголітнього досвіду автора на полі руханки, у радянській Україні так і не вийшла.

«Без усяких майже джерел під рукою склав я з пам'яті коротку історію гімнастики, головні системи, стан руханки на Україні, вправи на приладах, вільні вправи, впоряд, вежі, забави й гри рухові, спорти і пласти. До книжки поробив найпотрібніші рисунки, додав деякі відбитки і шість українських знімок веж і холів дужаня [боротьба. – Н.Т.]. По довгих заходах пропхав нарешті книжку, яких 8 аркушів до друку. І там, на щастя, про неї й слух загинув. Може досі пропав рукопис, хоч був заплачений і тричі рецензований», – розповідав про свою працю Т. Франко¹⁸.

Доопрацьована і перероблена, вона побачила світ 1923 р. накладом «Сокола-Батька» у Львові–Коломиї під назвою «Історія й теорія руханки». Як видно уже з назви, книга складалася з двох частин: 1) з історії руханки, яку автор виводив від греків та коротко показував її розвиток у інших народів (не забуваючи, звісно, і за історію української руханки та вказуючи на важливу роль Козацької Січі у формуванні військових і спортивних традицій українців), і 2) з теорії, у якій пояснював роль і значення рухових вправ для здоров'я і виховання, біологічного і національного життя українців, означував тривалість і типи вправ, особливості різних видів спорту, гендерні відмінності у навантаженнях тощо. Додатком до книги слугував невеликий тлумачний словничок руханкових термінів, який кодифікував тогочасну спортивну лексику. Видання супроводили ілюстрації, що їх дібрав автор для наочності та кращого сприйняття матеріалу, хоча поліграфічна сторона книги бажала кращого. У невеликій рецензії на цю працю Т. Франка, що з'явилася на сторінках львівської газети «Діло», зазначалося: «З верхнього боку книжка представлена досить погано: папір лихий, обкладинка м'яка, сіра, переплет нужденний. Зате мова бездоганна, виклад приступний, місцями може занадто приступний, але оглядом на ощадність продиктований»¹⁹.

Хай там як, але монографія Т. Франка «Історія й теорія руханки» стала однією з перших теоретико-методичних та історичних розвідок, що запроваджувала українську спортивну термінологію та обґрунтовувала націю-та державотворчу місію фізичного виховання. Причому руханку Т. Франко розумів не лише як сукупність фізичних вправ соматичного характеру, а значно ширше. Для нього фізкультура і спорт – це вагомі засоби, що рятують народи від «національної смерті», тобто шляхи до національного відродження українців. «Наше громадянство досі ще недооцінює значення руханки, – писав Т. Франко. – А крайній час уже зрозуміти, що раціональна гімнастика є могутнім засобом для піддвиження нації з упадку, для улегшення їй боротьби за існування (курсив мій –

¹⁴ Тихолоз Н. Україна за Збручем (Антирадянська публіцистика Т. Франка). *Садиба Франка: науковий зб. заповідника «Нагуєвичи»*. Дрогобич: Посвіт, 2024. Кн. V. С. 291–320.

¹⁵ Франко Т. Руханкова справа на Вел[икій] Україні. *Діло*. 1922. Чис. 30. Від 8. X. С. 7.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Про свою «велику працю „Гімнастика і спорт“, що друкується в Києві» Т. Франко згадував у листі до І. Калиновича від 11 листопада 1921 р. Див.: Франко Т. Вибране: У 2-х т. / Упор. Є. Баран, Н. Тихолоз. Івано-Франківськ, 2015. Т. 2. С. 442.

¹⁸ Франко Т. Руханкова справа на Вел[икій] Україні. С. 7.

¹⁹ Неро-Ховик. Тарас Франко. Історія й теорія руханки. Накладом «Сокола-Батька». Коломия–Львів, 1923. Ст. 200. *Діло*. 1923. Чис. 206. Від 23. XII. С. 6.

Н.Т.). Вага гімнастики ні раз не менша від інших форм людської організації: просвіти чи кооперації»²⁰.

Пластове і спортивне виховання покликане розвивати фізичні і моральні якості особистості, робити молодь відважною, сильною, пильною і небайдужою, а відтак корисною громаді і нації. «Пласт розбуджує в молодіжці почуття честі й енергію»²¹. Саме «загроза денаціоналізації» «примусила українців узятися до руханки», відзначав син письменника. Бо ж тільки руханка здатна «відродити широкі маси селянства й виховати нове сильніше покоління»²². «Гімнастика може розвиватися тільки на національній основі, ніколи на класовій або партійній»²³.

Гімнастика, як спостеріг Т. Франко, найкраще розвинулася у тих народів, які «з усіх боків загрожені були ворогами», і «почасти врятувала їх од національної смерті». «Руханка виробляє карність і послух, – твердив автор дослідження, – що є чинниками загальнодержавного значення і підпорами вселюдського поступу. Скріплює національну свідомість, оперту на реальній, фізичній силі»²⁴. І це були не просто гасла. Усі ці ідеї були близькі Т. Франку. Він їх сповідував, підтримував і поширював. А фізичну підготовку вважав необхідною умовою військової могутності держави. На його думку (дуже актуальну сьогодні!), «увесь український нарід, коли не хоче згинутися, мусить бути змілітаризований»²⁵.

Глибоке розуміння ролі і значення спорту визначили і потужне включення Т. Франка у спортивний рух Галичини в період міжвоєн'я. З 1921 р. Т. Франко – активний член спортивного товариства «Україна» (а в період з квітня до грудня 1923 р. навіть був його головою!)²⁶. У сер. 1920-х він – писар спортивного товариства «Сокиль-Батько» та голова термінологічної комісії при руханковій секції цього товариства, секретар виділу та референт з питань преси «Українського спортивного союзу», секретар «Українського товариства прихильників спорту у Львові». А з 1925-го – голова «Ситківського клубу», що утворився з ситківкової секції товариства «Україна», та активний організатор і учасник змагань з тенісу.

Т. Франко наміцно увійшов в історію українського спорту, заявивши про себе цілою низкою публікацій (понад сім десятків!) у часописах «Вісти з Запорожжя», «Діло», «Ілюстрована Україна», «Стрілець», «Громадський вістник», «Календар-Альманах Червоної Каліни», «Новий час», «Свобода», «Руханка і спорт», «Світ», «Життя і знання», «Сокильські вісти», «Спортові вісти», «Рідна школа», «Змаг», «Канадійський Фармер» та ін. За жанрово-тематичним складом це були:

- анонси спортивних подій («Спорт і «Рідна Школа», 1925; «Вісти з «Українського Спортивного Союзу» (Загальні збори Союзу відбудуться...), 1925);

- репортажі зі спортивних змагань з греко-римської боротьби («З нашого спорту», 1913), тенісу («Обласні ситківкові змагання у Львові», 1925; «Ситківкові змагання», 1926; «Краєві ситківкові змагання», 1927; «Ситківкові змагання», 1928), футбольних матчів («Змагання», «Стріча між «УСК І» та «Сяною Чайкою І»...», обидва 1911; «Вісти з Українського Спортивного Союзу», «Підгір'я – «Україна», обидва 1924; «Вісти з Українського Спортивного Союзу» (М'ячеві змагання з 24 травня 1925)), «Довбуш» – «Україна», «IV Запорізькі ігрища і футб. змагання «Львів» – «Україна», «Україна» – «Гасмонія», «Беркут» – «Україна», усі 1925; «Ювілейне свято «України», 1926);

- справоздання (звіти) зі спортивних свят, руханково-музичних і вокальних вечорів, фестин, зібрань, засідань: «Здвигові вправи», 1911; «Краєва сокильська анкета», 1923; «Де сила, там воля. V. Запорізькі ігрища», 1924; «Вісти з «Українського Спортивного Союзу» (Спортове свято українських шкіл), «Руханково-вокальний вечір «Сокола-Батька»...», «Звіт ситківкової секції «України» (Тризуба), усі 1925; «XXVII Загальні Збори «Сокола Батька», «Руханковий вечір «Сокола-Батька», «Діточе свято всенародніх шкіл УПТ», «Свято Інвалідів УГА...», «Наша праця в червні (Легка атлетика; Копаний м'яч; Кошиковий м'яч), «Ювілейне свято «України», «Спортова анкета (В справі положення українського спорту під Польщею), «Свята Франка (Бібрка), усі 1926; «Руханковий попис «Сокола-Батька», «Сокильське Свято у Львові (Імпозантний здвиг у столиці краю), «Сокильський здвиг Радехівщини», усі 1927; «Спортовий день молоді академічної гімназії у Львові», «Звіт з діяльності руханкового Товариства «Сокиль-батько» у Львові за рік 1927 (від 10 квітня 1927 до 1 квітня 1928 р.), усі 1928;

²⁰ Франко Т. Історія й теорія руханки. Коломия–Львів: Накладом «Сокола-Батька», 1923. С. 4.

²¹ Там само. С. 71.

²² Там само. С. 53.

²³ Там само. С. 74.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Сова А., Тимчак Я. Сини Івана Франка – перші українські фахівці з руханки та змагу. С. 47.

- *статті і замітки* про:
 - історію спорту («Руханка у Греків», 1913; «Початки українського спорту у Львові», 1936);
 - виклики і особливості розвитку руханки після Першої світової війни: «3 Бібрки (Культурне життя в Бібріці) (Вражіння подорожнього)», 1922; «"Сокіл" у Калуші (зі звіту за останніх три місяці)», 1923; «Життя в Луцьку (Від власного кореспондента)», 1923; «Спорт на селі», 1928;
 - потребу розвитку різних видів спорту та їх методологічні засади («Шахові змагання», 1923; «Українська ситківка», 1926; «Футбаліст як актор», 1927; «Футбалекий тренінг і тактика», «Гарпаст (Новий спорт)», «Нове в шкільній руханці», усі 1933), підтримку спортивних товариств («Товариство прихильників українського спорту», 1924; «Українське Товариство прихильників спорту у Львові», «Український Спортовий Союз», «Сокіл-Батько», усі 1925) і спортивні нагороди («Вісти з Українського Сп[ортового] Союзу. Подяка», 1924);
 - необхідність створення нових підручників з різних видів спорту та вироблення української спортивної термінології («Шахові змагання», «Париська Олімпіада», 1923; «Звіт ситківкової секції "України" (Тризуба)», 1925);
 - роль і значення руханки для фізичного і духовного зміцнення українців як нації: «Значінє руханки і рухових забав», 1914; «Націон[альний] момент у фізичному вихованні», 1933;
 - важливість присутності українських спортсменів на міжнародних змаганнях, утворення олімпійського фонду та комітету («Париська Олімпіада», 1923; «Олімпіада», 1924; «Міжнародна олімпіада й Українці», «Український спорт», 1925; «Українське Товариство прихильників спорту у Львові», «Олімпійський фонд», «Злет у Празі й українці» 1926);
 - *аналітичні огляди і нариси* про стан руханки в Галичині та у Радянській Україні («Руханкова справа на Вел[икій] Україні», 1922; «Розвиток руханки серед українців», 1925; «Спортова анкета (В справі положення українського спорту під Польщею)», 1926; «Руханка і спорт на Радянській Україні», 1928);
 - *мемуарні нариси і бувальщини* («Іван Франко і спорт», 1927; «Спортові мініатюри», 1933; «Іван Боберський», 1957; «Іван Франко і фізична культура» 1959; «Сторінка минулого», «Футбол і Франки», 1970; «Франки і спорт», 1971) та ін.
- Окрім цього 1923 р. за участі Т. Франка у Львові побачило світ четверте перевидання посібника І. Боберського «Рухові забави і гри». А також вийшли дві його книжки: уже згадувана «Історія й теорія руханки» (Коломия–Львів, 1923) та «Розвиток руханки серед українців» (Львів, 1925).
- Усі ці публікації виявляють бажання автора інформувати суспільство про стан спортивного руху, тримати українську спільноту у відповідному тонусі, розбуджувати зацікавлення спортом, стимулювати розвиток різних його видів, а також гуртувати українців на ниві спорту. Водночас усі вони усталювали українську спортивну термінологію. Не випадково Т. Франко був головою термінологічної комісії при руханковій секції «Сокола-Батька» та ініціював укладання словника спортивних термінів. Поза тим публікації у пресі Т. Франка є важливим документом підтвердження стану спортивної справи періоду міжвоєнної та тих викликів, які стояли перед організаторами спорту у Галичині, коли доводилося після воєнної розрухи боротися з пасивністю населення, безгрошів'ям, занепадом спортивних товариств по селах і провінційних містечках.
- Чи не найбільше заміток 1920-х рр. пов'язані з *футболом*. Звіти і футбольні огляди Т. Франка є чудовим джерелом для вивчення спортивного руху у Галичині. З них довідуємося не лише про назви тогочасних футбольних команд, які змагалися між собою («Буй-Тур» (Станиславів), «Україна І А» (Львів), «Підгір'я» (Дрогобич), «Довбуш» (Чернівці), «Скала» (Стрий), «Беркут» (Перемишль), єврейський клуб «Гасмонея» та ін.), а й про перебіг футбольних матчів, прізвиська найуспішніших футболістів (Бирчак, Косач, Дицьо, Оприск, Борсук, Терлецький, Кобзар, Мурський, Лисик, Кінер), воротарів (Барусевич, Ревера, Малик) і суддів (В. Решетилевич, А. Лукашевич, В. Стоцький)²⁷.
- Окремий розділ під назвою «Копаний м'яч» Т. Франко присвятив футболу й у своїй монографії «Історія й теорія руханки». А у статті «Футбалекий тренінг і тактика» (1933) він акцентував на теорії і методології футболу як гри, докладно подавав особливості тре-

²⁷ Франко Т. Вісти з Українського Спортового Союзу. *Діло*. 1924. Чис. 197. Від 6. IX. С. 4.; Його ж. «Підгір'я» – «Україна». *Діло*. 1924. Чис. 229. Від 15. X. С. 4.; Його ж. Вісти з «Українського Спортового Союзу» (М'ячеві змагання з 24 травня 1925). *Діло*. 1925. Чис. 125. Від 10. VI. С. 3–4.; Його ж. «Довбуш» – «Україна». *Діло*. 1925. Чис. 149. Від 9. VII. С. 4.; Його ж. IV Запоріжські ігрища і футб. змагання «Львів» – «Україна». *Діло*. 1925. Чис. 207. Від 17. IX. С. 4.; Його ж. «Україна» – «Гасмонея». *Діло*. 1925. Чис. 214. Від 26. IX. С. 6.; Його ж. «Беркут» – «Україна». *Діло*. 1925. Чис. 220. Від 3. X. С. 6.; Його ж. Спорт і «Рідна Школа». *Діло*. 1925. Чис. 232. Від 17. X. С. 6.; Його ж. Ювілейне свято «України». *Діло*. 1926. Чис. 219. Від 5. X. С. 4.

нувань для різних гравців (копунів) футбольної команди (воротарів, захисників [оборонців], нападників [нападців], півзахисників [помічників] та ін.), а також осмислював «філософію» футболу як стратегічної гри – тої гри, що закладає правильне розуміння цінностей, гуртує і вишлює поведінку гравців футбольного матчу, як певну модель поводження на війні. Ось чому для Т. Франка футбол (і ширше – увесь спорт) – це не лише історія про гарт тіла, а й про гарт духу, про правильні, тобто життєздатні, національні цінності, про вміння виживати у складних ситуаціях на широких просторах боротьби з противником / ворогом (тої самої боротьби, яку у природі називають боротьбою за виживання і на якій так наголошував І. Франко у своїх казках про тварин та філософських працях!).

«Футбол є визначно стратегічною грою. Недармо Англіїці порівнювали велику світову війну з футболом. Головні правила стратегії мають також чудове примінення в копанні м'ячі.

При рівних силах передумовою виграної [гри] є охота виграти, нестримний розгін, гарт волі, витривалість. Маючи перевагу над противником, треба її безоглядно і до кінця використати. До перемоги треба йти все по лінії найменшого опору. Там, де найслабше місце противника, туди йти проломом раз, і другий, і третій раз, – до успіху. В бою треба щадити сили: старатися малим зусиллям досягти великих успіхів, а не навпаки. Перемога за всяку ціну є Плутовою (тут, певно, одруківка і мається на увазі Піррова перемога – Н.Т.) перемога. Треба тямити, що найліпшою обороною у кожній війні є атакувати. Хто не атакує, мусить програти!»²⁸

Оцю переможну «філософію» футболу та патріотизм Т. Франко доносив і до своїх учнів, коли учив їх грати у футбол. Через роки один із його вихованців, відомий футболіст товариства «Україна», а згодом і президент футбольного клубу «Карпати» Карло Мікльош згадував:

«У нашому замилуванні копанним м'ячем велика заслуга нашого професора руханки Тараса Франка, який сам також був спортсменом. До мене він мав особливу симпатію, навіть запрошував пограти з ним у теніс. Давав він мені і теоретичні настанови, як стати добрим гравцем. Постійно звертав мою увагу на техніку і гру головою. Але йому завдячую не лише любов'ю до копаного м'яча. Саме він допоміг нам стати не тільки членами СТ «Україна», а й справжніми українцями. Тарас Франко, син Великого Каменяра, виховав у нас ширі людські почуття відданості і патріотизму»²⁹.

У полі журналістської уваги Т. Франка перебував і його улюблений *теніс (ситківка)*³⁰. Тим «білим спортом»³¹ син Франка займався упродовж усього життя з особливою пристрасстю (у старшому віці, окрім тенісу, грав ще й також брідж), так що, як згадував Ю. Шанін, навіть у «шістдесятирічному віці регулярно з'являвся в білій «уніформі» з ракеткою на кортах київського стадіону «Динамо»³². А тоді, у 1920-х, був активним організатором, учасником і переможцем змагань з тенісу. Зокрема став переможцем з ситківки у класі сеньйорів на Пр'ятих Запорізьких ігрищах 1924 р.³³ На ситківкових змаганнях 22 травня 1926 р. переміг В. Слоневського та д-ра О. Тисовського³⁴, а 20 вересня того-таки 1926-го знову «побив» у грі В. Слоневського, але врешті був переможений М. Дрогомирецьким³⁵. Часом «судював» (тобто був спортивним суддею) на змаганнях з тенісу³⁶. Як голова «Ситківкового клубу» при товаристві «Україна» належав до розробників статуту цього клубу та ініціював створення підручника з тенісу.

Поза тим вказував також на потребу розвитку й інших видів спорту, таких як шахи, стрільня до цілі (до влучч), перегони мотоциклістів та автомобілістів. Зокрема *шахи*, як і футбол, Т. Франко називав «стратегічною» грою, важливою для вироблення поведінкових характеристик особистості, що сприяють виживанню нації в екстремальних умовах війни: «Як у справжній війні, так і в шахах має силу принцип, що старшина без рядових стріль-

²⁸ Франко Т. Футбалекий тренінг і тактика. *Спортіві вісти*. 1933. Чис. 7. Від 29. V. С. 2.

²⁹ Мікльош К. Як я став змагуном СТ «Україна». *Спортіві Товариство «Україна» (Львів). До 80-річчя заснування: альманах*. Львів, 1991. С. 14.

³⁰ Франко Т. Звіт ситківкової секції «України» (Тризуба). *Діло*. 1925. Чис. 62. Від 20. III. С. 4; Його ж. Обласні ситківкові змагання у Львові. *Діло*. 1925. Чис. 144. Від 2. VII. С. 3–4; Його ж. Ситківкові змагання. *Діло*. 1926. Ч. 125. Від 8. VI. С. 4; Його ж. Ситківкові змагання. *Діло*. 1926. Чис. 220. Від 6. X. С. 4; Його ж. Українська ситківка (Lawn-tennis). *Руханка і спорт*. 1926. Чис. 9. С. 5 (додаток до газети: *Новий час*. 1926. Чис. 59. Від 26. VIII.); Його ж. Краєві ситківкові змагання. *Діло*. 1927. Чис. 207. Від 16. IX. С. 3–4; Його ж. Ситківкові змагання. *Діло*. 1928. Чис. 136. Від 21. VI. С. 4.

³¹ Франко Т. Руханка і спорт на Радянській Україні. *Життя і знання*. Львів, 1928. Чис. 5. С. 146.

³² Шанін Ю. Професор-оригінал – Тарас Франко. *Слово і час*. 1998. № 4/5. С. 110–111.

³³ Франко Т. Звіт ситківкової секції «України» (Тризуба). *Діло*. 1925. Чис. 62. Від 20. III. С. 4.

³⁴ Франко Т. Ситківкові змагання. *Діло*. 1926. Чис. 125. Від 8. VI. С. 4.

³⁵ Франко Т. Ситківкові змагання. *Діло*. 1926. Чис. 220. Від 6. X. С. 4.

³⁶ Франко Т. Вісти з «Українського Спортіві Союзу» (Спортіві свято українських шкіл). *Діло*. 1925. Чис. 128. Від 13. VI. С. 3–4.

ців нічого не варта»³⁷. А стріляння до цілі і перегони мають, за твердженням Франкового сина, «велике значіння для оборонної здатності України»³⁸.

Ціла низка текстів знайомила громадськість зі спортивними подіями, змаганнями, чайними спортивними вечорами, руханково-вокальними імпрезами, засіданнями, святами та ін., до організації яких були причетні товариства «Сокіл-Батько», «Український спортовий союз», «Україна» та ін. Усі ці публікації сьогодні є важливим джерелом не лише для дослідження історії українського спорту, а й для пізнання культурного і національного життя українців.

На фоні того інтенсивного спортивного руху, який розвивав своєю активністю Т. Франко (звісно, разом з іншими діячами – І. Боберським, С. Гайдучком, П. Зимаком, О. Тисовським, П. Франком та ін.) виразно простежуємо кілька домінуючих проблем, які раз у раз порушував у своїх текстах син Франка. Їх можна узагальнити за таким рубрика-ми.

1. Спорт має розвиватися на національній основі.

Кожен народ, як вважав Т. Франко, має свою «філософію» спорту і залежно від вдачі шукає в руханці власних мотивацій і сенсів: від здоров'я, сили, краси до особистої оборо-ни та «ініціативи»³⁹. Для українців спорт має нести не лише оздоровчу мету, а й консолі-дуючу і характеротворчу – важливу для здобуття і виборювання державності. «Руханка має за завдання змінити вдачу нації з лагідної на боєву (курсив мій – Н.Т.). Треба перед-усім плекати ті галузі фізичного виховання, що виробляють силу, відвагу і завзяття, що мають у собі первні боротьби», – відзначав Т. Франко⁴⁰.

А тому при творенні українського спорту слід зацентувати на трьох аспектах, що ма-ють важливе консолідуюче та виховне значення:

1) спортивна термінологія («слівня») має бути спільною як на західно-, так і на східно-українських землях, – «на всім просторі етнографічної України» і будуватися на «знаціо-налізованні чужої гімнастичної термінології»⁴¹.

2) спортивний однострій, у якому мають домінувати вишивка та «національні синьо-жовті барви»⁴². Зокрема Т. Франко зауважував:

«...світової слави вишивки, особливо дівочі, виріжнюють нас корисно серед інших на-родів. Барвні строї дівочих чет своєю красою притягають до себе очі хоч би як вибагливої публики. Я не є прихильником парадної ноші на щодень: тих давних сорочок поверх штан-нів ще й з вишивками, полотнянок, гунь, сіраків, незугарних чобіт, запасок, затовщених патлів а la Ахіль у селян, та на руханкові виступи вишивки надаються не тільки для дів-чат, але й для хлопців. Дуже гарно презентуються вишивані спортові сорочки з розхиле-ним ковніром, навіть тенісові. Надавались би й гарно виконані руханкові ходачки, на-пр[иклад], у формі гуцульських постолів. Маємо ще й зовсім оригінальні, а незвично есте-тичні шапки мазепинки, що з дашком чи без дашка, з теплої чи легкої матерії придатні не лише для руханки, але й для всіх галузей спорту»⁴³.

3) національні мелодії як музичний супровід рухових ігор і забав: «Твердий ритмічний марш сотень в одностроях під звуки стрілецької пісні чи гимнів робить не раз більше і мо-гутніше вражіння від не знати як удатної руханкової точки», – писав Т. Франко⁴⁴.

2. Артикулювання необхідності підтримувати українські спортивні організації і фон-ди фінансово.

«Нашій молоді грозить у містах подвійна небезпека. З одної сторони денаціоналізація, з другої – фізичний занепад. Зберегти цю молодь для нації і виховати з неї здорових і сві-домих громадян може лише спортова організація. Вагу такої організації вже давно оціни-ли інші народи і присвячують їй так багато уваги»⁴⁵.

І оскільки польська держава матеріально не допомагала українським організаціям, то він стимулював українців самоорганізовуватися, робити самим датки і вкладки на спор-тивні товариства, закуповувати спортивне приладдя та літературу з руханки, допомагати у купівлі стадіону (спортивного городу), відвідувати змагання та руханково-вокальні імпре-зи, підтримувати матеріально спортсменів (змагунів) на міжнародних змаганнях. Нерідко збори зі спортивних змагань ішли на закінчення будівництва приміщень «Рідної шко-

³⁷ Франко Т. Шахові змагання. *Громадський вістник*. 1923. Чис. 19. Від 26. І. С. 7.

³⁸ Франко Т. Руханка і спорт на Радянській Україні. С. 145.

³⁹ Франко Т. Націон[альний] момент у фізичному вихованні. *Рідна школа*. 1932. Чис. 12. Від 15. VI. С. 184.

⁴⁰ Там само. С. 185.

⁴¹ Там само. С. 184.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Заячківський М., Франко Т. Товариство прихильників українського спорту. *Діло*. 1924. Чис. 131. Від 15. VI. С. 4.

ли»⁴⁶. А фахових тіловиховиків схилив до думки писати підручники із різних видів спорту.

3. *Потреба об'єднання галичан та наддніпрянців, якщо не політично, то хоча б на рівні спортивних ідей.*

В умовах розділеності українських етнічних земель між Польщею, СРСР та Чехословаччиною спортивні змагання між українцями різних регіонів мали стати полем для об'єднання українців по обидва боки Збруча. Саме цим зумовлений пильний погляд Т. Франка як спортивного журналіста та оглядача за Збруч, на розвиток руханки і спорту в радянській Україні.

Прикметно, що якщо у нарисі «Руханкова справа на Вел[икій] Україні» (1922) Т. Франко констатував занепад спорту в радянській Україні, то у статті «Руханка і спорт на Радянській Україні» (1925) він ґрунтовно і багатоаспектно проаналізував стан спорту, спортивних видань та навчань за Збручем, вказавши не тільки на недоліки (українських змагунів ідентифікують як «руських», брак інструкторів спорту, порушення спортивної дисципліни та правил, присутність нецензурної лайки на змаганнях, «поширення п'янства між спортовою братвою»), а й на переваги, які визначають спортивне життя українців у радянській Україні: «Рад. Україна вже тепер здоганяє нас щодо розвитку руханки, а щодо спорту стоїть без порівняння вище. Було би дуже бажано влаштувати у Львові, Києві або Харкові спільні змагання між нашими дружинами»⁴⁷. У іншій замітці писав: «Треба би стягнути на найближчі змагання конче гравців з Буковини і Закарпаття. Львів мусить уже раз нав'язати зв'язки з київськими і харківськими гравцями й або їх стягнути до Львова, або туди вислати наших мистців»⁴⁸.

4. *Важливість представлення українців (навіть як бездержавної нації!) на міжнародній арені за допомогою участі у спортивних змаганнях.*

«Треба удержувати живий зв'язок з іншими спортовими товариствами на всіх українських землях. Найвищий час уже вийти з тісного загумінка нашої буйної батьківщини і виступити на світовій, міжнародній арені бодай у ділянці спорту», – відзначав Т. Франко 1926 р.⁴⁹ У цілій низці своїх текстів він послідовно наголошував на необхідності утворення олімпійського фонду та потребі делегувати українців на міжнародні змагання. Така форма спортивної активності мала стати, на його переконання, декларацією національної присутності України в світі, свідченням її національної зрілості. Закликаючи суспільство до збору коштів на олімпійський фонд, Т. Франко писав:

«...чим ми були б, не платячи ніяких жертв? Не мали б ми ні Рідної Школи, ні Дому Інвалідів, ні пам'ятників, ні Народних Домів. Узагалі не були б ми народом. Але щоб ним бути вповні, мусимо зложитися ще на один фонд – *олімпійський*. Кожний нарід, що себе шанує, бере участь у світових олімпіадах, закладає в себе величаві грища (стадіони) і вважає собі за велику почесу гостити в себе на змаганнях вибраних змагунів усього світа. Гостити інших в себе ще не швидко будемо, однак вже найвищий час виступити раз самим у характері гостей на світових змаганнях.

На всім просторі України в підземеллі українські прапори, не мають (тобто не майорять – Н.Т.) на публичних парадах, не веселять ока на з'їздах. Вони ж розгорнені на світовій олімпіаді, відразу звернули б увагу всього світу на українській нарід, на наші змагання»⁵⁰.

Водночас Т. Франко розумів, що сама участь у міжнародних змаганнях та олімпіаді не дає «патенту на культурність», але вважав, що українцям «не треба пропускати ніякої нагоди, щоби виявити свою національну зрілість і здатність перед ширшим світом»⁵¹.

У 1928–1939 рр. Т. Франко працював учителем фізкультури у І Державній гімназії імені о. Станіслава Конарського в м. Ряшеві (Жешув, Польща) і одночасно був опікуном гімназійного спортивного клубу. Окрім цього у 1928/1929 та 1937/1938 навчальних роках працював також позаштатним учителем фізичного виховання та української мови у гімназії Станіслава Собінського у Ряшеві⁵². Був одним із тих педагогів-фізкультурників, які запроваджували найновіші на той час методи викладання шкільної гімнастики. Виступав як організатор хокейних матчів (1934–1935 рр. організовував запис до секції хокею «Резовія») та міжшкільних змагань із настільного тенісу, проводив тренування з футболу, волейболу, великого тенісу та ін. А у 1938/1939 навчальному році брав участь у засіданнях

⁴⁶ Франко Т. Спорт і «Рідна Школа». *Діло*. 1925. Чис. 232. Від 17. X. С. 6.

⁴⁷ Франко Т. Руханка і спорт на Радянській Україні. С. 147, 148, 149.

⁴⁸ Франко Т. Красів ситківкові змагання. *Діло*. 1927. Ч. 207. Від 16. IX. С. 4.

⁴⁹ Франко Т. Українське Товариство прихильників спорту у Львові. *Діло*. 1926. Чис. 36. Від 19. II. С. 4.

⁵⁰ Франко Т. Олімпійський фонд. *Діло*. 1926. Чис. 52. Від 10. III. С. 4.

⁵¹ Франко Т. Міжнародна олімпіада й Українці. *Діло*. 1925. Чис. 90. Від 26. IV. С. 4.

⁵² Скальський А. Спортивними стежками Т. Франка у Ряшеві (невідомі факти до біографії). *Науковий вісник Національного музею І. Франка*. Львів, 2019. Вип. 2 (22). С. 97–99.

міського комітету фізичного виховання та військової підготовки. У цей час публікацій у пресі Т. Франка на спортивну тематику дещо меншас. Вочевидь, далася взнаки робота «в наймах у сусідів» та віддаленість від Львова.

Поза тим у рясівський період життя Т. Франка спорт став однією із тем його аматорського живопису. З-під пензля Т. Франка з'явилася ціла низка акварелей: «Гуцул на лещетах» (1934), «Бокс», «Кінські перегони», «На совганці», «Забава м'ячем» (усі 1935), «На каяку», «Темпо» (обидві 1937), «Французький наколесник Антонін Мань провадить у пергонах довкола Франції» (1938) та ін.

Спортивна діяльність Т. Франка другої половини життя, зосібна періоду 1940-х – 1960-х рр., перейшла із активної фази творця спортивного руху у фазу «гарячого прихильника спортивного футбольного мистецтва»⁵³ (як називав себе сам Т. Франко), аматора-тенісиста та мемуариста, а також «філософа» спорту⁵⁴. У др. пол. 1940-х рр., згадував Я. Дашкевич, Т. Франко (мешкаючи у Львові у колишній віллі М. Грушевського поруч з рідним домом, у якому уже функціонував музей І. Франка) «витрачав свою життєву енергію найбільше на тенісному корті, власному, поряд з віллою (де його партнером найчастіше був Йосип Кобів), або на спортивних майданчиках недалекої вулиці Стрийської»⁵⁵. «Був великим аматором спорту і чи не єдиний зі старшої інтелігенції ходив грати теніс», – свідчив про нього і С. Ярема⁵⁶. Поза тим любив також грати з рідними і друзями у бридж – інтелектуальну командну карткову гру, яку, до слова, Міжнародний олімпійський комітет визнав видом спорту. І навіть, коли йому не вдавалося зібрати команду для гри у бридж, то примудрявся «грати вдвійку» разом з дружиною Катериною⁵⁷.

Вболівав за львівський футбольний клуб «Карпати», малював портрети футболістів. Часом як викладач латини в Київському університеті задля вправи у перекладанні пропонував своїм студентам фрази типу «Болію за поразку “Динамо”» (Cladem «Dynamo» doleo)⁵⁸. Агентка під псевдо «Вікторова» поміж іншим у агентурному доносі від 30 квітня 1951 р. відзначала, що Т. Франко «продолжає увлекаться физкультурой как любитель (футболом и теннисом), художеством и игрой в бридж (картежная игра)»⁵⁹. А журналіст «Спортивної газети» І. Конончук, відвідавши вісімдесяти однолітнього Т. Франка у його квартирі в Києві, записав:

«Я запитав гостинного господаря, що подобається йому в спорті.

– Боротьба інтелекту, – відповів Тарас Іванович. – Принцип цієї боротьби. Пам'ятаєте, як сказав Іван Франко: “Лиш боротись значить жить”. ... Зараз його цікавить філософія гімнастики, футболу, фізичних вправ. Він у курсі подій багатьох чемпіонатів. Тарас Іванович уважно стежить за новачками вищої ліги футболістами “Уралмашу”, аналізує їхні успіхи в зустрічах з сильними командами. Тарас Іванович любить спостерігати по телебаченню змагання важкоатлетів, але найулюбленіший його спорт – футбол, він може (як і кожен справжній болільник) охарактеризувати дії будь-якого члена своєї команди. Звичайно, київського “Динамо”. Йому імпонує гра Турянчика, Рудакова, Банникова (йшлося про футболістів київського футбольного клубу “Динамо” Василя Турянчика (1935–2022), Євгена Рудакова (1942–2011), Віктора Банникова (1938–2001) – Н.Т.)»⁶⁰.

Часто спортивні, і особливо футбольні, теми виринали у листуванні Т. Франка з С. Гайдучком, Ю. Смоличем, М. Рудницьким, М. Деркач та Н. Семанюк, з якими ділився своїми враженнями від перегляду футбольних матчів, рецепції чужих чи написання власних «футбольних» текстів. Зокрема «з найбільшою приємністю і насолодою» він прочитав розділ Ю. Смолича «Як я був футболістом» та розповідав йому про свої «футбольні твори» «Слово за глядача», «Без кубка», «Хто винен?» та ін.⁶¹ У М. Рудницького запитував поради, чи варто перекладати історичний роман Яна Парандовського «Олімпійський

⁵³ Франко Т. Вибране: У 2-х т. Т. 2. С. 533.

⁵⁴ Конончук І. Любов на все життя. *Спортивна газета*. 1969. № 84 (2391). Від 19. VII. С. 7.

⁵⁵ Дашкевич Я. В затінках вілли Грушевського. *Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури*. Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. Грушевського НАНУ; Літературна агенція «Піраміда», 2007. 2-ге вид., виправл. й доповн. С. 365.

⁵⁶ Ярема С. Мої зустрічі з Зенею Франко. *Зеновія Франко (1925–1991): Статті. Спогади. Матеріали*. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника; Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. С. 256.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Коцюбинська М. Від бульвару Шевченка, 14 до вул. Грушевського, 4. *Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України, 1926–2001: Сторінки історії*, 75 / Відп. ред. О. Мишинач. Київ: Наук. думка, 2003. С. 499.

⁵⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України. Особый архив № 1709 (С-3249). Дело-формуляр Тараса Франка. Час. II. Арк. 131.

⁶⁰ Конончук І. Любов на все життя. С. 7.

⁶¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ). Ф. 169. Оп. 2. Од. зб. 661. Арк. 1, 1 зв.

диск», який розповідав про 76-ті Олімпійські ігри (476 р. до н. е.) та був відзначений на конкурсі мистецтв Олімпійських ігор 1936 р. у категорії епічної літератури⁶².

У цей час спортивна тема стала предметом спогадів та доповідей Т. Франка. Вочевидь, доречно нагадати, що мемуарна франкіана Т. Франка також почалася зі спортивної теми ще далекого 1927 р., коли він виступив із нарисом «Іван Франко і спорт» у львівському журналі «Світ». 1957 р. він опублікував свій спогад про І. Боберського. А в квітні 1969-го на зустрічі з викладачами і студентами Дрогобицького педагогічного інституту син письменника виголосив промову «Франки і Футбол». «Оплескували найсильніше», – ділився враженнями від рецепції свого виступу у Дрогобичі в листі до М. Рудницького⁶³. Про закінчений текст спогаду «Франки і Футбол» повідомляв у листі до Н. Семанюк 1 жовтня 1969 р., вказуючи при тім, що «спортовому» читачеві хоче дати «симпатичну йому лектуру»⁶⁴. Спогад «Франки і Футбол» у повному обсязі так і не був опублікований (машинопис його зберігся у приватному архіві Люби Галушак), його скорочена версія під назвою «Франки і спорт» з'явилася в журналі «Жовтень» 1971 р.⁶⁵, а коротка замітка на цю-таки тематику під заголовком «Сторінка минулого» побачила світ також у журналі «Україна» у квітні 1970 р.⁶⁶

Поза тим свої «спортивні» мемуари публікував у радянських часописах «Фізкультура і спорт», «Жовтень», діаспорних «Свобода» (США), «Ми і Світ» (Торонто). Мріяв про перевидання праць із руханки і пласту: своєї «Історії і теорії руханки», свого учителя І. Боберського – «Забави і гри рухові. Частина III. Копаний мяч» та брата П. Франка – «Пластові гри і забави». Хоча й розумів, що «ці книжки тяжко придбати, а ще важче перевидати»⁶⁷. Не поділяв радянської «філософії» спорту, що ставила за основне розвиток сили без національної основи та ґартування характеру. У листі до Ю. Смолича 27 серпня 1970 р. Т. Франко писав: «Перевага колишнього футболу була не так в красі гри, як у наступальній концепції гри. ... Цілий час товчу, даремно! “Напад є найкращим способом оборони”»⁶⁸. Погоджувався з приятелем молодості С. Гайдучком, що «колись це була гра (футбол тобто – Н.Т.) для вироблення не тільки тілесної справності, але характеру»⁶⁹. Попри усе вірив у «спортоносну Україну» та її національне майбутнє.

Діяльність Т. Франка на ниві спорту у різних виявах – як активного спортсмена, організатора спорту, спортивного журналіста й оглядача, історика й теоретика фізичного виховання, мемуариста та ін. – засвідчує, що він був одним із фундаторів українського національного фізичного виховання, гідним продовжувачем тіловиховних і соціальних ідей свого вчителя проф. І. Боберського. Своєю працею син Франка прилучився до витворення нового типу українця – спортивного, національно активного і свідомого, небайдужого до потреб громади. Ідея спорту як характеротворчого чинника у становленні особистості кожного українця та як об'єднавчої ланки для згуртування і вишколу нації на шляху до утвердження соборної української держави лежали в основі світогляду Т. Франка і в період його юності, і в часи радянської окупації України. А тому його думки і тексти сьогодні заслуговують на нове перепрочитання і видання окремою книгою та потребують пильного фахового аналізу дослідників не лише історії спорту, а й української культури і науки, бо вони засвідчують неперервність української національної ідеї та присутність у нашій історії активних творців і носіїв «духу, що тіло рве до бою».

References

- Baran, Ye., Tykholoz, N. (Comp.). (2015). Franko T. Vybrane: U 2-kh tt. [Franko T. Favorites: In 2 volumes]. Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- Chubaty, R. (1997). Spohady pro Ivana Franka [Memories of Ivan Franko]. Lviv, Ukraine.
- Dashkevych, Ya. (2007). Postati: Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury [Personages: Essays on persons in history, politics and culture]. Lviv, Ukraine.
- Franko-Kliuchko, A. (1956). Ivan Franko i yoho rodyna. Spomyny [Ivan Franko and his family. Memoirs]. Toronto, Canada.
- Hnatiuk, M. (Comp.). (1997). Spohady pro Ivana Franka [Memories of Ivan Franko]. Lviv, Ukraine.
- Holiak, T. (2019). Taras Franko i Mykhailo Rudnytskyi: traiektoriia vzaiemyn [Taras Franko and Mykhailo Rudnytskyi: trajectory of relationships]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu I. Franka – Scientific bulletin of I. Franko national museum*, 2 (22), P. 208–231.

⁶² Голяк Т. Тарас Франко і Михайло Рудницький: траєкторія взаємин. *Науковий вісник Національного музею І. Франка*. Львів, 2019. Вип. 2 (22). С. 228–229.

⁶³ Там само. С. 221.

⁶⁴ Снятинський літературно-меморіальний музей Марка Черемшини. ОМЧ-1794, КОР-52.

⁶⁵ Франко Т. Франки і спорт. *Жовтень*. 1971. № 1. С. 157–158.

⁶⁶ Франко Т. Сторінка минулого. *Україна*. 1970. № 15 (квітень). С. 20.

⁶⁷ Голяк Т. Тарас Франко і Михайло Рудницький: траєкторія взаємин. С. 221.

⁶⁸ ЦДАМЛМ. Ф. 169. Оп. 2. Од. зб. 661. Арк. 1, 1 зв.

⁶⁹ Міжнародний фонд Івана Франка. № 881.

- Kononchuk, I. (1969). Liubov na vse zhyttia [Love for life]. *Sportyvna hazeta – Sports newspaper*, 84 (2391), 19. VII, С. 7.
- Los, Y. (Ed.). (1991). Sportove Tovarystvo «Ukraina» (Lviv). Do 80-richchia zasnuvannia: almanakh [“Ukraine” Sports Society (Lviv): 80th anniversary commemorative almanac]. Lviv, Ukraine.
- Miklosh, K. (1991). Yak ya stav zmahunom ST «Ukraina». Sportove Tovarystvo «Ukraina» (Lviv). Do 80-richchia zasnuvannia: almanakh [How I became a member of the ST “Ukraine” sports club. Sports Club “Ukraine” (Lviv). On the 80th anniversary of its founding: almanac]. Lviv, Ukraine.
- Myshynach, O. (Ed.). (2003). Instytut literatury im. T. Shevchenka NAN Ukrainy, 1926–2001: Storin-ky istorii, 75 [T. Shevchenko institute of literature of the National academy of sciences of Ukraine, 1926–2001: Pages of history, 75]. Kyiv, Ukraine.
- Protsyk, I. (2022). Futbolna leksyka v idiostyli Tarasa i Petra Frankiv [Football lexicon in the idiolect of Taras and Petro Franko]. Lviv, Ukraine.
- Shanin, Yu. (1998). Profesor-oryhinal – Taras Franko [The original professor: Taras Franko]. *Slovo i chas – The word and time*, 4/5, P. 110–111.
- Skalskyi, A. (2019). Sportyvnyimi stezhkamy Tarasa Franka u Riashevi (nevidomi fakty do biohrafii) [By sports trails of Taras Franko in Riashiv (unknown facts to the biography)]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu I. Franka – Scientific bulletin of the I. Franko national museum*, 2 (22), P. 97–99.
- Sova, A., Tymchak, Ya. (2016). Syny Ivana Franka – pershi ukrainski fakhivtsi z rukhanky ta zmahu [Sons of Ivan Franko: the first Ukrainian experts in physical education and sport]. *Visnyk NTSh – Bulletin of NBSH*, 56, P. 43–47.
- Tykholog, N. (2019). Tvorchyi fenomen Tarasa Franka: profili i masky [Taras Franko’s creative phenomenon: profiles and masks]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu I. Franka – Scientific bulletin of the I. Franko national museum*, 2 (22), P. 15–49.
- Tykholog, N. (2021). Petro Franko: Formula doli. (Zhyttiepys na tli doby): monohrafiia [Petro Franko. The formula of destiny (Biography against the background of the day): monograph]. Lviv, Ukraine.
- Tykholog, N. (2024). Ukraina za Zbruchem (Antyradianska publitsystyka Tarasa Franka) [Ukraine over the Zbruch. (Anti-Soviet journalism by Taras Franko)]. Drohobych, Ukraine.
- Valo, A. (Ed.). (2003). Zenovii Franko (1925–1991): Statti. Spohady. Materialy [Zenovia Franko (1925–1991): Articles. Memories. Materials]. Lviv, Ukraine.
- Vatseba, O. (1997). Narysy z istorii sportyvnoho rukhu v Zakhidnii Ukraini [Essays on the history of the sports movement in Western Ukraine]. Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- Zaiachkovskiy, M., Franko, T. (1924). Tovarystvo prykhylnykiv ukrainskoho sportu [Society of Ukrainian sports enthusiasts]. *Dilo – The Case*, 131, 15. VI, P. 4.

Тихолоз Наталія Богданівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, директор Інституту франкознавства Львівського національного університету ім. І. Франка (вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000).

Tykholog Nataliya – PhD in philological sciences, senior researcher, director of Institute of Ivan Franko studies, Lviv I. Franko national university (1 Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine).

E-mail: ntykholog@gmail.com

Дата подання: 12 травня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 12 серпня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Тихолоз, Н. «Де сила – там воля»: націотворче значення руханки і спорту у працях Тараса Франка. *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 167–178. DOI: 10.58407/litopis.250515.

Цитування за стандартом APA

Tykholog, N. (2025). «De syla – tam volia»: natsiotvorche znachennia rukhanky i sportu u pratsiakh Tarasa Franka [“With strength comes will”: the nation-building significance of physical training and sports in works of Taras Franko]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 167–178. DOI: 10.58407/litopis.250515.

Олена Богдашина

ПЕРСОНАЛЬНІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ТА ЇХ РОЛЬ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

PERSONAL ENCYCLOPEDIAS AND THEIR ROLE IN MODERN UKRAINIAN SOCIETY

DOI: 10.58407/litopis.250516

© О. Богдашина, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8505-5075>

Мета статті полягає у визначенні ролі персональних енциклопедій для подальшої розбудови енциклопедичної справи, їх місця в педагогічному процесі у вищій школі, у бібліотечній, архівній та музейній справі. У дослідженні використані загальнонаукові та спеціальні історичні **методи**, зокрема історико-порівняльний, історико-генетичний, проблемно-історіографічний. **Наукова новизна.** Спроба дослідити місце і роль у сучасному українському суспільстві доводить більш важливу роль енциклопедій, у т. ч. біографічних, у різних сферах громадського, освітнього, наукового, культурного життя. У статті згадані й маловідомі видання енциклопедичного характеру.

Висновки. Порівняльний аналіз персональних енциклопедій доводить можливість уніфікації структури такого типу видань, важливість науково-дослідницької роботи та редакторської підготовки до оприлюднення, необхідність ґрунтовного науково-довідкового апарата та бажаність залучення широкого ілюстративного ряду до тексту. Персональні енциклопедії успішно виконують основні функції, притаманні для енциклопедичних видань, насамперед: ідеологічна (пропагандистська), виховна, просвітницька (інформаційна), дидактична, науково-організаційна та науково-дослідна. Переваги електронної персональної енциклопедії перед друкованою мають певні обмеження, оскільки не завжди упорядники дотримуються елементарних вимог до такого виду текстів. Автори вважають можливим співіснування електронних та паперових енциклопедій у майбутньому. Оприлюднення протягом останніх років великої кількості джерел та наукових праць про життя та творчість В. Антоновича, Д. Багалія, В. Вернадського, В. Винниченка, М. Ковалевського, І. Котляревського, А. Кримського, П. Куліша, Г. Сковороди, Д. Яворницького, низки інших видатних науковців і письменників створює умови для підготовки у найближчі роки чергових персональних енциклопедій.

Ключові слова: персональні енциклопедії, біографістика, енциклопедистика у навчальному процесі, архівна, музейна та бібліотечна справа.

The aim of the publication is to determine the role of personal encyclopedias in the further development of encyclopedic work, their place in the pedagogical process in higher education, in library, archival and museum work. The research used general scientific and special historical **methods**, in particular, historical-comparative, historical-genetic, problem-historiographic. **Scientific novelty.** An attempt to explore the place and role in modern Ukrainian society proves the more important role of encyclopedias, including biographical ones, in various spheres of public, educational, scientific and cultural life. The article also presents little-known publications of an encyclopedic nature.

Conclusions. Comparative analysis of personal encyclopedias proves the possibility of unifying the structure of this type of publication, the importance of research work and editorial preparation before publication, the need for a thorough scientific reference apparatus and the desirability of a wide range of illustrations for the text. Personal encyclopedias successfully perform the main functions inherent in encyclopedic publications, first of all: ideological (propaganda), educational, informational, didactic, scientific-organizational and research. The advantages of an electronic personal encyclopedia over a printed one have certain limitations, since compilers do not always adhere to the elementary requirements for this type of text. The authors hold the opinion that electronic and paper encyclopedias will coexist in the future. The publication in recent years of a large number of sources and scientific works about the life and work of V. Antonovych, D. Bahaliy, V. Vernadsky, V. Vynnychenko, M. Kovalovsky, I. Kotlyarevsky, A. Krymsky, M. Kulish, H. Skovoroda, D. Yavornytsky, and a number of other outstanding scientists and writers create conditions for the preparation of the next personal encyclopedias in the coming years.

Key words: personal encyclopedias, biographical studies, encyclopedic studies in the educational process, archival, museum and library affairs

Постановка проблеми. Сучасні персональні енциклопедії є не лише збірками відомостей про життєвий та творчий шлях когось із визначних письменників, науковців та (чи) громадських діячів. Підготовка та оприлюднення такого виду науково-допоміжної літератури дає поштовх розвитку багатьох сфер освіти, науки, культури. Поява нових персональних енциклопедій популяризує життя і творчість відомих осіб, активізує розробку пов'язаних із персоналією важливих тем просопографії, генеалогії, біографіки, психології, епістології, мемуаристики, історії літератури та культури, мистецтвознавства тощо. У персональних енциклопедіях міститься найрізноманітніша інформація з політичної та економічної історії, цікаві географічні та етнографічні дані, пов'язані з епохою, країною, національною та суспільною групою, до яких належали головна персона і його оточення. Автори публікують унікальну інформацію, залучаючи до наукового обігу нові джерела; систематизують та уточнюють наявні відомості. Узагальнення досвіду підготовки персональних енциклопедій, розуміння їхньої ролі та місця в суспільстві сприяє розвитку енциклопедичної біографіки, поліпшенню методики створення такого роду видань, збільшенню ефективності їх використання.

Аналіз основних досліджень. На жаль, не всі теоретичні питання енциклопедистики, зокрема проблеми вивчення та визначення місця персональних енциклопедій в біографістиці, інших галузях соціогуманітарного знання, різних сферах суспільного життя висвітлено в науковій літературі (М. Железняк, А. Киридон, С. Лісіна, М. Тимошик, Н. Черниш та ін.). Деякі видання про українських діячів чи діячів з України взагалі не згадуються. Серед коротких відгуків на вихід нових видань вигідно вирізняється розлогим та аналітичним текстом лише декілька рецензій¹.

Основна частина. Персональні енциклопедії – це спеціалізовані довідкові видання, присвячені видатній особі (письменнику, науковцю, громадському діячу). Такі праці містять детальні відомості не лише про цю особу та його творчість, а й контекстуальну інформацію про умови, оточення, в яких головний герой жив і створював свої праці. Тому збір і систематизація окремих відомостей важливі для подальшого дослідження персоналій та пропаганди їх внеску у різні сфери суспільства. Статті про інші персоналії не просто є систематизацією відомостей про них, а й сприяють більш глибокому аналізу соціальних, наукових та культурних зв'язків досліджуваного періоду. Підготувача робота над академічними енциклопедичними проектами може привести до появи додаткових видань, як у випадку з шеститомною «Шевченківською енциклопедією», чи стимулювати появу нових дослідницьких тем, сприяти підвищенню уваги до его- та інших видів джерел, стану наукової розробки теми тощо.

Об'єктом нашого аналізу стали повномасштабні персональні енциклопедії. Деякі з них видані як персональні словники чи довідники.

На порталі «Енциклопедичні видання України» (дані на початок травня 2025 р.) з 442 проєктів 16 розміщені у розділі «Персональні енциклопедії та енциклопедичні словники») з поміткою: «Персональними називаємо спеціалізовані енциклопедичні видання, повністю присвячені тій чи іншій видатній особі»². Більшість із них присвячені життю та творчості Т. Шевченка і є оцифрованими паперовими виданнями: «Шевченківський словник» у 2-х т. Є. Кирилюка (1976–1978)³; «Шевченківська енциклопедія» за редакцією М. Жулинського у 6-ти т. (2012–2016)⁴. На сайті виставлені також підготовлені Інститутом літератури НАН України під керівництвом М. Жулинського чотири тематичних випуски «Шевченківської енциклопедії»: «Літературні твори» (2016), «Образотворча спадщина» (2023), «Тарас Шевченко та його сучасники» (2021), «Теорія літератури. Мова» (2021)⁵.

¹ Забарний О. У Всесвіті Гоголя. Рец. на: Самойленко Г. «Микола Гоголь і Україна». Енциклопедія. *Літературний Чернігів*. 2021. № 93. С. 171–173; Пономаренко Л. «Шевченківський словник» як персональна енциклопедія: типологічні риси довідникового видання. *Держава та регіони*. 2012. Вип. 3. С. 100–103.

² Корпус енциклопедичних видань України: бібліографічний онлайн-показчик. URL: <https://corpus.encyclopedia.kyiv.ua/encyclopedias-of-persons>. На жаль, на порталі відсутні такі видання чи сайти енциклопедичного характеру про українських діячів чи відомих осіб з України: Ротач П. Полтавська Шевченкіана: спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії: У 2-х кн. Полтава, 2009. Кн. 1–2; Ушкалов Л. Моя Шевченківська енциклопедія: із досвіду самопідання. 1-ше вид. Харків: Едмонтон–Торонто: Майдан, 2014. 601 с.; 2-ге вид. Київ: Дух і літера. 2019. 560 с.; Шевченківський енциклопедичний словник Миколаївщини / Ред. Марцінковський І. Миколаїв: НУК, 2014. 564 с.; Енциклопедія життя і творчості Н.И. Костомарова (1817–1885) / Ред. Смолій В. Київ: Ін-т історії України; Донець: Юго-Восток, 2001. 570 с.

³ Шевченківський словник: У 2 т. / Ред. Є. Кирилук. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1976–1978. Т. 1–2.

⁴ Шевченківська енциклопедія: У 6 т. / Ред. Жулинський М. Київ, 2012–2015.

⁵ Шевченківська енциклопедія: Літературні твори / Ред. Жулинський М. Київ: Вид-во ІМЕКС ЛТД, 2016. 896 с.; Шевченківська енциклопедія: Образотворча спадщина / Ред. Жулинський М., Боронь О. Київ: Вид-во Ліра-К, 2023. 678 с.; Шевченківська енциклопедія: Тарас Шевченко та його сучасники / Ред. Жулинський М. Київ: Вид-во Ліра-К, 2021. 608 с.; Шевченківська енциклопедія: Теорія літератури. Мова / Ред. Жулинський М. Київ: Вид-

На порталі «Енциклопедичні видання України» виставлено перший том «Франківської енциклопедії» (2016), «Микола Гоголь і Україна» (укладач Г. Самойленко, 2020), «Тарас Шевченко і Крим» (2001), а також україномовні енциклопедії про О. Довженка та М. Костомарова.

Високим академічним рівнем вирізняється нове (вийшло друком поки 2 томи) видання про І. Франка⁶.

Друк таких енциклопедичних праць як: «Тарас Шевченко і Крим»⁷, двотомника «Полтавська Шевченкіана», «Шевченківського енциклопедичного словника Миколаївщини», трьох енциклопедій-хроноскопів В. Мельниченка, «Оренбургской Шевченковской енциклопедии» засвідчує появу досить значного сегменту регіонально-персональних енциклопедій. Щоправда, переважно вони стосуються постаті Кобзаря.

В енциклопедії про О. Довженка⁸ упорядники намагалися показати біографію і творчість митця в ракурсі протистояння з радянською владою, що суперечить головним принципам написання довідкових текстів: повнота, детальність, відмова від політизації.

Прикладом вдалої реалізації енциклопедії про історика є підготовлені співробітниками Інституту історії України НАНУ енциклопедичні довідники «Микола Костомаров: Віхи життя і творчості» (2005) та «Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова» (2001)⁹. З відомих причин PDF російськомовного видання знято навіть з сайту установи¹⁰.

Від початку повномасштабної російсько-української війни українські дослідники майже не цитують видані в Російській Федерації, у т. ч. українською мовою, регіонально-персональні енциклопедії про М. Гоголя, М. Грушевського, Т. Шевченка¹¹, хоча вони містять деякі деталі життя і творчості відомих українців, які не оприлюднені в інших виданнях.

Від 2006 р. в мережу «Інтернет» викладено електронні персональні енциклопедії про видатних українських письменників та науковців. Вони мають низку переваг над паперовими: недорога вартість та оперативність виконання проєктів; зворотний зв'язок із читачами; необмеженість матеріалів в обсязі; можливість швидкого перекладу текстів іншими мовами; використання значної кількості ілюстративного матеріалу (у т. ч. аудіо-, кіно- та відеозаписи, анімація, демонстраційні динамічні моделі об'єктів); зручність у користуванні (достатньо мати вихід в інтернет без поїздки до бібліотеки); зручність копіювання текстів; легкість, швидкість та безкоштовність пошуку потрібної інформації завдяки меню, гіпертекстовій системі навігації між окремими статтями і блоками виставленого на сайті та поза ним матеріалу. Також окремі гасла можна редагувати, додавати новий матеріал, що є зручним для читачів, особливо науковців. Отже, різко збільшується читачка аудиторія, оскільки під час пошуку інформації в Google чи іншій системі користувачі знаходять посилення на електронні енциклопедії.

Онлайн-проєкт «е-Архів Михайла Грушевського»¹² вигідно вирізняється від інших порталів за багатьма параметрами: якісні цифрові копії фотографій, документів, опублікованих праць М. Грушевського та матеріалів про нього; подокументний опис архівних справ; довідки про авторів та (чи) осіб, про яких ідеться в тексті. «е-Архів Михайла Грушевського» – це не лише ефективний навігатор у грушевськознавстві, а й потужна джерелознавча база для написання розвідок на різні теми з соціогуманітаристики.

Позитивно оцінюючи в цілому появу електронних персональних енциклопедій, вважаємо за потрібне зробити декілька застережень.

На наше переконання, усі чотири проєкти М. Жарких за формальними ознаками почасти не є онлайн-енциклопедіями. Він систематизував за своєю схемою фотографії та інші зображальні джерела, листування, спогади, автобіографії, численні публікації вчених

во Ліра-К, 2021. 1108 с.

⁶ Франківська енциклопедія / Ред. Жулинський М. Львів: Світ, 2016–2019. Т. 1–2.

⁷ Тарас Шевченко і Крим: Енциклопедичний довідник / Ред. Рудницький Г. Сімферополь: Таврія, 2001. 288 с.

⁸ Олександр Довженко: між тоталітаризмом і національною ідеєю. *Енциклопедичний словник* / Ред. Скрипник Г. Київ, 2023. Т. 1: А–Л. 240 с.

⁹ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / Ред. Смолій В., Пінчук Ю., Ясь О. Київ: Вища школа, 2005. 543 с.; *Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817–1885)* / Ред. Смолій В. Киев: Ин-т истории Украины; Донецк: Юго-Восток, 2001. 570 с.

¹⁰ *Інститут історії України, Національна академія наук України: Електронна бібліотека*. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001575>.

¹¹ Мельниченко В. Гоголівська Москва: авторська енциклопедія-хроноскоп. Москва: ОЛМА Медіа Групп, 2011. 830 с.; Його ж. Михайло Грушевський у Москві: авторська енциклопедія-хроноскоп. Київ: Либідь, 2016. 586 с.; Його ж. Шевченківська Москва: авторська енциклопедія-хроноскоп. Москва: ОЛМА Медіа Групп, 2009. 487 с.; *Оренбургская Шевченковская энциклопедия*. Тюрьма. Солдатчина. Ссылка: энциклопедия одиннадцати лет, 1847–1858. Оренбург: Печатный дом «Димур», 1997. 511 с.; Соколов П. Гоголь. Энциклопедия. Москва: Алгоритм, Эксмо, Око, 2007. 736 с. Більшість із них виставлена на сайті Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

¹² *е-Архів Михайла Грушевського* / Ред. Гирич І., Панькова С., Юркова О. 2016. URL: <https://hrushevsky.history.org.ua/>.

про Т. Шевченка, Лесю Українку, М. Грушевського, І. Франка¹³. Дослідницька робота як упорядника зведена до мінімуму, матеріал викладений без солідного науково-довідкового апарату та упорядкованої, зрозумілої всім загальної схеми самого сайту та окремих статей. Про верифікацію достовірності даних взагалі не йдеться. Натомість при републікації 50-ти томника праць І. Франка укладач дозволяє собі робити просто виїмки з текстів. Оприлюднення фрагментів праць попередників, а не повноцінних текстів із належними коментарем, він пояснює так: «Вся чекістсько-москвофільська політична базгранина в коментарях нещадно видалялась; замість неї в ряді випадків подано нові фактографічні коментарі»¹⁴. Віддаючи належну шану подвижницькій діяльності М. Жарких, вважаємо його портали про чотирьох видатних українців більше збірками джерел (твори письменника чи вченого, праці про нього, фотографії тощо) без належно виконаного науково-довідкового апарату¹⁵.

Підтримуємо підхід М. Железняка до енциклопедичних видань саме як до «наукових знань» та відповідальність авторів за публікацію, оскільки «енциклопедична інформація є апріорі достовірною, усталеною, перевіреною й об'єктивно висвітленою»¹⁶.

Переконані, що підготовча робота (передмови укладача, коментарі, примітки, покажчики, варіанти тексту, ілюстративний матеріал тощо) важко зробити на високому академічному рівні одній людині. Досвід порталу «е-Архів Михайла Грушевського» переконує нас у тому, що такі проекти мають здійснювати не просто колектив однодумців, а саме фахівців.

На сайті головної національної бібліотеки країни є електронні колекції про В. Вернадського¹⁷, А. Кримського¹⁸, Т. Шевченка¹⁹. Сподіваємося, що зібрані на цих сторінках біографічні матеріали, бібліографічні покажчики, твори визначних українців, праці про них доповнять існуючі електронні видання чи стануть поштовхом для створення нових порталів персональних онлайн-енциклопедій.

Повністю погоджуємося з такою думкою М. Железняка: «Незважаючи на те, що електронні енциклопедії мають низку переваг, відмовлятися від друкованих класичних видань немає підстав. З погляду розвитку українського інформаційного простору важливо, щоб будь-який енциклопедичний проект, націлений на виготовлення друкованого продукту, був представлений також електронною версією в мережі Інтернет»²⁰.

Існують певні проблеми у написанні, друці, подальшому поширенні та використанні енциклопедій. Як слушно зазначає С. Лісіна, зростання кількості персональних енциклопедій, присвячених українським письменникам-класикам, не привела до збільшення теоретичних досліджень цього питання, появи узгоджених більшістю науковців чітких принципів підготовки енциклопедичних видань. Низьку якість деяких із них дослідниця пов'язує з тривалістю та серйозністю підготовчого етапу їх написання²¹.

Серйозною проблемою залишається неусталеність структури самих енциклопедій, форми окремих статей²², науково-довідкового апарату. Найчастіше в персональних енциклопедіях присутні алфавітний, іменний, предметний, подекуди тематичний чи географічний покажчики. Але чи є це достатньою академічною вимогою?

Переконані, що велика за обсягом та різнопланова інформація потребує чіткого дотримання прийнятих авторським колективом структури та інших правил упорядкування словника. Словники у біографічних енциклопедіях більше орієнтуються на персоналії та події в їхньому житті, їхні літературні, наукові та (чи) мистецькі твори. Інші об'єкти опису: населені пункти, літературні й наукові терміни, історичні події відіграють допоміжну

¹³ *Енциклопедія життя і творчості Тараса Шевченка*: онлайн-енциклопедія / Ред. Жарких М. 2009. URL: <https://www.t-shevchenko.name>; *Енциклопедія життя і творчості Лесі Українки*: онлайн-енциклопедія / Ред. Жарких М. 2006. URL: <https://www.l-ukrainka.name>; *Енциклопедія життя і творчості Михайла Грушевського*: онлайн-енциклопедія / Ред. Жарких М. 2011. URL: <https://www.m-hrushevsky.name>; *Енциклопедія життя і творчості Івана Франка*: онлайн-енциклопедія / Ред. Жарких М. 2010. URL: <https://www.i-franko.name/>.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Подібні оцінки див.: Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: основні здобутки й перспективи / Ред. Железняк М. Київ, 2015. С. 163; Железняк М. Українська електронна енциклопедистика: тенденції розвитку та місце в інформаційному просторі держави. *Енциклопедичний вісник України*. 2017. Ч. 8–9. С. 9.

¹⁶ Там само. С. 14.

¹⁷ Вернадський В. Електронна колекція. *Libnas*. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_eav/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=NAV&P21DBN=EAV&Z21ID.

¹⁸ Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942). *Libnas*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/col/col0000017523>.

¹⁹ Шевченко Т. Електронна колекція. *Libnas*. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_eash/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=NAV&P21DBN=EASH&Z21ID.

²⁰ Железняк М. Українська електронна енциклопедистика... С. 7.

²¹ Лісіна С. Українські персональні енциклопедії. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського*. 2001. Т. 32 (71). № 3. С. 339.

²² С. Лісіна виступає за варіативність у написанні енциклопедичних статей, виділяючи такі їх види: «статті-огляди, статті-довідки, статті-біографії, статті-відсилання». Див.: Лісіна С. Українські персональні енциклопедії. С. 340.

роль. Звичайно, у процесі роботи структура книжки може змінюватися, додаватися чи прибиратися окремі статті та сюжети. Але на наше переконання, наявність словника та дотримання авторським колективом його правил – одна з умов підготовки на високому академічному рівні енциклопедичного видання. Навіть коли укладач електронної енциклопедії є єдиним автором, словник допомагає покращувати текст. На жаль, спостерігається відмова від укладання словника в інтернет-проектах, що призводить до дезорієнтації авторів.

Автори більшості проаналізованих друкованих персональних енциклопедій дотримувалися чіткої структури, формуляру біографічної статті, що є цілком зрозуміло та необхідно. Водночас онлайн-енциклопедії відходять від загальноприйнятих правил написання енциклопедичних видань, що дозволяє нам стверджувати про умовність віднесення цих порталів до персональних енциклопедій. Порухення загальноприйнятих правил написання енциклопедій стосується не лише форми (біографічного формуляру тощо), а й змісту. Так, на наше переконання, завжди мають бути вказані не лише старий та новий стилі дат народження та смерті, а й усіх подій до 1918 р. При згадці географічних об'єктів, установ слід вказувати історичну назву того року разом з сучасною назвою (наприклад, Катеринослав – Дніпро, Київський університет св. Володимира – Київський національний університет імені Тараса Шевченка). На жаль, автори не завжди дотримуються правил. Якщо герої статті народилися у намісництві, то не вказувати поряд з датою народження наступну адміністративно-територіальну одиницю – губернія. Якщо вказано село (селище), то бажано вказати повіт чи в подальшому район, а не просто область (чи більш ранні назви: намісництво–губернія–округ). Для західноукраїнських земель, які не входили до складу 9-ти українських губерній Російської імперії, ще більша плутанина: воєводства та повіти у Польщі, жудці й пласи у Румунії, комітати (жупи) Угорського королівства, жупи (округи) Підкарпатської Русі Чехословацької республіки тощо. Необхідно ставити наголос, особливо в маловідомих прізвищах та термінах. Не лише практичне значення має передмова, з якої читач дізнається про структуру формулярів статей та бібліографічних додатків до них, рекомендації щодо користування книгою тощо.

Персональні енциклопедії успішно виконують основні функції, притаманні для енциклопедичних видань²³. Попередній текст нашої розвідки переважно стосувався просвітницької (інформаційної), науково-організаційної і науково-дослідної функціям усіх, у нашому випадку персональних, енциклопедій.

Видання енциклопедичного характеру виконують також ідеологічну (пропагандистську) і виховну функції. Як наголошує М. Железняк, «цілеспрямоване поширення енциклопедичних знань у суспільстві забезпечує прищеплення національно (державно) орієнтованих ... ідей, цінностей, норм і моделей поведінки»²⁴. Вихованню справжнього патріота сприяє різноманітна цікава інформація з енциклопедій про відомих громадських діячів, видатних науковців і письменників.

Недостатньо вивченою та оціненою є дидактична функція персональних енциклопедій. На нашу думку, слід привчати учнів, а особливо студентів до регулярного читання енциклопедичних видань. Останнє не лише поліпшує тексти рефератів, курсових і дипломних робіт. Звичка постійного звернення до цього виду довідкової літератури поліпшує когнітивні властивості мозку, особливо в юному та молодому віці.

Сучасні дослідники мало акцентують увагу на ролі енциклопедій у бібліотечній, архівній та музейній справі. Робота бібліотекарів, архівістів, музейників полегшується завдяки зверненню до персональних енциклопедій, в яких можна уточнити багато біографічних, історичних, географічних деталей, пов'язаних із конкретною історичною особою та її оточенням. Про результативність співпраці енциклопедистів, бібліотекарів, архівістів, музейників свідчить «е-Архів Михайла Грушевського». Як зазначає ініціатор та один із координаторів сайту О. Юркова в одному з інтерв'ю, навколо проекту об'єдналися не лише співробітники академічних інституцій, а й фахівці, які працюють у ЦДІАК України, Державних архівах Львівської та Одеської областей, Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка. Завдяки цій співпраці вдалося у низці випадків уточнити датування архівних документів, визначити імена кореспондентів листів, розшифрувати псевдоніми,

²³ С. Лісіна виділяє такі функції регіональних енциклопедій: «Регіональні енциклопедії відіграють важливу роль в розвитку культури регіону і виконують основні функції: інформативну (передача наукового досвіду), пізнавальну (концентрують в собі кращий науковий досвід безлічі поколінь людей), комунікативну (охоплюють більшість членів суспільства через систему масової комунікації), культурну (фіксують інформацію та зберігають її), меморіальну (енциклопедія як носій і свідок історії народу), управлінську (ідеологія енциклопедії) і ін.». Див.: Лісіна С. Львівські регіональні енциклопедії: проблеми та перспективи розвитку. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 152. Ми б ще окремо зазначили визначну роль регіональних енциклопедій у розвитку краєзнавчого руху та окремих його інституцій.

²⁴ Железняк М. Українська електронна енциклопедистика... С. 17–18.

атрибутувати світлина тощо²⁵. Уточнення бібліографічних описів відбувається завдяки допомозі бібліотекарів НБУВ. Описом архівних справ фонду Грушевських (№ 1235) у ЦДІАК України та іконографічних матеріалів займаються С. Панькова та Г. Кондаурова з Історико-меморіального музею М. Грушевського²⁶.

Висновки. Більшість українських персональних енциклопедій присвячені видатним письменникам. Літературні енциклопедії в інших державах світу теж кількісно переважають інші персональні енциклопедії. На наше переконання, активне вивчення біографій та творчості В. Антоновича, Д. Багалія, В. Вернадського, В. Винниченка, М. Ковалевського, І. Котляревського, А. Кримського, П. Куліша, Г. Сковороди, Д. Яворницького, низки інших видатних науковців і письменників уже привело до появи критичної маси матеріалу, достатньої для підготовки в найближчі роки чергових персональних енциклопедій. На черзі прийняття рішення керівництвом академічних установ та (чи) провідних університетів про створення авторських колективів (із залученням дослідників із різних інституцій) для написання нових персональних енциклопедій.

References

- Kyryliuk, Ye. (Ed.). (1976–1978). *Shevchenkovskiy slovnyk*: U 2 t. [Shevchenko dictionary: In 2 vol.]. Kyiv, Ukraine.
- Lisina, S. (2001). *Ukraini personalni entsyklopedii* [Ukrainian personal encyclopaedias]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. Vernadskoho – Scientific notes of V. Vernadsky Tavrisda national university*, 32 (71), 3, P. 339–345.
- Lisina, S. (2016). *Lvivski rehionalni entsyklopedii: problemy ta perspektyvy rozvytku* [Lviv regional encyclopaedias: problems and prospects for development]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka – Scientific notes of the V. Hnatiuk Ternopil national pedagogical university*, 1, 4, P. 149–152.
- Martsinkovskiy, I. (Ed.). (2014). *Shevchenkovskiy entsyklopedychnyi slovnyk Mykolaivshchyny* [Shevchenko encyclopaedic dictionary of Mykolaivshchyna]. Mykolaiv, Ukraine.
- Melnychenko, V. (2009). *Shevchenkovska Moskva: avtorska entsyklopediia-khronoskop* [Shevchenko's Moscow: author's encyclopaedia-chronoscope]. Moscow, Russia.
- Melnychenko, V. (2011). *Hoholivska Moskva: avt. entsyklopediia-khronoskop* [Gogol's Moscow: Author's encyclopaedia-chronoscope]. Moscow, Russia.
- Melnychenko, V. (2016). *Mykhailo Hrushevskiy u Moskvі: avt. entsyklopediia-khronoskop* [Mykhailo Hrushevsky in Moscow: author's encyclopaedia-chronoscope]. Kyiv, Ukraine.
- Ponomarenko, L. (2012). «Shevchenkovskiy slovnyk» yak personalna entsyklopediia: typologichni rysy dovidnykovoho vydannia [Shevchenko's dictionary as a personal encyclopaedia: typological features of a reference publication]. *Derzhava ta rehiony – States and regions*, 3, P. 100–103.
- Rotach, P. (2009). *Poltavska Shevchenkiana: sprobа obl. (kraiovoi) Shevchenkovskoi entsykl.* [Poltava Shevchenkoiana: an attempt at a regional (provincial) Shevchenko encyclopaedia]. Poltava, Ukraine.
- Rudnytskyi, H. (Ed.). (2001). *Taras Shevchenko i Krym: Entsyklopedychnyi dovidnyk* [Taras Shevchenko and Crimea: Encyclopaedic reference book]. Simferopol, Ukraine.
- Skrypyuk, H. (Ed.). (2023). *Oleksandr Dovzhenko: mizh totalitaryzmozom i natsionalnoi ideieiu. Entsyklopedychnyi slovnyk* [Oleksandr Dovzhenko: between totalitarianism and the national idea. Encyclopaedic dictionary]. Kyiv, Ukraine.
- Smolii, V. (Ed.). (2001). *Entsyklopedyia zhyzny y tvorchestva N.Y. Kostomarov (1817–1885)* [Encyclopedia of the life and work of N.I. Kostomarov (1817–1885)]. Kyiv, Ukraine.
- Smolii, V., Pinchuk, Yu., Yas, O. (Ed.). (2005). *Mykola Kostomarov: Vikhy zhyttia i tvorchosti: Entsyklopedychnyi dovidnyk* [Mykola Kostomarov: Milestones in life and work: Encyclopaedic reference book]. Kyiv, Ukraine.
- Sokolov, P. (2007). *Hohol. Entsyklopedyia* [Gogol. Encyclopedia]. Moscow, Russia.
- Ushkalov, L. (2014–2019). *Moia Shevchenkovska entsyklopediia: iz dosvidu samopiznannia* [My Shevchenko encyclopedia: from the experience of self-discovery]. Kharkiv–Kyiv, Ukraine.
- Zabarnyi, O. (2021). U Vsesviti Hoholia. Rets. na: Samoilenko H. «Mykola Hohol i Ukraina». *Entsyklopediia* [In Gogol's universe. Review of: Samoilenko H. Mykola Gogol and Ukraine. Encyclopedia]. *Literaturnyi Chernihiv – Literary Chernihiv*, 93, P. 171–173.
- Zhelezniak, M. (2017). *Ukrainska elektronna entsyklopedystyka: tendentsii rozvytku ta mistse v informatsiinomu prostori derzhavy* [Ukrainian electronic encyclopaedias: development trends and place in the state's information space]. *Entsyklopedychnyi visnyk Ukrainy – Encyclopaedic herald of Ukraine*, 8–9, P. 7–21.
- Zhelezniak, M. (Ed.). (2015). *Ukrainski elektronni ta paperovi entsyklopedychni vydannia: osnovni здобутки y perspektyvy* [Ukrainian electronic and paper encyclopaedic publications: main achievements and prospects]. Kyiv, Ukraine.
- Zhulynskiy, M. (Ed.). (2012–2015). *Shevchenko entsyklopediia: U 6 t.* [Shevchenko encyclopedia: In 6 vol.]. Kyiv, Ukraine.

²⁵ Юркова О. «Я набила чимало гуль, поки отримала уявлення, як треба писати і про що писати. Зрештою, я досі цьому ремеслу вчусь». *Україна модерна*. 2020. 14 вересня. URL: <https://uamoderna.com/jittetpis-istory/oksana-yurkova>.

²⁶ Там само.

Zhulynskiy, M. (Ed.). (2016). Shevchenko entsyklopediia: Literaturni tvory [Shevchenko encyclopedia: Literary works]. Kyiv, Ukraine.

Zhulynskiy, M. (Ed.). (2016–2019). Frankivska entsyklopediia [Frankivsk encyclopaedia]. Lviv, Ukraine.

Zhulynskiy, M. (Ed.). (2021). Shevchenko entsyklopediia: Taras Shevchenko ta yoho suchasnyky [Shevchenko encyclopedia: Taras Shevchenko and his contemporaries]. Kyiv, Ukraine.

Zhulynskiy, M. (Ed.). (2021). Shevchenko entsyklopediia: Teoriia literatury. Mova [Shevchenko encyclopedia: Literary theory. Language]. Kyiv, Ukraine.

Zhulynskiy, M., Boron, O. (Ed.). (2023). Shevchenko entsyklopediia: Obrazotvorcha spadshchyna [Shevchenko encyclopedia: Painting legacy]. Kyiv, Ukraine.

Богдашина Олена Миколаївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (вул. Алчевських, 29, м. Харків, 61002, Україна).

Bohdashyna Olena – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (29 Alchevskikh Street, Kharkiv, Ukraine, 61002).

E-mail: bohdashyna@gmail.com

Дата подання: 7 травня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 6 вересня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Богдашина, О. Персональні енциклопедії та їх роль у сучасному українському суспільстві. *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 179–185. DOI: 10.58407/litopis.250516.

Цитування за стандартом APA

Bohdashyna, O. (2025). Personalni entsyklopedii ta yikh rol u suchasnomu ukrainskomu suspilstvi [Personal encyclopedias and their role in modern Ukrainian society]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 179–185. DOI: 10.58407/litopis.250516.

УДК 929.732(477):930.253(436)

Альона Грабовець

ВНЕСОК КАМІЛА РОЗУМОВСЬКОГО У ЗБЕРЕЖЕННЯ ГРАФСЬКОГО ТИТУЛУ ТА ГЕРБУ РОДИНИ (на основі матеріалів Австрійського державного архіву)

KAMIL ROZUMOVSKYI'S CONTRIBUTION TO THE PRESERVATION OF THE COUNT'S TITLE AND FAMILY COAT OF ARMS (based on materials from the Austrian state archive)

DOI: 10.58407/litopis.250517

© А. Грабовець, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5638-7143>

Мета публікації – дослідження та представлення ролі Каміла Розумовського, правнука гетьмана України, у визнанні, використанні та популяризації графського титулу й гербу родини. У процесі дослідження використано **методи** аналізу та синтезу, історичний, системно-структурний, історико-порівняльний. **Наукова новизна** полягає в аналізі протоколу справи Австрійського державного архіву про визнання за Камілом Розумовським, його дружиною та дітьми графського титулу та введенні в науковий обіг раніше невідомого гербу родини, представленого в архівній справі. **Висновки.** Опрацювання історичного документу дає можливість розкрити історію набуття та використання родиною Розумовських графського титулу з гербом.

Ключові слова: Каміл Розумовський, граф, герб.

The purpose of the publication: to study and present the role of the great-grandson of Hetman of Ukraine Kamil Rozumovskyi in the recognition, use, and promotion of the count's title and family coat of arms. In the course of the study, **the methods** of analysis and synthesis, historical, systemic-structural, and historical-comparative were used. **The scientific novelty** lies in the analysis of the protocol of the case of the Austrian state archive on the recognition of the count's title to Kamil Rozumovsky, his wife and children and the introduction into scientific circulation of the previously unknown family coat of arms presented in the archival file. **Conclusions.** The study of the historical document makes it possible to reveal the history of the acquisition and use of the count's title with the coat of arms by the Rozumovsky family.

Key words: Kamil Rozumovskyi, coat of arms, count.

Значний комплекс документів, які розкривають історію родини Розумовських, зберігається в Австрійському державному архіві. У його зібранні нам вдалося виявити унікальну справу «Razumovsky, Camillo Graf, k.k. Statthaltereirat, Großgrundbesitzer, dessen Gattin Maria und Kinder, Ersuchen um Grafenstandsankennung»¹ (Прохання імператорського лейтенант-радника, великого землевласника графа Каміла Розумовського та його дружини Марії з дітьми про визнання графського титулу. 1892 р.). На запит Національного заповідника «Гетьманська столиця» у грудні 2023 р. працівники Австрійського державного архіву безкоштовно надали цю оцифровану справу, завдяки чому вона була досліджена та публікується вперше.

¹ Österreichisches Staatsarchiv. AVA Adel HAA AR 776,41.

Справа пов'язана з правнуком гетьмана України Камілом Розумовським (1852–1917). Він проживав на теренах Австро-Угорської імперії й став відомим завдяки меценатській діяльності та підтримці місцевої інфраструктури². Крім того, Каміл Розумовський здійснив істотний внесок у дослідження історії своєї родини, збереження її спадщини та долучився до реставрації палацу Кирила Розумовського в Батурині на поч. XX ст.³

Особливість архівної справи в тому, що один із 4-х протоколів, які входять до її складу, фіксує звернення Каміла Розумовського до Імператорського королівського міністерства внутрішніх справ Австро-Угорської імперії (як вищого аристократичного органу влади) з метою визнання австрійського графського титулу⁴. Надважливо, що протокол містить й невідоме раніше кольорове зображення гербу родини Розумовських⁵.

Розглянемо деталі та обставини присвоєння родині Розумовських графського титулу з гербом.

Кирило Розумовський мав титул графа, який йому присвоїла 15 липня 1744 р. російська імператриця Єлизавета Петрівна⁶. Відповідний диплом з описом гербу він отримав 1 березня 1751 р.⁷ Графський титул успадкували нащадки гетьмана, проте один із його синів, Григорій (1759–1837), видатний геолог і мінералог, який заснував австрійську гілку роду, утратив російський графський титул у зв'язку з двошлюбністю, згідно рішення Священного синоду 1818 р.⁸ Про цей факт згадують у своїх працях нащадки родини, зокрема Олександр Васильчиков⁹, Каміл Розумовський¹⁰ та Марія Розумовська¹¹.

Натомість Григорій здобув австрійський графський титул. Із 1799 р. він проживав у Австрійській імперії¹², де займався науковими дослідженнями Богемії, Моравії та Сілезії.

Власне за вагомих внесок у дослідження цих регіонів 2 липня 1811 р. його інкорпоровали до богемського шляхетства дипломом Inkolat від австрійського імператора: «Ми, Франциск I, визнаємо, що граф Грегор Розумовський, колишній генерал і бригадир Російської імператорської армії, а нині власник маєтку Рудолець, має право володіння землею в королівстві Богемія та прилеглих земель. ... Люб'язно дозволяємо, щоб Грегор граф Розумовський разом зі своїми законними нащадками прийняті були в підданство нашого королівства Богемії та його земель»¹³. Згідно з поширеною на землях Австрійської імперії традицією диплом Inkolat дійсно надавав право іноземним громадянам вступати в місцеве дворянство, купувати, продавати або передавати у спадок власність. Отже, Григорій отримав австрійське громадянство, новий дім і графський титул, яким продовжили користуватися його нащадки. Що ж спонукало онука Григорія Каміла Розумовського звернутися в 1892 р. з проханням про визнання титулу – невідомо.

Проаналізуємо зміст звернення Каміла, розміщеного в протоколі під № 560/A ex. 892. Вагому частину прохання становить інформування про внесок представників родини Розумовських у розвиток Австрійської імперії.

Спершу Каміл підкреслив діяльність сина гетьмана України, Андрія Розумовського (1752–1836), який, перебуваючи на дипломатичній службі у Відні, проводив політику в інтересах Австрії та як приватна особа щедро підтримував розвиток музики і мистецтва.

Акцентував увагу Каміл і на науковому доробку Григорія Розумовського, одержанні ним австрійського графського титулу та діяльності його синів Максиміліана й Лева, військових офіцерів Австрійської імперії¹⁴.

У протоколі, крім того, зазначено таке: біографічні факти (місце та дата народження) Каміла Розумовського, його дружини Марії Вінер вон Вальтен та їхніх дітей: Єлизавети, Лева, Марії, Каміла і Андрія¹⁵; інформацію про власність сім'ї на теренах Австро-Угорської імперії у Радкові (Вікштейн), Віткові (Вігштадтль), Мелчі¹⁶, де знаходився родинний осередок Розумовських.

² Rosova R. Razumovsti a jejich stopy na Opavsku. Opava: Tiskarna Grafico, 2015. Str. 7.

³ Різниченко В. Про реставрацію палацу К. Розумовського. *Батурин: сторінки історії*. Чернівці: Чернівецькі обереги, 2009. С. 363.

⁴ AT-OeStA/AVA Adel HAA AR 776,41. Blatt 22 r.

⁵ Ibid. Blatt 26 r.

⁶ Васильчиков А. Семейство Разумовских: У 5 т. Санкт-Петербург: Тип-я М.М. Стасюлевича, 1880. Т. 1. С. 34.

⁷ Там само. С. VI–X.

⁸ Розумовська М. Розумовські. Родина при царському дворі. Київ: Темпора, 2015. С. 257.

⁹ Васильчиков А. Семейство Разумовских. Т. 2. С. 190.

¹⁰ Wassiltchikow A. Les Razoumowski: En 3 v. Halle: Tausch Grosse, 1902. V. 3. S. 2, 129–130.

¹¹ Розумовська М. Розумовські. Родина при царському дворі. С. 257.

¹² Потапенко С. Віденський архів гетьманського роду Розумовських: У 2 т. Київ: Інститут української археографії ім. М. Грушевського НАН України, 2018. Т. 1. С. 230.

¹³ Wassiltchikow A. Les Razoumowski. V. 3. S. 2, 130–131.

¹⁴ AT-OeStA/AVA Adel HAA AR 776,41. Blatt 32 r.–32 v.

¹⁵ Ibid. Blatt 25 v.

¹⁶ Ibid. Blatt 25r.

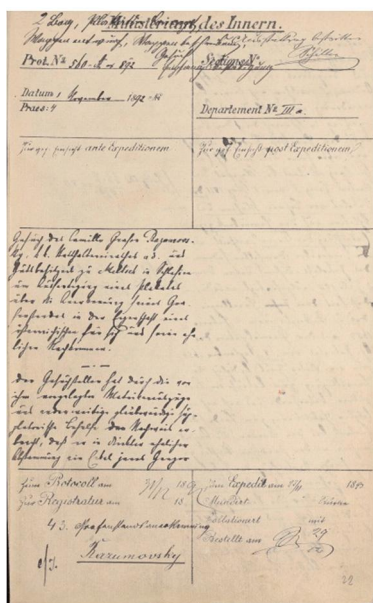
Значну частину звернення займає опис родинного герба¹⁷ та його зображення, раніше нам невідомого. Віднайдений наразі герб у своїй основі містить основні елементи герба Кирила Розумовського: щит, шолом, нашоломник, намет, щитотримачі, постамент і девіз, але має й суттєву відмінність: на шоломі відтворена не російська, а австрійська геральдична графська корона¹⁸. Ця відмінність засвідчується не тільки візуальним зображенням, а й особисто Камілом у впорядкованому та виданому ним у 1902 р. додатку 2 до 3-го тому французького видання «Les Razoumowski»: «Родовий герб зазнав незначних змін: з нього зникла прикраса у вигляді корони, яка була наявна в російському графському гербі»¹⁹.

Хто ж міг виконати зображення гербу? Можна зробити припущення, що автором малюнку є німецький генеалог, геральдист і журналіст Адольф Маттіас Гільдебрандт. На цей факт вказує запис у Каталозі сімейної бібліотеки та колекції мистецтва, який склав Каміл у 1907 р. У V розділі каталогу, серед переліку речей, під № 68 записано: «Герб родини Розумовських, робота професора Гільдебранда», а під № 69: «Те саме з плакату визнання за Камілом та його родиною титулу австрійського графу»²⁰. Цілком імовірно, що Каміл доручив створити герб Розумовських саме досвідченому геральдисту Гільдебрандту, оскільки він нерідко замовляв у художників портрети членів родини, зображення сімейного дерева, особистого екслібрису.

Зображення цього гербу або його елементів Каміл Розумовський часто використовував із ціллю демонстрації аристократичного походження своєї родини. Скажімо, герб відтворений на фасадах палаців К. Розумовського в Радкові, Мелчі, Дольні Животіце, Опаві та в інтер'єрах церкви Святого Спаса, яка задумувалася Камілом як усипальниця родини й була збудована неподалік від палацу в Дольні Животіце. У церкві гербова композиція постає в декількох місцях: на стіні поруч з вівтарем як вітраж дзвіниці та над входом до усипальниці, де похований старший син Каміла Лев, який загинув під час Першої світової війни, воюючи проти Російської імперії. Каміл Розумовський також прикрашав гербом книги, які були видані за його сприяння. Приміром, герб наявний на палітурках французького видання «Les Razoumowski» та працях, присвячених членам родини: «Aus alten Zeiten. Graf Kirill Grigorievitch Rasumovsky. 1728–1803. Ein gedenkblatt für den letzten Hetman der Ukraine» і «Fürst Andreas Kirillowitsch Rasoumoffsky».

Додамо, що герб відтворений і на обеліску родинного поховання, розташованого на цвинтарі біля церкви Різдва Пресвятої Богородиці в Радкові.

Висловлюємо вдячність працівникам Австрійського державного архіву за підтримку дослідження родини Розумовських та надані оцифровані справи.

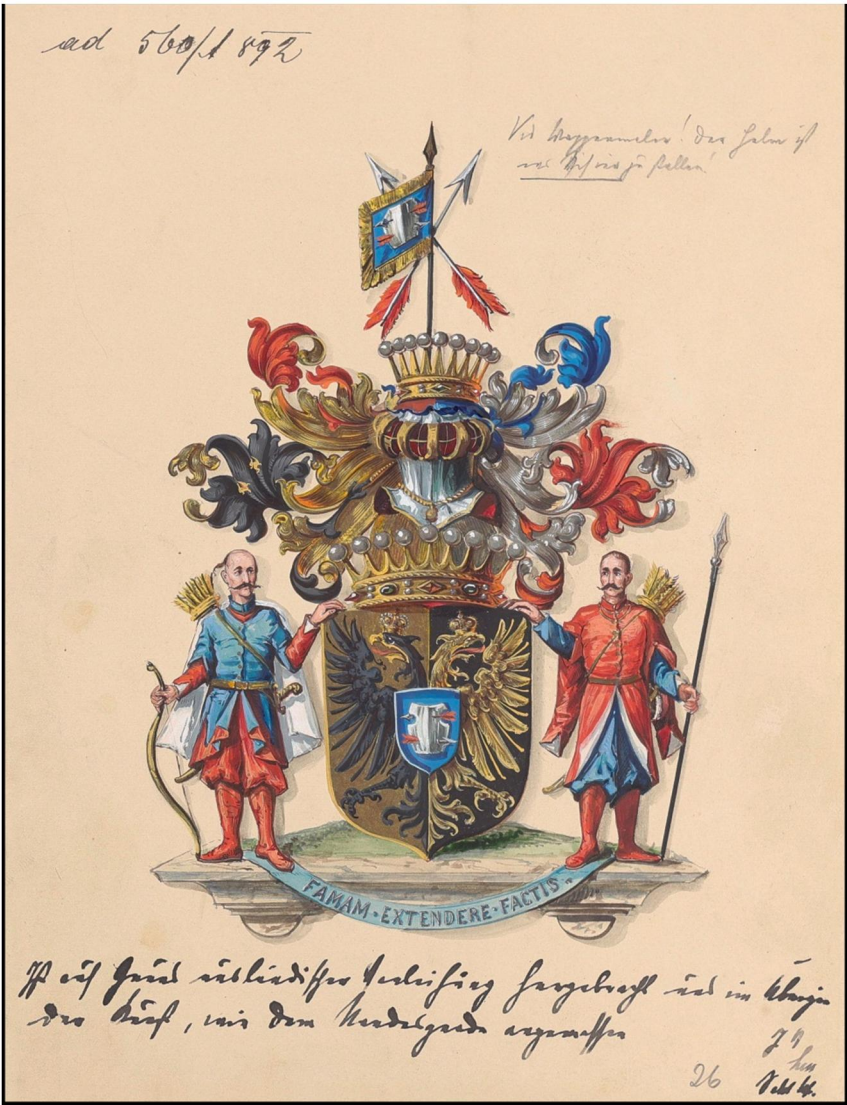
1. Фрагмент Протоколу № 560/A ex. 892 з проханням Каміла Розумовського про визнання графського титулу. – Австрійський державний архів.

¹⁷ AT-OeStA/AVA Adel HAA AR 776,41. Blatt 28r–29r.

¹⁸ Ibid. Blatt 26r.

¹⁹ Wassiltchikow A. Les Razoumowski. V. 3. S. 2, 132.

²⁰ Rasumovsky C. Katalog der Familien-Bibliothek und Familien-Kunst und Denkwürdigkeiten – Sammlung. Halle, 1907. S. 105.

2. Зображення гербу родини Розумовських
з Протоколу № 560/А ех. 892. – Австрійський державний архів.

3. Палац Каміла Розумовського в Мелчі. 2024 р.

4. Герб родини Розумовських на фасаді палацу Каміла Розумовського в Мелчі. 2024 р.

References

- Potapenko, S. (2018). Videnskyi arkhiv hetmanskooho rodu Rozumovskyykh [Vienna archive of the Hetman Rozumovskyi family]. Kyiv, Ukraine.
- Riznychenko, V. (2009). Pro restavratsiiu palatsu K. Rozumovskoho [About the restoration of the palace K. Rozumovskyi]. Chernihiv, Ukraine.
- Rozumovska, M. (2015). Rozumovski. Rodyna pry tsarskomu dvori [Razumovsky. Family at the royal court]. Kyiv, Ukraine.
- Vasylchykov, A. (1894). Semeistvo Razumovskyykh: U 5 t. [The Razumovsky family: In 5 vols.]. Saint Petersburg, Russia.

Грабовець Альона Іванівна – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (вул. Набережна, 1, м. Батурин, Ніжинського району Чернігівської області, 16512, Україна).

Hrabovets Alona – researcher of the National historic-culture preserve «Hetman's capital» (74 Naberezhna str., Baturyn, Nizhyn region, Chernihiv oblast, 16512 Ukraine).

E-mail: alena.goma@ukr.net

Дата подання: 14 січня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 14 серпня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Грабовець, А. Внесок Каміла Розумовського у збереження графського титулу та гербу родини (на основі матеріалів Австрійського державного архіву). *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 186–190. DOI: 10.58407/litopis.250517.

Цитування за стандартом APA

Hrabovets, A. (2025). Vnesok Kamila Rozumovskoho u zberezhenia hrabskoho tytulu ta herbu rodyny (na osnovi materialiv Avstriiskoho derzhavnoho arkhivu) [Kamil Rozumovskyi's contribution to the preservation of the count's title and family coat of arms (based on materials from the Austrian state archive)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 186–190. DOI: 10.58407/litopis.250517.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

УДК 929Іваницька:[930.2:82-94

Тамара Янченко

«ЦЕ ЖИТТЯ БУЛО ОДНИМ СУЦІЛЬНИМ ПОДВИГОМ НЕУСТАННОЇ ПРАЦІ»

**Світлана Іваницька. Пропам'ятна книжка: Спогади друзів.
Єфремовознавчі студії / Упорядник О. Іваницький.
Київ: ВД «Простір», 2025. 440 с.**

**“THIS LIFE WAS ONE CONTINUOUS FEAT OF TIRELESS WORK”
Svitlana Ivanytska. A memorial book: Memories of friends.
Ephremov's studies / Compiled by O. Ivanytsky.
Kyiv: Publishing House “Prostir”, 2025. 440 p.**

DOI: 10.58407/litopis.250518

© Т. Янченко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000 0002 2967 0695>

Навесні 2025 р. у Видавничому домі «Простір» (м. Київ) вийшла друком книга «Світлана Іваницька. Пропам'ятна книжка: Спогади друзів. Єфремовознавчі студії», присвячена «одній з найкращих знавчинь життя й діяльності Сергія Єфремова – докторки історичних наук Світлани Григорівни Іваницької», земний шлях якої обірвався 14 квітня 2024 р. в автомобільній аварії [с. 17].

Книга, яка була упорядкована чоловіком Світлани Григорівни Олександром Іваницьким і опублікована завдяки його самовідданій праці, складається з двох частин. У першій частині представлено біографію Світлани Іваницької, пропам'ятні статті істориків Ігоря Гирича, Тамари Демченко, Олександра Коваленка, Наталії Марченко, спогади колег, студентів, друзів і рідних. Другу частину книги складають статті, присвячені життю та діяльності Сергія Єфремова й аналізу його публіцистичних творів, що були опубліковані дослідницею після захисту докторської дисертації у 2019 р.

Завдяки такій структурі та інформативності у книзі відтворюється постать Світлани Іваницької – «талановитої, безмежно відданої улюбленій справі, ініціативної і працьовитої» Людини та вченої: «яскравой особистості, талановитої історикині» [с. 41], «людини слова та обов'язку», «сумлінного фактографа», «неабиякого археографа» [с. 19–20], дослідниці та викладачки. Як зазначає відомий український історик І. Гирич, «пані Світлана була справжньою вченою, яка розуміла цінність документального і статейного матеріалу... З нею було дуже приємно співпрацювати, бо не треба було підганяти і настроювати на робочий лад» [с. 29].

Характеристики першої частини книги розпочнемо з такої оцінки наукової діяльності Світлани Іваницької: «Вона була видатним фахівцем усього спектру центристських українських партій – радикал-демократів / соціалістів-федералістів, знала про кожного її члена дуже багато, була справжньою ерудиткою, яка розбирається в різноманітних нюансах цього надзвичайно складного і незорого під кутом зору джерел питання. Зрештою писала не лише про С. Єфремова, а й про інших інтелектуалів, переважно членів ТУП. Напри-

клад, про Олександра Русова, батька та сина Шрагів, Петра Стебницького, Максима Славінського, Олександра Шульгіна, Євгена Онацького» [с. 28].

Про досягнення С. Іваницької в евристовознавстві розповів на сторінках книги І. Гирич [с. 36, 38]. Насамперед, це оприлюднення спадщини С. Єфремова. Дослідниця підготувала до друку двотомник творів Сергія Єфремова з біографіями окремих людей «Єфремов Сергій. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років (“Значущі Інші”: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. / упорядник С.Г. Іваницька. Запоріжжя–Херсон: Гринь Д.С., 2016. 468 с.». У 2018 р. вийшла наукова монографія Світлани Іваницької «Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): монографія. Херсон: Видавничий дім “Гельветика”, 2018. 596 с.». У Запорізькому університеті вона була захищена як докторська дисертація. У співавторстві з Т. Демченко С. Іваницька написала п’ятисотсторінкову біографію С. Єфремова «Сергій Єфремов: “Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці” / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ: Парлам. вид-во, 2020. 568 с.».

Автори рецензованої книги наголошують, що дослідницю вирізняли такі якості, як цілеспрямованість, наполегливість у реалізації обраної теми, сміливість у постановці питань, заглиблення в сучасну наукову літературу, новаторство, дотримання високих стандартів наукової етики, уміння критично ставитися до авторитетів, комплексно аналізувати джерела й виявляти нові, приховані в них пласти інформації [с. 53]. Наголосимо, що у своїх дослідженнях С. Іваницька використовувала сучасний інструментарій «соціального конструктивізму, поколінневої історії та колективної пам’яті» [с. 157].

Відтак науковий доробок С. Іваницької заслуговує на те, щоб про нього знали, його досліджували, пропагували, використовували [с. 47]. Своїми роботами вона наближала минуле до сучасності, допомагала транслювати систему етичних і естетичних цінностей, намагалася відтворити той ланцюжок поколінь, про який говорив Сергій Єфремов [с. 68].

Цікавими є й спогади студентів про Світлану Іваницьку як викладачку, яка не просто досконало знала свій предмет і добре володіла методикою його викладання, а й мала неабиякий позитивний вплив на здобувачів освіти, була їхнім наставником, другом, тобто тією людиною, що формувала світогляд молоді. Так, студентка С. Іванова зазначає: «З нею можна було говорити годинами, бо вона володіла дивовижною ерудицією. Однак її знання не були сухими або відстороненими. Світлана Григорівна бачила в історії живий зв’язок між минулим і сьогоденням й уміла показати, як уроки минулого можуть бути актуальними зараз» [с. 83].

За спогадами друзів Світлана Іваницька постає перед читачами як особистість, що «мала багато прекрасних рис, серед яких її особлива жіноча чарівність, цілеспрямованість, велика працездатність, системність, практичність» [с. 80], «природна краса, жіночність, інтелігентність, високий науковий потенціал, ерудиція, вміння комунікувати з колегами і студентами» [с. 82].

У пам’яті друзів, колег і студентів вона залишилася тією людиною, яка завжди підтримувала й надихала, допомагала знайти сили йти вперед, навіть коли все здавалося складним. Її мудрість, доброта і глибока людяність залишили величезний слід у серцях тих людей, які її оточували [с. 83].

Особливе місце в книзі займають спогади чоловіка Світлани Григорівни Олександра Іваницького та їхньої доньки Вероніки Іваницької.

Олександр Іванович згадує про Світлану Григорівну не тільки як про «кохану дружину, вірного друга, дбайливу матір», а й як про історикиню, дослідницю, викладачку. Він переонаний, що Світлана Іваницька «була гідною постаті діяча, вивченню життя і діяльності якого присвятила частину свого життя і серця, – Сергія Олександровича Єфремова» [с. 67].

Спогади Вероніки Іваницької розповідають не тільки про саму Світлану Григорівну, а й свідчать про неабиякий творчий і науковий талант її доньки, який розвивався завдяки впливу матері, середовищу, в якому зростала дівчинка, тій теплій, дружній, інтелектуальній атмосфері, що безсумнівно завжди панувала в родині Іваницьких. Ці спогади про щасливе дитинство поряд з батьками, про маму, яка була не тільки вихователкою та берегинею, а й подругою і прикладом для наслідування. Вірші Вероніки, надруковані в книзі, гідні знамих поетів. Це римовані думки про щось дуже дороге, можливо й найдорожче в житті, про пошук молодою дівчиною тієї духовної опори, яку вона втратила після смерті матері:

Тут розпускаються пелюстки весни,
А мені спокою ніде шукати,
Навіть між вод і сосен лісних,
Адже ти цих рядків вже не чуєш [с. 76].

У другій частині книги міститься 20 статей Світлани Іваницької – одноосібних або написаних у співавторстві з іншими українськими істориками, присвячених Сергію Єфремову. Читаючи їх, ми отримуємо цілісну картину життя та діяльності видатного критика, публіциста, історика літератури, громадсько-політичного діяча, академіка ВУАН.

Невипадково у «Пропам'ятній книзі» єфремовознавчий доробок С. Іваницької отримав дуже високу оцінку. Як для початку XXI ст. вона є найвідомішим єфремовознавцем. Зі сторінок книги бачимо, що С. Іваницька дослідила публіцистичний доробок Сергія Єфремова. Крізь призму «теорії поколінь», «соціології знання», концепцій колективної та історичної пам'яті вона проаналізувала сприйняття С. Єфремовим «людей 1840-х» (М. Костомаров, П. Куліш), «людей 1860-х» (Б. Житецький, М. Лисенко, К. Михалючук, С. Ніс, О. Юркевич та інші), «людей 1870-х» (О. Русов, І. Шраг). Дослідниця визначила роль С. Єфремова у творенні Шевченківського канону, охарактеризувала його участь у ювілейних і комеморативних практиках українського руху. В межах біографічного дискурсу С. Іваницька представила місце В. Антоновича та О. Кониського в «життєвому світі» С. Єфремова та з'ясувала роль М. Драгоманова як «значущого Іншого».

Крім сучасних підходів у вивченні спадщини С. Єфремова та її популяризації, варто звернути увагу читачів на персоналії, які згадуються у рецензованій книзі. Наголосимо, що серед них є значна кількість чернігівців: В. Андрієвський, Ганна Барвінок, М. Василенко, А. Верзилів, Л. Глібов, Б. Грінченко та члени його родини, В. Еллан-Блакитний, Б. Кістяківський, О. Кістяківський, О. Кониський, М. Коцюбинський та члени його родини, П. Куліш, О. Лазаревський, Ф. Лизогуб, М. Могилянський та члени його родини, В. Науменко, С. Ніс, Є. Онацький, П. Скоропадський, П. Тичина, І. Шраг, Л. Яновська та інші. Навіть точкова інформація про них може зіграти позитивну роль при подальшому вивченні цих постатей і написанні історико-біографічних досліджень, присвячених життю та діяльності наших земляків.

У соціальному й педагогічному контекстах актуальними є думки С. Іваницької про «теорію поколінь». На матеріалах вивчення публіцистики С. Єфремова стає очевидним, що концепт «покоління» стає потрібним, перш за все, в епоху змін як засіб осмислення трансформаційних процесів і непересічних подій. Концепт «покоління» – своєрідний прояв процесів модернізації суспільства та культури, які неминуче призводять до ситуації протистояння між «старим» і «новим» і одночасно знаходять втілення в конфлікті поколінь. Проблема поколінь розглядається С. Іваницькою та іншими сучасними авторами як особлива форма групової ідентичності, особливий режим соціалізації, особливий спосіб структурування історії, особлива міфологія [с. 115].

Одним із методологічних орієнтирів, що використовувала Світлана Іваницька у своїх дослідженнях, є концепт «узагальненого Іншого», який також можна розглядати в соціальному та педагогічному контекстах і який актуалізується сучасною освітньою парадигмою. Поняття «узагальненого Іншого» було запроваджене до наукового обігу соціологом Д.-Г. Мідом, який вважав, що індивід формує образ «узагальненого Іншого» у процесі соціальної взаємодії, за якої цілі, цінності, очікування, думки членів певної групи стають прийнятними і для конкретної особи, яка їх «привласнює» [с. 157].

Світлана Іваницька у дослідженнях використовувала поняття «життєсвіт», що корелюється з сучасною особистісно-орієнтованою освітою. Поняття «життєсвіт», яке запровадив німецький філософ і соціолог Ю. Габермас, бере свої витoki з феноменологічної соціології. Ю. Габермас вважає, що життєсвіт являє собою погляд із середини окремого суб'єкта, складається з культури, суспільства та особистості. Участь у комунікативній дії і досягнення взаєморозуміння з точки зору кожної із зазначених позицій сприяють відтворенню життєсвіту через інтеграцію суспільства та формування особистості. Поняття «комунікативної дії» вимагає, щоб дійові особи були розглянуті як суб'єкти, що говорять і слухають, бо пов'язані тісними стосунками з об'єктивним, соціальним або суб'єктивним світом, відстоюють значущість того, про що говорять, думають, у чому переконані [с. 158].

Світлана Іваницька звернула увагу на таку актуальну проблему сьогодення, як формування української нації та національної ідентичності українців. Ці процеси дослідниця розглядає крізь призму поглядів С. Єфремова. У його уяві процес «конструювання» модерної української нації поставав як «історія поколінь», а пошанування традицій та символічних цінностей («народ», «нація», «культура», «мова», «книжка») вбачалося гарантом безперервності цього процесу в умовах постійної конкуренції з боку домінуючих націй та дискримінаційних сплесків імперської політики. З цієї метою С. Єфремов наполягав на потребі порозуміння й співпраці поколінь [с. 166].

Рецензована книга містить бібліографію Світлани Іваницької – 247 позицій: монографії, розділи у колективних монографіях, статті, матеріали конференцій, рецензії, енциклопедичні статті, а також видання, упорядковані дослідницею.

Цю книгу приємно тримати в руках, а ще приємніше та надзвичайно цікаво читати. Якби не контекст, не розуміння тієї трагічної події, що спричинила її появу...

У одній із праць, опублікованих у рецензованій книзі, С. Іваницька писала: «Французький соціолог і історик М. Хальбвакс запровадив поняття “колективна пам’ять”, дійшовши висновку, що індивіду доступні два види пам’яті: особиста і колективна. Особиста пам’ять – пам’ять внутрішня, автобіографічна ... Колективна пам’ять за своєю природою соціальна, історична ... Колективна пам’ять спирається на індивідуальну, але не змішується з нею: якщо спогади індивіда проникають в колективну пам’ять, вони трансформуються, перетворюються» [с. 114].

Рецензована книга – про пам’ять: особисту і колективну, про Світлану Іваницьку, результати її кропіткої, невтомної і надзвичайно важливої й актуальної праці та про її «героя» – Сергія Єфремова.

References

Svitlana Ivanytska. Propam’iatna knyzhka: Spohady друзів. Yefremovoznavchi studii / Uporiad. O. Ivanytskyi [Svitlana Ivanitska. A memorial book: Memories of friends. Ephremov’s Studies / Compiled by O. Ivanitsky]. (2025). Kyiv, Ukraine.

Янченко Тамара Василівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувачка кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14000, Україна).

Yanchenko Tamara – Doctor of Pedagogical Sciences, professor, head of Department of Pedagogy and Methods of Teaching History and Social Disciplines, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Collehium” (53 Hetmana Polubotka str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: tamyanchenko@gmail.com

Дата подання: 12 серпня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 20 вересня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Янченко, Т. Рецензія: «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці» // Світлана Іваницька. Пропам’ятна книжка: Спогади друзів. Єфремовознавчі студії / Упорядник О. Іваницький. Київ: ВД «Простір», 2025. 440 с. *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 191–194. DOI: 10.58407/litopis.250518.

Цитування за стандартом APA

Yanchenko, T. (2025). Retsenziia: «Tse zhyttia bulo odnym sutsilnym podvyhom neustannoï pratsi» // Svitlana Ivanytska. Propam’iatna knyzhka: Spohady друзів. Yefremovoznavchi studii / Uporiadnyk O. Ivanytskyi. Kyiv: VD «Prostir», 2025. 440 s. [Recension: “This life was one continuous feat of tireless work” // Svitlana Ivanitskaya. A memorial book: Memories of friends. Ephremov’s studies (2025). Compiled by O. Ivanitsky. Kyiv: Publishing House “Prostir”. 440 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 191–194. DOI: 10.58407/litopis.250518.

XVII МІЖНАРОДНИЙ З'ЇЗД СЛАВІСТІВ

25–30 серпня 2025 р. відбувся XVII-й Міжнародний з'їзд славистів. Уперше подію такого наукового масштабу організовано у неслов'янській державі – Франції. В паризькому центрі Мальзерб-Сорбонна зібралося понад 850 науковців із сорока двох країн.

З'їзд, який спочатку планувалося організувати у 2023 р., було перенесено на два роки у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ в Україну. Організації з'їзду передувала низка засідань Міжнародного комітету славистів, до якого від України входить голова УКС, академік НАН України Богдан Ажнюк. Пропозицію не проводити конгрес, поки триває війна, висловлену у «Зверненні українських учених, які сьогодні проходять службу у ЗСУ, до Міжнародного комітету славистів» (2024), не було взято до уваги. На знак підтримки України під час відкриття з'їзду слависти Сорбонни (Ольга Артюшкіна, Наталя Берницька, Родольф Боден та ін.) розмістили на великому стенді у конференційній залі жовто-блакитний прапор з написом «We stand with Ukraine», а на широкий екран було введено сентенцію римського філософа Марка-Туллія Цицерона «Cedant arma togae» та її переклад українською («Нехай зброя поступиться місцем тозі»).

Імовірно, цього річ, як ніколи, увага усіх учасників була прикута до України та доповідей, присвячених українській гуманітаристиці. Під час пленарного засідання з доповідями французькою мовою про українську літературу виступили професорка Міланського університету, президентка Італійської асоціації українських студій, іноземна членкиня НАН України Джованна Броджі-Беркофф та почесний професор Женевського й багатьох інших університетів, академік Європейського університету (Лондон) Жорж-Мішель Ніва. Зокрема, італійська славистка й україністка Дж. Броджі-Беркофф у виступі посилялася на праці мовознавця Олександра Потебні, згадувала дослідників української давньої літератури Володимира Крекотня, Миколу Сулиму. Перекладач Ж.-М. Ніва у доповіді звертався до поезії Тараса Шевченка й особливо зацентрував увагу на творчості поета-шістдесятника, дисидента Василя Стуса, цитував його поезію у власному перекладі зі збірки «Poésies choisies» («Вибране»), яка побачила світ у видавництві «Дух і Літера» 2022 р. Це перша збірка творів В. Стуса, видана французькою мовою.

Від України у з'їзді взяли участь небагато учених. Зокрема, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України представили завідувачка відділу української та зарубіжної фольклористики, заступниця голови Українського комітету з вивчення та поширення слов'янських культур (ЮНЕСКО) Лариса Вахніна із доповіддю «Українсько-французькі паралелі у вивченні героїчного епосу українського народу» та провідна наукова співробітниця цього ж відділу Оксана Микитенко, яка розповіла про «Фольклорний наратив як концепт колективної пам'яті: паралелі інтертекстуалізації української і сербської етнопоетичних моделей історичного досвіду». Обидві учені є також членкинями комісії з фольклористики при Міжнародному комітеті славистів.

Наукова співробітниця відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Галина Карпінчук працювала у секції «Ліричні принципи в прозі і драматургії у слов'янських літературах XX ст.», яку організувала літературознавець Інституту словацької літератури САН Дана Гучкова. Тут звучали доповіді про ліричні тенденції у літературах України, Польщі, Болгарії, Словаччини, Сербії, Чехії та Словенії (з останніми двома можна буде ознайомитися у публікації, адже доповідачки з поважних причин не змогли бути присутніми на конгресі). Доповідь Г. Карпінчук «Ліризм у драматургії Лесі Українки: до особливостей авторського письма» викликала жваве обговорення. Крім дотичних до теми виступу запитань, присутні цікавилися принципами упорядкування останнього Повного чотирнадцятитомного зібрання творів письменниці, що побачило світ у 2021 р., з нагоди 150-річчя з дня її народження; запитували про сценічну постановку драм Лесі Українки у театрі, опері, балеті та інтерпретацію її спадщини у графічному мистецтві.

Від України теми виступів також подали Людмила Дика («Про імовірну давність говірок машевського типу»), Олена Бондарева («Сучасна українська драма про війну: трансформація концептів агресії та жертви»), Неда Неждана («Український драматургічний "фронт" у протистоянні з російською військовою агресією (на основі триптиху антологій актуальної драми НЦТМ імені Леся Курбаса "Майдан. До і після", "Лабіринт із криги та вогню" і "Неназвана війна"») та ін.

Доповіді, присвячені україністиці, озвучили ще понад двадцять дослідників з усього світу. Тут помітно вирізняється дослідження професора Варшавського університету Валентини Соболев «*Francja–Polska–Ukraina w dziejach mężów Orlika i Rakoczego na podstawie ich dzienników*», підготовлене на основі архівних документів. Завдяки зусиллям літературознавці, зі щоденником українського гетьмана можна ознайомитися у виданні «*Filip Orlik (1672–1742) i jego Dziariusz*» (2022), що містить факсимільну частину й відчитані тексти подій 1725–1726 років, коли гетьман вимушено перебував у Салоніках. Один примірник праці В. Соболев подарувала для Музею книги і друкарства України.

Професор Галина Костюк з Канади доповідала про письменників з Дніпра, ув'язнених радянською репресивною системою у 1960–1980-х роках. Дослідниця наголосила на нагальній потребі видання творчої спадщини І. Сокульського та його однодумців.

Серед дослідників-україністів були й ті, хто самотужки опанував українську мову, літературу, історію. Наприклад, Вадим Безпрозваний зі Школи інформатики Мічиганського університету (США) вивчив українську мову ще в шкільному віці з художніх книг. На конгресі зачитав доповідь «Григорій Сковорода і Володимир Нарбут».

Українською мовою виступили колеги Кіра Садоя з Німеччини з доповіддю про рахманів (секція з міфології) та Мігай Кочіш з Угорщини, який представив студію «Видання тексту українського рукопису початку XVI ст.».

З-поміж інших тем з української філології на з'їзді звучали: «*The Kyiv Metropolitan's Environment as a Center of Slavonic Manuscript Books in Early 16th Century Vilnius*» Ріми Ціценене (Литва), «*Mobilność ukraińskiego duchownego i inteligenta w Galicji. Przypadek Josyfa Łozynskiego (1807–1889)*» Каміля Дворніка, «*Chilhood in Contemporary Ukrainian Picturebooks: Telling Stories through Text and Image*» Матеуша Светліцького, «*Trauma i auto-agresja w ukraińskich spektaklach ery wojny*» Марека Пенъонжека (усі три доповідачі – з Польщі) та ін. (Назви наводжу мовою, якою вони були заявлені у програмі). Українські мотиви у творчості Миколи Гоголя розглянув Адагі Дайсуке з Японії.

Присутні науковці під час дискусій, що відбувалися після доповідей, серед іншого акцентували увагу на злочинах російського режиму, підкреслювали багаторічну тенденцію русифікації славистичних студій, висвітлювали нищівні наслідки зросійщення для розвитку слов'янських мов і літератур.

Цікаво, що на виставці видань, які розкривають наукові здобутки у дослідженні слов'янського світу за останні роки, Україні запропонували центральне місце. Від Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка тут експонувалися «Історія української літератури: у 12 т.» (т. 12), збірник «Незалежність у полум'ї війни: українська література спротиву», видання «Кобзаря» Тараса Шевченка для воїнів ЗСУ (усі – 2024). Завідувач кафедри полоністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, професор, академік НАН України Ростислав Радишевський передав для виставки книгу, видану французькою та в перекладі українською мовою «Антуан Мартель. Польська мова в руських землях Україна та Біла Русь. 1569–1667» (2025) з присвятою з'їзду.

Нижку досліджень представив Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, а саме: енциклопедичний словник «Українська славистична фольклористика XIX–XXI ст.» (відп. ред. Л. Вахніна, 2019), виданий до з'їзду; колективні монографії «Фольклорне пограниччя європейських країн у контексті сучасних трансформацій та глобалізаційних викликів» (2023), «Фольклор у сучасному суспільстві: традиції, трансформації» (2024), «Російсько-українська війна в сучасному фольклорі: антропологічний вимір» (2025); щорічник «Слов'янський світ» (2024, вип. 23).

Також за підтримки посольства Франції в Україні було надруковано праці Жана Кюїзеня «Етнологія Європи» та його ж «Етнологія Франції», написану в співавторстві з Мартін Сегален (переклали українською мовою Л. Вахніна і Марія Венгренівська). Принагідно дякую за неймовірну злагожденість у створенні книжкової експозиції дослідниці Ларисі Вахніній. Багато науковців підходили й цікавилися кожною книжкою, висловлювали бажання придбати праці для бібліотек своїх наукових інституцій.

Безперечно, що важливість подій такого масштабу незаперечна, адже вони дають змогу дізнатися про сучасний стан славистичних досліджень, здобутки в слов'янських гуманітарних науках, висвітлити актуальні питання, скорегувати науковий фокус та налагодити контакти для подальших спільних проєктів.

Наступний Міжнародний з'їзд славистів відбудеться у Празі в 2029 р.

Наприкінці додам, що незабутнє враження справило святкування Дня Незалежності України у Франції, який припав напередодні з'їзду. Українські громади організували в Парижі урочисту ходу зі стягами на підтримку України від площі Республіка до площі Бастилія, концертну програму з українського пісенного репертуару, танці, ярмарок для збору коштів воїнам ЗСУ. Ввечері мерія міста на знак підтримки України кольорами жовто-блакитного прапора підсвітила Ейфелеву вежу. На запрошення голови НТШ-Є, юриста Стефана Дуніковського мені пощастило доєднатися до цих акцій, за що сердечно дякую, як і за допомогу з облаштуванням побуту.

Галина Карпінчук,
кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу рукописних фондів і текстології
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001

ПЕРША МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЛАЗАР БАРАНОВИЧ ТА ЙОГО ДОБА»

Національним архітектурно-історичним заповідником «Чернігів стародавній» 30 вересня 2025 р. було започатковано щорічну Міжнародну наукову конференцію «Лазар Баранович та його доба», яка відбулася у Свято-Троїцькому соборі Чернігова.

Це перша конференція, яка присвячена найвпливовішому ієрарху другої половини XVII ст., учню й сподвижнику святителя Петра Могили, наставнику цілої когорти богословів та культурних діячів, яких згодом долучили до лику святих, місцеблюстителю Київського митрополичого престолу, архієпископу Чернігівському та Новгород-Сіверському Лазарю Барановичу.

Для Чернігова та України загалом архієпископ Лазар Баранович є однією із знакових постатей доби Гетьманщини. За 36 років свого архієрейства він організував першу в Чернігові греко-латино-слов'янську школу, створив першу на Лівобережжі друкарню, за його розпорядженням ремонтували й поновлювали Антонієві печери, церкви, розбудовували монастирі. Цим архієпископ визначив розвиток міста у другій половині XVII – на початку XVIII ст., розбудувавши, на основі спадку Руси-України, Чернігів як центр української культури, освіти та духовності.

На значенні постаті Лазаря Барановича, на титанічних зусиллях, які він доклав для розвитку Чернігова, Чернігівщини та України загалом, наголосив у своєму виступі професор Олександр Коваленко: «Під час тих безперервних колотнеч і військових дій у Чернігові було не легко. Він зміг об'єднати навколо себе талановитих людей. І тоді їх було більше, ніж в Києві. Недарма казали про чернігівські Афіни, що й зараз викликає захоплення. Він зразок для нас. Уміти знайти спільну мову і об'єднати інтелектуалів – це важливо. Постать Лазаря Барановича багато років була в тіні, але зараз всерйоз розглядається для канонізації та внесення до списку святих православної Церкви України. Цей процес потребує часу на прискіпливе дослідження».

На конференції вперше зібрались фахівці, – предметом дослідження яких є життя та діяльність архієпископа, – для вивчення та популяризації його спадку. Ця конференція також була покликана переосмислити постать Лазаря Барановича з погляду новітніх наукових методологічних підходів, розпочати нові напрями досліджень, розкрити невідомі або маловивчені сторінки української минувшини, пов'язаної з архієпископом. Ця та цілий цикл наступних конференцій покликані розвіяти міфи та пролити світло на діяльність видатного архієпископа. Оскільки сьогодні, в час гібридної війни з нашими ворогами – росіянами, які зазіхають на нашу культуру та історію, важливо не лише зберігати чи вивчати спадщину Барановича, але й говорити про неї та популяризувати серед українців, розкриваючи для них його непересічну постать.

Загалом Міжнародна наукова конференція, яка проходила в змішаному форматі, зібрала 37 учасників із України (Київ, Харків, Чернігів, Львів, Ніжин, Новгород-Сіверський) та Європи, серед них були науковці з Польщі та Німеччини (Домініканський історичний інститут в Кракові, Лейпцизький університет, Європейський Університет Віадрина у Франкфурті-на-Одері). 3-поміж українських учасників конференції – дослідники з 20 науково-дослідних, просвітницьких та науково-освітніх закладів України.

Відкриття конференції почалося з вітальних слів генеральної директорки заповідника «Чернігів стародавній» Наталії Ребрової. Вона відзначила, що місце проведення конференції в Троїцькому соборі, якому у 2025 р. виповнюється 330 років від часу освячення, не випадкове, адже ініціатором й організатором побудови храму був саме архієпископ за фінансової підтримки гетьмана І. Мазепи. Ці постаті доклали багато зусиль для розбудови української Церкви й державності. При цьому пані Наталія наголосила, що Чернігів – місто, яке Лазар Баранович фактично формував наприкінці XVII ст. і яке зберігає найбільший його архітектурно-археологічний спадок.

Із промовою виступив співорганізатор конференції, керуючий Чернігівською єпархією ПЦУ єпископ Чернігівський та Ніжинський Антоній, владику зазначив, що «ця конференція, яка вперше проводиться тут (у Троїцькому соборі), має прославити дві особистості: Івана Мазепу, якого ми і так шануємо, і Лазаря Барановича, якого ми недостатньо шануємо та недооцінюємо його доробок і ті його труди, які він поклав на благо українського народу, на благо тодішньої Гетьманщини, на благо православної Церкви». Він прочитав вітальну грамоту з благословенням та побажанням плідної праці учасникам від Предстояте-

ля Православної Церкви України, Митрополита Київського і всієї України Епіфанія. У вітальній грамоті митрополит цілком слушно зазначив, що: «...Владика Лазар Баранович був справжнім стовпом православ'я у часи непростих випробувань... Його діяльність стала вагомим внеском у становлення Української Церкви та збереження нашої національної ідентичності. Сьогодні, коли Україна знову виборює свою свободу і незалежність, звернення до спадщини таких постатей, як архієпископ Лазар Баранович, дає нам сили й впевненість у правоті нашої боротьби. Його приклад надихає нас на ревне служіння Богові та народові, на утвердження єдності й правди...».

Завершив урочисте відкриття конференції виступ відомого історика і журналіста, експерта українського культурного фонду, клірика Православної Церкви України о. Ростислава Мартинюка. На його думку, після паузи, яка тривала кілька століть, лише тепер ми починаємо усвідомлювати й пастирську, й політичну велич архієпископа Лазаря Барановича. У драматичні часи становлення Гетьманщини, коли кордон держави проходив по р. Десні й точилися суперечки щодо належності Чернігово-Сіверщини до України, саме Чернігівська кафедра й чин владики Лазаря відкинули всі сумніви – ці терени є споконвічно українськими. Чернігів насправді є другою (після Київської) за честю кафедрою, і Чернігів буде тим місцем, яке даватиме нові сенси новітній українській історії, відтак постать Лазаря Барановича годі переоцінити.

У пленарному засіданні взяли участь: докторка філологічних наук Олена Матушек з доповіддю, присвяченою біографічним відомостям щодо архієпископа в козацькому літописанні; докторка історичних наук Ольга Ковалевська, яка представила результати своїх досліджень щодо реальної та уявної іконографії Лазаря Барановича, зокрема збережене до нашого часу зображення архієпископа в Троїцькому соборі, яке нещодавно віднайшли співробітники заповідника під час обстеження живопису храму; кандидатка історичних наук Ольга Гейда представила доповідь щодо раннього періоду життя архієпископа (про місце народження, соціальне походження, родину); відомий громадський діяч, кандидат філософських наук о. Георгій Коваленко виголосив доповідь про розвиток й трансформацію канонізації від давнини і до тепер, обґрунтував можливість канонізації Лазаря Барановича як небесного покровителя Чернігова і перезасновника міста доби Гетьманщини.

Пленарне засідання відкрило й фактично заклало основу подальших двох секційних засідань. Перша секція, яку модерувала заступниця генеральної директорки заповідника з наукової роботи, кандидатка історичних наук Інна Непотенко, була присвячена постаті Лазаря Барановича як політика, церковного діяча й просвітника на тлі тих суспільно-політичних процесів, які відбувалися у XVII – на початку XVIII ст. та пов'язаною з ними матеріальною або духовною культурою. Першою на цьому секційному засіданні була доповідь доктора (PhD) Марека Мілавіцького щодо монастиря отців домініканців у Чернігові в першій половині XVII ст., яка стала своєрідним впровадженням у добу Барановича, з досить складними міжконфесійними взаєминами між католиками, греко-католиками і православними на українських землях, їх впливом на формування тогочасної української церковної та світської еліти. Доповідь доктора (PhD) Миколи Федяя продовжила цю тематику, представивши специфіку тогочасного навчання, зокрема студентські мандри, та викладання на прикладі Лазаря Барановича. У доповіді докторки історичних наук Світлани Кагамлик та здобувача освітнього ступеня «магістр» Дмитра Опанасенка йшлося про інтелектуальне середовище та коло спілкування архієпископа у Києві, його взаємини з учнем, пізніше митрополитом Варлаамом Ясинським.

Доповіді директора Бібліотеки імені академіка М.О. Лавровського Олександра Морозова та кандидатів історичних наук Дмитра Гордієнка, Сергія Багро викликали жваві обговорення, продемонстрували позицію архієрея щодо важливих для Гетьманщини політичних подій, зокрема Чорної ради в Ніжині та антимосковського виступу 1668 р. Ці доповіді засвідчують, що Лазар Баранович робив усе можливе, щоб відтермінувати підпорядкування української Церкви Московському патріархату, загальмувати процес її подальшої інкорпорації в російську імперську систему, яка тоді лише формувалася. Його дії дозволили українській Церкві зміцніти, розвинути потужну національну основу, закладену митрополитом Петром Могилою, яку не вдалося остаточно зламати у подальші століття навіть Російською імперією.

Інші доповіді цієї секції розкрили особливості самої доби з погляду специфіки функціонування тогочасної системи освіти (Сергій Серяков, Володимир Солохненко), управління єпархіями (Андрій Биченок). Своєрідним підсумком діяльності секції стала доповідь наукового співробітника заповідника Федора Юхна, присвячена церковно-політичній та просвітницькій діяльності Лазаря Барановича в українській історіографії середини XX ст.

Друга секція, під керівництвом старшого наукового співробітника заповідника, кандидата історичних наук Валентина Ребенка, була присвячена багатоаспектній спадщині Ла-

заря Барановича та питанням її виявлення, збереження, дослідження. До засідання секції доєднався доктор філологічних наук, професор, академік НАН України, завідувач кафедри полоністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ростислав Радишевський.

Засідання секції відкрила доповідь докторки історичних наук Олени Курганової, присвяченої тим інноваціям в українській книжковій культурі доби Бароко, які Лазар Баранович заклав, замовляючи в друкарні Києво-Печерської лаври високохудожні титульні аркуші та гравюри для ілюстрування своїх проповідей. Продовжила тему книжкової культури церковної еліти і безпосередньо спадщини архієпископа, доповідь Ольги Максимчук, присвячена нещодавно виявленій у фондах НБУ ім. В. Вернадського книзі з особистої бібліотеки Барановича та попередньому вивченню й відчитуванню маргіналій власника на ній.

Серед учасників секції однією із фундаментальних була доповідь фахівчині з польською літературної спадщини архієпископа, кандидатки філологічних наук Олесі Лазаренко, присвячена лексико-граматичним аспектам творчості Барановича в контексті тогочасних українсько-польських мовних контактів. Доповіді кандидаток філологічних наук Катерини Борисенко та Лілії Бомко були присвячені полемічним і проповідницьким працям архієрея на тлі його доби. Тему вивчення іконографічних зображень Лазаря Барановича, започатковану на пленарному засіданні професоркою Ольгою Ковалевською, продовжила мистецтвознавиця Тетяна Форманюк, яка докладно висвітлила походження та художні особливості портрету архієпископа середини XIX ст. з Національного музею історії України.

Архітектурно-археологічній спадщині Лазаря Барановича були присвячені доповіді завідувачки сектору наукової та просвітницької роботи Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім» Наталії Андросенко та археолога Ігоря Ігнатенка, які викликали жваві дискусії та обговорення. Особливо учасників зацікавила доповідь І. Ігнатенка, присвячена археологічним аспектам поховання архієпископа в північній наві Борисоглібського собору, яке вивчав архітектор М. Холостенко ще в 1956 р.

Окремим напрямом роботи секції була епістолярна спадщина, яка викликала не менше зацікавлення та обговорення серед науковців, адже цей різновид спадщини є одним із ключових для розуміння постаті видатного українця. Відкрила цей напрям докторка (PhD) Ольга Петруненко-Цеунова доповіддю щодо поетики простору в епістолярії Лазаря Барановича, використовуючи новітні європейські методологічні підходи до аналізу збережених епістол владики. Завершальною стала доповідь модератора секції, присвячена проблемам, що постають перед сучасними дослідниками епістолярної спадщини архієрея. Зокрема фундаментальна проблема полягає в тому, що науковці переважно й досі користуються довільним перекладом листів архієпископа російською мовою А. Страдомського, опублікованим ще в 60-х рр. XIX ст. із певними викривленнями змісту. Доповідач наголосив на необхідності створити реєстр усіх відомих, опублікованих листів та пошуку нових для комплексної археографічної наукової публікації повного корпусу. Це питання постало ще на початку 2025 р. в контексті ініційованого заповідником проекту «Спадщина Лазаря Барановича: повернення», який покликаний виявити, дослідити та оприлюднити унікальну спадщину архієпископа Лазаря. Доповідач представив попередні результати вивчення виявленого, завдяки старанням працівників ЦДІАК, комплексу досі фактично недосліджених та неоприлюднених листів Барановича до його сподвижника, архімандрита Михайла Лежайського. Розуміючи складність поставленого завдання з виявлення та дослідження епістоляріїв, для якого потрібно згуртувати когорту фахівців, підтримати проєкт зголосилися професор Р. Радишевський (надати копії листів, виявлених ним свого часу в архіві Петербурга) та О. Лазаренко (консультування з перекладу та корекція текстів листів старопольською).

Виголошені на пленарному та обох секційних засіданнях доповіді пізніше будуть опубліковані в спецвипуску наукового збірника заповідника «Чернігівські старожитності» і стануть доступні для всіх охочих ознайомитися з останніми дослідженнями постаті архієпископа Лазаря Барановича та його доби.

Валентин Ребенюк,

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»*

Шеф-редактор – Chief editor:

Сергій Павленко – історик, заслужений журналіст України

Sergiy Pavlenko – historian, honored journalist of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Головний редактор – Main editor:

Світлана Шуміло – кандидат філологічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), запрошений професор Університету для іноземців в Сієні (Італія)

Svitlana Shumilo – PhD in philology, associate professor of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), invited professor at Università per Stranieri di Siena (Italy)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>

Заступники головного редактора – Deputy of main chief:

Володимир Дятлов – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Volodymyr Dyatlov – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4320-7795>

Олександр Коваленко – кандидат історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Oleksandr Kovalenko – Candidate of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8382-0159>

Відповідальний секретар, науковий редактор –

Executive secretary, scientific editor:

Віталій Шуміло – кандидат історичних наук, науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), керівник філії Науково-дослідного інституту українознавства МОН України в Італії (м. Сієна)

Vitaliy Shumilo – PhD in history, research secretary of the Lazar Baranovych Research center for the study of the history of religion and the Church (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), the head of the office of the Research institute of Ukrainian studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine in Italy (Siena)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2257-5422>

Редакційна колегія – Editorial committee:

Анатолій Боровик – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Anatoliy Borovyk – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0701-6668>

Сергій Веремєєв – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян та спеціальних історичних дисциплін (Гомельський державний університет імені Франциска Скорини, Білорусь)

Sergiy Veremieiev – PhD in history, associate professor of the department of slavic history and special historical disciplines (Francis Skoryna Gomel state university, Belarus)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1588-231X>

Олена Веремейчик – кандидат історичних наук, доцент (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Olena Veremeichyk – Candidate of Historical Sciences, associate professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3020-8342>

Ганна Вертієнко – кандидат історичних наук, науковий співробітник (Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, Україна)

Hanna Vertienko – Candidate of Historical Sciences, research associate (A.Y. Krymsky institute of oriental studies, National academy of sciences of Ukraine, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2104-0058>

Олександр Галенко – кандидат історичних наук, керівник Сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я Відділу історичної регіоналістики (Інститут історії України НАН України), доцент кафедри історії (Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Україна)

Oleksandr Galenko – Candidate of Historical Sciences, the head of the Black Sea civilizations research sector of the department of historical regionalism (Institute of history of Ukraine of the National academy of sciences of Ukraine), associate professor of the department of history (National university of Kyiv-Mohyla academy, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6814-7549>

Ян Капранов – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської і німецької філології та перекладу імені професора І.В. Корунця (Київський національний лінгвістичний університет, Україна)
Yan Kapranov – PhD in philology, associate professor of the I.V. Korunets department of English and German philology and translation (Kyiv national linguistic university, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2915-038X>

Ігор Кондратьєв – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Igor Kondratiev – Doctor of Historical Sciences, professor of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0696>

Пьотр Кролл – кандидат історичних наук (Ph.D.), академічний секретар Інституту історії (Варшавський університет, Польща)

Piotr Kroll – PhD in history, academic secretary of the Institute of history (University of Warsaw, Poland)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7983-1584>

Тамара Льонніґрен – доктор філологічних наук, професор (UiT Арктичний університет Норвегії)

Tamara Lenningren – Doctor of Philology, Professor (UiT The Arctic University of Norway)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7400-8126>

Євген Луняк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України (Ніжинський державний університет імені М.В. Гоголя, Україна)

Yevgen Lunyak – Doctor of Historical Sciences, Professor, the head of the department of the history of Ukraine (Nizhyn M.V. Gogol state university, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3469-3680>

Світлана Ляшко – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник (Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Україна)

Svitlana Liashko – Candidate of Historical Sciences, leading researcher (Institute of biographical research of the V.I. Vernadsky National library of Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2250-6718>

Олександр Маєрін – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Україна)

Oleksandr Mavrin – Doctor of Historical Sciences, Professor, deputy director for scientific work (M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeology and source studies of the National academy of sciences of Ukraine, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9048-578X>

Єжи Останчук – доктор теології, професор, декан богословського факультету (Християнська теологічна академія у Варшаві, Польща)

Jerzy Ostapchuk – Doctor of Theology, Professor, dean of the faculty of theology (Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, Poland)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7659-3936>

Андрій Острянюк – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Andriy Ostryanko – Candidate of Historical Sciences, Docent, head of the department of archaeology, ethnology and local history and tourism (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8995-8968>

Володимир Пекарчук – доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права (Академія державної пенітенціарної служби, Україна)

Volodymyr Pekarchuk – Doctor of Historical Sciences, professor of the department of theory and history of state and law, constitutional law (Academy of state penitentiary service, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7750-1474>

Сергій Плохій – доктор історичних наук, професор, директор Гарвардського українського науково-інституту (США)

Sergiy Plokhii – Doctor of Historical Sciences, Professor, director of the Harvard Ukrainian research institute (USA)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1667-6550>

Володимир Половець – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Volodymyr Polovets – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2333-868X>

Олександр Пригарін – доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та етнології України (Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Україна)

Oleksandr Prigarin – Doctor of Historical Sciences, Professor, professor of the department of archeology and ethnology of Ukraine (I.I. Mechnikov Odesa national university, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6684-309X>

Олександр Рахно – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Oleksandr Rakhno – Candidate of Historical Sciences, Docent, the head of the department of history of Ukraine (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3844-3531>

Івідо Хаусман – доктор історичних наук, професор (Інститут Лейбніца зі східно- та південно-східноєвропейських досліджень, Німеччина)

Guido Hausmann – Doctor of Historical Sciences, Professor (Leibniz-Institute for East and Southeast European Studies, Germany)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3893-9094>

Вера Ченцова – кандидат історичних наук (UMR 8167 Схід та Середземномор'я (Візантійський світ), Колеж де Франс, Франція)

Vera Chentsova – Candidate of Historical Sciences (UMR 8167 Orient and Mediterranean, Collège de France, France)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4529-7920>

Олена Черненко – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), доцент кафедри середньовічної та сучасної археології (Варшавський університет, Польща)

Olena Chernenko – Candidate of Historical Sciences, docent of the department of archeology, ethnology, local history and tourism (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), assistant professor at the Department of Medieval and Modern Archaeology (University of Warsaw, Poland)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4463-7500>

Дімо Чішмеджієв – доктор історичних наук, професор, Кирило-Методіївський науковий центр (Болгарська академія наук, Болгарія)

Dimo Chishmedzhiev – Doctor of Historical Sciences, Professor, Cyril and Methodius research center (Bulgarian academy of sciences, Bulgaria)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2024-7987>

Наталія Шліхта – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри історії (Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Україна)

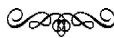
Natalia Schlichta – Candidate of Historical Sciences, Docent, the head of the department of history (National university of Kyiv-Mohyla academy, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6767-4657>

Костянтин Ячменіхін – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Kostiantyn Yachmenikhin – Doctor of Historical Sciences, Professor, the head of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко, С. Аткинсон.

Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.

Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.

Коректор В. В. Шуміло.

Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.

Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохненко.

Підписано до друку 26.10.2025 р. Формат 70x108¹/₁₆.

Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.

Ум. друк. арк. 17,30. Обл.-вид. арк. 22,55. Тираж 100 прим. Зам. 05/СЛ-05.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.

Тел. 063-2558821, 097-7523316

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com